

*Ярослава
ВЕРМЕНИЧ*

*ТЕОРЕТИКО-
МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ
В УКРАЇНІ*

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ**

КИЇВ – 2003

Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003.– 516 с.

Верменич Ярослава Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем Інституту історії України НАН України.

Монографія присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню завдань і функцій нового міждисциплінарного наукового напрямку – історичної регіоналістики, що вибудовується на стику історичного, географічного, економічного, культурологічного знання. В традиціях генетико-еволюційного підходу автор на українському матеріалі аналізує історичні витоки знання про регіони, простежує діяльність регіональних наукових шкіл і центрів, осмислює доробок історичної і суміжних наук у виробленні схем і критеріїв районування. Велику увагу в книзі приділено формуванню наукового простору історичної регіоналістики, її місця в системі соціогуманітарних дисциплін, аналізу її термінологічного арсеналу, соціальної ролі, прогностичних можливостей.

Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол № 10 від 26 листопада 2002 р.)

Науковий редактор –
акад. НАН України, д.і.н., проф. П.Т.Троцько

Рецензенти:
д.і.н., проф. *С.В.Кульчицький* (Інститут історії України НАН України); д.і.н., проф. *В.М.Даниленко* (Інститут історії України НАН України)

ISBN 966-02-2745-0

© Я. Верменич
© Інститут історії України НАН України

ВСТУП

Одним з найважливіших завдань соціальної трансформації українського суспільства є оптимізація регіональної політики, немислима без уважного дослідження особливостей регіонів, що історично склалися. В сьгоднішніх дискусіях з приводу формування нової ідеології регіонального управління і нового адміністративно-територіального устрою постійно наголошується на необхідності дослідження якісної своєрідності певних територій, особливостей виробничої діяльності, специфіки традиційно-побутової культури та регіональної самосвідомості. Проте доводиться визнати, що ні історичні обставини формування регіональних відмінностей, ні доробок регіонального напряму в українській історичній думці ще не були об'єктом спеціального наукового осмислення і досі фактично лишаються поза межами вітчизняної регіоналістики.

Щоб регіональна політика справді стала одним з державних пріоритетів, вона повинна спиратися на міцний науковий фундамент. Такий фундамент здатен створити синтетичний науковий напрям – *регіоналістика*, ґрунтована на здобутках різних галузей знань – теорії управління і економіки, історії і правознавства, географії і статистики, демографії та соціолінгвістики. Про необхідність власної регіоналістики сьогодні багато говорять і пишуть, і її контури поволі починають вимальовуватися. Проте, на жаль, місце і роль історичного знання у цьому процесі лишається невизначеним. Парадоксально, але факт: історична регіоналістика в Україні існує вже понад два століття, але досі не має належного теоретико-методологічного обґрунтування.

Для України осмислення взаємовідносин в системі “центр-регіон” є особливо важливим з огляду на те, що сама вона донедавна була регіоном Радянського Союзу і що

чимало деформацій, які нині гальмують ринкові реформи, сягають корінням у радянську епоху. Українська історіографія теж, перш ніж стала національною, пройшла етап своєрідного “регіонального самовизначення”. Головна ж причина актуальності регіональних проблем для України полягає в тому, що процес об’єднання українських земель у сучасних кордонах завершився зовсім недавно, менш як півстоліття тому. Розвиваючись у складі різних держав, український етнос зазнав значних асиміляційних впливів – російських, польських, австрійських, угорських та інших. Сучасні українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, але й суспільними настроями; у них відмінні зовнішні орієнтації, специфічні етноконфесійні проблеми.

Історичні передумови регіоналізації України уважно досліджуються засобами як історіографії, так і історичної й соціально-економічної географії. Проте доводиться визнати, що у сумарному вигляді доробок істориків-регіоналістів спеціально не вивчався; історична регіоналістика в Україні ще не виділилася в окремий науковий напрям. Чи не тому у нас немає чіткості і визначеності у застосуванні понять “*регіональна історія*”, “*регіонально-історичні (історико-регіональні) дослідження*”, “*регіональні проблеми історії України*”? Одні вкладають у ці поняття дослідження всіх проявів життєдіяльності людей на території певних регіонів (чи взагалі поза центром), інші бачать завдання історико-регіональних студій у вивченні регіонів як певної цілісності, що має свої специфічні економіко-географічні, соціокультурні, ментальні виміри. Багато хто ставить знак рівності між дослідженням регіональних проблем і історичним краєзнавством. В поняття “*регіональна історіографія*” вкладається то вивчення історіографічного процесу у конкретному регіоні, то підсистема історіографії, яка предметно досліджує регіональну специфіку.

Коли говорять про регіональний зріз історичного знання, здебільшого мають на увазі історіографічну продукцію, яка створюється в регіональних університетських центрах і взагалі “на периферії”. Справді, університетська наука і громадські наукові товариства внесли і вносять неоціненний вклад у розвиток історичної свідомості, освоєння і збереження величезних духовних надбань народу. З цього погляду поняття “периферійна наука” є некоректним. Проте обмежувати поняття “регіональна історіографія” продукцією регіональних наукових центрів навряд чи вірно. *Регіональна історія* – специфічний напрям наукового пошуку і узагальнення емпіричного матеріалу, який існує безвідносно до того, де саме створюються відповідні праці.

Виокремлення регіонально-історичних праць із загального масиву історичної літератури продиктоване насамперед потребою деталізації історичного процесу, виявлення його локальної специфіки і чинників, що її зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Специфіка регіонів обумовлюється відмінностями природно-кліматичних умов, історичного досвіду, етнічного складу населення, культури, релігії, які в сукупності і взаємодії набувають інтегративного, системного характеру. Усвідомлення таких особливостей є обов’язковою умовою цілісності і всебічності історичного знання. Воно диктується також практичними цілями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з’ясувати інтереси і потреби даного регіону. Неабияку вагу мають також пізнавальні та популяризаторські цілі – саме на дослідженні “малої батьківщини” здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття.

Неможливо переоцінити значення історичної регіоналістики для аналізу процесів формування і розвитку окремих культурних систем, зокрема для характеристики співвідношення етнічних і екологічних чинників в процесі еволюції

людини на певних територіях. Залежність матеріальної, соціонормативної, духовної культури спочатку від природно-кліматичних, а потім у дедалі більшій мірі від соціальних і політичних факторів простежується найкраще саме в ході досліджень регіональної специфіки. Вони ж дають змогу виявити особливості господарсько-культурної адаптації у різних регіонах.

Зрештою, регіонально-історичні дослідження максимально наближені до території і тому відкривають великі можливості для заповнення “білих плям” у фактичному матеріалі, прояснення маловідомих деталей тих або інших подій, використання в історичних дослідженнях здобутків археології, урбаністики, мистецтвознавства тощо.

Вводячи в активний науковий обіг поняття “історична регіоналістика”, “регіонологія”, “регіонознавство”¹, автор усвідомлює складності, які випливають із розпливчатості поняття “регіон” і специфіки процесів районування і районування в Україні, віками позбавленої державності і чітко окресленої власної етнічної території. Концепт “регіон” може застосовуватися до просторових систем, дуже різних за своїми масштабами – від планетарних кліматичних зон або груп суміжних держав до невеликих за площею міських територій. Тому і поняття “регіоналістика” допускає десятки тлумачень. В найширшому розумінні “регіоналістами” можна вважати, приміром, фахівців, які досліджують проблеми східноєвропейського чи азіатсько-тихоокеанського регіону, і якщо вони працюють в Україні, то українська регіоналістика має охоплювати і цей масив наукової продукції. У даній праці автор чітко обмежує коло своїх дослідницьких інтересів регіонами України і лише в цьому сенсі застосовує поняття “українська регіоналістика”, “регіонально-історичні дослідження”.

У дослідженні регіональної специфіки можуть застосовуватися різні методологічні підходи – просторово-часовий, генетичний, геосистемний, проблемний та ін. Автор віддає

перевагу, поряд з просторово-часовим, генетично-еволюційному підходу, оскільки він створює найкращі можливості для пізнання закономірностей виникнення регіональної специфіки і її раціональних пояснень. Генетичний підхід дає змогу виявити “часовий” аспект просторових відносин, простежити як динаміку розвитку самих регіонів, так і її відображення у науковому просторі.

Науковий простір регіональної науки в Україні щойно складається. Той фундамент, на якому розвивалася впродовж другої половини ХХ ст. регіональна наука Заходу, для неї явно недостатній – хоча б з тієї причини, що особливості районуутворення, історичне підґрунтя явищ регіоналізації західних регіоналістів традиційно не цікавили. Напрацювання радянської “районної школи” 20-х і наступних років теж навряд чи здатні заповнити пустуючу нішу: догматизм і відраза до хорологічних (просторових) підходів істотно звужують сферу їх застосування. Без пошуку нових підходів і концептуальних схем завдання об’єднання масивів економічних, етнографічних, історичних знань про регіони “у цілісну систему регіонознавства і регіонального прогнозування”² навряд чи здійсненне.

Регіональна наука оперує поняттями *регіоналістика*, *регіоніка*, *теорія районування*, *регіонознавство*, *районістика*, *регіонологія* (*районологія*). Термінологічне поле кожного з цих понять чітко не окреслене, що зумовлюється насамперед розмитістю поняття “регіон (район)”, а також відмінними методологічними підходами до визначення предмету регіональної науки в різних країнах і в різних наукових дисциплінах. Саме поняття “*регіональна наука*” (*regional science*), хоч і є відправним у західній науковій традиції, означає радше не науку, а комплексну, міждисциплінарну наукову систему, методологічну модель, що акумулює здобутки різних галузей наукового знання. Ядро у цій моделі становить регіоналістика – сукупність дисциплін і напрямків, методологічних підходів і мето-

дичних прийомів, підпорядкованих вивченню регіонів як просторової цілісності.

Найбільший інтерес до проблем регіоналістики виявляють географи. Ієрархія складових регіоналістики вибудовується в такий спосіб:

➤ *теорія районування* – визначення інтегративної моделі регіону, критеріїв територіальної однорідності і функціональної самоорганізації, методології і методик дослідження регіональної специфіки, інституційних передумов реструктуризації регіонів, розробка регіональних концепцій розвитку;

➤ *районістика* – сукупність методів ідентифікації (визначення таксонів), критеріїв районування, делімітації (визначення кордонів між суміжними таксонами), побудови ієрархічних мереж районів;

➤ *регіонологія (районологія, регіоніка)* – система наукового пізнання процесів і факторів районоутворення, функціонування й розвитку конкретних регіонів;

➤ *регіонознавство (районознавство)* – частина країнознавства, що досліджує специфіку регіонів окремої країни³.

Таким чином, в системі регіоналістики до процесу історичного пізнання найбільш дотичні регіонознавство (як орієнтований на дослідження особливостей регіональної структури напрям країнознавства) і регіонологія (як один з видів наукового пізнання процесів районізації і специфіки розвитку кожного окремого регіону). Підставою для розмежування (зрозуміло, доволі умовного) регіонознавства і регіонології може бути кут зору – у першому випадку на регіон як частину країни (“регіон для країни”), у другому – на регіон як самодостатню цілісність (“регіон для себе”). Очевидно, що ці термінологічні тонкощі ще мають бути предметом дискусій на міждисциплінарному рівні. Але загалом запропонована географами структура регіоналістики уявляється прийнятною.

Розмитість і надто широкий діапазон вживання

поняття “регіон” утруднює чітке визначення об’єктно-предметної сфери нового наукового напрямку. В найширшому розумінні в поняття регіоналістики може й повинне вкладатися наукове дослідження регіональної специфіки безвідносно до державних рамок. Проте кожна країна має дбати про наукове забезпечення своєї внутрішньої політики, насамперед регіональної та етнонаціональної, і вже тому потребує регіоналістики у вужчому значенні, у розумінні вивчення специфічності і особливостей співжиття регіонів. Україна не може обійтися без власної історичної регіоналістики ще й тому, що в період свого недержавного життя змушена була пристосовуватися до адміністративних норм і соціально-економічних відносин суміжних держав і дістала у спадок неабияку регіональну строкатість. Сегментованість, що виникла на ґрунті регіональних, культурних, релігійних, ідеологічних, мовних розбіжностей, створює потенційну небезпеку напруженості й конфліктів.

Необхідність осмислення стану української регіоналістики особливо відчутна нині, в контексті реформування системи державного управління, одним з напрямків якого є вдосконалення в перспективі адміністративно-територіального поділу. Тільки уважне ставлення до регіональної специфіки, що історично склалася, допоможе, говорячи мовою теоретиків управління, здійснити перехід “від централізовано-адміністративно-виробничого управління регіонами до функціонального менеджменту регіональної активності”²⁴. Останній можливий лише на ґрунті відмови від системи “утримування” регіонів і перетворення їх на активних і фінансово самодостатніх суб’єктів управлінського процесу.

У дискусіях з приводу вибору моделі взаємодії центру і регіонів, двопалатного парламенту, співвідношення регіональних і загальнонаціональних інтересів, унітарного чи федеративного устрою майбутньої України історико-географічні аргументи відіграють далеко не останню роль. І це зрозуміло, бо тільки соціогуманітарним наукам під силу

дати виважену відповідь на питання про те, чому кордони держави Україна не збігаються з ареалом етнічного розселення українців, чому потребує корективів система територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування. Проте, як зазначають І.Курас та В.Солдатенко, проблема регіоналізму і сьогодні в науковому відношенні є *terra incognita*, за рідкісними винятками вона навіть не порушується³.

Своєрідність нашого часу полягає у тому, що могутні процеси глобалізації та інтеграції супроводяться не менш потужними проявами регіоналізації та локалізації. На науковому рівні це знаходить відображення у підвищеному інтересі до територіальної організації соціумів, який виводиться поміж іншим і з притаманної їм потреби у самовираженні шляхом створення власних етнокультурних комплексів. Регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу культурної еволюції. Дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатомірності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого розмаїття культурних форм і поведінських реакцій. Зважена регіональна політика немислима без врахування історичних особливостей освоєння простору, характеру розселення людності, етнічної багатобарвності і ландшафтного розмаїття, ступеня урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури, мовного багатоголосся.

З достовірних емпіричних фактів починається наукове знання про регіони. На основі їх систематизації, класифікації, узагальнення споруджується фундамент *теоретичного* наукового знання. На цьому фундаменті вибудовується наступний – *методологічний* рівень пізнання, якому притаманний більш високий, метатеоретичний рівень осмислення регіональної специфічності. Розглядати

методологію просто як сукупність методів наукового дослідження некоректно; методи – це лише нижчий, конкретно-науковий рівень пізнання. Загалом же методологія науки займається формалізацією наукового знання – описом та аналізом етапів наукового дослідження, аналізом мови науки, дієвості й результативності філософсько-світоглядних, загальнонаукових, конкретно-наукових дослідницьких принципів і підходів, оновленням наукової термінології. Стосовно регіоналістики методологічний рівень пізнання передбачає найвищий рівень осмислення процесів і факторів районоутворення, функціонування і розвитку конкретних регіонів і розробку на цій основі регіональних концепцій розвитку, а також дослідження способів отримання, організації та систематизації наукового знання про регіони.

Виходячи із сказаного, автор даної праці намагається відповісти на питання: у якому стані перебувало дослідження проблем регіональної специфіки в Україні відтоді, як з'явилися відповідні наукові напрями і в яких формах воно існує в рамках нинішнього історичного знання. Чи має право на самостійне існування історична регіоналістика і як вона співвідноситься з історичною географією, історичною демографією, історичним краєзнавством, іншими спеціальними історичними дисциплінами? Чи достатній для потреб наукової регіоналістики той термінологічний інструментарій, який традиційно застосовується в природничих, гуманітарних, соціальних науках? Автор пропонує власне бачення цих питань, розуміючи водночас, що методологічні проблеми регіоналістики надто складні і потребують обговорення на міждисциплінарному рівні.

Отже, *мета* дослідження полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад нового наукового напрямку – історичної регіоналістики, у виявленні етапів його становлення, функцій на різних історичних етапах, його місця в системі сучасної соціогуманітаристики. Автор

робить спробу проаналізувати становлення “державознавства” і “горизонтальних” напрямків в українській історіографії, витоки географічного й історичного краєзнавства, визначити місце регіоналістики у нагромадженні наукових знань з історії України і в процесах національно-культурного відродження.

З огляду на цю мету автор намагається розв’язати такі дослідницькі завдання:

➤ осмислити процеси регіоналізації та регіоналізму в руслі сучасних процесів глобалізації та новітньої соціотрансформаційної динаміки;

➤ дослідити зміст та характер регіональної строкатості на українських теренах та процес її відображення в історичній літературі та в суміжних галузях наукового знання;

➤ розкрити зміст понять “історична регіоналістика”, “регіонознавство”, “регіональна історіографія”, “проблемна історіографія регіонів”, “регіонально-історичні дослідження”, “історичне краєзнавство” і т.п., визначити місце і функції історичного регіонознавства в системі історичного пізнання;

➤ дати характеристику категоріального апарату, дослідницьких методів, наукової мови історичної регіоналістики, показати її місце у контексті процесів диференціації та інтеграції у природничих та соціогуманітарних науках;

➤ з’ясувати соціокультурні та внутрішні когнітивні передумови розвитку процесу пізнання регіональної специфіки, охарактеризувати основні етапи становлення регіонознавства та краєзнавства, показати специфіку кожного етапу українського історіографічного процесу;

➤ визначити провідні наукові напрями і основні наукові школи, що розробляли питання регіональної історії; виявити “знакові постаті” історичної регіоналістики;

➤ висвітлити процес створення і функціонування основних науково-організаційних структур історичного

регіонознавства – наукових товариств, архівних комісій, історичних часописів і т.ін.;

➤ дослідити місце і роль історичної регіоналістики в обґрунтуванні самодостатності українського історичного процесу, виробленні схеми і критеріїв районування, принципів регіоналізації України на різних історичних етапах, в осмисленні оптимальної регіональної макро-, мезо- і мікроструктури України;

➤ показати вклад географів, етнологів, економістів, лінгвістів у створення фундаментального базису історичної регіоналістики.

Предметом дослідження виступають регіони України як основні одиниці її територіальної організації, явища регіоналізму і регіоналізації в українському житті, а також їх наукове осмислення впродовж XVIII–XX ст. *Об’єктом* дослідження є праці істориків, географів, етнографів, лінгвістів, які обирали “обласництво” чи регіоналізм пріоритетним полем своїх зацікавлень, діяльність наукових і громадських інституцій, що вивчали і вивчають регіональну специфіку України, методи і методики регіональних досліджень, процеси становлення сучасного регіонознавства.

Автор намагається досягнути проблему в найширших *хронологічних рамках* – з кінця XVIII ст. до сьогодні. Природно, що увага фокусується насамперед на періодах інтенсивного розвитку знань про регіони, зокрема в межах “українського XIX століття” (І.Лисяк-Рудницький вважав його початком 80-і роки XVIII ст., а кінцем – 1914 рік)⁶. Надзвичайно цікавим об’єктом дослідження є історіографічний процес 20–30-х рр. XX ст. – з огляду на новизну підходів і трагізм людських долі. Природним є і інтерес до сучасного етапу розвитку історичного регіонознавства, насамперед з точки зору вироблення ним нових методологічних підходів і здатності вписатися в загальноцивілізаційну систему “глоболокалізму”.

Оскільки регіональні проблеми є у своїй основі

міждисциплінарними, автору постійно доводилося вдаватися до поєднання історичних, природничих, соціокультурних підходів. Процеси інтеграції й диференціації наук діалектично взаємопов'язані; “різниця потенціалів”, притаманна цим процесам, стимулює науковий пошук. Теоретичні й методологічні проблеми будь-якої галузі наукового знання завжди відносні й рухливі; остаточність і вичерпність притаманна їм найменшою мірою. *Класична* наука XIX ст. у вивченні регіонів тяжіла до географічного детермінізму і віддавала перевагу порівняльному, історичному, генетичному, еволюційному підходам. *Некласичній* науці, яка сформувалася в XX ст., притаманні структуралістські, конструктивістські, системні, наукознавчі, соціологічні та інші підходи. *Постнекласичний* етап розвитку науки, який почався у 80-х рр. XX ст., збагатив науку синергетичним, екоеволюційним, ноосферологічним та іншими підходами, в яких акцент робиться на принципах самоорганізації, саморозвитку, інваріантності. На цьому останньому шляху для регіоналістики відкриваються справді неосяжні обрії, оскільки постнекласичні методології виразно тяжіють до використання принципів, пов'язаних із просторово-часовою організацією досліджуваних явищ як цілісних об'єктів.

Автор виходить з того, що у дослідженні “мозаїчної” (О.Рєєнт) етносоціальної, економічної й політичної картини українського буття неефективна як безоглядна орієнтація на концепції західних вчених, так і закамфльоване наслідування віджилої методології радянських часів. Лише на основі системного конвергентного підходу можна відтворити ті специфічні риси українського історичного розвитку, які зумовлені поміж іншим і тривалими російськими, польськими, австрійськими, угорськими, турецькими впливами на її регіони. “Реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні”⁷.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В КОНТЕКСТІ “ГЛОБОЛОКАЛІЗМУ”

1. Поняття “історична регіоналістика”: пошук нових підходів

Сучасні уявлення про місце і роль регіонального чинника органічно вписуються в теорію глобалізації як розширення, поглиблення, зростання інтенсивності світових інтеграційних процесів на фоні паралельних процесів диференціації, регіоналізації і мультикультуралізму. Вихід на міжнародну арену гігантських транснаціональних корпорацій, швидкий прогрес у галузі транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій створили умови для інтеграції не лише національних економік, але й культурно-ціннісного простору. Але глобалізація має і чимало від’ємних рис, і проявляються вони не лише у поглибленні прірви між бідністю і багатством. Стандартизація умов і форм життєдіяльності, засобів передачі інформації таїть у собі відчутну загрозу локальним спільнотам, загрожує збідненням етнокультурного фонду людства.

Усвідомлення того, що зберігати локальну специфіку у житті народів так само важливо, як і дбати про підтримання генетичних програм (кодів) для одиниць біологічної еволюції, приходить паралельно з осмисленням руйнівних наслідків наступу стандартизованої “масової культури” на традиційні форми суспільної організації і народну мораль. Втім, однозначність і одновимірність – найменш продуктивний спосіб осмислення зв’язку між глобальними і локальними процесами. Більш конструктивним уявляється розгляд проблем глобалізації і регіоналізації як взаємопов’язаних і взаємообумовлених, що знайшло вияв у появі

неологізму “глокалізація”. За образним висловлюванням М.Епштейна, “на прапорі ХХІ століття буде написано не “глобальність” і не “локальність”, а **ГЛОКАЛЬНІСТЬ**... Якщо якийсь процес розвитку взагалі йде, то він іде зразу в обидва боки, глобальності й локальності, як міра зближення цих полюсів. Проникливість, миттєвість, зворотність інформаційних і енергетичних зв’язків, від індивіда до планетарного логосу, – це і є глокалізація”¹.

Дедалі більше стає популярною і модель “глоболокалізму”, яка сформувалася ще під час XII Всесвітнього соціологічного конгресу у Мадриді (1990). Автори цієї моделі (З.Млинар та Ч.Алджер) наголошують на важливих змінах, які відбуваються у локальних, географічно обмежених, спільнотах під впливом процесів глобалізації, доводячи, що в ході взаємодії цих процесів виникає зовсім нова якість. Це стосується таких “локальних понять”, як традиції, звички, місцеві спільноти – нові глобальні реалії радикально видозмінюють навіть найбільш консервативні і тривкі структури соціальної свідомості і поведінки. Глобалізуються малі групи, місцеві організації, локальні рухи й інститути. Виникає безліч різних глобальних і локальних “соціокультурних гібридів” з властивою їм нестабільністю. Цей зв’язок глобального і локального, названий згаданими вище соціологами “local-global nexus”, надає цілком конкретного теоретичного і соціологічного звучання відомій формулі “To think globally, but act locally” (мислити глобально, але діяти локально), тобто з врахуванням місцевих реалій².

В руслі таких підходів традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки кризь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. На перший план виходить нове розуміння локальності, яке виникає на перетині глобалістики з історичною синергетикою. Японський історик С.Іто представляє історичний процес як череду культурних біфуркацій, а специфіку глобальних трансформацій виводить із місцевих умов і

культурного досвіду різних регіонів Землі. Авторами концепції “глокалізації” вважають В.Рудометтофа та Р.Робертсона, які переконливо довели, що сучасний процес глобалізації спричиняє багатоманітні й різноспрямовані видозміни регіональних форм життєдіяльності людини. На такій основі відбувається не лише подолання місцевих культурних традицій, але й їх відродження, крайнім проявом якого виступають явища фундаменталізму³.

Більшість дослідників сучасних світових процесів приходять до висновку, що *фрагментація* (локалізація, регіоналізація) є не пережитком минулого, а радше продуктом глобалізації і має розглядатися не як протилежність глобалізації, а як взаємопов’язаний з нею процес. Дж.Розенау навіть ввів в обіг термін “*фрагмеграція*”, що означає взаємодію фрагментації й інтеграції. Глобалізація, доводить він, створює у традиційному суспільстві новий політичний, економічний і соціальний простір, до якого на макрорівні повинні пристосуватися держави, а на місцевому рівні – локальні спільноти⁴. Р.Робертсон звертає увагу на те, що взаємодія глобалізації й локалізації складніша, ніж це прийнято уявляти: приміром, сама концепція локальності як чогось відмінного й специфічного стає глобальною ідеєю⁵.

На такій основі формуються нетрадиційні методологічні підходи, зокрема ті, що перебувають в руслі постнекласичної методології. Одним з них є *тоталологія* як постнекласичне філософське вчення, яке виходить не з окремих (економічних, класових, національних, релігійних чи моральних) факторів, а з розуміння суспільства як динамічної єдності соціально-культурної різноманітності, такої ідентичності, в якій всі просторові й часові варіації процесу постають новітніми формоутвореннями. На місце жорстко формалізованих марксистських уявлень про співвідношення загального і особливого, базисних і надбудовних явищ приходять значно більш гнучкий

принцип перспективізму, в якому єдність культурного ландшафту виявляється через неповторність кожного його місця (топосу), а культурні впливи, трансляції, акультурації надають дихотомії “частина-ціле” зовсім нового звучання⁶.

Проблема трансформації набутої емпіричної і наукової інформації в теоретичну рівною мірою стоїть як перед природничо-географічними, так і перед соціогуманітарними науками. Оскільки регіоналістика входить своїми коренями в обидві ці сфери, вона використовує термінологічний інструментарій як наук про землю (ландшафтознавства), так і наук про людину (країнознавства). У природничо-географічних науках мирно співіснують щонайменше п'ять дослідницьких парадигм – класична геокомпонентна, некласичні геокомплексна, геосистемна та геоекологічна, постнекласична екоєволюційна⁷. В руслі постнекласичної методології розвиваються синергетичні, ноосферологічні, пасіонарні дослідження – ними займаються як природознавці, так і гуманітарії. Останні тяжіють до гуманістичних та генетично-єволюційних підходів, приділяючи неабияку увагу проблемам інтеграції етнологічного, географічного, культурологічного знання, дослідженню історичних і сучасних складових етнокультури, регіональної специфічності.

Щодо регіональної строкатості, то культурологічний погляд на неї передбачає насамперед всебічний аналіз – в одночасній нерозривності й динаміці, в прямих і опосередкованих зв'язках – її впливу на життєдіяльність територіальних спільнот. Адже, як вважає М.Попович, “різність, відносна відокремленість і територіальна прив'язаність соціально-культурних груп забезпечує інформаційну багатоманітність у суспільстві”⁸.

Хорологічні (ареалогічні) підходи, широко застосовувані нині в антропології та історичній географії, відрізняються від хронологічних тим, що тут не час, а простір є основною структурною домінантою досліджень,

причому перевага в осмисленні світу надається не кількісно-топографічному, а образно-географічному баченню. Територія в історичній регіоналістиці – не тільки ареал дослідження, але й певною мірою *системоутворюючий* чинник. Природа, населення, господарство, історія, мистецтво, архітектура цікавлять дослідника у межах територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. При цьому він намагається виявити сукупність ознак, притаманних саме досліджуваному регіону.

Поняття “*хорологія*” (від гр. *choros* – місце) запозичене з біогеографії, де воно застосовується на означення розміщення організмів у просторі і системи їх дослідження. Відомий французький еколог Ж.Леме вкладає в поняття “*хорологія*” географічне розміщення у просторі живих організмів, типи ареалів, їхню структуру, причини, що зумовлюють кордони між ними. В його уявленні (яке, проте, оспорюється російськими біогеографами) хорологія поряд з екологією та біоценологією виступає як один з розділів біогеографії⁹.

Пошук просторових відмінностей між окремими локальними спільнотами в їх фактичній одночасовості був головною метою класичної хорологічної концепції в географії, яка сформувалася на початку ХХ ст. Обґрунтування хорологічної концепції пов’язують з іменем німецького географа А.Геттнера, що ввів поняття “*просторової науки*”. Запропонований ним погляд на географію як хорологічну науку, що вивчає простори і просторові взаємовідносини, був відповіддю вченого на різноголосицю в географії початку ХХ ст., зокрема щодо її місця у загальній системі світової науки та інтегрального об’єкту географічних досліджень. Далеко не в усьому бездоганна, ця відповідь відкривала нові шляхи осмислення головної проблеми: чим бути географії – землезнавством (природ-

ничою наукою) чи країнознавством (наукою про людину). За Геттнером, вона могла бути і тим і іншим водночас. Книга Геттнера “Географія, її історія, сутність і методи” у 1930 р. була перекладена російською мовою, але її невдовзі піддали в СРСР нищівній критиці і цим значною мірою заблокували розвиток хорологічних підходів.

У США послідовником ідей Геттнера виступив Р.Хартшорн, який поєднав часові і просторові підходи, обґрунтувавши *просторово-часову парадигму*. Йому ж належить пріоритет у створенні на основі хорологічних підходів *теорії районування*. У працях “Суть географії” (1939) і “Суть географії майбутнього” (1959) Хартшорн виступив палким пропагандистом хорологічної концепції в географії, вважаючи регіональну географію головною, а систематичну – лише допоміжною наукою.

Головним у хорології Хартшорн вважав простір, місцевість, місцезнаходження. Суть географії зводилася ним до опису просторових відмінностей. Об’єктивної основи районування Хартшорн не бачив; на його думку, район являє собою імовірніше інтелектуальну конструкцію, ніж об’єктивний факт. Поняття генезису до території незастосовне. Географам не треба, доводив Хартшорн, займатися універсальними категоріями, бо кожна територія унікальна. Отже, регіоналізм у хартшорнівському трактуванні звужував завдання географії; остання фактично перетворювалася на країнознавство¹⁰.

Хорологічна концепція зберігала міцні позиції в західній географії до кінця 50-х рр. Її вплив позначився на ідеях підсумкової праці Асоціації американських географів “Американська географія” (1954). У ній, зокрема, зазначалося: “Район не є об’єктом ні незалежно існуючим, ні даним від природи. Це створена мисленням інтелектуальна концепція, яка використовує певні ознаки, характерні для даної території”¹¹. Надалі такий підхід піддавався критиці, як і його основа – теорія “унікальності місцевостей”

Хартшорна. В СРСР останню критикували як таку, що “відмовляє географії у праві на відкриття законів і на прогнозування” і тому “безмірно далека від великої ідеї перетворення світу”. Разом із справді небездоганною теорією “унікальності місцевостей” в СРСР були надовго поховані і хорологічні підходи – як “буржуазні”. Лише у 80-х рр. із спробою їх реабілітації виступив В.Анучин.

Нині хорологічна концепція переживає добу своєрідного відродження, ставши основою протопостмодерну в географії. “В рамках постмодерну, – зазначає російський географ Д.Замятін, – концепція географічних образів – природна спадкосмиця хорологічної концепції”¹².

Географізація образів світу породила потребу у власній “метамові”, що відображає реалії існування масштабних перехідних геокультурних зон. У наш час вважається вже малоефективним традиційний геополітичний аналіз із жорсткою фіксованістю і прив’язаністю до державних територій. Процеси глобалізації, формування транснаціонального світу зовсім по-новому висвітлюють проблему кордонів і локалізованих спільнот. З одного боку, частина функцій держави виривається за її межі, виявляючись у зростанні тенденції до створення єдиних економічних і оборонних просторів, єдиного інформаційного поля. З другого боку, і самі регіони виступають повноправними учасниками міжнародних економічних відносин. Природно, що у зв’язку з цим зростає значення регіональності в усіх її проявах.

Основою хорологічного аналізу є розуміння національного простору як етносоціоприродного утворення, що виникає в процесі взаємодії людини та її культури з природою, а також під впливом певних зовнішніх чинників. Для історичної регіоналістики такий підхід може виявитися особливо плідним, оскільки прояснює вплив геополітичних чинників на формування специфічних особливостей економічного і культурного розвитку регіонів, світоглядних

і поведінських стереотипів. Хорологічні підходи тут дають більше, порівняно з хронологічними, матеріалу для висновків і узагальнень, оскільки дозволяють повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. Регіональні особливості виступають при цьому не реліктами минулого, а безпосереднім результатом багатогранного за своїми виявами процесу культурної еволюції. Дослідження регіональної специфіки дає змогу підкріпити конкретно-історичним матеріалом ідею багатомірності історичного процесу, виявити причини і наслідки існуючого різноманіття культурних форм і поведінських реакцій.

Концепція часу як вектора і фактора прогресу вперше з'явилася в Європі епохи Просвітництва, і являє собою своєрідну світську інтерпретацію християнської моделі створення і кінця світу. Хронологія при цьому стала універсальним, переважаючим принципом всякої класифікації. Однак, задовго до того, ще з часів Геродота, людство почало замислюватися над питанням: який зв'язок існує між подією і місцем дії? У багатьох місцях "Історії" Геродота пояснення несхожості грецького і східного світу відшукуються на аналізі політичного досвіду, реальних географічних обставин, психологічних особливостей. Отже, початки хорологічних інтерпретацій можна знайти вже у "батька історії". Проте повинні були пройти тисячоліття, щоб осмислення зв'язку часу і простору вклалося у струнку теорію, що стала невдовзі однією з підвалин як геополітики, так і регіоналістики.

Домінування фактору часу над фактором простору сприймалося як цілком природне у наративній, подієвій історії, де хронологічний принцип був визначальним. Методологічні підходи змінилися, коли подієву історію потіснила соціальна. У тому, що ХХ століття закріпило нові пріоритети, чималу роль відіграли активізація політичних (зокрема, геополітичних) чинників, а також значний прогрес

наук про людину. Воно ознаменувалося відродженням просторового мислення не лише на терені політики, але й в історичному думанні. А це означало, що регіональні проблеми неминуче мають опинитися в фокусі наукових зацікавлень.

Основоположниками глобального методу дослідження регіональної специфіки і *геоісторичної концепції* простору і часу вважають англійського вченого і політика Х.Маккіндера і французького історика Ф.Броделя. Заслугою Маккіндера є введення в обіг чітких географічних інтерпретацій регіону як цілісності, в якій географічні елементи поєднані один з одним визначеними і усталеними відносинами, визнання “географічної інерції” важливим чинником політики. Для Броделя регіон – це аналог особливого світу з притаманною лише йому ментальністю, способом світосприймання, традиціями. Вивчаючи Середземномор’я як географічний феномен, він не тільки ввів в канву історичного дослідження нове сприйняття часу (*“протяжну тривалість”*), але й збагатив арсенал історика найсучаснішими дослідницькими методами, запозиченими із антропології, соціології, етнографії, економіки, лінгвістики та інших суміжних наук про людину. У праці “Середземномор’я в епоху Філіпа II” (1949) на першому місці не король, а саме море.

Своєрідність Середземноморського узбережжя як географічного феномена, за Броделем, не залежить від національних, релігійних і мовних кордонів; у ньому відбилися плоди людської діяльності у всій їхній просторово-часовій багатоманітності. Непорушні закони матеріального життя, торгівлі, специфіка побуту – все це запрограмоване способом життя в сусідстві із морською стихією. Класична “історія битв” поступилася місцем “історії проблем”. Наступним кроком у розвитку історичного знання стала деміфологізація історії, переосмислення не тільки соціально-історичних, але й часово-просторових

категорій. Історичний час осмислюється як космогонічний, локальний простір – як нескінченна зміна культур і епох.

Головна ідея хорології – дослідження розміщення (поширення) того чи іншого явища по земній поверхні. Її прихильники схиляються до думки, що конфігурація взаємного розміщення елементів у географічному просторі відображає ті або інші закономірності внутрішньої організації геосистем. За В.Анучиним, у єдності хронології і хорології стосовно їх впливу на еволюційний процес проявляє себе єдність часу і простору, зміни в часі прямо залежать від змін у середовищі. “Хронологія комбінує елементи хорології. При цьому виникають нові якості, але лише на основі синтезу вже існуючих ландшафтних відмінностей”. Являючи собою діалектичну єдність, хорологія і хронологія географічного середовища виступають водночас і як протилежності. Нерозривність (= єдність) простору і часу немовби урівнює їх значущість для життя суспільства, оскільки хорологічний елемент, будь-який найменший простір включені у загальний потік часу. Нерівномірність історичного розвитку неминуче посилює територіальні відмінності в географічному середовищі і навпаки, внаслідок чого на землі ніколи не існувало абсолютно рівномірного хронологічного розвитку. Ні час, ні простір не існують самі по собі, але на основі їх взаємодії виникає рух. У світі немає нічого, крім матерії, яка рухається в часі і просторі, а отже, немає нічого, крім руху¹³.

Для осмислення в просторі і часі подій української історії такий підхід дає нову відправну домінанту – її розгляд не лише як мультиетнічного простору, а як своєрідної контактної зони, де “політичні, етнічні та конфесійні кордони часто були внутрішніми, і то дуже розмитими” (Н.Яковенко). Особливий інтерес з цього погляду становить історія Криму, який у різні часи входив до складу різних великих держав – Скіфії, Понтійського царства, Римської імперії, Візантійської імперії, Хозарського каганату, Золотої Орди, Османської і Російської імперій. Російський

дослідник В. Возгрин звертає увагу на належність локальних культур Криму до середземноморського природно-географічного комплексу, чим пояснюється дивовижна подібність культур середньовічної Тавриди та італійського Півдня. Спостереження за цією подібністю дає йому підставу для висновку про особливу кримсько-сицилійську модель культури, яка створювала живильне середовище для розвитку індивідуальностей ренесансного типу. Будучи здавна крос-культурними територіями, населеними напрочуд динамічними аборигенами і мігрантами, Сицилія і Крим витворили власний тип культурної ідентичності і тому стали єдиними регіонами, “де, точно кажучи, не треба було відроджувати всю античну культуру. Багато в чому досить було її підтримувати. Традиція діяла спонтанно і безперервно”¹⁴.

Деякі міркування В. Возгрин уявляються спірними, але не можна не віддати належне його спостережливості – стереотипні уявлення про “кримських хижаків, загарбників, розбійників” значною мірою спрощені і відображають антитатарську спрямованість офіційної російської історіографії¹⁵. Не вільна від впливу таких підходів і сучасна українська історіографія, яка схильна виводити історію Криму поза межі історії України. Очевидне одне – необхідність деміфологізації історії Криму на ґрунті дослідження полікультурних традицій його населення.

Взагалі та “географія уявлень”, яка була створена народницькою історіографією XIX ст. і в основу якої була покладена позачасова цілість етносу і території, потребує більш зважених оцінок. Романтичним в своїй основі був, зокрема, погляд українських істориків-державників на Україну як на “синтез Сходу і Заходу”. Регіоналістика пропонує додаткові можливості для створення демістифікованої картини української історії, оскільки в ній специфічні відмінності окремих частин українського етносу виводяться з особливостей його розвитку в різних

державних системах, пояснюються впливом географічних, соціобіологічних, історико-культурних та інших чинників. Внаслідок їх дії, як констатує Я.Грицак, “драма української історії розгорталася не між українськими Монтеккі і неукраїнськими Капулетті – антагонізм нерідко роздирав ті самі сім’ї й роди... Українцям вдалося зберегти свою етнічну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях”. Тим, що територія України впродовж віків лишалася політично і економічно незінтегрованою, пояснюється особлива вага регіоналізму, який “був і є одним з головних чинників новітньої історії України”¹⁶.

Втім, виводити зростання інтересу до субнаціональних феноменів, у тому числі й до явищ регіоналізації й регіоналізму, лише з драматичних обставин української історії було б невірною. В усьому світі теоретичні питання, пов’язані з місцем і роллю регіонального чинника, починаючи з середини ХХ ст., перебувають у центрі громадської уваги, хоч і не завжди виділяються в окрему наукову дисципліну. Часто вживане поняття *регіональна наука*, як уже зазначалося вище, стосується не стільки окремої науки, скільки комплексної (міждисциплінарної) наукової системи, що вивчає простір, регіони їх розміщення і взаємозв’язки. Основна сфера застосування її здобутків – теорія і практика розміщення продуктивних сил.

Засновник регіональної науки – американський економіст В.Айзард (Ізард) – бачив у ній нове міждисциплінарне поле в системі соціальних наук, яке концентрує увагу на просторових і функціональних системах. Наука про регіони, доводив він, має право на існування лише тоді, коли вона активно занурюється у сферу теорії, в якій центральне місце мають займати районні і міжрайонні структури й функції. Така теорія “має вийти за межі ортодоксальних теорій соціальних наук і зробити акцент на тих основних взаємодіях політичних, соціальних і економічних чинників,

якими досі звичайно нехтували. Однак, подібно усім соціальним теоріям, вона повинна займатися не лише гіпотезами і схемами загальної рівноваги, але й вивчати проблеми у їхній динаміці, щоб виявити вплив сил, які порушують рівновагу, на процеси розвитку і зрушення”¹⁷.

Заслугу Айзарда, який належав до наукової школи американського економіста В.Леонтєва, становить насамперед розробка загальної теорії “просторової економіки”, наукове обґрунтування принципів раціонального розміщення виробництва з використанням коефіцієнтів локалізації, спеціалізації, диверсифікації тощо. На базі створеної ним кафедри “регіональної науки” у Пенсільванському університеті невдовзі з’явилася міжнародна Асоціація регіональної науки з центром у Філадельфії, яка започаткувала видання власного журналу (“Journal of Regional Science”).

Регіональна наука в США зосередилася на дослідженні проблем районного планування і розвитку міст, міжрайонних зв’язків, розміщення населення тощо. Докладно висвітлюючи метод моделювання для аналізу просторових взаємозв’язків, Айзард запропонував власні критерії для виділення типових структур метрополісних ареалів і категорій міських комплексів. Проте його заклик вивчати проблему в динаміці стосувався лише сучасності. Айзард, як і вся американська регіональна наука, абстрагувався від проблем районоутворення, а отже, лишив поза увагою всі історичні аспекти територіального поділу праці. Можливо, саме у цьому і криється секрет того, що заявка на створення універсальної регіональної науки лишилася по суті не реалізованою.

Значно більше уваги проблемам районоутворення приділялося в працях економіко-географічної школи М.Баранського – М.Колосовського, яка першою в СРСР почала вивчати територіальні системи продуктивних сил і сфери обслуговування. За Ю.Саушкіним, саме районування

становить “душу” цієї наукової школи. Притаманний їй історизм (розгляд систем у процесі територіального суспільного поділу праці) сполучався з просторовими підходами, використанням картографічних і картометричних методів вивчення територій. До речі, В. Айзард виявляв великий інтерес до доробку своїх російських колег і навіть висловлював побоювання, чи не випередив його М. Колосовський. У 1962 р., у розпал “холодної війни” одну з праць Колосовського з теорії виробничих комплексів Айзард опублікував у “Journal of Regional Science”¹⁸.

Хоч школа Айзарда практично абстрагувалася від з’ясування історичних витоків регіональних проблем, її заслуги у становленні регіоналістики як нового наукового напрямку незаперечні – хоча б тому, що в руслі ідей Айзарда і досі йде розробка методів дослідження внутрігалузевих і міжгалузевих зв’язків, їх кількісного аналізу на основі застосування сучасних математичних моделей. У працях 90-х рр. Айзардом зроблено помітний крок у наближенні регіональної теорії до соціології, обґрунтовано новий спосіб розрахунку економічних та екологічних зв’язків. Сьогодні сфера застосування регіональної науки не співпадає з жодною із соціальних дисциплін, але вона тісно пов’язана і переплітається з теоретичною і соціальною географією, регіональною економікою, екологією, містознавством, теорією управління. Однак традиційно регіональна наука уникає історичних підходів.

Айзарда можна вважати основоположником *локаційного* напрямку регіональної науки, який бачить своє основне завдання у визначенні оптимального місця розташування тих або інших виробництв. В рамках цього напрямку зроблено кілька спроб вироблення “загальної теорії розміщення” (тут найбільш ефективним є доробок нідерландської школи економістів, зокрема Я. Тінбергена та Х. Боса). Інший, власне *регіональний* напрям досліджень відштовхується від запропонованої В. Леонтьєвим матриці

“витрати-випуск” і зосереджує увагу на визначенні оптимальних розмірів і структури господарства даного регіону, розробці регіональних концепцій розвитку, сфокусованих навколо пошуку внутрішніх резервів розвитку регіонів. Третій, *комплексний* напрям об’єднує локаційний і регіональний підходи. Він орієнтується здебільшого на розробку методології і методики виділення інтегральних або багатоаспектних регіонів, критеріїв територіальної однорідності і функціональної самоорганізації, збалансування внутрішніх і зовнішніх імпульсів районоутворення.

Впродовж всього ХХ ст. в географії жорстко стикалися позиції прибічників хорологічних підходів і ландшафтознавців, які обстоювали самостійність і пріоритетність фізичної географії. Основні напрями ландшафтознавства як науки, що концентрує увагу на антропогенних чинниках розвитку і динаміки ландшафтів на різних історичних етапах, були визначені К.Троллем. Ландшафтознавство, яке особливо швидко розвивалося у Німеччині, справило чималий вплив на розробку проблем фізико-географічного районування. На його основі уже в 1951 р. була створена схема природного районування Німеччини¹⁹.

Регіональні траєкторії входження у сучасний глобалізаційний процес передбачають підвищення рівня економічної й політичної суб’єктності регіонів, мобілізацію імпульсів їх саморозвитку і самоорганізації. Йдеться насамперед про пошук інституційних структур, здатних посилити суб’єктність регіонів (а, отже, і потенціал їхнього саморозвитку) – з одночасним впровадженням ефективної системи охорони довкілля і регіонального прогнозування. Сучасна регіональна політика повсюди в світі будується як на істотному розширенні діапазону управлінських дій, так і особливо на пошуку внутрішніх резервів саморозвитку регіонів.

Для чіткого визначення предметної сфери регіональної науки в Україні, яка щойно створюється, важливо наповнити

максимально конкретним змістом поняття “регіоналізм”. Безумовно, має рацію І.Курас, коли пише: потрібне певне інтелектуальне і вольове зусилля, щоб зрозуміти неприпустимість відкладення проблем регіоналізму на потім. І як принцип територіальної організації, і як проблема управління регіоналізм потребує серйозного наукового осмислення на міждисциплінарній основі²⁰. Адже, будучи націленим на “перехресне запилення”, адаптацію і синтез, регіоналізм, за Е.Айсерманом, губиться в інтелектуальному просторі, якщо не може створити чи адаптувати нові теорії й методи. “Вся ця конструкція перебуває під загрозою інтелектуального застою”²¹.

Поняття “регіоналізм” було введено у науковий обіг у кінці 20-х рр. у працях школи регіональної соціології, створеної американськими соціологами Х.Одемом і Р.Венсом для дослідження американського Півдня²². Відтоді воно вживається у найширшому контексті – як явище суспільного життя, як проблема управління, як феномен регіональності. Починаючи з 70-х рр., поняттям “регіоналізм” здебільшого позначаються політико-соціальні прагнення регіонів, спрямовані на розширення своїх прав і компетенцій, збереження самобутності і традицій, збалансування інтересів по лінії “центр-регіон”. Інколи поняття “регіоналізм” вживається і у вужчому значенні; тоді в нього вкладаються здебільшого деформації, що виникають на ґрунті просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів. Загалом же регіоналізм – це природний принцип територіальної організації соціальних, політичних, економічних та інших процесів, спрямований на практичне застосування тих можливостей і переваг, які впливають з територіального поділу сучасних суспільств. Він знаходить свій прояв у різних звичаях, типах менталітету, культурних особливостях, специфіці політичної поведінки. У разі його ігнорування на офіційному рівні або надмірної політизації явища регіоналізму вгліблюються у

появу центрів регіонального тяжіння, що можуть протистояти владі і стимулювати її небажану децентралізацію.

Таким чином, явища регіоналізму надзвичайно різноманітні і можуть бути різноспрямованими. В сучасній Росії, констатує А.Макаричев, існує як “інтегративний” (асоціативний) регіоналізм, що вливається в русло загальносвітової тенденції створення наднаціональних політичних інститутів, інтеграції ринків і стирання торгових бар’єрів, так і “диссоціативний” регіоналізм, що тяжіє до дезінтеграції, локалізму, територіальної автономії²³. З врахуванням цієї багатолікості проблеми регіоналізму аналізуються на пострадянському просторі і в стінах таких авторитетних міжнародних інституцій, як Центр славістики в Саппоро, Центр вивчення конфліктів і проблем безпеки в Цюріху, Інститут Кеннана у Вашингтоні, Центр російських і східноєвропейських досліджень Університету Бірмінгем, Інститут Центральної і Східної Європи при Вільному університеті в Берліні. Під кутом зору взаємодії процесів глобалізації та регіоналізації вони розглядалися на Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації східноєвропейських досліджень, що проходив у Тампере у липні-серпні 2000 р.

Поняття “регіоналізація” неусталене не меншою мірою, ніж поняття “регіоналізм”. В останні роки намітилося його певне переосмислення – від розуміння регіоналізації як різновиду інтеграції або районування вчені і політики (зокрема, в РФ) поступово переходять до позначення цим поняттям процесів підвищення ролі регіонів в житті суспільства, регіональної самоорганізації і диференціації²⁴. Таким чином, регіоналізація нині розглядається як наслідок посилення регіоналізму, а ставлення до цього явища варіюється від визнання його нормальною реакцією на радянський гіперцентралізм до гостро негативних характеристик, що пов’язуються з політиканством місцевих еліт. Домінує, проте, переконаність у тому, що “регіоналізм і

регіоналізація – антоніми централізму і централізації (а ще одноманітності, уніфікації), але не синоніми сепаратизму й дезінтеграції”²⁵.

Те, що вчені Російської Федерації демонструють постійний інтерес до проблем регіоналізму і регіоналізації, є результатом гостроти регіональних проблем і підвищеної уваги до них владних структур. З 1994 р. в рамках Аналітичного управління при Президенті РФ діяла спеціальна програма “Регіоналістика”, очолювана відомим географом Л.Смирнягіним. Розробляючи структуру нового адміністративно-територіального поділу, автори програми намагалися всебічно врахувати минулий досвід районування. Хоч при здійсненні у 2000 році адміністративної реформи в РФ напрацювання цієї програми не були взяті до уваги, ідея створення семи макрорегіонів теж спиралася на історичний досвід Росії, зокрема на інститут генерал-губернаторів²⁶.

Саме поняття регіоналістики в Росії нині зазнає істотного переосмислення. Ще недавно усталені твердження про те, що “регіоналістика... у традиційному розумінні не є наукою” і що вона “позбавлена своєї теорії”²⁷, сьогодні активно оспорується як політологами й соціологами, так і культурологами й істориками Росії. Президент Російської асоціації політичної науки М.Льїн звертає увагу на те, що в традиціях світової суспільствознавчої думки останньої третини ХХ ст. – “повернення” у сферу наукового аналізу даних, пов’язаних з просторовим (як правило, регіональним) фактором і що на цій основі в Росії стало дуже популярним звертання до міждисциплінарності в галузі регіоналістики²⁸. На думку І.Рязанцева, на порядок денний стало “створення регіоналогії як коректної соціально-економічної теорії”, що “неминуче включає в себе і переосмислення основних понять даної дисципліни”²⁹. Курс “політична регіоналістика” (із застосуванням парадигмальних підходів та інструментарію елітистських, соціо-

культурних та геополітичних досліджень, порівняльної політології та структуралістської соціології) читається сьогодні у багатьох вузах Росії³⁰.

Створенням наукових основ сучасного регіонознавства дедалі більше займаються і історики, про що свідчить спеціальний інтерес до проблем регіоналістики в роботі Міжнародного конгресу історичних наук, який відбувся у Норвегії у серпні 2000 р. Регіонам і регіоналізму була присвячена конференція, організована Інститутом загальної історії РАН, матеріали якої опубліковані³¹. На історичному факультеті Санкт-Петербурзького державного університету у червні 2002 р. відкрито спеціалізацію “історичне регіонознавство”. Методологічний фундамент для неї підготував постійно діючий впродовж кількох років міждисциплінарний семінар, в ході якого культурологи, археологи, лінгвісти формулювали цілі й завдання регіоналістики, простежували її зв’язки із спеціальними історичними дисциплінами, висловлювали свій погляд на шляхи оновлення її категоріально-понятійного апарату³². У червні 2000 р. у Санкт-Петербурзі відбувся міжнародний семінар на тему “Методологія регіональних історичних досліджень. Російський та зарубіжний досвід”, на якому розглядалося поміж іншим співвідношення проблемних полів регіоналістики, регіональної історії, краєзнавства³³. Нові підходи до визначення “історичної регіонології” та її співвідношення з краєзнавством запропонували сибірські історики: на науково-практичній конференції, присвяченій 75-річчю Першого Східносибірського краєзнавчого з’їзду, що відбулася в жовтні 2000 р., висловлювалися думки про необхідність узагальнення досвіду вітчизняної регіоналістики і подолання понятійної неузгодженості у сфері районознавства, батьківщинознавства та краєзнавства³⁴.

Природно, що в Росії, яка є федерацією, інтерес до регіоналістики підтримується значною мірою політичним звучанням регіональних проблем. Узгодження інтересів

89 суб'єктів РФ – завдання надзвичайної складності, і не доводиться дивуватися тому, що, за оцінкою фахівців, “в останні роки вивчення відносин між Центром і регіонами РФ стало нагадувати господарську галузь, яка швидко розвивається – така кількість доповідей, конференцій і публікацій присвячена цій темі”³⁵. В унітарній Україні ситуація дещо відмінна, але сплеск наукового інтересу до відносин по лінії “центр-регіон” помітний і тут. Не в останню чергу він пояснюється об'єктивними причинами, що впливають з регіональної строкатості – в Україні даються взнаки істотні міжрегіональні відмінності не лише у способах господарювання, але й у базових цінностях, зовнішніх орієнтаціях, конфесійних уподобаннях. Але й суб'єктивні чинники, зокрема, помітна політизація місцевих еліт, теж дедалі більше привертають увагу науковців. Специфіку регіонів досліджують економісти, етнологи, політологи, соціологи, культурологи³⁶. А втім, місце історичної регіоналістики в предметному полі регіональної науки і досі не визначене. Найчастіше її ототожнюють з історичним краєзнавством, яке насправді є лише однією з підсистем регіоналістики.

Те, що в методологічному арсеналі українських суспільних наук до недавнього часу було практично відсутнє поняття “історична регіоналістика”, аж ніяк не означає відсутності відповідної історіографічної традиції. Практика вивчення українських земель в регіональному розрізі, як суми окремих земель (країв, областей), є дуже давньою і простежується ще до виділення історіографії в самостійну галузь наукового знання. В руслі комплексного, синкретичного жанру землеописань, починаючи з XVIII ст., в науковий обіг було введено чимало відомостей про історичне минуле України, географічні та кліматичні особливості її окремих частин, про міста і села, динаміку населення, комунікації, адміністративно-політичний устрій. Здійснені в цьому ключі описи намісництва, губерній, історико-

етнографічні нариси про міста і села заклали фундамент українського народознавства, яке з середини XIX ст. існувало паралельно з історіографією, почасти зливаючись з нею. Землеописання є водночас тим ґрунтом, на якому виросла система історичного краєзнавства, а також історичної демографії, статистики та інших суміжних галузей знання.

Історична наука, яка переживала у XIX ст. пору становлення і бурхливого розвитку, надала концептуального оформлення ідеям регіоналізації і об'єднала різноманітні підходи до аналізу регіональної специфіки узагальненими схемами історичного процесу. Саме їй ми завдячуємо появою історичної регіоналістики як специфічного напряму наукових досліджень, який робив акцент на впливі географічного простору на життєдіяльність людей у певних ареалах. В. Антонович називав його “земельним”, Д. Багалій – обласницьким, “крайовою методою”, І. Житецький – “федеративно-обласним”. М. Грушевський ввів поняття “історичне районознавство” і створив Асоціацію істориків під такою назвою. Історична думка, отже, у 20-х рр. впритул наблизилася до застосування понять “історична регіоналістика”, “історичне районознавство”, і тільки політичними причинами можна пояснити той факт, що вони не набули поширення.

Традиції “горизонтального виміру” в українській історіографії, попри вкрай упереджене ставлення до них з боку держав-метрополій, до складу яких входили українські землі, втілилися у проблемне вивчення окремих регіонів, міст, сіл; на цьому фундаменті в радянські часи було створено масштабну “Історію міст і сіл Української РСР”. Проте теоретико-методологічне осмислення проблем регіоналізації, регіоналізму, специфіки територіального устрою значно відставало від нагромадження емпіричного матеріалу. Відстає і понині, хоча у незалежній Україні потреба в осмисленні регіональності в історичному

контексті набуває особливого значення.

Необхідність у “скоординованій системі регіональної науки” (В.Литвин) впливає насамперед із практичних потреб: велика кількість наукових центрів, покликаних виробляти моделі регіонального розвитку, не вирішують головного завдання – створення нової ідеології і технологій регіонального управління³⁷. Проте вона диктується і потребами самої соціогуманітаристики: “самовизначення” нових наукових напрямів відбувається як в міру нагромадження результатів конкретних досліджень, що не вкладаються в традиційні тематичні й методологічні рамки, так і в ході усвідомлення недостатності звичних методів дослідження і залучення теоретичного й інструментального потенціалу суміжних галузей наукового знання. Очевидно, що творче використання методів історичної географії, етнології, соціології, культурології, історичної психології, соціолінгвістики здатне істотно розширити дослідницький діапазон регіональної історіографії.

Як нам уявляється, істотного просування у цьому напрямі можна досягти на ґрунті запропонованого культурологами *геокультурного* підходу, орієнтованого на дослідження системотворчих звязків, що характеризують відносини культури і національного простору, локальних культурних форм. У західній політичній думці такі підходи активно утверджував А.Тойнбі, у російській – М.Данилевський та М.Бердяєв, в українській – М.Грушевський, І.Лисяк-Рудницький, Є.Маланюк.

Сучасні трактування використання потенціалу природи у його локальних вимірах ґрунтуються на теорії природно-господарських територіальних систем Г.Швабса і зосереджують увагу на механізмах взаємодії людини і природи в конкретних регіонах, а також закономірностях розвитку соціонормативної та духовної культури, пов’язаних із просторовим розміщенням територій. Прибічники таких підходів виходять з того, що людина адаптується до

природного середовища як біологічним шляхом, так і в процесі господарської та усякої іншої діяльності. Обживаючи ту чи іншу природну нішу, мешканці певних територій виробляють традиції “співіснування в соціумі, які з часом набувають самостійності” (В.Балушок). Регіональні відмінності яскраво виявляються у способах будівництва жител, організації виробничих процесів, орієнтаціях на певні види харчування тощо; відповідно до цих уподобань формуються регіональні стереотипи поведінки, особливості культури. Спеціалісти виокремлюють чотири чинні просторові характеристики нації: 1) розміри і форма національної території; 2) розташування території в контексті параметрів материка (у центрі, на півночі, півдні тощо); 3) розташування території відносно найважливіших на конкретному історичному етапі шляхів сполучення; 4) розташування території відносно ведучих на даному етапі історичних центрів впливу³⁸.

Геокультурний підхід, отже, орієнтований насамперед на дослідження системотворчих зв’язків, які характеризують відносини культури і простору. Конкретизуючи поняття “культурний регіон”, українські фахівці вбачають своє завдання у тому, щоб включити до числа усталених культурних регіонів виокремлений ареал слов’янства і розглядати Україну в контексті його культурно-історичних доль³⁹. Специфічне українське сприйняття простору як “безкраєї далечини”, вважає І.Колесник, визначало тип соціальної поведінки українців – з одного боку авантюрно-життєлюбної, з другого – самозаглибленої аж до “прихованого існування”. Як генетичний прояв свідомості “людини прикордоння” характеризує авторка і “нескінченні умоспоглядання та суперечки сучасних філософів, істориків, культурологів про місце України на “цивілізаційному перехресті” між “Сходом і Заходом”, “Європою та Азією”⁴⁰.

Застосування геокультурних підходів у сфері регіоналістики здатне прояснити вплив просторових характеристик

регіонів на процеси етно- і соціогенезу, зв'язок між природним і окультуреним людиною середовищем та її духовністю, обумовленість процесів національного самоусвідомлення тими чи іншими регіональними особливостями. Вони можуть виявитися плідними і для прояснення багатьох драматичних колізій в житті українського народу, що перебувають у прямій залежності від зовнішніх центрів впливу. Приміром, такий підхід дає змогу з'ясувати причини швидкого зникнення верстви боярства-панів, що була панівною в Галицько-Волинській державі, після її окупації Польщею. Або прояснити через вплив кримськотатарського чи середземноморського (мальтійського) чинника своєрідність політичної організації, побуту, культури запорозького козацтва.

Н.Яковенко досить переконливо показала, як розходилися протягом XIV століття долі князівств, що раніше тяжіли до володінь київського правителя – Руської землі. “Регіональні пов'язання, які на той час уже усталилися під впливом географічного сусідства, етномовної однорідності населення та напрямів тяжіння місцевих династичних зв'язків, накладаючись на колізії зовнішніх взаємин, обумовили появу кількох нових політичних орбіт”⁴¹. Схильність до переходу на нову орбіту, створену групою північно-східних князівств колишньої Русі, виявили князі з чернігівської династії, які в останній третині XV ст. почали добровільно переходити з-під влади Литви під владу Великого князівства Московського. Відтоді Чернігово-Сіверські землі стали об'єктом гострого московсько-польського суперництва; надалі в орбіті цього суперництва опинилися й інші українські землі. Те, що впродовж XVI–XX століть вони були частинами різних геокультурних спільнот – європейської (поліцентричної) і російської (тотальної) – наклало виразний відбиток на спосіб життя, світосприймання, ціннісні орієнтації населення різних регіонів України.

Гетерогенність сучасної України зумовлена впливом багатьох чинників – соціально-історичних, культурно-етнографічних, мовних, конфесійних та інших. Головна лінія розламу проходить між областями, які на певних етапах своєї історії входили до складу держав Центральної та Південної Європи, і тими, що не мали європейського досвіду, перебуваючи в орбіті російського впливу. Не можна применшувати і вагу культурно-етнографічного чинника: етнографічні українські області (на заході більшою, у центрі України меншою мірою) відмінні від тих, які були зоною нового освоєння у ХІХ–ХХ ст. З культурно-етнографічним поділом у своїй основі збігається мовний і конфесійний. Тому, за С.Мітряєвою, Західна Україна виступає як “генератор національних ідей”, зорієнтованих на Європу, тоді як Східна Україна – “економічний базис, що історично орієнтований на Росію”⁴². Така різновекторність у сукупності з поєднанням різних етнічних та регіональних субкультур потенційно є джерелом конфліктності, що вимагає від регіональної політики особливої виваженості і орієнтації на науку.

Регіональні особливості вивчаються дослідницькими методами різних наукових дисциплін – археології, антропології, історичної демографії, етнографії, історичної географії, політології, економіки регіонів, соціології, соціолінгвістики тощо. Найкращим засобом інтеграції і координації зусиль фахівців з різних галузей знання може бути виділення регіоналістики у відносно автономний міждисциплінарний науковий напрям. Регіоналістика здатна не тільки відігравати роль макродисципліни, що оперуватиме узагальненими, підсумковими результатами спеціалізованих досліджень, виконаних в рамках галузевих гуманітарних дисциплін. Вона поступово вироблятиме і власні підходи до аналізу локальних соціокультурних утворень, природного фону їхньої життєдіяльності, виробничих, культурних та інших комунікативних зв’язків,

власний термінологічний інструментарій. Як вважають вчені з Санкт-Петербурга А.Герд та Г.Лебедев, “шлях дослідження, який пропонує регіоналістика, являє собою не просто суму методів і результатів різних наук. Справа тут не в механічному залученні даних однієї дисципліни для доведення висновків, одержаних засобами іншої, а в розробці нових, синтезуючих підходів, у тому числі й тих, що включають розв’язання проблем етногенезу, в єдиному ключі і за єдиною методикою”⁴³.

Чи потрібна побудована на такому ґрунті регіоналістика Україні? Питання риторичне, однозначно позитивна відповідь на нього самоочевидна. Адже саме незалежність створює нагальну потребу в осмисленні чинників, які забезпечують чи, навпаки, гальмують національну єдність. Історія розпорядилася так, що українське суспільство є сьогодні сегментованим, регіональні інтереси у ньому є значною мірою різновекторними. Пояснити походження, сутність і логіку розвитку цієї сегментованості і різноспрямованості – головне завдання української історичної регіоналістики.

Не можна не бачити того, що специфічний інтерес до локальної історії органічно вписується у систему загальноцивілізаційних дослідницьких пріоритетів у соціогуманітарній сфері. Якщо перша половина ХХ століття характеризувалася підвищеним інтересом до проблем глобалістики (ідеї циклічності у О.Шпенглера та А.Тойнбі, “формаційний” принцип у марксистському суспільствознавстві), то в другій його половині у фокусі зацікавлень опинилися історія повсякденності, родини, краю, соціальна історія. Сучасне наукове знання ґрунтується на нових інтерпретаційних підходах, полідисциплінарності, максимально широких трактуваннях антропологізму. Відповідно до традицій “символічної” (культурної) антропології увага зосереджується на менталітеті, етосі людей минулого, на символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать

регіональні відмінності. І саме регіоналістика здатна пролити світло на ті “малюнки світу” (М.Вебер), які детермінували поведінку людей у певних регіонах і понині справляють вплив на їх світосприймання і ціннісні орієнтації.

Значення регіоналістики як автономної галузі соціогуманітарного знання особливо зростає в умовах, коли синергетичні, стадіально-хвильові підходи істотно потіснили прямолінійні “прогресистські” уявлення. Соціальний розвиток дедалі частіше розглядається як хвилеподібний процес з відкатами назад, істотними просторовими диференціаціями. Для пояснення явищ біфуркації широко застосовуються висновки, одержані “на перетині” історії, географії, соціальної психології. Приміром, теорія “фронтирів” (“рухомих кордонів”), введена в обіг ще на початку ХХ століття американським істориком Ф.Тернером, дає ключ до розуміння феномена маргінальності і підвищеної рухливості і ініціативності населення “зон освоєння”⁴⁴.

Поняття кордону як принципу дослідження культурних відмінностей є відправним в культурній антропології та етнопсихології. Прикордоння привертає особливу увагу етнологів і істориків – насамперед як зона контактів та інтенсивної концентрації соціально-психологічної енергії захисного чи наступального характеру. У цьому ключі здебільшого аналізується феномен українського козацтва як втілення особливої ментальності, своєрідного способу життя. В.Смолій на прикладі українського козацтва простежив певні закономірності процесу організації вільного населення, не обмеженого жорсткими правовими нормами феодальної держави: Запорозька Січ перетворилася на життєздатний політичний організм, в якому державотворча функція перейшла безпосередньо до рук представників народу⁴⁵.

З особливої ментальності людності, що проживала в специфічних регіонах порубіжних територій, виводиться

гострота соціальних конфліктів на теренах Середнього Подніпров'я⁴⁶. Застосування теорії “рухомих кордонів” до аналізу колонізаційних потоків на українських теренах може чимало дати і для розуміння регіональної специфіки Слобожанщини та Південної України. За Б.Мироновим, в кінцевому підсумку рухомий кордон як в США, так і в Росії сприяв формуванню економічних районів, що перебували на різних стадіях економічного розвитку⁴⁷.

Розвиваючись як підсистема історичної науки, регіоналістика акумулює як її здобутки, так і її вади. Неподоланою лишається стара вада вітчизняної історичної думки – слабкість методологічних узагальнень і гносеологічних підходів. Безумовно, має рацію І.Колесник, яка пов'язує брак методологізму і концептуалізму в українському історичному дискурсі із слабкістю логіко-раціоналістичного типу мислення у вітчизняній культурній традиції. Переважання у ній емоційних підходів спрямовує духовну енергію на пошук не стільки істини, скільки “правди”, осмислення драми життя. “Через це в культурній традиції українського народу сциєнтизм, вишуканий гносеологізм, категоріальна систематичність не пустили глибокого коріння”⁴⁸. Не унормовано належним чином розмежування сфер географічного, історичного, соціокультурного краєзнавства. Немає ясності у співвідношенні понять “історичне краєзнавство”, “локальна історія”, “регіональна історія”, “регіональна історіографія”. Наукове містознавство і історичне краєзнавство часто розвиваються у паралельних руслах, слабо взаємодіючи між собою.

Сьогоднішній стан історичної науки багатьма спеціалістами характеризується як кризовий; методологічний вакуум, який утворився після краху марксистських парадигм, заповнюється еkleктичними комбінаціями елементів різних світоглядних систем – позитивізму, структуралізму, неокантіанства тощо. Втім, навіть у цьому еkleктизмі проглядається одна позитивна тенденція:

відмовившись від горезвісного “формаційного” підходу, історики нарешті намагаються помітити людину в її природному і соціокультурному оточенні, звертають увагу на взаємодію географічних, економічних, демографічних, екологічних та інших чинників. Паралельно йде процес формування нового термінологічного інструментарію, здатного з часом надати новому науковому напряму статус наукової дисципліни.

2. Об’єктно-предметна сфера історичної регіоналістики

Дослідник, що починає вивчення доробку українських істориків, етнографів, краєзнавців, які предметно досліджували регіональну специфіку, стикається з непростими методологічними проблемами. Якщо історіографія історії України впродовж тривалого часу існувала у вигляді регіональних підсистем російської та польської історіографії, то де та межа, яка дає підстави до віднесення тієї чи іншої праці до типу регіональних? У якому співвідношенні перебувають поняття “регіональна історіографія” і “проблемна історіографія регіонів”? Чи правомірно вважати краєзнавство підсистемою регіонознавства? Чи можна ставити знак рівності між поняттями “локальна історія” та “регіонально-історичні дослідження”?

Методологічний ключ для відповіді на ці питання дає введене М.Грушевським у науковий обіг розрізнення двох вимірів дослідження історичного процесу – вертикального і горизонтального. *Вертикальний* зріз наукового знання, вважав він, дає суцільний образ економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку, *горизонтальний* передбачає вивчення “територій-земель, історично даних умовами географічними, продукційними, комунікаційними і всім дальшим соціальним і культурним розвитком”. Тільки на основі поєднання цих двох підходів,

доводив Грушевський, український народ дістане “потрібний йому ясний і чіткий образ минувшини – і перспективи дальшого розвою”⁴⁹.

Система категорій і понять, яку застосовував М.Грушевський для аналізу регіональних особливостей, витримала випробування часом і може претендувати на одне з чільних місць у сучасному методологічному арсеналі. Хіба що поняття “регіон” сьогодні звучить більш сучасно, ніж термін “район”, якому віддавав перевагу патріарх української історичної науки. Грушевський відштовхувався від поняття, яке побутувало у політичній практиці 20-х рр., але при цьому вважав за потрібне пояснити, що вживає термін “район” не в тогочасному “технічному адміністративному розумінні”, а в більш загальному значенні, як синонім “певної сконсолідованої території-землі”. Поняття “регіон” він унікав, хоч йому було, очевидно, відомо, що галицька історична школа в особі його учнів, насамперед І.Кревецького, віддавала перевагу поняттям “регіон”, “регіоналізм”⁵⁰. Терміни, які він найчастіше застосовував для характеристики “горизонтального виміру” української історії – “порайонне історичне дослідження України”, “порайонне обслідування”, “порайонна дослідча робота”. Створене ним об’єднання істориків-регіоналістів мало назву (очевидно, неофіційну і неусталену): “Асоціація історичного районознавства України”.

Своє бачення актуальних проблем історичної районізації М.Грушевський у найбільш повному вигляді виклав у праці “Степ і море в історії України” – передмові до третього з серії порайонних збірників “Полуднева Україна”, який уже у верстці був розсипаний і не побачив світу. Про те, наскільки важливим уявлялося йому точно окреслити предметне поле історичного районознавства, свідчить той факт, що у дещо видозміненому вигляді перелік завдань, які стоять перед цим науковим напрямом, знаходимо і у більш ранніх його працях, зокрема, у вступній статті до збірника

“Київ та його околиця в історії і пам’ятках”, а також у щорічних звітах про діяльність комісії порайонного дослідження історії України, що їх публікував журнал “Україна” (1926, № 1 та 1927, № 5). Отже, за Грушевським, порайонні дослідження мали дати відповідь на такі питання:

- як у даних фізико-географічних умовах, господарських і комунікаційних обставинах ішло заселення районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій;
- як формувалися економічні і культурні центри, перетворюючись у соціальні і політичні;
- як складались відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх районів і яких змін вони зазнавали у зв’язку з колонізаційними, культурними й політичними змінами;
- як великі колонізаційні хвилі, що переходили через Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район і яку роль він і його центри відігравали в процесах концентрації, інтегрування людності, формування територіальної і національної цілості (скажімо, слов’янського населення України) і в якій мірі цей район виявляв тенденції центробіжні, автономні;
- яку роль відігравав район у процесах експансії – колонізаційного поширення і політичного проникнення – і якою була його позиція в організації оборони чи в процесі самоохорони території від зазіхань сусідів, у захисті продукту праці населення від чужих імперських апетитів;
- якою була роль даного району – пасивною чи активною – на різних історичних етапах;
- був район центром чи провінцією у тій чи іншій добі;
- від яких чинників залежали і якими були зміни в його становищі на різних історичних етапах⁵¹.

Таке розуміння М.Грушевським завдань “порайонного дослідження” історії близько підходило до того визначення

“крайової історії”, яке дав у кінці 20-х рр. відомий російський історик С.Бахрушин. Предметом “крайової історії”, на його думку, було: 1) вивчення історії населення краю (міграція населення, заселення, соціальний склад); 2) історія окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садиб, монастирів); 3) історія фабрик, заводів, місцевого кустарного виробництва; 4) історія місцевих ринків⁵². Проте межі поняття “порайонне дослідження історії” у М.Грушевського ширші, оскільки включають також культурний компонент.

Використовуючи напрацювання істориків-регіоналістів 20-х рр., *об’єктно-предметну сферу* історичної регіоналістики можна визначити в такий спосіб:

- осмислення регіональної специфіки в просторовому вимірі;
- дослідження історії України та української історіографії в регіональному контексті; -
- ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі регіональної організації;
- регіональні особливості розвитку історичної думки;
- історія регіонів як системоутворюючих цілісностей;
- проблеми локалізації населення і територіальних зв’язків;
- історія колонізаційних процесів, міграцій;
- історія міських і сільських поселень.

Оскільки розселення людності, її виробнича та інша діяльність – субстанція динамічна і мінлива, більшість дослідників розглядає її не як стан, а як процес, як потік існування людей у часі і в просторі. Хорологічні підходи в аналізі суспільних явищ передбачають розгляд як предмету досліджень особливостей різного роду територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. Об’єктом дослідження при цьому виступають “місця”, тобто

територіальні одиниці як цілісності.

З точки зору таксономії визначити “місце” як постійну, найменшу і повторювану одиницю часто буває важко, тому класифікаційною одиницею частіше виступають ареали, кордони яких проводяться більш-менш довільно⁵³. На думку Я.Жупанського та В.Круля, такий ареал як природно-історично-соціально-територіальний комплекс “становить систему, що характеризується матерією (природними, виробничими об’єктами, людиною, похідними її соціальної функції), часом (фіксація видимих змін стану матеріальних об’єктів) і простором (територією, на якій відбуваються фіксовані зміни стану матеріальних об’єктів)”⁵⁴.

Введене останнім часом в обіг соціологами поняття “соціальний ареал” конкретизує і обмежує поняття соціального простору і дає змогу розглядати соціальний порядок в історичному розрізі і в його окремих фрагментах – приміром, у межах окремого регіону чи міста. За М.Шульгою, “соціальний ареал – це соціально-культурно заповнений простір”, частина простору, обмежена певними кордонами, система усталених, повторюваних, ієрархізованих соціальних зв’язків⁵⁵. Природно, що термін “соціальний ареал” повинен стати одним з основоположних понять регіоналістики.

Найширше проблемне поле регіоналістики, яке охоплюється терміном “регіонознавство”, лежить у сфері країнознавства, точніше тієї його галузі, що вивчає територіальну організацію господарського, політичного, соціального розвитку тієї чи іншої країни (“зональне країнознавство”). Функції країнознавства – освітня, науково-дослідницька, практична, прогностична, методологічна, світоглядна та ін. – підпорядковані завданню всебічної обробки первинної країнознавчої інформації, розробки і популяризації цілісної концепції розвитку та функціонування країни, вироблення типологій країн тощо. *Зональне країнознавство* поміж іншим досліджує своєрідність

певного регіону, основні історико-географічні типи спеціалізації і розміщення господарства, характер розселення людності, трудові традиції і навички, особливості середовища і пристосування до нього, антропогенне навантаження на територію тощо. У *когнітивному країнознавстві*, що вивчає закономірності організації країнознавчого знання, особливе місце посідає побудова образу (іміджу) даного регіону у широкому країнознавчому контексті. Комплексні країнознавчі характеристики – своєрідний “географічний паспорт” території – обов’язково включають дані про особливості регіонів і перспективи їхнього розвитку.

Історична регіоналістика тісно стикається з такими народознавчими дисциплінами як історична демографія, історична географія, історична екологія, економічна історія, археологія, антропологія, культурологія, соціолінгвістика. Завданням першої є дослідження історії заселення тієї або іншої території з врахуванням проблем відтворення населення, міграцій, його соціальної і національної структури. Тут особливий інтерес для регіональної історії становить вплив соціальних катаклізмів (війн, революцій, голоду, масових репресій тощо) на ментальність населення, його світосприймання. Історична географія та історія економічного розвитку допомагають “прив’язати” дослідження регіональних особливостей до вивчення взаємовпливів суспільства і природи, впливу ландшафту, клімату та інших географічних факторів, а також економічної діяльності на життя людей. Культурологія і соціолінгвістика вивчають особливості культури, побуту, мови, створюючи необхідний масив інформації для визначення самого поняття “регіон”.

Перспективними для дослідження регіональної специфіки можуть виявитися деякі висновки антропогеографів (зокрема Ф.Ратцеля та його послідовників з культурно-історичної школи в етнографії), які спеціально

займалися вивченням просторового розширення культурних явищ (теорія “культурних кіл”), а також запозичені з етнології поняття господарсько-культурних типів. В соціальній та економічній географії такі підходи останнім часом трансформуються в теорії господарсько-культурної адаптації і розглядаються в контексті раціонального природокористування⁵⁶. Цікаві новітні підходи ґрунтуються на припущеннях щодо вироблення на регіональному рівні, під впливом природно-географічного та соціального середовища, адаптативних моделей поведінки, спрямованих на забезпечення виживання та культурного розвитку з мінімальними витратами енергії. О.Сминтина відводить культурній традиції роль механізму, який формує з технологічних, поведінських складових цілісні системи і забезпечує їхню стабільність⁵⁷. На цьому шляху історична регіоналістика тісно змикається з соціальною психологією і культурологією.

Щодо культурології, то вона останнім часом особливо активно оновлює свій методологічний арсенал – зокрема, у тій сфері, яка стосується взаємовпливу частин і цілого і пов’язаної з цим динаміки культурної тотальності. За В.Бойченком, “переосмислений з позицій постнекласичної парадигми термін “цілісність” чи “тотальність” стає наріжним каменем в архітектоніці справді сучасної світоглядно-методологічної системи”⁵⁸. Йдеться про таке тлумачення ідеї тотальності, яке передбачає утвердження рівноправності частин і цілого, які не редукуються одне до одного і водночас є умовою існування одне для одного. Зростає число прихильників вчення, яке дістало назву тоталології і яке досліджує культурне багатоманіття – як ціле і як сукупність його окремих фрагментів. Для регіоналістики особливо цікавим в таких підходах є дослідження культурних взаємовпливів, трансляцій, культурних адаптацій, а також переходів від рівня локально-регіональної контекстуальності до рівня контекстуаль-

ності національної⁵⁹.

Не можна не бачити прямого зв'язку регіоналістики з соціобіологією людини, яка вивчає в комплексі соціальні та біологічні аспекти людської життєдіяльності. Розмаїття стереотипів поведінки, що виникають внаслідок впливу природного і соціокультурного середовища, перебуває в фокусі уваги етнології, яка досліджує як спадкові форми поведінки, так і набуті в процесі адаптації і асиміляції замкнених людських спільнот. Остання виявляє особливий інтерес до традицій, звичаїв, обрядів, що побутують на певній території, передаючись з покоління в покоління.

Нові підходи до вивчення регіональної специфіки пропонує сучасна теорія *геополітики*. Як нам уявляється, вельми продуктивною є розроблена В.Дергачовим концепція *рубіжної комунікативності*, в рамках якої розвиваються уявлення про економічні, соціокультурні і природні контактні зони. Рубіжна комунікативність розглядається при цьому як стратегічний ресурс, що має енергію творення або руйнування. Різномасштабні геополітичні, геоекономічні, геоекологічні, соціокультурні та інші процеси, накладаючись один на один, утворюють *геострати* – стратифіковані багатомірні комунікаційні простори. На просторово-часових рубежах геострат виникають геомари – енергонадлишкові граничні поля, що мають комунікаційну природу. Через рубіжну комунікативність відбувається передача механічної і спадкової інформації (традиції), що реалізується у нащадках чи пам'ятках культури.

Крізь призму концепції рубіжної комунікативності легко пояснюється економічна й демографічна притягальність берегової зони морів і океанів. Саме у контактних зонах, на межі суші й моря виникали торгові факторії, торгово-промислові комплекси, вільні економічні зони. За В.Дергачовим, у цьому багатомірному комунікаційному просторі (МОРЕМАРІ) створюється висока творча (або руйнівна) енергетика, відбувається “конкуренція пріоритетів”.

Такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного і соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна являє собою типову рубіжну державу, в сучасних межах якої зійшлися “краї” трьох геополітичних, соціокультурних і гео економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського. Її розвиток віддавна відбувався на рівновеликих збалансованих осях – захід-схід та суходіл-море. З рубіжністю України історично пов’язані три соціокультурні “плити”, що нині ототожнюються з Західною, Східною та Південною Україною. “Історичний строк перебування Західної України у західноєвропейському геополітичному просторі налічує близько 700 років, Східної і Південної України у російському геополітичному просторі, відповідно, 300 і 200 років. Південна “плита” понад два тисячоліття перебувала у середземноморському просторі”. На основі цих спостережень В.Дергачов зробив принципово важливий висновок про необхідність класти в основу політико-адміністративного устрою й районування внутрішні культурно-історичні та геополітичні рубежі. З врахуванням незавершеності і рубіжності формування української нації вчений пропонує поетапну федералізацію країни, якій повинен передувати перехідний період унітарної держави із земельною автономією⁶⁰.

Принципово важливим з методологічного погляду є розмежування об’єктно-предметних сфер регіоналістики та історичної географії. Доволі часто доводиться зустрічатися з думкою про те, що для виділення історичної регіоналістики з історичної географії немає достатніх підстав: остання так само вивчає людину в її природному локалізованому середовищі. Дійсно, предмет і об’єкт дослідження у цих двох підсистем історичного знання досить близькі. За В.Яцунським, історична географія вивчає: 1) фізико-географічний ландшафт даної епохи; 2) населення з точки зору його етнічного складу; 3) географію виробництва і

господарчих зв'язків; 4) географію зовнішніх і внутрішніх політичних кордонів, а також важливих історичних подій⁶¹. М.Белов визначає історичну географію як суспільно-географічну дисципліну, яка займається “вивченням географічного середовища історичного часу у плані просторово-часових змін, використовуючи періодизацію, прийняту в історичній науці”⁶².

Втім, географи і історики відчують певні труднощі у визначенні предмета історичної географії. Як зауважує В.Жекулін, пояснюється це тим, що ця галузь знання розташовується на межі природничих і соціальних наук; “історики, фізико- і економіко-географи бачили в ній “свою” науку і відповідним чином визначали її предмет, завдання і перспективи розвитку⁶³. “Энциклопедический словарь географических терминов” відносить історичну географію до галузей історичного знання, що досліджують географію і географічні проблеми минулих епох⁶⁴.

“Стики” природничих і гуманітарних наук – плідна сфера наукового пошуку; історична географія доводить це самим фактом свого бурхливого розвитку. Л.Гумільов дотепно зауважував, що “Клію не варто сваритися з Уранією; на Парнасі місця багато для всіх сестер”⁶⁵. Історія, доводив він, спосіб вивчення властивостей і подій часу, а історична географія – суміщення часу з простором. Без дослідження співрозмірних явищ і виявлення їх взаємозв'язків всяке вивчення історії було б неможливим.

Досліджуючи в комплексі географічну сторону історичного процесу, історична географія найближче підходить до з'ясування витоків формування територіальних комплексів. Просторове відображення історичних явищ, процесів і подій на певному історичному етапі, в контексті географії населення і виробництва – це саме те, що потрібне для предметного дослідження локальної специфіки. Близько споріднена з історичною географією топоніміка не тільки допомагає у виявленні географічної номенклатури насе-

лених пунктів, але й дає змогу намітити шляхи міграційних потоків.

І все ж ототожнювати об’єктно-предметну сферу історичної географії і історичної регіоналістики було б некоректно. Адже історична географія вивчає лише ті аспекти життєдіяльності людини, які безпосередньо залежать від природних умов, від ландшафту, або, в свою чергу, самі впливають на нього, змінюючи його у той чи інший бік. Поза її увагою лишаються історія культури, мов, діалектів, обрядів, вірувань, тобто те, що є суттєвою основою ментальності населення того чи іншого регіону. Вона лише побіжно торкається проблем демогенезу, історії війн, міграцій, техніки будівництва, і розглядає їх не як самостійні об’єкти дослідження, а лише як процеси, що відбуваються на фоні того чи іншого ландшафту. За межами історичної географії лишається історія містобудування й архітектури, яка далеко не в останню чергу цікавить регіоналістику.

Історична регіоналістика досить тісно корелює з демографією, особливо з її новим напрямом – регіональною демографією, яка досліджує закономірності відтворення населення в окремих регіонах, а також економічні, соціальні, екологічні, етнічні та інші чинники, які впливають на цей процес. Дослідження рівня й тенденцій розвитку демографічних процесів у тому чи іншому регіоні базується на доробку історичної демографії, яка простежує відтворення і розміщення населення в історичній ретроспективі і, отже, якнайтісніше пов’язана з історичним краєзнавством. Останнє виросло з “оповідного землеописання” і державознавства так само, як і статистика, екологія народонаселення чи економічна демографія. У них спільна джерельна база в тій її частині, яка стосується XVIII–XIX століть.

Лишається тепер по можливості розмежувати об’єктно-предметні сфери регіоналістики і історичного краєзнавства. Складність цього завдання, на думку фахівців, визна-

чається певною невідповідністю між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем його наукового осмислення. За М.Кострицею, “сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій”. В цьому комплексі уживаються між собою регламентованість і невизначеність, глобальність і локальність, ґрунтовність і верхоглядство, професійність і відверте аматорство. Як загальна теорія краєзнавства, так і теоретико-методологічні засади його окремих структурних елементів потребують значно більш широкої розробки⁶⁶.

Історичне краєзнавство як частина загального краєзнавства, з одного боку, і як особливий різновид історичної регіоналістики, з другого, спирається на величезний пласт інформації, здобутий впродовж більш ніж двохсотлітньої (хоч і аж до ХХ ст. “безіменної”) їх присутності у геокультурному полі України. Історико-регіональні дослідження становлять серцевину історичного краєзнавства, його наукову основу. Але було б невірно цілком вводити їх в об’єктно-предметну сферу краєзнавства: у них власні цілі і завдання, власні дослідницькі методи. Співвідношення історичного краєзнавства і історичної регіоналістики можна було б зобразити у вигляді двох кіл, які накладені одне на одне і співпадають лише частково. У краєзнавстві у частині незбігу лишається вся сфера громадського і навчального краєзнавства, а в регіоналістиці – поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними науковими школами тощо.

Нині дисциплінарний статус історичного краєзнавства

як одного з різновидів історичної регіоналістики і його функції вже достатньою мірою визначені⁶⁷. Його розглядають як інтегральний науковий напрям, який займається дослідженням історії, природи, населення, господарства, культури, пам’яток в межах певної окресленої частини країни, міста, села, має свою систему зв’язків із громадськістю і на неї спирається. Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно зближує системи природничого і соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар’єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами. Воно не лише вводить у канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й незмірно розширює і організує коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю. Значення краєзнавства у вихованні національної свідомості, патріотизму неможливо переоцінити.

Оскільки проблеми регіоналізації є в своїй основі міждисциплінарними, у їх науковому аналізі цілком допустимий і широко застосовується методологічний релятивізм. Співіснують як *класичні* загальнонаукові підходи (порівняльний, історичний, генетичний, еволюційний), так і дослідницькі підходи, притаманні *некласичній* (системний, наукознавчий, структуралістський, конструктивістський, глобалістський, семантичний, семіотичний та ін.) та *постнекласичній* науці (синергетичний, ноосферологічний, пасіонарний, екоеволюційний тощо). Віддаючи перевагу генетичному та еволюційному підходам, автор виходить із специфіки власних дослідницьких завдань, зосереджених навколо виявлення генезису та функцій історичної регіоналістики на різних етапах її становлення і розвитку. Оскільки йдеться насамперед про освоєння історичною і суміжними науками проблем територіальної організації соціумів, генетико-еволюційний підхід уявляється оптимальним для аналізу співвідношення соціального і когнітивного простору, процесів інституціоналізації

регіонознавства. Зрозуміло, що розмежування наукових підходів доволі умовне, всі вони є взаємодоповнюючими і в тій чи іншій мірі присутні і у даній праці.

Сукупність методів, придатних для застосування в історичній регіоналістиці, відрізняється надзвичайною багатоманітністю. Тут можуть застосовуватися всі чотири рівні методів – філософських (загальнонаукових), міждисциплінарних, конкретно-наукових, методико-технічних. Серед методів, притаманних саме історичному пізнанню, найпоширенішим є *порівняльно-історичний* метод, який дає змогу досліджувати події і факти в тісному зв'язку з тією історичною обстановкою, в якій вони виникли, і водночас у контексті змін, що відбувалися на різних історичних етапах. Історичні порівняння, зіставлення, паралелі здатні прояснити як загальні закономірності у регіональному розвитку, так і його специфічність.

Не менш застосовним в регіонально-історичних дослідженнях є *проблемно-хронологічний* метод; він відкриває широкі можливості для виокремлення проблемних блоків і синхронного розгляду певних подій в межах одного етапу розвитку. Часто застосовується в регіоналістиці і *ретроспективний* метод, який дає змогу простежити рух думки від сучасності до минулого. Приміром, вивчення елементів старої забудови дає змогу реконструювати події, що відбувалися на даній території багато століть тому. Стосовно історіографії цей метод виявляється корисним при вивченні впливу здобутків сучасного джерелознавства на аналіз джерельної бази історичних праць XVIII–XIX століть.

Цілий ряд дослідницьких методів історична наука запозичує із суміжних галузей знання. Серед найбільш уживаних – *біогеодетерміністський* метод, який розглядає національний простір як етносоціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їх впливом власну культуру життєзабезпечення. Біогеодетерміністський метод і заснований на

ньому геокультурний підхід дають змогу розкрити самобутність регіональних різновидів культури крізь призму їх зв'язків із простором, його кліматичними та гідрологічними особливостями.

Основоположним для регіональної науки є метод *районування* (регіоналізації). З виділення окремих територіальних частин просторово організованих явищ і процесів починається всяке дослідження регіональної специфічності. Далі, за О.Шаблієм, триває їх змістовне дослідження – типологічне (визначення особливостей і характерних рис регіону), генетичне (пояснення основ становлення і розвитку явищ в регіоні) та динамічне (аналіз функціонування регіону)⁶⁸.

З географії регіоналістика запозичує і метод *генералізації*, що вимагає особливо ретельного відбору найбільш істотного і специфічного саме для конкретного регіону. В умовах зростаючих обсягів інформації вміння виявити особливо важливі характеристики даної території, винести “за дужки” все другорядне і малозначуще, набуває особливої ваги. Неможливо обійтися в регіонознавстві і без методу *моделювання*, що спирається на принцип аналогій і знаходить свій прояв у створенні формально тотожних об'єкту дослідження пізнавальних образів (моделей) з метою теоретичної перевірки їх переваг і вад.

Надзвичайно плідним для аналізу регіональної специфіки виявився *дифузіоністський* (культурно-історичний) метод, прихильники якого розглядають проблеми просторового переміщення, завоювань, обміну як форми взаємодії між культурами. В рамках *соціологічного* методу може бути корисним аналіз групової поведінки, зумовленої специфікою проживання у замкнених ареалах. *Структурно-функціональний* метод відкрив широкий простір для дослідження структури і функцій регіону як динамічної соціоекосистеми, впливу географічного середовища на певний “культурний ареал”, простеження дифузії елементів

культури, застосування семіотичних систем для пояснення локальних культурних явищ і форм поведінки. *Статистичний* метод широко застосовується в ході вивчення руху населення на певних територіях, динаміки міського життя, демографічних змін тощо.

Особливо слід наголосити на важливості застосування методів логіко-гносеологічного аналізу в існуючій ієрархії наукових підходів. Як вважає І. Колесник, “за допомогою категорії “рефлексія” можна визначити не тільки гносеологічну природу історіографії як самосвідомості історичної науки, але й типи історіографічного знання”⁶⁹. Засоби логіко-гносеологічного аналізу уможливили розрізнення двох типів наукового знання – теоретичного та емпіричного, які дедалі більше зближуються і переплітаються.

Не можна, проте, не відзначити, що вітчизняна історична думка у освоєнні всіх цих методів помітно відстає від філософської. Переосмислення уявлень про територіальний устрій держави, форми територіального управління, статус регіонів відбувається не стільки в ході наукових узагальнень, скільки під тиском політичної практики. Щоб процеси регіоналізації і регіоналізму не вийшли з-під контролю, наукова регіоналістика повинна зайняти належне їй місце в системі природничого і соціогуманітарного знання.

* * *

Сказане дає підставу для такого визначення термінологічної ніші сучасної історичної регіоналістики. На думку автора, вона являє собою поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості

комплексів традиційної культури. Розвиваючи традиції “землеописань” та “обласництва” в історіографії, історична регіоналістика нині дістала можливість виходу на новий рівень міждисциплінарного синтезу – з аналізом “семіотики культурного простору”, регіональної самосвідомості, асиміляційних і трансформаційних процесів. Очевидною є необхідність переходу від фрагментарного дослідження того або іншого регіону до комплексного осмислення регіоналізму і породжуваних ним проблем. Зробити це без заглиблення в пласти історії практично неможливо.

Що може дати виокремлення історичної регіоналістики в самостійний науковий напрям? По-перше, це дасть змогу організаційно об’єднати досі розрізнені зусилля представників різних наук. По-друге, це створює передумови для зосередження зусиль на найбільш перспективних напрямках. По-третє, таке виокремлення відкриває можливість піднятися у дослідженні регіональної специфіки від конкретно-емпіричного аналізу до теоретичних узагальнень. Нарешті, відкриваються нові перспективи інтеграції в науковому просторі, створюються умови для формування нового наукового середовища, нових наукових шкіл і напрямів.

Сьогодні багато з відправних положень історичної регіоналістики лишаються внутрішньо полемічними, дискусійними, мають теоретико-гіпотетичний характер. Але очевидно, що діставши статус міждисциплінарного наукового напрямку, вона здатна справити помітний вплив на спрямованість регіональної та етнонаціональної політики, сприяти формуванню національної самосвідомості, викоріненню негативних явищ, що можуть виникати на ґрунті гіпертрофованого регіоналізму.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

1. Регіон у понятійно-термінологічній системі

XX століття стало часом небаченого розвитку знання та його термінологічного впорядкування. У популярному на початку XIX століття в Європі “Розмовнику-лексиконі для освічених прошарків” на 200 сторінках вмістилося 4300 понять, якими охоплювався практично весь обсяг тогочасних знань. Нині лексикологічні CD-ROMи фіксують майже півмільйона слів-понять¹. Відбувається невпинний процес дифузії термінів, які “кочують” із природничої в соціогуманітарну сферу і навпаки. Перебуваючи “на стику” природничого і соціогуманітарного знання, регіоналістика запозичує з обох цих сфер переважно ті поняття, які характеризують просторові співвідношення певних об’єктів. Активне освоєння цих понять є ознакою того, що в її рамках утверджується новий парадигмальний підхід.

Наукознавчий зміст поняття “парадигма” найбільш чітко окреслений в рамках неопозитивізму – у трактуванні американського філософа Т.Куна парадигмальність є соціокультурною нормою розвитку вже усталеної науки, яка вийшла із стадії “наукової революції”. Йдеться про вже “загальноновизнані наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель для постановки проблем і їх вирішення у науковому співтоваристві”².

Як наголошує директор Інституту регіональних досліджень НАН України М.Долішній, важливою компонентою регіональної політики є генетико-еволюційна парадигма, суть якої полягає в необхідності розглядати

кожне явище чи процес у триєдності минулого, сучасного й майбутнього. Недотримання цієї вимоги здатне призводити до деформації регіональних економічних, культурних, етнопсихологічних систем³.

В умовах глобалізації пріоритетного значення для регіонального розвитку набуває й інша дослідницька парадигма – парадигма підтримуваного (сталого) розвитку. Новий, екоevolюційний тип наукового мислення на основі цієї парадигми було запропоновано під час Конференції ООН із навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, червень 1992 р.). Введений нею в обіг англomовний термін *sustainable development* найчастіше перекладався у нас як “сталий розвиток”. Автор приєднується до думки тих вчених, які вважають, що смисл поняття значно точніше передається термінами “підтримуваний” або “збалансований” розвиток. Онтологічний зміст концепції підтримуваного розвитку має і еколого-прикладну, і екоevolюційно-теоретичну складові, і обидві вони значною мірою визначають перспективи регіонального розвитку. Різномірне районування (зонування) територій і акваторій розглядається фахівцями як один з евристичних напрямів ландшафтознавства, особливо актуальний для приграничних районів⁴.

Кожна наука, кожен науковий напрям прагнуть до того, щоб виробити власну понятійно-термінологічну систему – сукупність понять (і відповідних їм термінів), пов’язаних певними вихідними категоріями. Природно, що основним, базисним поняттям для регіоналістики є поняття *регіону (району)*. У найзагальнішому вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв’язків (економічних, соціальних та інших) як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон з рештою території як частину з цілим⁵.

Хартія регіоналізму, що її прийняв Європарламент у 1998 р., визначає регіон як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських структур та історичної долі⁶.

Варто звернути увагу на наявність двох протилежних поглядів на соціально-економічний район. Перший ґрунтується на визнанні району як об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості і чітко визначена у своїх межах. Такі погляди на регіон обстоювали П.Аламп'єв, Ю.Саушкін, в українській регіоналістиці найбільш послідовним провідником такого підходу є В.Поповкін.

Прибічники другого погляду розглядають район як суто розумову, інтелектуальну конструкцію, яка дає змогу досліднику впорядковувати інформацію у територіальному вимірі. Основоположником таких підходів слід вважати Р.Хартшорна, про що вже йшлося вище. Обидва підходи не бездоганні, на що звертають увагу М.Долішній, В.Кравців та В.Симоненко. Вони наводять цікаву думку Д.Арманда: якщо щось і є об'єктивне у районуванні, то це визнання його суб'єктивності⁷.

Неконкретність і розпливчатість визначень регіону впливає не стільки з недостатньої наукової розробки проблеми, скільки з полісемантичності терміну, яким позначаються зовсім різні просторові реальності – від міжконтинентальних до замкнених простором невеликої частини міста. В радянській системі понять, зауважує В.Андерсон, термінологічне різноманіття, пов'язане з територіальним аспектом суспільного відтворення, не мало великого значення, оскільки розвиток будь-якої території визначався винятково галузевими рішеннями. Нині, за умов, коли територіальна одиниця є об'єктом управлінських рішень, а самі ці рішення можуть прийматися на різних рівнях управління, існує потреба у більшій чіткості понятійної системи, а також у законодавчо-правовому закріпленні статусу кожного рівня⁸.

Щоб чітко окреслити регіон у своїй системі понять, історична регіоналістика має насамперед визначитись із ставленням до більш широких просторових категорій, які детермінують регіональний розвиток. У всякій системі побудови наукової термінології чи не найважливішою є систематичність: зміст терміна має визначатися як по горизонталі (у порівнянні з однопорядковими термінами), так і по вертикалі (у порівнянні з більш широкими і вузькими)⁹.

Виходячи з такого принципу, спробуємо спочатку окреслити коло більш широких понять, які значною мірою визначають регіональну конфігурацію і регіональний розвиток. Зауважимо при цьому, що в регіоналістиці активно використовуються як синхроністичні, так і діахронічні підходи, але пріоритет віддається другим. Історична наука тяжіє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем. Регіони досліджуються, як правило, або в рамках одиниць адміністративного поділу (земля, воєводство, губернія тощо), або в межах історично виниклих регіонів (Лівобережжя, Південь України, Закарпаття тощо). Чітке визначення меж території, синхронічність аналізу, порівнянність результатів в регіональному розрізі виступає тут як неодмінний атрибут науковості.

Діахронічний підхід в історичній географії виходить з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до проблем фізико-географічного та економічного районування, історії освоєння території, особливостей природокористування, комунікацій, топоніміки.

Географами запропоновано двошарове бачення категоріального апарату просторової концепції. Шар загальних категорій включає абстрактне поняття *простору*, теоретичне поняття *території* і буденне поняття *місця*. Другий шар включає конкретні поняття з однозначним змістом:

ландшафт, середовище, територіальні ресурси, комунікація, розселення, щільність населення тощо.

На думку російських географів, перенесення фокусу географічних досліджень на проблеми простору є початком формування *нової дослідницької парадигми*. Адекватно сформулювавши проблему простору, вважають вони, географія зробила послугу цілому сімейству суміжних наук, продемонструвавши свій величезний світоглядний потенціал. Але сама вона у черговий раз змушена обмежити свій предмет дослідження вивченням лише просторових закономірностей явищ на земній поверхні¹⁰.

Про парадигмальність предметного поля регіоналістики поки що, мабуть, говорити рано. Але незаперечним є процес систематизації й концептуалізації наукового знання навколо не лише по-новому осмислених просторових підходів, але й нового бачення структури простору.

Загалом же поняття *простору* – філософська категорія, невіддільна від другої форми буття матерії – часу. Простір характеризує протяжність, структурність, взаємодію елементів в усіх матеріальних системах. Географічний простір – це сукупність відносин між географічними об'єктами, які розташовані на певній території і розвиваються в часі.

Комплексний просторово-часовий підхід цілком придатний для дослідження регіональних систем. Приміром, Б.Родоман сформулював позиційний принцип функціонування елементів у географічному просторі, згідно якого рівень економічного розвитку регіонів багато в чому визначається їх положенням відносно центрів росту виробництва, науки, культури тощо. Існує певний “локальний оптимум” – точка, в якій об'єкти найкраще функціонують. У разі значного відхилення від неї об'єкт відчуває “позиційний тиск” і намагається змінити своє місцерозташування¹¹.

В термінах соціальної географії *соціально-географічний простір* – це простір суспільства в сукупності з усіма сферами географічного середовища. Іншими словами – це простір

антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягненої в орбіту життя суспільства частини географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства. Реальний географічний простір трьохмірний (в територіальному аспекті – двомірний), але наукова формалізація геопростору допускає розгляд його як багатомірного¹². В ході формування соціальнопросторової спільності відбувається утворення територіальних суспільних систем – регіонів різного таксономічного рангу.

Регіоналістика оперує поняттями політико-географічного, соціального, культурного, конструйованого, життєвого, психологічного простору, а останнім часом – і когнітивного (“простір науки”). Введення в обіг понять “науковий простір”, “наукосфера”, уявляється особливо важливим внаслідок того, що вони дають можливість розглядати науку як феномен, що піддається дослідженню об’єктивними методами. Зокрема, з’являється можливість виявляти особливості простору окремих наукових дисциплін і вивчати їх взаємодію¹³.

Сучасні політико-географічні уявлення виходять з постулату про існування двох основних типів простору. *Перший* – це різні модифікації традиційного географічного простору – політико-географічні, економіко-географічні, культурно-географічні. Їх дослідження спирається на фізикалістські уявлення і картографічні моделі, які склалися ще у XVII–XVIII ст. *Другий* тип спеціалісти визначають як простір анаморфований, який сам по собі є метагеографічним образом. В його аналізі використовуються образно-географічні інтерпретації. Коли говорять, приміром, про Європу, то у першому випадку досліджують конкретну геополітичну реальність, а в другому мають справу з своєрідним політичним метаобразом, геокультурним узагальненням. У цьому другому вимірі світовий розвиток може бути представлений як “образно-географічна “гра”, а

його мегатренди – популярні в масштабах історичного часу географічні образи-маски”¹⁴.

Регіоналістика має справу з обома типами простору. Вона вивчає регіони і як цілком конкретні топоси, територіальні спільноти, і як узагальнені семантично насичені образи. На основі образного бачення можуть навіть виникати своєрідні регіональні синдроми, коли образ певного регіону екстраполюється на образ іншого без достатніх для цього підстав. Приміром, уявлення про наявність усталеної регіональної свідомості може бути цілком виправданим, коли йдеться про Західну Україну, і штучним при характеристиці ряду інших регіонів. Регіоналістика у тому вигляді, в якому вона складається в Україні, часто не має достатнього емпіричного матеріалу для аналізу регіональної специфічності і тому тяжіє до образного її бачення.

Останнім часом дедалі більше актуалізуються просторові фактори формування регіональної політики, у зв'язку з чим поняття простору постійно екстраполюється на політичну сферу. За Т.Татаренко, простір виступає як джерело ресурсів для реалізації політичного інтересу і як об'єкт такого інтересу. По відношенню до політики він характеризується ресурсно-об'єктивними і контактано-комунікаційними якостями. “Просторово-політичний фактор формування регіональної політики ґрунтується на етно-економіко-конфесійно-соціально-географічних процесах, кожен з яких на певній стадії розвитку виступає як самостійне політичне явище”. Просторові фактори мають свої закони розвитку, які впливають на політику; політика в свою чергу, здатна змінювати простір у певному заданому напрямі¹⁵.

Для успішної інтеграції регіоналістики в систему інших соціогуманітарних дисциплін важливо наповнити максимально конкретним змістом поняття “територія”. Територія – це простір землі, внутрішніх і прибережних вод, включаючи повітряний простір над ними, з певними кордонами. В географічних науках застосовується і родове

поняття *геоторія*, в якому об'єднується зміст понять територія, акваторія (обмежена частина водної поверхні) і аероторія (частина повітряної оболонки геосфери, співвіднесена з територією чи акваторією).

Територія – фундаментальна категорія всієї системи географічних наук. За Е.Алаєвим, відповідним чином визначена територія набуває якості географічного таксона, тобто одиниці систематики географічних об'єктів. Відносно всіх інших вона є своєрідним операційним базисом¹⁶.

Специфічною рисою географічних досліджень є те, що територія в них розглядається не як зовнішній фактор (частина середовища), а як структурний елемент (підсистема). Саме такий підхід застосовується, зокрема, у соціально-економічній географії, яка, за О.Шаблієм, вивчає, з одного боку, “аспектну” (галузеву) і “компонентну” (геополітичну, демографічну, соціально- і економіко-географічну) територіальну організацію, а з другого – “інтегральну” територіальну організацію, тобто суспільну регіоналізацію¹⁷. Дослідження реальної геопросторової організації суспільства розглядається при цьому як основа розвитку теорії і методики компонентних дисциплін – географії населення, географії трудових ресурсів тощо. Отже, територія вивчається і як простір, і як ресурс, причому такий, який не вичерпується і не відновлюється.

Проблема *територіальної організації* – своєрідний центр всієї системи географічних наук, у тому числі й регіонології. Російський регіонознавець М.Шаригін вбачає закономірності розвитку територіальної організації життя суспільства у вигляді послідовних стадій: створення відносно автономних територіальних спільнот; територіальна концентрація і формування районів, вузлів, центрів; просторова диференціація і формування таксонів різного просторового рівня. Територіальна організація розглядається ним одночасно як явище і як процес. Як явище вона реалізується в формі ієрархії районів різного рангу, як процес

має вигляд постійного руху і пульсації життя населення у просторі-часі¹⁸.

Територіальна система України склалася ще в епоху феодалізму, коли князь асоціювався із своєю вотчиною, а відносини між феодалами фактично формувалися як відносини між територіями. Територіальний принцип був визначальним у збиранні податків, несенні військової служби. В процесі історичного розвитку територія стала виконувати функції службового утворення, підпорядкованого розв'язанню певного кола проблем. Засновник української географії С.Рудницький вважав національну територію головною ознакою нації. Психічна структура людини, доводив він, великою мірою залежить від “специфічностей терену”. Усі українські землі вчений поділяв на черенні (центральні), граничні (прикордонні) та українські колонії у Євразії¹⁹.

Максимально чітко окреслення поняття “територія” для української регіоналістики особливо важливе, оскільки після втрати ще у ранньому середньовіччі власної державності Україна не являла єдиного етнічного (не кажучи вже про політичне) цілого, нав'язані їй чужі схеми територіального поділу і системи територіального управління були надзвичайно пістрявими і гальмували справу консолідації української нації. Оскільки території були постійно об'єктом політичних домагань, вони неодноразово перекроювалися, видозмінювали свої кордони. Тому просторовий і часовий виміри української історії перебувають у складному, на перший погляд доволі заплутаному взаємозв'язку. Приміром, поняття “Волинь” мало різні просторові конфігурації в часи Волинського князівства, Волинського воєводства, Волинського намісництва, Волинської губернії, Волинської області.

Поняття “*місце*”, також одне з основоположних у географічних науках, використовується для “адресної прив'язки”, вписування певного об'єкта у конкретний географічний простір. Євразійці (П.Савицький, Г.Вер-

надський) ввели в обіг поняття “місцерозвитку”, наголошуючи на вирішальному впливі географічної та геополітичної ситуації на розвиток певних регіонів – Дніпрово-Київської долини, каспійсько-чорноморського степу тощо²⁰. Загалом же “місце” – одна з тих загальних категорій, яка допускає різні тлумачення. За В.Бунге, “місцями” слід називати індивідуальні об’єкти географічного аналізу. О.Топчієв визначає місце (місцерозташування) як інтегральне відношення окремого елемента геопростору до множинності решти його елементів. Просторова впорядкованість завжди реалізується у певній сумі місць. Саме поняття “місце” автор вважає менш прийнятним порівняно з поняттям “місцерозташування” – на його думку, перше має присмак схематизації, формалізації, алгоритмізації. Зазвичай обидва терміни застосовуються як синоніми²¹.

Політико-географічне місце як первинний елемент політичного простору відіграє ключову роль у просторово-політичній системі, формуючи специфічний “місцевий” політичний інтерес. На основі взаємопроникнення просторових і часових параметрів виникає своєрідна територіальна соціально-політична спільність (ТСПС) із ознаками системної стійкості, своїми традиціями, специфікою політичної культури. За Т.Татаренко, “процес самоідентифікації ТСПС з територією, самоусвідомлення територіальної спільності трансформується в “регіональну ідею”, потім в регіоналізм”²².

Система поглядів і уявлень, пов’язаних із проживанням на певних територіях, визначається як регіональна свідомість. Географія сприйняття, як частина соціальної географії, досліджує такі її компоненти:

- просторова самоідентифікація (відчуття “своєї” території і малої батьківщини);
- територіальні уявлення (обізнаність щодо специфічності території свого проживання);
- регіональний менталітет (притаманна певному

регіону система ціннісних установок);

➤ територіальні інтереси (уявлення населення про оптимальні шляхи розвитку регіону)²³.

Для характеристики просторових потреб людини американський антрополог Е.Холл ввів поняття “проксиміка” (від англ. proximity – близькість). Кожна людина плекає відчуття власного, особистого простору, “своєї території”. Між людиною і середовищем її проживання існує складна система зв’язків, і вони є тим міцнішими і стабільнішими, чим вищим є рівень регіональної свідомості.

Тривалий розвиток різних територій України в різних державах, різних соціокультурних системах зумовив складний причинний зв’язок між поняттями “регіональна ідентичність” і “ментальність”. Останнє поняття для регіоналістики – одне з ключових, оскільки відмінні ментальні риси населення різних регіонів склалися в умовах відособленості, війн “за спадщину”, розчленованості.

За визначенням авторів книги “Україна: інтелект нації на межі століть”, ментальність (менталітет) – це структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх²⁴. В контексті регіоналістики поняття “ментальність” застосовується для пояснення явищ регіональної ідентичності і її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників. Найбільше такий підхід може дати для з’ясування причин і наслідків регіональної строкатості, наявності двох багато в чому відмінних “Україн”. Те, що західні і східні регіони України демонструють різні ціннісні орієнтації, різні підходи до державної мови, символіки, дістає найбільш конструктивне пояснення через поняття ментальної ентропії. Визначити міру відхилення регіональної свідомості від певного еталону – значить суттєво наблизитися до розуміння явищ регіоналізму. Втім, для цього ще належить створити інструментарій кількісного аналізу таких явищ.

Як спроби пошуку такого інструментарію варто розгля-

дати введене останнім часом у науковий обіг поняття “ментальна карта”, яким позначається суб’єктивне внутрішнє уявлення людини чи групи про частину оточуючого її простору. На думку німецького історика Ю.Кокки, “ментальна карта – це не тільки винаходи й конструкції, обумовлені культурно-історичними потребами сучасності, вони мають відповідність в історичному минулому і повинні його мати, щоб заслужити довір’я і бути дійсними у розрахунку на тривалу перспективу”²⁵. Україна являє собою придатне поле для ментальної картографії насамперед завдяки тому, що різні її частини, починаючи з періоду пізнього середньовіччя, розвивалися в різних цивілізаційних системах.

В сучасній географії точаються бурхливі дискусії про конструювання простору в свідомості; в їх ході йдеться, зокрема, про те, що карти є складними семіотичними конструкціями, які мають у своїй основі політичний інтерес. У фокусі дискусій – великі регіони, що об’єднують кілька держав (Центральна Європа, Балкани тощо)²⁶. Але і у внутрідержавному контексті “ментальна карта” навряд чи завжди матиме чіткі обриси міжрегіональних кордонів. Приміром, Середнє Подніпров’я сьогодні – більше метагеографічний образ, ніж чітко окреслений економіко-географічний ареал. А проте представники місцевої адміністрації аргументовано доводять право цієї території на самостійну назву, “яка б найбільш адекватно відповідала географічному положенню, перебігу історичних подій”²⁷.

Зрозуміти явища регіоналізації та регіоналізму неможливо, не прояснивши суть поняття “середовище”. Новітні синергетичні підходи базуються на розгляді соціальних організмів як відкритих самоорганізованих систем, а, значить, механізмів їх адаптації до довкілля. Регіоналістика відкриває невичерпні можливості для вивчення проблем взаємодії людини і природи, впливу середовища на менталітет, ціннісні орієнтири, стереотипи поведінки.

Поняття “середовище” соціогуманітаристика запозичує з екології (геоекології, антропології). Ним об’єднується комплекс екологічних чинників, що впливають на життя і діяльність людини у певних ареалах – кліматичних, гідрологічних та інших. Навколишнє середовище як певна територіальна цілісність складається з різних природних, природно-антропогенних та техногенних систем та їх елементів. Географи умовно поділяють цю цілісність на природне середовище (як суто природне, так і видозмінене людською діяльністю, природно-антропогенне) і штучне. За Е.Алаєвим, різні варіанти поняття “середовище” мають два полюси: людина і природа. Найбільш чітко розрізняються середовище проживання, ресурсне та екологічне середовище²⁸.

Втім, методологічної чіткості у визначенні поняття “середовище” і похідних від нього (“географічне середовище”, “навколишнє середовище”, “природне середовище”, “соціальне середовище” тощо) не спостерігається. Особливо багато критичних стріл летить убік терміну “навколишнє середовище”; ряд екологів і географів справедливо вважають його тавтологічним. Проте і запропоноване В.Красіловим на його заміну поняття “середовище проживання” також сприймається неоднозначно. В.Крисаченко та М.Хилько віддають перевагу поняттю “соціоприродне середовище”, вважаючи термін “середовище регіону” одним з його різновидів²⁹.

В.Пустотін наголошує на тому, що географічне середовище “включає в себе регіональність (локальність) як форму його існування”³⁰. Створені тією чи іншою людською спільністю системи і засоби життєзабезпечення потребують постійної підтримки і оновлення. Це в однаковій мірі стосується як стаціонарних техногенних об’єктів (населених пунктів, шляхів, промислових підприємств), так і рухомих (сухопутного, водного, повітряного транспорту). Екологічний баланс у регіоні забезпечується насамперед комплексом природоохоронних заходів. В екології існує

поняття потенційного екологічного ризику; останній може обчислюватися у кількісних і якісних показниках.

Безумовно мають право на існування в історичній регіоналістиці і поняття економічної освоєності території, демографічного навантаження. Під останнім розуміється відношення густоти населення у даному регіоні до фонові густоти (густиоти населення України). Відповідно до цих показників пропонується визначати рівень екологічного ризику у кожному окремому регіоні³¹.

До числа основоположних понять регіоналістики належить і поняття “*комунікація*” (від лат. *communicatio* – зв’язок). У практичному слововживанні поняття “*комунікація*” застосовується найчастіше для характеристики засобів зв’язку і шляхів сполучення. В соціокультурному просторі комунікація звичайно означає передачу інформації у процесі будь-якої діяльності. Традиція як комунікація в часі здійснює трансляцію соціокультурних цінностей від покоління до покоління. Динамічна взаємодія різномасштабних процесів у багатомірному комунікаційному просторі створила безліч рубежів, внутрішніх кордонів. Багато які з них сьогодні поховані під шаром сучасності і нічим себе не виявляють. Але в умовах нестабільності і порушення рівноваги внаслідок ослаблення центру вони здатні проявлятися підвищеною конфліктністю.

Широко вживаним в історичній географії і в регіонально-історичних дослідженнях є поняття “*ландшафт*”. Теоретиком ландшафтознавства вважають англійського географа З.Пасарге, який обґрунтував таксономію ландшафтних просторів, визначив систему зв’язків між ландшафтознавством, загальним землезнавством, країнознавством. Якщо ландшафтознавство – це “*стовбур географічного дерева*”, доводив він, то фізичне землезнавство – це його коріння, а країнознавство – крона. Засновник американської історико-географічної школи К.Зауер бачив головне завдання географії у дослідженні

перетворення природного ландшафту в культурний³².

Ландшафт для географів – не просто вид місцевості, панорама, пейзаж, а об'єкт дослідження, що має точний науковий вимір. Згідно географічних уявлень вся земна поверхня складається з т.зв. природних територіальних комплексів. Країни поділяються на зони, зони складаються з “провінцій”, провінції поділяються на фізико-географічні “райони”. Фізико-географічний район являє собою певне сполучення ландшафтів основних одиниць природного поділу земної поверхні. За В.Жекуліним, ландшафт – основний об'єкт дослідження, описання, основна одиниця фізико-географічного районування. Він характеризується територіальною цілісністю, генетичною єдністю, однорідністю геополітичної будови, рельєфу, клімату тощо. Культурний ландшафт – це високоорганізована територія, адекватна за площею природному району або місцевості³³.

Географічне розуміння ландшафту має право на існування і в регіоналістиці. Це певна територія, що історично відособилася, з притаманним їй сполученням клімату, геологічної будови, з взаємопов'язаними між собою рельєфом, водними ресурсами, флорою і фауною. Ландшафт є фактором, який визначає економічні можливості регіону і служить основою фізико-географічного районування. Він обумовлює тип господарювання, характер міграційних процесів. Поняттям “тривкість ландшафту” вимірюється екологічна ємність³⁴.

У руслі постнекласичних підходів в останні роки відбувається збагачення уявлень про комплексні об'єкти ландшафтознавства; поряд з поняттями ландшафтних і ландшафтоутворюючих *екотонів* і *геоареалів*, як матеріальних об'єктів, з'явилося, приміром, поняття ландшафтознавчого *гносеореалу* – для позначення усієї сукупності прямих ідеальних і рефлексивних предметів ландшафтознавства (В.Пащенко). Гносеореали всіх об'єктів і предметів ландшафтознавства, матеріальних та ідеальних, складають

теорію науки про ландшафти³⁵.

Отже, поняття “територія”, “середовище”, “ландшафт” у регіональному вимірі мають значення не самі по собі, а в контексті тих зв’язків, які на певному історичному просторі еднають людину з природою, із створеним її руками середовищем і які перетворюють цей окультурений простір у її “малу батьківщину”, “рідний край”. Тому, як вважає А.Швецова, “мова повинна йти не про абстрактну територію, а про особливий історичний ландшафт, специфічний топос, котрий для людини стає місцем її існування, тобто її життєвим світом... Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднує географічний ландшафт з історичною пам’яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру”³⁶.

Ідентифікуючи себе з певним середовищем існування, людина визначає свою регіональну належність. Тут ми підходимо до характеристики цілого комплексу понять, похідних від основоположного для регіоналістики поняття “регіон” (район) – регіональність, регіональна ідентифікація, районоутворення, районування, типологія регіонів, регіональна політика тощо. Регіональність як ознака специфічності певних частин території притаманна всім країнам світу і є атрибутом кожної держави. Процеси регіоналізації мають свої історичні, господарсько-економічні, соціокультурні, етнонаціональні, політичні передумови; їх уважний аналіз і становить предмет історичної регіоналістики. В ролі її головного об’єкта виступають регіони як специфічні соціоекосистеми з розташованими в їх межах поселеннями, ландшафтом, пам’ятками історії і культури. Регіональна ідентифікація виникає на ґрунті усвідомлення населенням даного регіону спорідненості у творенні власної системи життєзабезпечення і спільного духовного середовища. Типологія регіонів – їх групування за певними ознаками – обов’язкова складова регіональної політики.

Неусталеність системи понять, яка ускладнює процес

виділення регіоналістики у самостійний науковий напрям, значною мірою пояснюється розмитістю самого поняття “*region*” (від лат. *regio* – область). Як зазначає фахівець з проблем європейського регіоналізму І.Іванов, саме по собі поняття “*region*” є в Європі радше збірним, ніж строго визначеним. Як у системах управління, так і у широкому вжитку під цей термін підводяться досить різні типорозміри територій окремих держав. Серед спеціалістів і досі не завершені суперечки щодо того, чи варто підходити до цього поняття “*нормативно*” (тобто спираючись на чисто адміністративні принципи поділу), чи “*аналітично*” (тобто через групування певних територіальних зон з схожими або взаємодоповнюваними характеристиками)³⁷. Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального і національного до континентального і глобального, при чому одні визначають його як господарсько-економічну спільність, а інші – як географічно-адміністративну одиницю. Визначення кордонів таких соціально-просторових одиниць становить певні труднощі. Тому в історичних працях *region* – це частіше якийсь територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, ніж предмет дослідження.

У різних природничих і соціогуманітарних науках поняття “*region*” трактується по-різному. Погляди збігаються у визначенні регіону як умовно виділеного простору, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно стійких природних і економіко-географічних зв’язків, що нерідко сполучаються із специфікою національного складу населення³⁸. Одне з найбільш вдалих узагальнюючих визначень регіону належить перу Е.Маркузен: “компактне територіальне співтовариство, яке історично еволюціонує, зосереджуючи в собі фізичне оточення, соціоекономічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, відмінну від інших регіонів і територіальних одиниць”³⁹. Історика у цьому визначенні приваблює насамперед

констатація історичної еволюції регіону як компактного територіального співтовариства; інші дефініції регіону зосереджуються виключно або переважно на природних та економічних чинниках.

Суттєві розбіжності, які спостерігаються у визначенні регіону, залежать значною мірою від мети, яку ставить перед собою той або інший дослідник. За точним спостереженням Л.Ремхельда, “регіон” – це своєрідний супертермін; його зміст залежить від того, які саме дослідницькі чи управлінські завдання ставить перед собою той, хто його застосовує. Економіст розглядатиме регіон насамперед як господарську одиницю, географ – як сукупність природних і економіко-географічних особливостей, історик – як зафіксовану у джерелах територіальну одиницю, культуролог – як спільноту, що має власний етніко-культурний вимір.

Оскільки в Україні регіоналізм, за І.Курасом, “явище більш старе, ніж українська державність”⁴⁰, теорія регіоналізму у тій або іншій мірі розробляється в різних аспектах – геоісторичному (цивілізаційному), територіальному, економічному, політичному, етнокультурному, соціолінгвістичному та інших. І самі дефініції регіону, і їх змістовне наповнення надто різні залежно від потреб, якими продиктоване їх дослідження. Автор монографії про регіони України В.Симоненко звертає увагу на те, що коли йдеться про внутрішньополітичні і внутрішньоєкономічні проблеми окремих держав, то під регіонами мають на увазі і адміністративний район, і територію, що виділена за певною ознакою для вирішення конкретної проблеми⁴¹. У найширшому розумінні поняття “регіон” має в Україні три різні виміри. Ним позначаються: 1) *макрорегіони* – групи сусідніх областей, об’єднаних спільністю історико-географічних чинників, ресурсів, структури й організації господарства, екологічними завданнями; 2) *мезорегіони*, що загалом відповідають області; 3) *мікрорегіони*, кожен з яких являє собою своєрідну за природно-економічними, етносо-

ціальними чи іншими ознаками частину області чи Автономної Республіки Крим.

В рамках загальної теорії економічної географії термін “регіон” (район) розглядається як елемент територіальної організації суспільства за умови наявності:

➤ індивідуальної специфіки, яка відрізняє дану територію від інших;

➤ єдності і взаємопов’язаності регіональних елементів, що дають змогу застосовувати при описанні даної території системний підхід.

У суспільній географії район є ділянкою території, відносно цілісною ланкою суспільства, яка характеризується певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності⁴². Економічна географія робить акцент на характеристиках регіону як територіальної клітини народного господарства.

Географи розрізняють кілька ієрархічних рівнів функціонування регіонів, виділяючи, крім макро-, мезо-, мікро-, ще й топо- райони. Кожний з цих рівнів несе своє функціональне навантаження і відіграє свою роль у всеукраїнському територіальному поділі праці. В сукупності всі вони утворюють економічний каркас геопросторової організації національного комплексу України.

В традиціях географії, перенесених і у сферу загального краєзнавства – ототожнення (з певними застереженнями) природно-господарських регіонів і історико-географічних країв. За О.Мариничем, регіони, що відрізняються своїм природним середовищем, історичним і економічним розвитком, етнографічними особливостями, “можна називати історико-географічними краями”. Таких країв вчений виділяє 9, відносячи до кожного з них 2-4 сучасні області і виділяючи в окремий регіон Республіку Крим⁴³. В основі районування у цій схемі лежать природні чинники – наявність у рівнинній Україні трьох природних зон – степової, лісостепової та зони мішаних лісів, а також двох

гірських областей – Українських Карпат і Гірського Криму.

Інші критерії районування кладуть в основу економісти, соціологи, політологи, етнологи. Економісти тяжіють до визначення соціально-економічної системи життєзабезпечення у певних, чітко визначених територіальних рамках. За М.Чумаченком, соціально-економічний регіон являє собою частину території держави, виділену за сукупністю різних ознак в адміністративну одиницю, що свідомо спрямовується і координується для досягнення цілей суспільного розвитку і запобігання діям руйнівних або негативних зовнішніх сил. Втім, автор наголошував на умовності, дискусійності, суперечливості цього поняття і на залежності його “наповнення” від підходу дослідника⁴⁴.

Політико-географічні, як і культурно-філософські підходи до визначення регіону тяжіють до його розуміння не просто як до території, спільності фізичного простору, а як до людського співтовариства – із своїми механізмами відтворення, власною самосвідомістю, схильністю до самовираження й самореалізації.

В політології регіон, як правило, має вигляд території зі своїми власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і відносно цілісну (у тому числі господарську і нормативно-інституційну) інфраструктуру свого життєзабезпечення. Соціологи здебільшого визначають регіон як частину території держави, яка помітно відрізняється від інших за певними ознаками – природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою, релігією тощо – і досліджують взаємодію цих факторів.

В теорії управління регіон – це економіко-адміністра-

тивно-управлінське територіальне утворення⁴⁵, найбільша адміністративно-територіальна одиниця субнаціонального рівня, яка має виборну владу, юридичну незалежність та власний бюджет⁴⁶. У політико-правових дослідженнях дедалі більшого поширення набуває функціональний підхід до визначення регіону, в якому увага фокусується на виявленні тих якісних властивостей мезорівня влади й управління, які дають йому змогу бути ефективним посередником у взаємовідносинах центральної і місцевої влади. Якщо дивитися на регіон з інституційної точки зору, то під ним пропонується розуміти мінімально необхідну територію, якій можуть бути надані повноваження планування і програмування свого власного розвитку. Особливо розмита дефініція регіону у політичній практиці: тут намітилася тенденція ототожнювати регіон з областю (і навіть з містом, коли йдеться про Київ і Севастополь – міста, які мають спеціальний статус). За цим принципом Україну ділять на 27 регіонів. Пропонується кілька варіантів виділення в ході реформи адміністративно-територіального устрою крупніших регіонів (ареалів, країв, зон).

У міжнародно-правовому контексті поняття “регіон” зазнало в останні роки помітних уточнень під впливом процесів європейської інтеграції. Асамблея Європейських регіонів для своїх внутрішніх цілей запропонувала таке визначення: “регіон – це територіальна одиниця, що є наступною після рівня держави, зі своєю системою самоврядування”⁴⁷.

Етнологи вважають квінтесенцією всіх існуючих типологій історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв’язках, закарбувавшись в історичній пам’яті людей, їх етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності – чинниках достатньо вагомих як для власне регіоналізації, так і для регіональної політики. На погляд етнопсихологів, терито-

ріальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

П.Надолішній ввів у науковий обіг поняття “етнорегіон”. Вбачаючи в етнорегіонах простори концентрованого вияву етнорегіональних факторів на ґрунті місцевої специфіки, автор вважає, що вони мають бути самостійними об’єктами етнонаціональної політики. Схема етнорегіонів має у нього такий вигляд: 1) групи центральних і північних областей; 2) західні області (за винятком Закарпатської та Чернівецької); 3) східні й південні області (за винятком Одеської); 4) Закарпатська, Одеська та Чернівецька області; 5) АР Крим і Севастополь⁴⁸.

Як точно підмітили автори книги про сучасні соціально-економічні процеси, “вченими та практиками при визначенні регіонів береться до уваги переважно лише один аспект – економічний, виробничий, соціальний, етнічний чи ін. Такий підхід дає можливість характеризувати лише один аспект проблеми розвитку регіону”⁴⁹. Тим часом регіон являє собою сукупність взаємопов’язаних складників, є певною цілісністю. Всебічність у просторовому вивченні регіональної діяльності є необхідною передумовою раціональної територіальної організації.

Своєрідним узагальненням різних визначень регіону може бути сучасний погляд на нього як на триєдність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людського роду) та соціального середовища, що становить функціональну, структурно-галузеву і просторову

компоненту як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища. Новітні підходи до вивчення регіональної специфіки ґрунтуються на вченні В.Вернадського про ноосферу як глобальну соціоєко-систему. Відповідно до них регіон, будучи просторовою цілісністю, є водночас і територіальною компонентою біосфери, що трансформувалася у ноосферу. Кожна локальна територія, як вважають М.Долішній та Л.Гринів, має свій природно-ресурсний потенціал, який підтримує як обмін енергією і речовиною у навколишньому середовищі, так і соціально-економічні процеси. Регіон виступає при цьому як динамічна соціоєкосистема (СЕС), що складається з природної і соціально-економічної підсистем. Саме тут відбувається обмін енергією і речовиною, проходять інформаційні, товарні та грошові потоки. Для кожної СЕС характерна певна еволюція продуктивності – природного капіталу, економічної спеціалізації, асиміляційного потенціалу навколишнього природного середовища. Щоб запобігти дальшому порушенню екологічної рівноваги, завдання забезпечення зберігаючої функції природного капіталу належить розв'язувати насамперед на рівні просторових господарських систем⁵⁰.

Закладені у таких підходах елементи історизму заслуговують на те, щоб бути врахованими при аналізі явищ регіоналізації і регіоналізму в минулому, драматичних наслідків розчленування України, витоків і проявів регіональної свідомості. Проте історична регіоналістика, якщо вона претендує на статус певного наукового напрямку, конче потребує власного визначення регіону як просторової одиниці.

На наш погляд, *регіон* у її власній системі понять має визначатися як *історично сформований соціальний ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою*. Являючи собою компактну

територіальну спільноту, регіон характеризується, як правило, специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони різняться і за специфікою політичної культури, яка може бути активістською, ситуативною, пасивною. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний своєрідний “регіональний патріотизм”.

2. Регіон у структурі територіальної організації: ретроспективний погляд

Якщо теорія районування і районістика зосереджують увагу на критеріях територіальної однорідності й функціональної самоорганізації, побудові ієрархічних мереж регіонів, то пізнання процесів районуотворення, функціонування й розвитку конкретних регіонів – пріоритетна сфера регіонології (регіоніки). На цьому полі остання тісно корелює з регіонознавством, яке, будучи частиною країнознавства, предметно досліджує регіональну специфіку кожного окремого регіону.

В географічних науках регіон є основною одиницею територіальної (горизонтальної) систематики продуктивних сил, їх групування, класифікації щодо території. Відповідно *районування* виступає як процес, засіб просторового впорядкування економіко-географічної інформації і водночас як результат такої обробки у вигляді певної схеми (мережі) районів. Учення про регіони, їх формування, розвиток, перспективи, на думку багатьох провідних географів, становить ядро всіх географічних наук. А ступінь розробки вчення про регіони розглядається як показник рівня розвитку тієї чи іншої географічної науки⁵¹. Але й досі, як зазначають провідні фахівці в галузі регіонознавства, “єдиних підходів до районування України немає. А тому й не дивно, що кількість мереж районування відповідає кількості авторів”⁵².

Критерії районування складаються, як правило, на основі історичного досвіду кількох поколінь. Дуже рідко кордони умовного соціокультурного регіону збігаються з тими, що позначені адміністративно-територіальним поділом певної країни. Мало тут може зарадити і традиційний історико-ландшафтний чи етнографічний поділ. Регіони формуються за сукупністю різних ознак – фізичних, економічних, політичних, комунікаційно-інформаційних та інших. Оптимальною основою районування є інтереси людей та національні інтереси держави. Останнім часом у практиці районування доводиться враховувати і міждержавні інтереси – у зв'язку з утворенням євро регіонів, частини яких знаходяться в Україні і поза її межами⁵³.

Відсутність науково окресленого поняття історичного (як і соціально-демографічного) регіону призводить до того, що на пізнавальному рівні регіон часто розглядається як проста просторова сукупність територіальних одиниць, що склалася історично – областей, районів. Не завжди береться до уваги специфіка регіону як цілості, притаманний лише йому особливий соціально-культурний клімат, “почуття місця” як вияв регіональної ідентичності. Тому маловивченим лишається феномен соціально-територіальної спільності як просторової форми життєдіяльності населення, елемента територіальної структури суспільства. Не завжди враховується, що саме територіальна спільнота виступає носієм регіональної самосвідомості, яка знаходить свій прояв насамперед у просторовій ідентифікації населення, територіальних інтересах. Деформації регіональної свідомості можуть призводити до таких негативних явищ, як регіональна замкненість, регіональна обмеженість, регіональне доктринерство. Природно, що всі ці явища мають свої історичні витоки.

Регулювання в регіональній політиці передбачає вивчення глибинних тенденцій розвитку в усіх сферах життя регіонів, а отже, насамперед досвіду спільного проживання

їх мешканців у певних природних, економічних, соціально-культурних умовах. Пошук оптимальних шляхів функціонування системи “центр-регіон” передбачає максимально повне врахування специфіки регіону, що склалася історично, особливостей регіонального буття, регіональної політичної субкультури. Необхідність формування раціональної територіальної структури і територіальної організації України як суспільно-територіального комплексу зумовлює потребу враховувати в регіональній політиці не лише природні й економічні, але й не меншою мірою – соціальні чинники.

З регулюванням в регіональній політиці пов’язане поняття “районоутворення”. Як вважають М. та О. Паламарчуки, районоутворення – це об’єктивний процес формування і розвитку районів як інтегральних виробничо-територіальних або суспільно-територіальних систем, що проходять незалежно від його пізнання. В поняття “районування” вкладається процес членування території на відносно цілісні частини, а також результати цього процесу. Від об’єктивного процесу районоутворення воно відрізняється метою і у зв’язку з цим – деякою суб’єктивністю⁵⁴.

Названі автори віддають перевагу поняттю “район” перед поняттям “регіон”; найбільші одиниці районування вони пропонують називати макрорайонами. Загалом же географи здебільшого вживають поняття регіон як більш чітке в науковому відношенні. Російські фахівці звертають увагу на те, що, незважаючи на іноземне походження поняття “район”, воно практично не застосовується в жодній країні Заходу. Етимологія терміну досить заплутана. Зазвичай поняття “район” виводять від французького *rayon* (промінь, радіус). Однак у тлумачному словнику французької мови серед 8 значень слова “*rayon*” немає жодного, близького до поняття “територія”. Територіальний смисл відповідне поняття має в іспанській мові, звідки, очевидно, і походить⁵⁵.

На посткомуністичному просторі застосовується

поняття “регіональне районування”. На те, що воно не зовсім коректне і є по суті тавтологією, вказувалося ще понад тридцять років тому⁵⁶. Як правило, поняття “район” вживається на означення нижчої таксономічної одиниці порівняно з регіоном.

Впродовж десятиріччя незалежності в українському політичному лексиконі з’явилося поняття “еврорегіон”. Воно відбиває гнучкість сучасної регіональної політики країни і водночас базується на історичних традиціях ментальної близькості західного регіону із сусідніми європейськими країнами. З появою єврорегіонів нового змісту набуває поняття політичного і культурного сусідства. Воно також входить у термінологічний арсенал регіоналістики, оскільки сусідство вибудовується і на регіональному, і на місцевому рівні. Громадськими інституціями, які обґрунтовують концепції особливого виду локального сусідства (паризька “Культура”, польська “Боруссія”) введене в обіг поняття “відкритого регіоналізму”, в рамках якого ведеться зіставлення локального й універсального, виробляються правила універсального міжкультурного діалогу. На ньому ж, зокрема у Польщі, базуються і ностальгічні історико-культурні варіанти “сусідства” – як виразу параімперських устремлінь “повернення у свої кордони” і “верховенства” над колишніми “кресами”⁵⁷.

Історична традиція, але без нашарувань параімперства, значною мірою визначає характер тієї моделі співпраці з сусідами, яку виробляє для себе Західний регіон. В основі її лежить регіональна формула, прийнята в ЄС.

Єврорегіони Карпати, Буг, Верхній Прут та Нижній Дунай, які існують на теренах України, є інструментом організації транскордонної співпраці, являючи собою своєрідні “шлюзи перед шлюзами” для входження в ЄС. Однак, на думку фахівців, доки не буде розроблено ефективної системи заходів, спрямованих на зменшення притягальності єврорегіонів і вільних економічних зон для

тіньового бізнесу, “доти прикордонні регіони продукуватимуть більше клопоту, ніж користі, і самі ставатимуть загрозою національній безпеці України”⁵⁸.

Рідше, ніж поняття “регіон”, але теж досить часто, в історичній регіоналістиці вживається запозичене з біогеографії поняття “*ареал*”. Останнє ще більш розмите, ніж поняття “регіон” – як ареали можуть фігурувати групи країн, країни, адміністративні й економічні райони, ареали сільськогосподарської спеціалізації, ресурсів, рекреаційні зони, ціннові пояси тощо. Географи визначають ареал як частину земної поверхні, область, у якій представлена та або інша таксономічна група. Ареали поділяються на зони (ділянки) за принципом однозначності показників їх інтенсивності. Структура ареалів, яку пропонує географія, для історичної регіоналістики не завжди виявляється придатною, оскільки у ній віддається перевага великим (космополітним) ареалам, що охоплюють цілі країни й континенти. Втім, деякі елементи біогеографічного підходу до визначення структури ареалів варті запозичення й застосування і в регіоналістиці. Скажімо, поняття диз’юнктивних (розірваних) ареалів⁵⁹ може застосовуватися до розчленованих (фрагментованих) людських спільнот. Таким “розірваним” ареалом аж до середини ХХ століття була вся Україна.

Широко вживаними в регіоналістиці є також поняття “край” (область, земля), “поселення” (місто, містечко, село, історичне місто, історичне село). Не всі з цих понять достатньою мірою унормовані, навколо деяких і досі точаться гострі дискусії. Полісемантичність понять “край”, “область”, “земля” і багатьох інших ускладнює їх застосування як базових у регіоналістиці. Потреба в оновленні і конкретизації понятійно-категоріального апарату (як і у більш чіткому визначенні дисциплінарного статусу) тут відчувається давно, але істотного прориву на цьому напрямку поки що не помітно.

Поняття “*край*”, базове у краєзнавстві, особливо

розмите і неусталене. Найчастіше цим поняттям позначається регіональна таксономічна одиниця середнього рівня (Волинь, Буковина, Закарпаття тощо). Але це ж поняття застосовується і для означення межі чогось, “малої батьківщини”, і для поіменування всієї української етнічної території (від нього часто виводять і назву “Україна”, що має своє підтвердження в одному з літературних джерел XVII ст.)⁶⁰. Вживання поняття “край” для означення всієї української етнічної території, як синоніму “України”, було особливо характерним для часів Української революції 1917–1920 рр., коли існувала гостра потреба роз’яснювати світові, “хто такі українці і чого вони хочуть”. Позбавлені впродовж століть не лише власної державності, але й власного імені, українці взагалі тяжіли до безіменних, анонімних самоідентифікацій. Емігранти, що виїздили з України за океан, називали полишену батьківщину “Старий Край” чи просто “Край”⁶¹.

Цікаве тлумачення співвідношення понять “край” і “Україна” знаходимо у С.Шелухина. Полемізуючи із поширеними росієцентристськими поглядами на Україну як на “окраїну”, він виводив походження її назви від слова “украяти”. “Украяти” – значить одрізати од цілого шмат, який уявляє сам собою після сього окремих, самостійний предмет з своїми краями, межами, кінцями, з своїми окраїнами”. Отже, “вкраїна – то сторона, край, область”, “земля в певних межах, територія”, і тільки з бігом часу абстрактне поняття “україна” персоніфікувалося і перетворилося у власне ім’я⁶². До аналогічного вживання поняття “україна” – як синоніму “провінції” – (“по українах (провінціях)”, “по наших українах в Австрії”) вдавався і М.Драгоманов⁶³.

В українознавстві поняття “край” усталилося пізніше, ніж споріднене поняття “земля”, яке сягає ще в часи колонізації території України ранніми слов’янськими племенами. Не випадково напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В.Антоно-

вичем був названий “земельним”. Д.Багалій відштовхувався від іншого поняття – “область” – і називав свій метод “обласницьким”. І в тому, і в іншому випадку розмитість базових понять не пішла на користь оформленню дисциплінарного статусу нового напрямку українознавства. Більш точне і науково виважене поняття “історичне районузнавство”, введене в обіг М.Грушевським, з’явилося у надто складний для України час і після смерті автора забулося.

Як синоніми поняття “край” в історичній думці Росії вживалися також поняття “смуга”, “простір”. П.Семенов обстоював як основу районування поняття “область”. Поняття “район” існувало паралельно, але впродовж всього ХІХ ст. лишалося неусталеним. А.Фортунатов спробував його окреслити, охарактеризувавши район як “точно визначену на карті частину земної поверхні, яка відрізняється від інших якими-небудь ознаками”⁶⁴. Не будучи в змозі виокремити системні ознаки району, він то обстоював звичний адміністративний принцип районування, то пропонував умовний “геометричний розподіл”. Зрештою і інший відомий статистик Д.Ріхтер дійшов висновку, що в основу районування слід класти кордони адміністративних одиниць.

Підсумовуючи результати ґрунтовних досліджень, здійснених географами, економістами, істориками, фахівцями інших спеціальностей, В.Горбик та П.Скрипник вважають, що “під поняттям “край” в історико-краєзнавчому плані слід розуміти певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Визначальними аспектами у вивченні територіальних меж кордонів краю є: 1) фізико-географічний; 2) економічний; 3) політичний; 4) етнічний. Причому найважливіше місце серед них посідає фізико-географічний як одна з найменш рухливих ознак при характеристиці історичного району”⁶⁵.

Хорологічні (ареалогічні) підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм характеристиками. Місце, простір, територія тут виступають

як інтегруюче начало, а тому просторове окреслення меж країв становить для регіоналістики пріоритетне завдання. Завдання тим більш непросте, що, як було відзначено вище, просторові межі поняття “край” повністю залежать від часових. Штучні спроби районізації можуть працювати на перспективу, але для історії всякі спроби перекроювання території “заднім числом” неприйнятні.

Найбільш придатним для регіоналістики базовим терміном, який перекриватиме найуживаніші в історико-краєзнавчих дослідженнях поняття “край” і “земля”, є, на наш погляд, дефініція “історико-географічний регіон” (ІГР). Тут пропонується визначення історико-географічного регіону як таксономічної одиниці, виділеної за ознаками свосвідності умов проживання людей на певних територіях, особливостей історичного розвитку, специфічності рис матеріальної і духовної культури, регіональної ідентичності. Зрозуміло, що поділ етнічних територій України на історико-географічні регіони доволі умовний і залежить від тих критеріїв, які кладуться в його основу. Такими критеріями можуть бути:

1) історико-географічний (за належністю певних територій до різних цивілізаційних систем і політичних утворень (Російської імперії (СРСР) чи держав Центральної та Південно-Східної Європи);

2) політико-адміністративний (з врахуванням офіційних меж територіальних одиниць, визначених адміністративним поділом);

3) культурно-етнічний (з поділом на етнічні українські землі (центр і захід) та зони міграційного та колонізаційного заселення (схід і південь);

4) конфесійний (з виділенням територій переважно православної та греко-католицької орієнтації) тощо.

В основу історико-географічного поділу кладеться комплексний принцип, який враховує як природні, господарські, так і історичні й територіальні чинники. Адміністративно-територіальний, історико-ландшафтний,

етнографічний чи будь-який інший поділ можуть тут відігравати лише допоміжну роль. Доводиться зважати і на мінливість в часі як зовнішніх, так і внутрішніх кордонів України. Тому межі історико-географічних регіонів в історичній ретроспективі лишаються неусталеними і визначаються різними дослідниками із значними варіантами.

Оскільки кожному історичному періоду були притаманні власні межі певних історико-географічних регіонів, сучасному історичному при визначенні цих меж доводиться орієнтуватися на ті критерії районування, які були прийняті на тому чи іншому історичному етапі. У XII–XVII ст. поземельна географічна структура територіального ядра Русі-України мала такий вигляд: Волинь, Поділля, Київщина, Червона Русь (Галичина), Сіверія, Запорозжжя, Полісся. Для XIX – початку XX ст. усталеним можна вважати укрупнений, п'ятичленний поділ українських земель на Правобережну, Лівобережну, Слобідську, Південну та Західну Україну (в рамках останньої виокремлювалися Галичина, Буковина, Закарпаття). Підвищений інтерес до проблем української етнічної території, який виявився під час Української революції 1917-1920 рр., дістав прояв у більш дрібній таксономізації ІГР: 30 земель у М.Грушевського, 16 у С.Рудницького⁶⁶. Вдалою спробою поєднати в районуванні географічні, економічні, політичні, етнічні підходи можна вважати запропонований В.Кубійовичем поділ української етнічної території на 16 історико-географічних країв⁶⁷.

Сучасний погляд на ІГР України формується істориками й географами з урахуванням процесів зародження, формування, розселення українського етносу в умовах тривалої бездержавності і розвитку у складі різних державних утворень. Беручи за основу укрупнену (п'ятичленну) схему районування, сучасна наука пропонує додатковий поділ на історико-географічні зони чи землі

(краї). Оптимальним уявляється виділення таких ІГР (з історико-географічними землями у їх складі):

Правобережна Україна	Київщина Волинь Поділля
Західна Україна	Галичина Буковина Закарпаття Холмщина і Підляшшя
Лівобережна Україна	Чернігівщина Полтавщина
Слобідська Україна	Харківщина Сумщина
Південна Україна	Запорозжя Причорномор'я (Таврія) Приазов'я Бессарабія

Серед чинників, які обумовлюють специфічність політико-географічних регіонів, в історичній регіоналістиці насамперед звертається увага на ті, які виникли в процесі розвитку у складі різних державних організацій. Так, регіональні особливості *Правобережної України* визначалися драматичною долею цих земель як багатомісячної арени суперництва між Росією і Польщею за володіння ними. За умовами “Вічного миру” 1686 р. Правобережжя відійшло до Польщі, але Київ лишився у складі Росії. Таке неприродне становище, коли центр історично сформованого регіону був відділений від нього державним кордоном, тривало понад століття і спричинилося до складного переплетення різних впливів і інтересів. Під час утворення Київської губернії у 1708 р. до неї було включено в основному території, населені

неукраїнцями – більшу частину нинішньої Орловської та Курської областей. З українських міст до складу губернії увійшли лише Переяслав, Чернігів і Ніжин.

Щодо Поділля і Волині, то поляки розглядали цей регіон як свою периферію. Зазнавши значних спустошень в ході Визвольної і наступної російсько-польської війни, вторгнень турків і татар, Правобережжя на кінець XVII ст. знелюдніло, і для заселення краю польський уряд заохочував магнатсько-шляхетську колонізацію. Спочатку сприяючи переселенню сюди селян на пільгових умовах, а потім нещадно утискаючи їх, магнати і шляхта створювали тут постійну соціальну напруженість, що зумовило величезний розмах Коліївщини.

Коли в результаті другого і третього поділів Польщі (1793 і 1795 рр.) Правобережжя відійшло до Росії, тут зіткнулися кілька протилежних за своїм напрямком процесів. Колонізаційні устремління російського уряду наштовхнулися на опір польських елітних прошарків, які, зберігши за собою економічний вплив, не полишали надії на політичний реванш. Нові політичні реалії стали фактором пробудження української національної свідомості, свідченням чого були, зокрема, політичні вимоги в програмі Кирило-Мефодіївського товариства.

В період Першої світової та громадянської війни територія Правобережної України зазнала нового розчленування – за Ризьким миром 1921 Західна Волинь відійшла до Польщі. Українсько-польське протистояння в регіоні особливо загострилося в часи Другої світової війни, на фоні і в контексті боротьби ОУН-УПА за незалежність України. Наслідком стали масові репресії й депортації, які і понині є чинником гострої поляризації суспільних настроїв.

Ще більшою специфічністю відрізняється західний регіон України. *Західна Україна* – збірне поняття, яке найчастіше застосовується до Східної Галичини, Буковини, Закарпаття. Про політичну єдність цієї території можна

говорити від часів Галицько-Волинської держави, яка відіграла роль бар'ера, що стримував проникнення кочовиків у Західну Європу. Тут перехрещувалися впливи Візантії і Рима, створився своєрідний політичний устрій, що характеризувався сильним впливом боярської верстви.

Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського небагато змінило у їхньому суспільному ладі. Зміни почалися відтоді, як Східна Галичина опинилася під владою Польщі, а після її першого поділу (1772 р.) відійшла до Австрії. Польська колонізація супроводилася концентрацією земельної власності в руках могутніх магнатських кланів, швидким закріпаченням селянства. У 1774 р. до Австрії перейшла також Буковина, відібрана нею у Туреччини. Закарпаття ще з XI ст. перебувало під владою Угорщини. Особливістю Буковини й Закарпаття є етнічна різнобарвність. Ментальність галичан істотно відрізняється від ментальності буковинців, насамперед тому, що галичани є греко-католиками, а буковинці – православними.

В Австрійській імперії Галичина була відсталою провінцією із спольщеною верхівкою, з досить сильними позиціями греко-католицького духовенства. Революція 1848 р. дала могутній поштовх процесам національного самоусвідомлення, стимулювала прагнення німецьких та італійських підданих Габсбургів до возз'єднання з тією частиною своїх народів, яка жила поза межами імперії. Боротьбу за втрачену державність активізували поляки. У цих умовах західноукраїнська еліта теж виступила з вимогами, спрямованими на відкриття їй шляху до урядових посад, введення у школах української мови тощо. Це посилювало тертя між поляками і українцями, спричинилося до гострої конфронтації у суспільному русі. Ситуація ускладнилася внаслідок поширення на галицькому терені ідей панславізму, які вилилися тут у форму москвофільства.

Складною виявилася історична доля Холмщини

(Забужжя) і Підляшшя. Споконвічні українські землі (Холм був столицею Галицько-Волинського князівства), були відірвані від українського етнічного масиву, лишилися у складі Польщі. За рішенням урядових кіл Польщі всі українці краю були вивезені у західні райони країни.

Лівобережній Україні (Гетьманщині), яка протягом майже століття була центром політичного життя України, судилося відіграти помітну роль у формуванні національної свідомості українства. Всупереч шаленому централізаторському тиску російської бюрократії Гетьманщина зберігала ознаки автономного устрою. Зберігалася (хоч здебільшого у “картинному” вигляді) запроваджена Хмельницьким військова організація, відбита і в назві держави (Військо Запорозьке). На чолі центральної управи стояла колегія генеральних старшин; десять військових округів, на які була поділена територія Гетьманщини, називалися полками.

Автономний устрій справив, зрозуміло, значний вплив на формування регіональних особливостей українського Лівобережжя. Але не в меншій мірі його специфіка зумовлювалася тими особливостями соціальної стратифікації, які були наслідком української національної революції середини XVII ст. Прошарок магнатства, на який був головним чином спрямований гнів повсталих, різко скоротився; що ж до шляхти, то вона розшарувалася, і та її частина, яка перейшла на бік повсталого народу, зберігала і надалі свої права і привілеї. Пануючою верствою в державі стало козацтво. Але всередині нього йшли бурхливі процеси диференціації, перетворення козацької старшини у нову верству великих землевласників, а незаможних козаків – у селян.

Скасування української автономії у 60-80-х рр. XVIII ст. дослідниками оцінювалося як крах малоруського суспільно-політичного ладу. І все ж певні регіональні особливості у новостворених Чернігівській та Полтавській губерніях

зберігалися впродовж всього ХІХ ст. Тут не відбулося тотального закріпачення селян; майже третина селянського населення – козаки – лишилися вільними. Не сталося і суцільного перетворення української шляхти у російське дворянство. У шляхетському середовищі підтримувався особливий інтерес до козацького минулого України і юридичних доказів її специфіки. Цей інтерес, що живив почуття українського патріотизму, зрештою став надійним підґрунтям для розгортання регіональних історичних досліджень. Він же сприяв появі українського народознавства як окремого наукового напрямку.

Виразні регіональні особливості притаманні *Слобідській Україні*. Слобожанщина – українсько-російське прикордоння, один з двох великих регіонів України, які утворилися у т.зв. Дикому степу, у трикутнику, що виник між непевними кордонами Росії, Речі Посполитої і Кримського ханства у ХVІІ – ХVІІІ ст. Тривала дискусія між істориками щодо того, належали ці землі у ХVІ ст. Росії чи не належали нікому, так і не дала на це питання вичерпної відповіді. Напевно можна сказати лише те, що землі, які входили до складу Київської Русі, в результаті татаро-монгольської навали були спустошені, перетворилися у “дике поле”.

Специфіка Слобожанщини як окремого регіону України створювалася як її “окраїнним” становищем, так і особливими умовами її колонізації. Колонізація цих земель почалася з кінця ХV – початку ХVІ ст., причому була значною мірою стихійною і йшла як з Росії, так і з України. Одні приходили сюди, щоб врятуватися від покріпачення, інші – на тимчасові промисли, для випасу худоби. Оскільки ці землі доводилося захищати від постійних татарських нападів, тут російський уряд створює свою станично-сторожову службу, залучаючи до неї також поселенців. Протягом досить довгого часу Слобожанщина являла собою військову прикордонну зону. Економічні пільги, які Слобідська Україна дістала від російського уряду, забезпечу-

вали їй певний автономний статус, який, проте, був ще більш умовним, ніж автономія Лівобережжя. Царським маніфестом від 1765 р. місцеві полки були реорганізовані в регулярні, а козацька старшина прирівняна в правах до російського дворянства. Що ж до рядових козаків, то тепер вони були повинні відбувати 25-річну військову службу.

Завдяки заснуванню в Харкові першого у східній частині України університету (1805), а потім і жіночого інституту, Слобідській Україні довелося відіграти роль значного осередку культури – в своїй основі російської, але з виразними традиціями українознавства. Харків'янами були автори перших українських прозових і поетичних творів, першої української граматики, видавці українських пісень. Виразним ознакам самотності регіону надалі сприяли досить високий рівень його урбанізації, столичний статус Харкова у 1919–1934 рр. Втім, прикордонне положення краю і великий процент етнічних росіян у масі населення спричинили значну зрусифікованість регіону, яка дається взнаки і понині.

Специфічність *Південної України* зумовлюється насамперед взаємодією на цій території елементів середньоземноморської та передньоазійської цивілізацій, на яку звертав увагу М.Грушевський. Світова наука, вважав він, дуже зацікавлена у вивченні Південної України як арени зустрічей і боротьби світових культур, території, звідки починався наступ на Європу готів, гунів, аварів, болгар, мадяр. Не менш важливим уявлялося йому і дослідження процесу освоєння степових просторів українською людністю⁶⁸.

Як окремих регіон Російської імперії Південна Україна сформувалася у кінці XVIII ст., коли до складу Росії увійшли землі між Південним Бугом і Дніпром (1774), територія Кримського ханства (1783), район між Південним Бугом і Дністром (1791). Проте російська колонізація причорноморських степів, яку О.Субтельний вважає за своїм значенням співставною з колонізацією американського

Заходу, почалася задовго до цього часу. За тридцять п'ять років – з 1740 по 1775 рік – населення на запорозьких землях зросло майже вдсятеро – насамперед за рахунок втікачів з Гетьманщини і з підлеглого Польщі Правобережжя. Царський уряд охоче надавав ці землі також переселенцям-православним, що рятувалися від католицького засилля в імперії Габсбургів. У 1752-1753 рр. тут виникли дві сербські колонії – Нова Сербія і Слов'яносербія. Щедрі наділи діставали на півдні України і німецькі поселенці.

Своєрідність Південної України, зумовлена насамперед її прикордонним становищем, швидкими темпами її колонізації, постійною військовою небезпекою, гостротою соціальних антагонізмів, диктувала необхідність певних особливостей в організації управління краєм. Чотири чорноморські порти – Одеса, Херсон, Таганрог і Феодосія – були виділені в особливі градоначальства, пізніше до них додався округ Керчі і Єнікале. Особливу систему управління мали “іноземні колонії”, що формально не залежали від губернських властей. З центру управлялися і військові поселення, що займали на території Південної України понад 1 млн. десятин землі.

Особливістю Південної України була поява тут нової категорії залежного населення: селян, які жили на землі приватних власників, але, на відміну від кріпаків, зберігали особисті права на рухоме майно, на вільний вступ у шлюб, на позов у суд. Поміщик не міг їх продавати, дарувати, застосовувати до них тілесні покарання.

В етнічному відношенні населення краю було дуже неоднорідним. Переважали у складі населення українці, але було також багато росіян, молдаван, євреїв, греків, німців, циган тощо. Високий процент росіян у сполученні з активною русифікаторською політикою зумовив глибину асиміляційних процесів, особливо в містах.

До Південної України відносяться досить різномірні щодо свого історичного минулого, економічного потенціалу,

культурних традицій історичні землі – Запорожжя (Запорозький Низ, Вольності Війська Запорозького), Таврія (Крим і прилеглі райони Причорномор'я і Приазов'я), Буджак (межиріччя Дунаю і Дністра). У ХІХ – на початку ХХ ст. ці землі частково охоплювалися збірним поняттям Новоросія (Новоросійський край). Українською у цей час практично була Кубань, на територію якої царський уряд переселив запорозьких козаків (відсоток етнічного українського елемента у 20-х рр. тут досягав 70). У зв'язку з відкриттям у другій половині ХІХ ст. великих покладів вугілля і залізної руди у Придніпров'ї та на південному сході України в окремих промислових регіонах виділилися Донецький басейн.

Зазначений перелік історико-географічних регіонів далеко не вичерпує багатогранну палітру історичної регіоналізації – кожному історичному періоду притаманна своя система регіонального поділу і свої межі регіонів. В сучасному економічному районуванні теж найчастіше виокремлюють 5 регіонів – Західний, Західно-Центральний, Східно-Центральний, Південний і Східний. Пропонується і більш дрібний поділ: приміром, В.Симоненко виділяє такі економічні райони: Причорноморський, Центральний, Поліський, Східний, Донецький, Придніпровський, Подільський, Карпатський, Кримський⁶⁹.

Часто вживаною у регіоналістиці структуроутворюючою одиницею виступають історико-етнографічні регіони, які склалися історично, на основі стародавніх етноплемінних спільностей, і розрізняються своєрідністю традиційно-побутової культури та етнорегіональної самосвідомості. А.Пономарьов виокремлював 14 таких регіонів: Середня Наддніпрянина, Полісся, Поділля, Волинь, Галичина, Підкарпатська Україна, Покуття, Буковина, Північна Бессарабія, Південь України, Крим, Донщина, Слобожанщина, Сіверщина⁷⁰. Власну схему районування пропонують діалектологи: ними виділяються три великі регіони – Центрально-Східний, Північний

(Поліський) і Західний, які мають свої райони і підрайони⁷¹. У пам'яткознавстві існує поняття архітектурно-етнографічного регіону, що характеризується насамперед відмінностями у народній архітектурі та побуті. За такими ознаками виокремлюються: Середня Наддніпрянищина (Правобережна, Лівобережна), Полісся (Східне, Центральне, Західне), Карпати (Прикарпаття, Закарпаття, Буковина), Поділля, Слобожанщина (Східна, Західна), Південь (Східний, Західний, Нижня Наддніпрянищина)⁷².

Одним з видів економіко-географічного районування є туристичне; його виділення диктується потребами планування та прогнозування розвитку туризму, ефективного використання туристично-рекреаційних ресурсів регіонів, наукового обґрунтування територіальної організації туристичного господарства. Робота в цій галузі почалася в 70-х рр.; в Україні її координував Київський науково-дослідний і проектний інститут містобудування. Було виділено 35 туристичних районів, які об'єднувалися у 4 регіони: Карпатський, Поліський, Дніпровський та Азово-Чорноморський. В умовах незалежності в Україні склалася певна таксономічна система пов'язаних між собою територіальних туристичних комплексів (ТТК). Виділяється 7 туристичних регіонів: Карпатський (Західний), Волинсько-Тернопільський (Північно-Західний або Поліський), Житомирсько-Вінницький, Київський (Центральний), Харківський (Північно-Східний), Дніпровсько-Донецький (Південно-Східний), Південний (Причорноморський)⁷³.

Від традиційних схем регіоналізації відштовхуються автори численних проектів реформування адміністративно-територіального устрою України в ході дискусій, що ведуться на різних рівнях. Висловлюється чимало пропозицій щодо укрупнення регіонів, включаючи ідею самоврядування великих регіонів на основі кількох сучасних областей. Втім, ідея створення 9-10 великих адміністративних одиниць, що територіально мають збігатися з

економічними районами, зустрінута в суспільстві неоднозначно⁷⁴. Неконструктивним вважається і так званий історико-ментальний підхід, що ґрунтується на пропозиціях відтворити в сучасному територіальному устрої адміністративні одиниці минулих епох (Галичина, Волинь, Підкарпатська Русь, Таврія тощо).

Хоч про буквальне відтворення історичних регіонів України в сучасному адміністративно-територіальному поділі говорити не доводиться, наукове осмислення реалій, створених багаторазовими змінами “внутрішніх кордонів” української території є надзвичайно важливим завданням. Основними одиницями адміністративно-територіального поділу в різні часи були землі, волості, воеводства, повіти, полки, сотні, намісництва, губернії, комітати, жупи, округи, райони, області. Як просторові форми організації суспільного життя вони певною мірою структурують картину організації управління на місцях на різних історичних етапах, допомагають створити оптимальне уявлення про регіональні та інші групові інтереси, особливості ментальності населення різних частин України, національні традиції в побуті. Кожен тип перелічених територіальних утворень тією чи іншою мірою був об’єктом хорологічних досліджень.

Земля – одне з найглибше закорінених у пласти історії географічно-політичних понять. До нас дійшли коментарі митрополита Солунського Євстафія, що жив у другій половині XII століття, до “Землепису” давньогрецького поета і географа Діонісія Перієгета, створеного у II ст. н.е.⁷⁵ Поняття “Скіфська земля” застосовував Геродот. В XIII ст. з’явилося поняття “землезнавство” як синонім географії; саме так назвав частину своєї “Великої праці” Роджер Бекон.

На Русі поняття “земля” вживали і на означення всієї держави (“откуда есть пошла Русская земля” у “Повести временных лет”), і у назвах окремих князівств. На думку А.Насонова, з якою солідаризувався Б.Рибаків, термін “Руська земля” спочатку відносився до Середньої Наддніп-

рянщини і лише пізніше поширився на всю Русь. Із введенням земельного поділу дослідники пов'язують завершення тривалого процесу політичної консолідації східнослов'янських племен навколо Києва: в ході проведеної Володимиром Святославичем адміністративної реформи 988 р. “замість племінних княжінь були введені землі навколо великих міст, в які були посаджені сини або посадники Володимира”⁷⁶.

Перетворення слов'янських союзів племен у *землі-князівства* (Київську, Чернігівську, Турово-Пінську, Волинську, Галицьку) відбувалося в міру розвитку феодальних відносин і зміцнення князівської влади. Як вважав М.Владимирський-Буданов, з кінця X ст. члени князівського роду “ділять між собою владу територіально”; цей порядок і створив т.зв. удільну систему⁷⁷. Відтоді землі-князівства з осілими в них династіями втягуються у процес державотворення. Швидкий економічний розвиток окремих земель, міст, складання регіональних ринків зумовив істотні зміни в усій політичній системі Русі. Землі перестають бути просто територіальними одиницями, перетворюючись в осередки політичної влади. На думку М.Павлова-Сільванського, землі Русі були аналогами таких великих територіальних князівств Європи, як Нормандія, Бретань, Фландрія, Бургундія; їхні володарі, як і західні титуловані сеньйори, здійснювали владу не лише над власними володіннями-доменами, але й над вільними громадами та боярськими володіннями⁷⁸.

Природно, що поняття “земля” виступає як ключове в аналізі процесів феодальної роздробленості Русі. М.Грушевський писав про “автономні, незалежні землі-князівства”, що визнавали над собою старійшинство київського князя. Відносини між ними від середини XI ст. багато в чому нагадували федерацію, але брак органів федерального устрою дозволяє говорити не про федеративний устрій, а лише про певні елементи, з яких він міг би утворитися.

В традиціях радянської історіографії (які беруть свій початок від зауважень Й.Сталіна, А.Жданова та С.Кірова на проект підручника з історії СРСР) землі трактувалися як “самостійні напівдержави”, які виникли в кінці XI ст. внаслідок розвитку феодальних відносин в Київській Русі. Б.Рибаков, як і Павлов-Сільванський, порівнював князівства-землі із західними королівствами, зазначаючи, що така форма політичного устрою відповідає умовам розвинутого феодалізму⁷⁹. С.Юшков вважав, що кожне з князівств-земель було феодальною монархією⁸⁰. По суті з ним солідаризується і П.Толочко, який вважає, що загальноруський устрій політичної влади і в часи роздробленості ґрунтувався “на принципах ранньофеодального монархізму і федералізму”⁸¹. Оформлення поземельної географічної структури колишнього територіального ядра Київської Русі він відносить до другої половини XIII–XVII ст.⁸²

Землі Київської Русі поділялися на *волості* (малі князівства). Поняття “волость” у староукраїнській мові мало досить широкий спектр застосування; будучи синонімом слова “власть”, “влада”, воно означало здебільшого територію, підпорядковану цій владі. Вживалося воно і у більш вузькому значенні – в XI–XIII ст. так іменувалися невеликі, не усталені чітко територіально-адміністративні одиниці, що передавалися князем під управління волостеля (старости).

Успадковане від Давньої Русі поняття “землі” як осередку територіально-політичної організації суспільства виявило дивовижну життєздатність: прямим свідченням цього є його закріплення в назві України другої половини XVII ст. (“Ucraina terra Cossaccorum”), зафіксований у подорожніх описах іноземців і на тогочасних картах⁸³. У тому, що назви земель давньоукраїнського (руського) періоду виявили велику стійкість до нав’язаних пізніше чужих територіально-адміністративних схем і дійшли до наших днів, М.Дністрянський вбачає доказ наявності у відповідних

регіональних спільнот міцної етнічної, соціально-економічної та інформаційної основи. “Сам факт існування таких історичних земель, як Галичина, Волинь, Сіверщина та ін. нагадував наступним поколінням про їх історичне минуле. Таким чином, утверджена в свідомості сучасників давня організація територіального політико-адміністративного устрою стала носієм історичної пам’яті, фактором боротьби за повернення національно-державних прав”⁸⁴.

До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське лишалося, якщо вживати сучасну термінологію, своєрідною федерацією земель-князівств⁸⁵. Особливістю Галичини, яка протягом певного часу являла собою домен (приватне володіння) польського короля, була руська адміністративна система *староств*: будучи намісниками короля, старости зосереджували у своїх руках майже всю політичну і судову владу. Поширення на цю територію польського права і відповідного адміністративного поділу відноситься до 1433–1435 рр. Тут було створене Руське воеводство у складі Львівської, Перемишлянської і Сяноцької земель.

Закоріненість традиційних форм територіального політико-адміністративного устрою у народній свідомості виявилася настільки глибокою, що польсько-литовській державі не вдалося повністю поширити свій адміністративно-територіальний поділ на землі Русі. Поділ на *воеводства*, що генетично виріс із польської удільної системи, не витіснив остаточно старий земельний поділ. І після утворення воеводств у 1434–1436 рр. Холмщина лишилася із титулом “землі”. За Конституцією 1590 р. частина королівщин була виділена в окрему категорію земель. В “Описі Європейської Сарматії” О.Гваньїні, виданому у Кракові в 1611 р., руські провінції, що належали до Корони або Великого князівства Литовського, іменуються по-різному: Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воеводство⁸⁶.

На величезні території південно-східної України

(південна Київщина, давня Переяславщина, південно-східна Брацлавщина) державне право Польщі поширювалося лише номінально. Вони управлялися безпосередньо великими українськими магнатами-князями; Острозьким, приміром, належала третина Волині. На думку Н.Яковенко, “княжа домінація над підконтрольними територіями по суті зафіксувала в нових формах їх екстериторіальність”⁸⁷.

Не меншу життєздатність виявили і поняття “*повіт*” та “*волость*”. Відомий фахівець з проблем обласного поділу у Великому князівстві Литовському М.Любавський зауважував, що в державі, пройнятій початками федералізму, перевагу дістало місцеве самоврядування, а для позначення округів, що перебували у віданні місцевих правителів, в офіційній мові Литовської держави існували три назви – *волость*, *державна* і *повіт* (зрідка “*уезд*”)⁸⁸. Уже в радянський час етимологію понять “*повіт*” і “*волость*” уважно простежив Д.Багалій. Зокрема, він показав, що з часом поняття “*волость*” втратило багатозначність і вживалося лише стосовно общин господарських, княжих та панських підданих і територій, які вони займали. Повіти, як правило, охоплювали більші території, ніж волості. Поняття “*повіт*” має польське походження; повіти існували тоді, коли в російській мові відповідника “*уезд*” ще не було. Із входженням українських земель до складу Польщі повітовий поділ, за Багалієм, “набув твердості і сталості”, воєводства поділялися на повіти. Навіть після запровадження полкового устрою іноді поняття “*полк*” і “*повіт*” вживалися як синонімічні⁸⁹.

Я.Дашкевич звертає увагу на значну девальвацію поняття “*волость*” у пізнішому російському слововживанні, а відповідно і у москвоцентристській історіографії. Воно застосовувалося виключно на означення невеликої самостійної адміністративно-територіальної одиниці⁹⁰. В Російській імперії з 1861 р. *волость* являла собою самоуправну одиницю, складену з кількох сільських громад з обмеженими

адміністративними і судовими функціями. Волості існували і в СРСР до адміністративної реформи 1924-1925 рр., коли були замінені районами.

Мало дослідженими лишаються *економії*, як притаманні Галичині XVII–XVIII ст. територіальні комплекси, що прийшли на зміну староствам. Економії поділялися на “країни” на чолі з крайниками. Менш стабільною територіальною одиницею в межах економій були ключі, які об’єднували кілька сіл⁹¹.

Землі Буковини, які входили у X–XI ст. до складу Київської та Галицько-Волинської держави, в середині XIV ст. відійшли до Молдавського князівства. У ті часи Буковина (Шипинська земля) поділялася на 4 “держави” (волості)⁹². Угорський політико-адміністративний устрій запроваджувався, починаючи з XI ст., на Закарпатті. Етнічні українські землі були поділені між сімома *комітатами* (*жупами*). Поділ на жупи зберігався і тоді, коли в кінці XVII ст. Закарпаття увійшло до складу Австрійської імперії.

В сучасному термінологічному полі поняття “земля” існує у вигляді термінів “історичні (етнічні, етнографічні) землі”. Методологічної чіткості у їх застосуванні не спостерігається. Ф.Заставний у “Географії України” та у спеціальній монографії “Українські етнічні землі” подає короткі характеристики 27 етнічних і 3 етнографічних земель, зауважуючи водночас, що у багатьох з них одні території вміщують інші. Автор вважає перспективним “пристосування окремих історико-географічних земель до цілей вдосконалення сучасного адміністративно-територіального (тільки не федеративного) устрою”⁹³.

Територіальна організація українських земель була предметом спеціальних зацікавлень сотень істориків-краєзнавців – польських, українських, російських. Пік її дослідження припадає на XIX століття, коли після поділів Польщі українські землі, що входили до її складу, стали частинами Російської та Австрійської імперій. Уявлення про

величезний розмах історико-краєзнавчих досліджень на Правобережній Україні в XIX і на початку XX ст. може дати ґрунтовна праця Л.Баженова⁹⁴. Вклад автора в історичну регіоналістику не в останню чергу визначається тим, що йому вдалося на прикладі правобережного регіону простежити процес створення документально-археографічної бази історичного краєзнавства, становлення краєзнавчих організаційних структур, діяльність основних наукових шкіл і напрямів історико-краєзнавчого дослідження Правобережжя.

Спеціальне дослідження адміністративно-територіального устрою Правобережної України XV–XVIII ст. з реконструкцією кордонів чотирьох воєводств – Подільського, Волинського, Київського, Брацлавського – являє собою праця М.Крикуна⁹⁵. Для регіоналістики особливе значення має те, що інструментарій історичної географії дає змогу реставрувати кордони воєводств та інших адміністративно-територіальних одиниць на кожному історичному етапі і простежити їх динаміку впродовж кількох століть, на фоні і в контексті політичного розвитку українських земель. Еволюцію соціально-територіальних спільнот у середньовічній Україні (і у цьому контексті – адміністративний устрій Київщини, Волині, Брацлавщини у складі Великого князівства Литовського) дослідив А.Гурбик⁹⁶.

Недостатньо вивченою лишається специфічно українська форма адміністративно-державного устрою, що виникла в часи Національної революції середини XVII ст., замінивши старий адміністративно-територіальний поділ Речі Посполитої. Майже півтора десятиріччя тому Я.Дашкевич писав про *полково-сотенний лад* XVII–XVIII ст. як про штучну “білу пляму”⁹⁷; відтоді вона частково заповнена працею В.Панашенка⁹⁸.

Для регіоналістики такі дослідження мають принципове значення: адже полки, сотні, курені як місцеві центри політико-адміністративної, військової, цивільної і судової

влади продемонстрували величезний мобілізаційний потенціал і в тій чи іншій формі проіснували півтора століття. Поки що ж внаслідок їх обмалі доводиться в аналізі сотенно-полкового устрою відштовхуватися від матеріалів дискусій, що велися на самому початку ХХ ст. і торкалися насамперед проблем наступності: М.Слабченко, приміром, твердив, що козацький уряд лише замінив терміном “полк” старе поняття “староство”⁹⁹. Іншого погляду дотримувалися М.Владимирський-Буданов та М.Василенко, які вважали, що подібність між полком і староством була суто географічною, а внутрішній устрій полку явищем оригінальним і цікавим з історико-юридичного боку. На Полтавщині староств взагалі не існувало. Сучасні дослідники звертають увагу на неоднакову кількість колишніх староств і новоутворених полків і часту зміну останніми своїх меж. Реєстр Війська Запорозького, упорядкований відповідно до умов Зборівського договору 1649 р., фіксує існування 16 козацьких полків: Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського, Брацлавського, Уманського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивенського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського і Чернігівського.

І сьогодні дискусійним залишається питання про те, чи полки були з самого початку Визвольної війни водночас і військовими, і територіальними одиницями, чи територіальними вони стали пізніше. Більшість істориків сходиться на думці, що адміністративно-територіальними одиницями в буквальному розумінні цього слова полки стали лише після Зборівського договору. О.Компан вважала, що існували паралельно два види полків – одні адміністративно-територіальні, а інші військові¹⁰⁰. Іншого погляду дотримується І.Стороженко, який вважає, що збройні сили України формувалися за полково-сотенним територіальним поділом. При цьому використовували як традиції Війська Запорозького, так і досвід українського реєстрового

козацтва. Систему, що виникла, автор вважає територіально-міліційною. Територіальні сотні полку були базою для формування тактичних підрозділів (похідних сотень) і забезпечення їх підготовки та бойової готовності¹⁰¹.

Краще досліджене у просторовому плані Запорозжя, яке також становило окрему військово-адміністративну одиницю (*територія Вольностей Війська Запорозького низового*). За І.Стороженком, її базову основу складали військово-адміністративні одиниці – курені, землі яких на федеративних засадах входили до складу адміністративно-територіальних утворень Січі – паланок. Ще М.Слабченко довів, що кількість куренів на Січі є умовною величиною, оскільки на січовому майдані у Коші діставали право розміщувати свої управлінські центри (дворища) тільки деякі з них – ті, що мали вищий ступінь. Значна частина куренів розташовувала свої управлінські структури в паланках. По адміністративній та судовій лінії кожен козак підпорядковувався керівництву паланки, а по військово-господарчій – керівництву куреня¹⁰². Традиційно територія Вольностей Війська Запорозького низового поділялася на 38 куренів; на прилеглих до Січі територіях у XVIII ст. було утворено 8 паланок. Паланки, в свою чергу, поділялися на отаманства, а останні – на т.зв. десяткові хати¹⁰³.

Після того, як за “Вічним миром” 1686 р. Правобережна Україна відійшла до Польщі, полковий устрій тут було невдовзі скасовано і відновлено поділ на воєводства, повіті і староства. Лівобережна Україна (Гетьманщина), що лишилася у складі Російської імперії, зберігала полковий устрій (10 полків) до 1708 р., коли Петро I поділив країну на 8 губерній, з яких 2 – Київська і Азовська – були сформовані на українських землях. До 1764 р. паралельно із загальноросійською адміністрацією у Київській губернії з перервами зберігалося гетьманське правління, у віданні якого перебували цивільні справи. У цей час, як показав О.Гуржій, територіальні межі “Козацької держави” не були

сталими і час від часу піддавались коригуванню. Уряди Росії, Польщі, Туреччини чи Кримського ханства при розігруванні різних політичних комбінацій перетворювали українські землі на своєрідну заставу. Досить прозорий кордон між Україною і Московією було законодавчо ліквідовано 1754 р., хоч митниці продовжували існувати аж до початку 80-х рр. Кордон між Малою Росією і Польщею було врегульовано лише у 1783 р., але цей кордон проіснував всього 10 років¹⁰⁴.

Цікаве порівняльне дослідження політичного устрою українських земель другої половини XVII – XVIII століть здійснене нещодавно В.Горобцем¹⁰⁵. Використовуючи структурно-функціональні підходи, автор простежив спільне й особливе в інституційних моделях та принципових засадах функціонування політичних систем Гетьманщини, Запорозжя, Слобожанщини та Правобережної України. Увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, Гетьманщина в процесі своєї еволюції поступово віддалялася від свого прообразу; так само екстраполяція моделі політичної влади Гетьманщини на Слобідську Україну ніякою мірою не означала тотожності обох моделей. Що ж до Правобережної України, то при всій відмінності політичних систем Росії і Польщі сюди було зрештою перенесено із Лівобережжя козацьку організацію, яка розвивалася як реальний антисистемний фактор і була одним із чинників руйнування системи влади.

В обох імперіях, у складі яких українські землі опинилися після поділів Польщі, в основу районування клався не етнічний, а спотворений історичний принцип. За таким принципом, зокрема, будувалися *коронні краї* в Австро-Угорщині, які користувалися внутрішньою автономією. Українські землі тут ніколи не становили окремої адміністративної одиниці. У 1774–1849 рр. вони входили до коронного краю, який мав назву “Королівство Галіції і Лодомерії”, у 1861 р. Буковина стала окремим коронним

краєм. Після укладення у 1867 р. між Австрією і Угорщиною дуалістичної угоди, яка перетворила напівабсолютистську імперію у двоцентрову конституційну монархію, її абсолютистська половина офіційно дістала досить-таки кострубату назву: “Країни і землі, представлені в райхсраті”; її називали також Цислейтанією. Галичина й Буковина увійшли до складу Цислейтанії, Закарпаття – до складу іншої частини монархії – Транслейтанії.

Закарпатські русини, що населяли північно-східні комітати, вважалися найбезправнішим з усіх народів королівства. Вони не мали своїх культурно-просвітницьких центрів і власної церкви. У дещо кращому становищі перебували українці Буковини: тут діяв заснований 1875 р. Чернівецький університет імені Франца Йосифа з єдиним у всій монархії греко-східним теологічним факультетом. Університет готував спеціалістів із порівняльної філології національних мов, викладачів румунської і русинської мов і літератури. Буковина мала 10 публічних гімназій, тоді як у Верхній Австрії їх було 8, у Зальцбургу і Каринтії – по 2. Жодна з чотирьох мов, що побутували у Буковині, не піддавалася дискримінаціям¹⁰⁶.

У Галичині, де польська аристократія пред’являла претензії на монопольне становище в усьому краї, ситуація була складнішою. У Східній Галичині із центром у Львові (Лембергу) українці (русини) становили більшість населення, але почувалися безправною меншиною. Розмежування Галичини на українську і польську частини було головним пунктом політичної програми галицьких українців, але реалізувати його так і не вдалося. До 1867 р. коронні краї ділилися на округи і дистрикти, пізніше – на повіти і громади.

В регіональних дослідженнях західноукраїнських науковців нав’язаний згори адміністративно-територіальний поділ не брався до уваги. Для визначення територіальних меж у дослідженнях використовувалися історичні назви –

Галичина, Червона або Галицька Русь (Д.Зубрицький, С.Томашівський), Галицько-Карпатська Русь (Я.Головацький), Галицько-Володимирська Русь (І.Шараневич), Червона Русь (О.Партицький), Русь Галицька, Буковинська й Угорська (С.Перфецький), Гуцульщина (І.Франко). Після входу Закарпаття до Чехословаччини (1919) за утвореною у складі останньої адміністративною одиницею (меншою за територією) утвердилася назва “Підкарпатська Русь”¹⁰⁷. Саме ця назва (поряд із неофіційною “Карпатська Україна”, у березні 1939 р. узаконеною як назва карпатоукраїнської держави) фігурує на означення Закарпаття у історико-географічних працях, що вийшли друком у міжвоєнний період і пізніше.

Збірне поняття “Західна Україна” було вжитку з часів “Руїни” і поділу України на дві частини по Дніпру. Впродовж XVIII ст. ним охоплювалася територія Галичини, Поділля, Волині, Побужжя, Закарпаття; від часу поділів Польщі ця назва закріплюється переважно за українськими землями, що увійшли до складу Австрії, а після Першої світової війни – за територією, що відійшла до Польщі. За Ф.Заставним, до складу Західної України входили такі історико-географічні та етногеографічні землі: Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Західне Поділля, Покуття, Передкарпаття, Надсяння, частини Холмщини, Підляшшя, Більщини, Лемківщини, Бойківщина, Гуцульщина, а також Буковина і Закарпаття¹⁰⁸.

В Російській імперії зняттям включення України у загальноімперську політичну систему стала здійснена Петром I *губернська реформа* (1708-1710 рр.), яка мала на меті посилення вертикалі виконавчої влади (губернатори стали “очима і руками” самодержця на місцях). Губернська система довела свою життєздатність, проіснувавши понад два століття. Для України вона означала інструмент остаточного знищення решток колишньої автономії.

Наступна губернська реформа здійснювалася Катери-

ною II з метою зміцнення унітарної системи управління. Щодо України, Ліфляндії і Фінляндії існувала спеціальна секретна інструкція генерал-прокурору Сенату А.В'яземському про необхідність їх обрусіння (щоб вони “перестали дивитися, як вовки в лісі”, а саме ім'я гетьманів зникло)¹⁰⁹. Як зазначав Д.Багалій, створена у 1775 р. система губернських установ “була заснована на поліцейському і фінансовому принципі” і тому виявилася “штучною, такою, що не ґрунтувалася на господарсько-економічних ознаках”¹¹⁰. До уваги бралася майже виключно чисельність населення – 300-400 тис. для губернії і 20-30 тис. для повіту. Історичні, національні та інші чинники ігнорувалися. Знаряддям даної уніфікації стало запровадження у 80–90-х рр. XVIII ст. паралельно з губернською системи укрупнених адміністративних одиниць – *намісництв*. У 1780 р. Слобідсько-Українська губернія (утворена 1765 р.) була перейменована у Харківське намісництво, яке поділялося на 15 округів. На території колишньої Гетьманщини було утворено у 1782 р. три намісництва – Київське, Новгород-Сіверське і Чернігівське, на півдні України у 1784 р. – Катеринославське (згодом Вознесенське). Три намісництва після другого поділу Польщі виникли на Правобережжі – Ізяславське (з 1795 р. Волинське), Брацлавське і Подільське. Намісник мав права генерал-губернатора. У 1797 р. поділ на намісництва було скасовано і відновлено губернський поділ. Проте нетривале існування намісництв завдяки їх географічно-статистичним (топографічним) описам відкрило новий етап в українському джерелознавстві і справило помітний вплив на розвиток історичної регіоналістики.

Губернія в історико-краєзнавчих дослідженнях виступає як найбільш стала з офіційно зафіксованих одиниць адміністративного поділу. У XIX ст. територія нинішньої України поділялася на 9 губерній – Полтавську, Чернігівську (від 1802 до 1835 р. вони становили Малоросійське генерал-губернаторство), Харківську (у 1824-1835 рр.

Слобідсько-Українську), Київську, Подільську, Волинську (об'єднані в Київське генерал-губернаторство), Катеринославську, Херсонську і Таврійську. З 1719 р. запроваджено поділ губерній на провінції, які існували до 1775 р. Завданням централізації й уніфікації управління було підпорядковане і запровадження генерал-губернаторств. Генерал-губернатори, підпорядковані безпосередньо імператору, зосередили в своїх руках всю повноту влади. По суті після 1775 р., коли було введено новий порядок управління губерніями, на всій території імперії встановився режим надзвичайного правління¹¹.

Історико-статистичні описи губерній являли собою неоціненний за своєю науковою вартістю джерельний масив, який широко використовувався, зокрема, при підготовці 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР”. Певну складність у дослідженні губернського устрою створюють часті зміни й перейменування, а також те, що крім 9 губерній, які на початку ХХ ст. неофіційно вважалися “малоросійськими”, українці компактно проживали і в інших губерніях, зокрема, Воронежській, Курській, Люблінській, Сідлецькій, Гродненській, Мінській, Бессарабській, Області Війська Донського тощо.

За М.Дністрянським, губернський поділ згодом став фатальним у становленні української державності. Саме по лінії губернських меж, які не відповідали етнічному розселенню, або близько до них, було проведено кордон між УСРР та РСФРР, який після 1991 р. став державним.

Українське бачення оптимального адміністративно-територіального устрою істотно відрізнялося від того, який склався в ході здійснюваних “згори” поділів і переділів територій. Короткий період існування УНР (1917–1918 рр.) ознаменований пошуками нової моделі поділу, з врахуванням пропорцій міського розселення, історичних та географічних особливостей. “У новітні часи це був перший підхід до організації адміністративно-територіального

устрою України, який виходив із загальноукраїнських інтересів, розмірів української етнічної території та особливостей розселення”¹¹². Про цей процес, який реалізувати не вдалося, мова йтиме далі.

Численні спроби оптимізації адміністративно-територіального поділу робилися і в радянські часи. Розробка питання про новий адміністративно-територіальний поділ сесією ВУЦВК (жовтень 1922 р.) була визначена “ударною, що має державну вагу і значення”¹¹³. Але внаслідок недостатнього наукового обґрунтування і бюрократичних неузгодженостей перехід спочатку до триступеневої, потім до двоступеневої і знов до триступеневої системи управління створив більше проблем, ніж розв’язав. З 1932 р. поступово запроваджувався перехід до *обласного районування*. Радянська влада відверто виявляла прагнення до уніфікації територіальних одиниць – не в останню чергу задля маскування соціокультурної розбіжності між Правобережною та Лівобережною Україною. В основу обласного районування було покладено пріоритет виробничого принципу, посилення централізації управління економікою і партійного контролю на місцях. Оскільки в своїй основі така організація адміністративно-територіального устрою дісталася у спадок незалежній Україні, питання про її реформування рано чи пізно постане у практичній площині.

Конституцією України передбачено існування двох типів адміністративних одиниць – адміністративні одиниці окружного типу (область, район) і населені пункти як адміністративні одиниці (місто, селище, село). На те, що у наявності таких двох типів адміністративних одиниць об’єктивно закладена суперечність, також звертає увагу М.Дністрянський. Адже, з одного боку, кожне поселення прагне забезпечити внутрішнє самоврядування, а з другого – його не можна відривати від території, яка його оточує і обслуговує.

Сьогодні область виступає як основний структуроут-

воруючий елемент країни, головна адміністративно-територіальна одиниця, яка реалізує найстійкіші соціально-економічні, політичні й культурні зв'язки свого центру з іншими територіально-адміністративними утвореннями, що входять до її складу. Економісти застосовують поняття “обласний регіон” на означення складової частини країни, яка виступає основним провідником державної політики на місцях. В економіко-географічному аспекті область – це поєднання двох начал: центру та території, яка знаходиться в його юрисдикції і складається з середніх і малих міст, сільських поселень, з яких сформовані райони¹⁴. В політико-правовому визначенні область є територіальною базою для функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, виконавчої і судової інфраструктури, організації референдумів, виборів тощо.

В системі понять історичної регіоналістики пріоритет традиційно віддається поняттю “місто”. Історія міст і сіл – головний об’єкт регіональних і локальних досліджень уже більш як півтора століття. Точніше було б говорити про історію поселень або населених пунктів, оскільки між містами і селами існує проміжна ланка – колишні містечка, сучасні селища міського типу; спеціальної уваги потребують і міські агломерації. Поселення – територіально цілісний і компактний ареал концентрації населення, елементарний об’єкт, який є основною одиницею спостереження в географії населення і в усіх випадках, коли йдеться про проблеми розселення. Але історики цього родового поняття за традицією уникають.

Поняття “место” поряд з “градом” фігурує уже у “Повести временных лет”. “Градами” на Русі називалися укріплені фортеці та замки-вотчини (“Вишгород град Вользін”), містами – здебільшого поселення навколо них, пізніші посади. Шведи називали Русь “країною градусів” – Гардаріка. М.Попович вважає, що між слов’янським градом та європейським містом (“борг”, “бург”) існувала певна

різниця. Слов'янські гради мали один центр – кремль або дитинець, “бург” – два: князівський замок і міський ринок з ратушею¹¹⁵. С.Юшков ототожнював з “бургами” лише власні князівські гради, які він типологічно відрізняв від т.зв. “племінних” і тих, що перебували в загальній адміністративній системі землі¹¹⁶. За Б.Грековим, князівський замок-фортеця з гарнізоном – це ще не місто, містом він стає тоді, коли у фортеці чи навколо неї починають селитися ремісники, а їхня продукція стає товаром¹¹⁷.

Чимало дискусій точилося у різний час навколо співвідношення понять “град” і “городище”. Кількість відомих давньоруських городищ обчислюється тисячами – ще на початку ХІХ ст. польський етнограф і археолог А.Чарноцький (З.Доленга-Ходаковський) зібрав відомості про 15 тис. городищ. Він вбачав у них насамперед святилища; інші дослідники позначали поняттям “городище” укріплені форпости і просто міста. Нині це поняття найчастіше вживається як збірне; ним об’єднують залишки укріплених поселень, починаючи від неолітичних і кінчаючи феодалними градами, святилища родових общин, прото-міста. Одне з найдавніших на Русі Київське городище являло собою і господарсько-адміністративний, і релігійний центр, і систему фортифікаційних споруд. Городище-замок перетворювалося у місто в ході розвитку торгівлі і ремесел.

М.Грушевський уважно простежив процес створення системи “гегемонії міст”, яку він вважав надзвичайно важливим творчим моментом у розвитку суспільно-політичного устрою Русі. В міру того, як город ставав центром ширшого округу, а громада “граждан” набувала особливого впливу в усіх справах, міські спільноти заступають місце старої племінної організації, “викидають з ужитку старі племінні назви”. “Городський – чисто територіальний – устрій стрічався з племінним поділом, і з комбінації сих двох елементів утворилися на місці початкових племінних територій-земель нові землі-волості... Сильний розвиток

городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств”¹¹⁸.

Донедавна вважалося, що у Київській Русі було близько 300 міст. Однак комплексне дослідження писемних джерел дало іншу цифру – 417. З врахуванням військово-феодалних поселень і фортець вона зростає до майже 1500¹¹⁹. За територією і кількістю населення міста Русі вигравали у порівнянні з містами Західної Європи. Так, площа Києва становила 400 гектарів, а населення, за підрахунками П.Толочка, перевищувало 45 тис. чол. У Парижі в кінці XIII ст. жило 24 тис. чол., у Марселі й Барселоні – 10–15 тис.

Критерії, за якими певний населений пункт відноситься до міст, рухливі і в різних країнах визначаються по-різному. У кінці XIX ст. міжнародні статистичні конгреси рекомендували як чисельний критерій для міст 2000 жителів. Такий критерій був прийнятий в Австрії, Франції, Шотландії, але в Бельгії, приміром, містом вважався населений пункт з 5-тисячним населенням, в Швейцарії, Іспанії, Ірландії – з 10-тисячним. В Україні чітких критеріїв не було взагалі. Тут, особливо в південній частині, було чимало сіл, одна вулиця в яких тягнулася на кілька кілометрів, а кількість жителів обчислювалася тисячами. Чимало труднощів виникало у зв’язку з нечітким визначенням меж міста, з проблемою віднесення до нього прилеглих хуторів тощо. Одні й ті самі пригороди то причислялися до міської території, то вилучалися¹²⁰.

В сучасній урбаністиці місто постає як природно-техногенний комплекс, що є складовою частиною ландшафтної сфери. Введенням нещодавно у науковий обіг поняттям “пам’ятка містобудування” позначається поєднання у цьому природно-техногенному комплексі природної підоснови та створеної руками людей надбудови, елементами й компонентами якої є окремі споруди. Розмежування пам’яток архітектури і пам’яток містобудування відбувається за принципом: до пам’яток архітектури

відносяться окремі споруди, а ансамблі і комплекси - це вже пам'ятки містобудування¹²¹. При всій умовності і небездоганності такого поділу пошуки межі між архітектурою і містобудуванням слід вітати.

Підвищена увага до міст в історичній регіоналістиці пояснюється насамперед їхньою функцією збереження історичного минулого, своєрідної аури, властивої певному регіону, культурної і національної ідентичності. Являючи собою водночас етноісторичну, архітектурну, соціально-економічну цілісність, місто виступає хранителем історичної пам'яті і відповідної соціонормативної культури. Воно покликане забезпечувати безболісну відмову від того, що відживає свій вік, і заміну його новим у такий спосіб, щоб не порушувати усталений образ міста і водночас забезпечувати його виробничі, транспортні та інші потреби, комфортність життя його мешканців. Тому міста – завжди в фокусі уваги краєзнавчої і пам'яткоохоронної діяльності, хоча не можна не визнати, що теорія містознавства відстає від розмаху урбанізації.

З поняттям “місто” нерозривно пов'язані поняття “урбанізація”, “урбаністика” та інші, що походять від лат. *urbanis* – міський. Під *урбанізацією* звичайно розуміють процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Її найголовніші прояви – зростання міських поселень, концентрація населення в них, поширення міського способу життя на сільське поселення. У поняття “урбанізація” включають і якісні зміни в житті суспільства – перетворення його переважно у міське за характером праці, способом життя, розвитком культури. *Урбаністика* являє собою галузь знання, що вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, міського самоврядування, принципи містобудування тощо; вона виробляє класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. В урбаністиці застосовуються

поняття “субурбанізація” (процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, внаслідок чого відбувається утворення міських агломерацій), “урбанізація” (процес поширення міських форм життя на сільську місцевість), “контурбанізація” (процес уповільнення зростання міських агломерацій).

Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їх частина зайнята несільськогосподарським виробництвом. Втім, єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи – морфологічні особливості території, соціологи – наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Існує кілька класифікаційних принципів, що дозволяють об’єднувати міста за різними параметрами. За функціональним призначенням міста поділяються на економічні і неекономічні; за господарським профілем – на промислові, портові, курортні тощо, за адміністративним значенням – на міста державного, обласного та районного підпорядкування. Розрізняють також багатофункціональні міста (центри областей і кримської автономії), транспортні центри, організаційно-господарські, промислові, культурноосвітні центри місцевого значення, курортні центри. За кількістю населення виділяють міста-мільйонери (з населенням понад 1 млн. чол.), найбільші (500 тис. – 1 млн.), великі (100-500 тис.), середні (50-100 тис.) і малі міста (до 50 тис. чол.). В Україні налічується 448 міст, у тому числі міст-мільйонерів – 5, найбільших – 4, великих – 41, середніх – 53¹²². Проте, на думку фахівців, існуючі класифікаційні схеми щодо визначення типу міста недосконалі; “питання класифікації міст, еволюції їх типів залишається нерозробленим”¹²³.

Кожне місто має власну систему управління, корені якої у багатьох з них сягають у сиву давнину. Всі середньовічні міста й містечка комусь належали: королю, приватній особі чи церкві. У першій половині XVII ст. з 323 міст і містечок у Київському та Брацлавському воєводствах 261 належало приватним особам, 52 королю і 10 - церкві¹²⁴. Впродовж XIV–XVIII ст. (у Києві – до 1835 р.) в українських містах було поширене магдебурзьке право з певними ознаками самоврядування. В таких умовах місто виступало виразником інтересів територіальної громади, що самостійно розв'язувала деякі питання повсякденного життя. Повне або часткове звільнення населення від юрисдикції урядової адміністрації і надання містам права самоврядування на корпоративній основі сприяло виділенню міського населення в окремих суспільний стан і наближенню рис українського міського устрою до відповідного західноєвропейського.

Певні ознаки самоврядування мали і невеликі *містечка*, яких було особливо багато на Правобережній Україні. За М.Грушевським, навіть позбавлені усяких ознак торгово-промислових поселень, вони все ж іменувалися “городами”, “местами”¹²⁵. Офіційно впродовж століть статус їх лишався невизначеним – за роз'ясненнями Городового положення 1892 р. вони характеризувалися як “щось середнє між містом і селом”¹²⁶. Показники їх розвитку не потрапляли у статистичні джерела Міністерства внутрішніх справ, небагато уваги приділяла їм і місцева статистика, що утруднює їх дослідження на різних історичних етапах.

В середині XIX ст. в Україні налічувалося 547 містечок, в яких проживало 1,3 млн.чол., або 52% всього міського населення. Надалі під впливом міграційних процесів та укрупнення мережа містечок скорочувалася. Перепис населення 1923 р. зафіксував в Україні 402 містечка. В ході адміністративної реформи 1924–1925 рр. містечка як такі зникли; назва “містечко” була замінена на “селище міського

типу”. В такий спосіб відбувалася потрібна радянській владі уніфікація, яка без будь-яких підстав знищила притаманну Україні специфічну (в Росії містечок не було) національну форму територіальної організації міського розселення. У Польщі, Білорусі, країнах Балтії містечка збереглися. Тому обгрунтованими, на наш погляд, є пропозиції відкинути нічим не виправдане негативне ставлення до містечок і повернути в українську мову, у наукові видання, а, можливо, і в правове поле поняття “містечко”¹²⁷.

Останнім часом арсенал містознавства збагатився поняттям “історичне місто”. На міжнародному рівні воно було вперше зафіксоване 1987 р. в “Міжнародній хартії про охорону історичних міст”. Щоправда, чіткої дефініції поняття “історичне місто” Хартія не дала, зазначивши, що усі міста світу – і ті, що постали внаслідок більш-менш стихійного розвитку, і ті, що створювалися за продуманим планом, – є матеріальним виявом тривалого розвитку різних суспільних систем і тому всі вони є історичними. Втім, далі автори все ж звузили поняття “історичне місто”, віднісши до їх числа ті, які, “крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям”¹²⁸.

Основна ознака історичного міста – поділ його на стару і нову частини. Як правило, стара частина історичного міста відіграє роль своєрідного поліфункціонального музейного макрокомплексу. В Україні до числа історичних прийнято відносити міста, вік яких понад 300 років, а також усі обласні центри як такі, що мають великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення історичного міста. Втім, очевидно, що статус історичного міста потребує унормування на державному рівні.

Впродовж останніх років у перспективний напрям історико-регіональних досліджень перетворилася *соціо-топографія* історичних міст. Цей напрям, що виник у

Німеччині та Польщі на стику урбаністики, демографії, топографії та соціальної історії, відкриває величезні можливості для з'ясування того, як співвідноситься забудова середньовічних міст з соціальною та етнічною структурою населення, якою була престижність та прибутковість тогочасних ремесел. Вивчення під таким кутом зору фінансових книг Львова другої чверті XVI ст. дало багатий матеріал для локалізації “середміських” та “передміських” ремесел, купецького прошарку міщан тощо¹²⁹. Про те, які неосяжні обрії на цьому шляху відкриває застосування новітніх інформаційних технологій, свідчить досвід італійських істориків. Запропоновані ними спеціальні методики дали змогу відтворювати у графічному вигляді зміни, які відбулися в історичних містах впродовж віків і в такий спосіб коригувати не тільки існуючі уявлення про історію міст, але й стратегічні рішення в галузі сучасного містобудування. На цій основі розпочато велику роботу по створенню “Історичних атласів італійських міст”¹³⁰.

Поряд із поняттям “історичне місто” у науковий обіг увійшов і термін “історичне село”. Нині в Україні є близько 5 тис. сіл, яким понад 300 років. Є й такі, чий вік сягнув за тисячоліття.

Для регіоналістики село цікаве насамперед тим, що є найменшим в системі таксонів історико-географічним осередком. Ще у 1982 р. В. Жекулін висловився за виділення історичної топології – дисципліни, що займатиметься дослідженням історико-географічних систем на найнижчому рівні, з використанням можливостей комплексної інтерпретації первинних джерел¹³¹. В Україні традиція системного вивчення історії сіл закладена у 60-х рр. XIX ст. О. Лазаревським. Працею “Села Конотопского уезда (опыт истории южнорусских сел)”¹³² ним було започатковано новий напрям дослідження – “сільську історію”, чим він набагато випередив появу відповідних напрямів дослідження народного життя як в Росії, так і на Заході. Проте надалі

“сільська історія” надовго замкнулася в рамках описовості, і лише робота над “Історією міст і сіл Української РСР” надала їй системного характеру. Втім, зміщення в ній акцентів убік “соціалістичного села” істотно зменшило інформативні і аналітичні можливості видання.

Для певного типу сільських поселень з часів Давньої Русі застосовувалося поняття “слобода”, яке пізніше закріпилося в назві цілого регіону. За В.Ключевським, слободи виникали на Русі переважно біля міст і входили до їх складу; це були своєрідні міські спільноти, що утворювалися за цеховим принципом або заняттями населення¹³³. Надалі назва “слобода” утвердилася за поселеннями, жителі яких на певний строк звільнялися від податків і повинностей. Утворення слобід було засобом заохочення колонізації неосвоєних земель або повторного заселення тих, які запустили внаслідок воєн чи татарських нападів. Головним привілеєм слобожан була вільна, неоподатковувана займанщина, тобто дозвіл обробляти цілину і займатися на вільних землях різними ремеслами.

Своєрідним українським феноменом, який справляв помітний і тривалий вплив на суспільну свідомість, стало масове утворення (здебільшого на основі займанщини) т.зв. вільних військових сіл і містечок. Це був прямий результат Визвольної війни, яка знищила польське магнатське і значно обмежила шляхетське землеволодіння. Вільні військові поселення виникали на колишніх землях польських магнатів, заможної шляхти, католицького духовенства. Як показав О.Гуржій, статус “вільних” поселень був доволі умовним – “ця категорія селян перебувала в значній залежності від старшинської адміністрації”¹³⁴.

Село не в меншій мірі, ніж місто, виступає хранителем історичної пам’яті. У тяжкі для України роки, коли міста швидко денационалізувалися, саме село берегло рідну мову, традиції, звичаї, що формувалися впродовж багатьох віків. Багато рис української ментальності детерміновані

сільським способом життя (О.Кульчицький писав про відбиток “психічної селянськості” на українському характері)¹³⁵. Уже одне це є вагомим аргументом на користь більш інтенсивного дослідження історії села.

Природно, що виділення регіоналістики у окремий напрям історичних досліджень потребуватиме вдосконалення категоріально-понятійного апарату, введення нових дефініцій і більш чіткого окреслення тих, що вже є у науковому вжитку. Йдеться про весь комплекс понять, пов’язаних з хорологічними (просторовими) підходами, насамперед таких, як “демогенез”, “територіальна структура суспільства”, “соціально-територіальна спільнота”, “територіальні інтереси”, “просторова ідентифікація” тощо. Продуктивною може виявитися запропонована головою російської Ради з глобальних проблем XXI століття Е.Кочетовим нова методологічна парадигма – *геогенезис*, в основі якої лежить розтин простору за функціональною ознакою на його підпросторові форми (геоекономіка, геополітика, геостратегія, геофінанси, геодемографія, глобальне право, глобальний інформаційний простір тощо). У цій парадигмі вбачаються ознаки нового, філософсько-просторового осмислення буття, відходу від “вісьового часу”, перенесення подій у внутрішній простір і внутрішній контекст, тобто у просторовий об’єм¹³⁶.

З цікавими пропозиціями щодо розширення категоріально-понятійного апарату регіоналістики виступають останнім часом вчені Санкт-Петербурга. Насамперед заслуговують на увагу їхні рекомендації щодо створення єдиного теоретичного апарату регіоналістики на основі концепції “історико-культурних зон” (ІКЗ) і специфікації понять “регіон”, “ареал” в гуманітарних регіональних дослідженнях. Змістом ІКЗ пропонується вважати – поряд з фактами мови матеріальної культури (артефактами), елементами географії і рельєфу – також матеріалізовані культурні об’єкти, нерозривно пов’язані із ландшафтом –

“топохрони”. Структуру ІКЗ формують топохрони, пов’язані з комунікаціями – як матеріальними (природними і штучними), так і ментальними (уявлення, ритуали, топоніми тощо).

Зроблену Санкт-Петербурзькими науковцями – археологами, лінгвістами, істориками, етнографами, географами – спробу створити для регіоналістики узагальнююче відправне поняття слід всіляко вітати, як і введення ними у науковий обіг таких понять, як “демогенез”, “культурно-історичний потенціал”, “топохрон” і ряду інших. Втім, важко погодитися з ними у тому, що поняття “історико-культурна зона” може виступати як головна складова регіоналістики, основне операціональне поняття її теоретико-методологічного арсеналу¹³⁷. Не кажучи вже про умовність і неконкретність самого поняття “зона”, специфіку того чи іншого регіону в кінцевому рахунку визначають не історико-культурні, а економічні, соціальні та комунікаційні зв’язки. Поняття “історико-географічний регіон”, про яке йшлося вище, більш придатне, на наш погляд, на роль основного операційного поняття регіоналістики.

Сказане не означає, зрозуміло, що поняття “зона” взагалі неприйнятне для регіонознавства. Найохочіше ним користуються археологи, оскільки визначення меж ареалів розселення певних людських спільнот у доісторичні часи становить неабияку трудність. В Україні вони віддають перевагу поняттям “природно-історична культурна зона” та “культурно-географічна зона”. Виділяються, як правило, три основні культурно-географічні зони: степова причорноморська або південноукраїнська, лісостепова або середньоукраїнська та поліська або північноукраїнська. В межах культурно-географічних зон виділяються культурно-археологічні області¹³⁸.

Плідною уявляється і обстоювана Санкт-Петербурзькими регіонознавцями ідея “*континуїтету*” – історичної, етнічної і лінгвістичної безперервності у тому

чи іншому ареалі. Для української регіоналістики ця ідея не нова – ще у 70-х рр. XIX ст. П.Чубинський ознайомив Російське географічне товариство із своїми спостереженнями відносно того, що карта діалектів і говорів Малоросії загалом збігається із “поділом Нестора на народці”¹³⁹. Спробу розвинути цю ідею П.Чубинський разом з К.Михальчуком зробив у розвідці “Наречия, поднаречия и говоры Южной России” у VII томі “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (СПб., 1874). Зацікавився нею і М.Грушевський, який, однак, зазначав, що “роботи, яка поставила б собі завданням деталічно прослідити, оскільки території племен відповідають або не відповідають сучасним діалектичним групам, ми не мали й тепер не маємо”¹⁴⁰. Немає такої праці і донині, хоча проблемам слов’янського глотогенезу присвячена величезна література. Втім, з висловленою Ф.Філіним думкою про те, що зіставлення (“накладення”) ареалів археологічних культур та реконструювання лінгвістичних регіонів позбавлене перспективи, рішуче не погоджуються автори багатотомної “Історії української культури”¹⁴¹. Істотне просування вперед на цьому напрямі пов’язане з працями Г.Півторака¹⁴². На те, що “ареал формування й історичного розвитку праслов’ян за доби бронзи приблизно збігається з корінними етнографічними межами України: Середнє Подніпров’я, Поділля, Прикарпаття, Волинь та південне Полісся” звертає увагу Ю.Павленко¹⁴³.

Отже, А.Герд та Г.Лебедев недалеко від істини, коли пишуть, що “народи приходять і йдуть у небуття, змінюються мови й раси, господарські форми, суспільні відносини, зникають археологічні культури й пам’ятки, а історико-культурні зони лишаються, зберігаючи стійкі характеристики регіонів (розміри, кордони, іноді навіть імена), створюючи досить стабільну картину світового, планетарного історико-культурного простору”¹⁴⁴. Про те, наскільки стійкими можуть бути виниклі у надто віддалені часи

специфічні риси ареальних зон, дає уявлення топоніміка. Слід, залишений на півдні України народами тюркської мовної групи, зберігся у назвах Алтагір, Берда, Бешаш, Каїнкулак, Карачакрак і багатьох інших.

Значення історичної регіоналістики полягає поміж іншим і у тому, що у взаємодії з археологією та палеоантропологією вона здатна проникнути на глибину, недоступну для етнографії і лінгвістики, аж до епохи антропогенезу. З цього погляду продуктивним є використання в історико-регіональних дослідженнях поняття “*археологічна культура*”. Археологічною культурою називають спільність групи археологічних пам’яток, що відносяться до одного часу і об’єднуються спільною територією та спільними локальними особливостями. І хоч тривала дискусія про те, що слід розуміти під археологічною культурою, ще далека до завершення, саме це поняття відіграє роль матриці, яка допомагає прояснити реальну картину процесів народо- та регіоноутворення на ранніх етапах становлення людського суспільства, починаючи з неоліту. Зокрема, на основі дослідження археологічних культур вдалося дещо уточнити припущення М. Грушевського про антів як предків українців. Нові археологічні джерела стимулюють пошук витоків культур предків українців не тільки в пеньківських старожитностях, залишених антами, а й у праських пам’ятках склавинів на території Верхнього та Середнього Подніпров’я і Волині¹⁴⁵.

Археологами запропоноване і поняття “*демогенез*”, яке застосовується як до процесу формування населення певної території, так і до аналізу історії цього процесу. “*Демогенетика*” виявляє специфічність локальних історико-культурних типів і намагається співвіднести їх з певним етносом, дослідити семіотику певного культурного простору. В такий спосіб етнічна історія певного ареалу відокремлюється від теорії і історії етногенезу і започатковує історію формування кордонів, ареальних зон і їх населення. Ретроспективна

регіоналістика, тобто реконструкція еволюції давніх ареалів розселення людини, виникає саме на цьому ґрунті.

З термінологічного арсеналу археології регіоналістика запозичує й інші узагальнюючі поняття – “артефакт”, “топохрон”, “локус”. *Типохронологія* – спеціальний спосіб дослідження і описання культурно-історичного процесу, в основу якого покладено вивчення артефактів – характеристик будь-якого матеріального витвору культури і взагалі слідів будь-якої людської діяльності. Артефактом, зазначав М.Брайчевський, є кожний безпосередній вислід людської поведінки, відбитий у матеріальних залишках – “починаючи відбитками людської стопи в пластичному ґрунті, що чудом уціліли, будучи засипані вулканічним попелом, і кінчаючи творами мистецтва, що зберігаються в музеях”¹⁴⁶. Цими речовими пам’ятками великою мірою компенсується відсутність письмових джерел.

Для позначення і класифікації артефактів сучасна наука застосовує поняття топохрону – певного культурного типу в точних координатах місця і часу. За Г.Лебедєвим, “топохрон являє собою матеріалізацію історичного часу (“хронос”) в культурному просторі (“топос”) і є симетричним “хронотопу” людської поведінки... Поняття об’єднує, перекриваючи за обсягом, такі культурологічні категорії, як “архітектурна споруда”, “археологічна пам’ятка”, “пам’ятник культури”, розширюючи їх зміст: акультурований ландшафтний об’єкт, а строго кажучи, будь-який матеріально-нерухоми́й об’єкт культури виступає як топохрон, послідовно акумулюючи і зберігаючи різні культурно-історичні нашарування”.

Через стабільність топохронів Санкт-Петербурзькі вчені пояснюють стійкість територіальних кордонів при зміні епох, культур, етносів, формацій. Топохрон виступає як матеріальна фіксація міфологеми місця (локусу), а також відносин по лінії “місце – соціум”. Розриви у спадковості топохронів здатні призводити до катастрофічного дисба-

лансу соціальної ментальності. Виявлення “втрачених” топохронів у діючих, гармонізація семантики культурних пластів і, нарешті, “регенерація” топохрона – вдячні завдання наукового пошуку регіонознавців. “В епоху глобальних економічних і соціальних процесів, зростаючої взаємозалежності цивілізацій та етносів, соціумів та культур, технологій та архетипів це завдання виходить далеко за межі академічних інтересів”¹⁴⁷.

Таким чином, *теорія топохрону* пропонує регіоналістиці дескрипційний і операційний апарат для первісного обліку, інвентаризації та дослідження фонду культурної спадщини в просторовому вимірі. Будь-який матеріальний об’єкт, правильно інтерпретований щодо свого культурно-історичного змісту, виступає як топохрон культури, що розкриває її семантичний зміст (семіотику культурного простору). Поняття “*хронотон*” є симетричним поняттю “топохрон” і використовується для позначення алгоритму самовизначення особи, групи, спільноти у власному культурному просторі-часі. Поняття “*локус*” (місце, місцезнаходження, місцевий центр) конкретизується як місце перетину комунікацій або як система ієрархічно пов’язаних між собою місць, з яких складається регіон.

Загалом регіоналістика здебільшого має справу не з речами (артефактами), не з типами будівель, традиціями або звичаями (ментифактами). В ідеалі її найбільше цікавлять їхні узагальнені типи – тип археологічної культури, тип мови, антропологічний тип. А також специфічна регіональна культурна традиція – спосіб використання культурного фонду, який забезпечує ефективну взаємодію людини з довкіллям. Узагальнена формула регіоналістики – розгортання архетипів в типи, а останніх в культурно-історичний потенціал регіону (Ат – Т – КІП)¹⁴⁸.

Поняття “*регіональна мовно-територіальна одиниця*”, “*говірковий регіон*” історична регіоналістика запозичує з лінгвогеографії. Воно застосовується переважно для

реконструкції племінних говірок східнослов'янських племен дописемного часу, найперші вияви вирізненості яких датують VI–VII століттями. За Ю.Шевельовим, на території України можна виділити дві таких регіональних мовно-територіальних одиниці – киево-поліську і галицько-подільську. “Було б необережно або й хибно, – вважав він, – називати їх мовами”, або намагатися точно окреслити межі (кордони) цих одиниць-регіонів. Втім, з врахуванням того, що значна частина пам'яток початку писемної доби у східних слов'ян може бути територіально локалізована, на схрещенні даних з реконструйованої праслов'янської мови і писемних текстів X–XI ст. можна здобути відомості про стан мови і мовні інновації пізнього дописемного періоду в їхніх територіальних варіантах.

З п'яти визначених Ю.Шевельовим мовнотериторіальних регіонів, що існували на Східноєвропейській рівнині, найкраще донесли до писемних часів особливості своєї мови носії колишньої киево-поліської групи. Їхній наступ на північ “тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білорусі і України вже в XX столітті (хоч триває і далі)”. Водночас північніші регіональні мовно-територіальні одиниці, насамперед полоцько-смоленська, також здійснювали експансію рис свого мовного регіону на південь. Головну ж роль у формуванні української мови вчений відводить галицько-подільським говіркам у синтезі з південною частиною киево-поліських, а серед політичних чинників, які впливали на цей процес, насамперед відзначає формування політичних осередків у Галичині й Волині і підпорядкування їх київському, на перших етапах дуже експансивному центрові.

Щоб виявити, які риси української мови постали в до- і ранньоісторичні періоди, наголошує Ю.Шевельов, “їх треба *розкопати*, вивести на денне світло, як археолог викопає шар за шаром рештки згаслих культур. Треба

виявити, чи вони первісно виникали в регіоні галицько-подільському чи киево-поліському, а чи були спільні для обох. Треба встановити, яка їхня вага для структури мови, чи вони побічні (маргінальні), а чи центральні в системі мови”¹⁴⁹. Зрозуміло, що розв’язати ці завдання, як і поставити остаточну крапку в спорі про існування чи неіснування особливої “давньоруської” мови, здатна саме історична регіоналістика.

Історична регіоналістика в Україні не може обійтися без чіткого визначення понять “федерація”, “федералізація”, “автономія” та інших похідних від них, запозичуючи їх із політико-правової сфери. Це тим більш важливо, що традиція зображення відносин між окремими землями Русі як федеративних глибоко закорінена в українській політичній думці: М. Драгоманов, приміром, бачив у Київській Русі “федерацію руських вільних міст, що групувалися навколо Києва”. Про місце, які займали проблеми федерації в доробку істориків-регіоналістів, свідчить хоча б той факт, що “земельну” школу, започатковану М. Костомаровим та В. Антоновичем, І. Житецький називав “федеративно-обласною”. На його думку, саме ця школа остаточно утвердила принцип народності в історичній науці; не держава, а народ стоять тут на першому плані¹⁵⁰.

Чітке визначення поняття “*федерація*” (від лат. *federatio* – союз, об’єднання) передбачає вияснення характеру зв’язків, які існували між окремими землями Давньоруської держави, змісту політичних проєктів, що передбачали включення України до Речі Посполитої на правах федеративної частини (Гадяцька угода 1658 р.). Хоч сутність середньовічних уявлень про федерацію істотно відрізняється від сучасних, історики впевнено застосовують поняття “федеративна монархія” щодо Русі з середини XII ст.¹⁵¹, досліджують практичні кроки по втіленню в життя “ідеї перетворення Речі Посполитої у федерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського і *Великого*

князівства Руського, тобто Козацької держави в межах, які на той час склалися”¹⁵². Осмислення традицій федералізму в історії України важливе тим більше, що ідеї її федералізації постійно присутні в сучасному політичному дискурсі (хоч кількість їх прибічників за останні роки помітно зменшилася).

Стрижневою темою одного з номерів львівського культурологічного часопису “І” за 2002 рік стала “Федеративна Республіка Україна”. Ідея федерації виводиться авторами як з історії та практики європейського федералізму, так і з гіперцентралізації української політичної системи. На думку головного редактора журналу Т.Возняка, диспропорції між центром та регіонами домінують в системі багатьох суперечностей, що яскраво виявляються в Україні. Втім, автори часопису усвідомлюють, що сьогодні проект “Україна” ще далеко не вичерпав своїх потенційних можливостей, і не варто однозначно стверджувати, що він потребує радикальної зміни проектами “Донбас”, “Дніпропетровськ”, “Галичина”¹⁵³.

А проте той факт, що ідея федеративності України час від часу з’являється у політичному дискурсі, сам по собі досить показовий. Такий, за визначенням І.Островського, “ретроспективний futuzyzm”¹⁵⁴ може розглядатися як показник того, що вибір між унітарною та федеральною моделями державного устрою в Україні рано чи пізно постане як практична проблема. В принципі для України федеральна модель могла б виявитися більш прийнятною, ніж унітарна, оскільки вона дає змогу краще реалізувати потенціал поліетнічності і мінімізувати наслідки регіональної строкатості. Але для реалізації переваг федералізму потрібні як мінімум розвинута партійна система і існування в суспільстві консенсусу щодо базових цінностей. Оскільки в Україні зараз цього немає, вади федералізму можуть істотно перекрити його переваги, стати джерелом посилення регіонального егоїзму і політичного сепаратизму. Зроблений

ще у перші роки незалежності І.Курасом висновок про оптимальність для України “унітарно-децентралізованої моделі територіальної організації” лишається в силі й досьогодні¹⁵⁵. Хоч навряд чи варто виключати можливість того, що в майбутньому ідея федералізму знайде в Україні значно більше прихильників.

Загалом же варто погодитися з думкою В.Котигоренка та М.Панчука: дискусію про переваги унітарної чи федеративної моделі державного устрою України варто взагалі вивести за рамки і теоретичних, і політичних пошуків. Регіони унітарної держави насправді можуть мати більше прав і повноважень, ніж регіони федеративної держави; компетенція (автономія) суб’єктів федерації буває вужчою за компетенцію територіальних складових унітарних країн. Головне – оптимальний розподіл функцій і відповідальності між управлінськими структурами усіх рівнів і забезпечення професіоналізму управлінської діяльності¹⁵⁶.

Щодо поняття “автономія” (від гр.autos – сам і nomos – закон), то воно в соціогуманітарних науках застосовується як у широкому, так і у вужчому значеннях. У найширшому розумінні йдеться про надання певним частинам держави прав на самоврядування в адміністративній сфері. Про певні риси автономного статусу в Україні можна говорити щодо Лівобережної України (Гетьманщини) впродовж 1654–1764 рр. Деякі риси автономії мали у ХІХ ст. Галичина і Закарпаття. За крайовим статутом для Галичини 1861 р. до компетенції крайової автономії належало управління власним майном, культура, шкільництво, шляхи, місцеве самоврядування, деякі сфери соціального законодавства. Забезпечену більшість у крайовому соймі як виконавчому органі крайової автономії мали поляки. На короткий час після революції 1848 р. українці утвердили свої автономні права на Закарпатті, де в 1849–1860 рр. існував окремий Руський дистрикт, а українська мова стала урядовою.

Надалі, після запровадження дуалізму Австро-Угорщини (1867), угорський вплив у краї посилювався; українську автономію було втрачено.

У вужчому, спеціальному значенні поняття “автономія” вживається на означення широкого внутрішнього самоврядування певного національно-територіального утворення в рамках єдиної держави; у такому контексті воно стосується не лише адміністративної, але й інших сфер життя. Розрізняють національно-територіальну, національно-культурну та інші різновиди автономії. Всупереч федеративному фасаді СРСР в його основу була по суті покладена ідея автономізації. Дослідження ступеня автономності тієї чи іншої території обов’язкове при аналізі явищ регіоналізації, політичної суб’єктності, особливостей регіональної свідомості. При цьому варто мати на увазі, що в сучасних політичних науках система СРСР розглядається як “грандіозна правова фікція... Оскільки в країні, – вважає російський історик А.Зубов, – не було справжнього права, то і всі державно-правові форми – автономії, самоуправління, природно, не працювали”¹⁵⁷.

Надзвичайно важливою для регіоналістики є група понять, що характеризують рух населення – “колонізація”, “міграції”, “географічна мобільність” тощо. Для України, яка розвивалася на перетині різних культурних світів, у різних цивілізаційних системах, міграції й колонізації набули значення ключових факторів диференціації культурного простору і освоєння необжитих земель. Як вважав М.Грушевський, географічні і колонізаційні особливості української території значною мірою обумовили історичну еволюцію українського народу, так само як і еволюцію його етнічного типу. Багатократні масові переміщення істотно вплинули на процеси формування українського національного характеру, української мови, створивши зрештою “надзвичайну й рідкісну, зважаючи на такий величезний простір, єдність, однорідність і свідомість

свої одноплемінності”. З другого боку, активні колонізаційні процеси, що відбувалися на сході і півдні України у XVII–XVIII ст., не тільки повернули українській народності простори, втрачені нею під час руху тюркських орд X–XIII ст., але й розсунули старі кордони на схід, в область середнього Дону¹⁵⁸.

Поняття “*колонізація*” (від лат. *colonia* – поселення) застосовується як для характеристики процесу заселення і освоєння запустілих і малоосвоєних територій власної держави (“внутрішня колонізація”), так і для позначення дій, спрямованих на захоплення або мирне освоєння територій, що лежать поза її межами (“зовнішня колонізація”). В.Смолій розрізняє три форми колонізації – військову, землеробську і торговельну, підкреслюючи, що розсіяння автохтонного населення сприяло прискоренню етно- та соціокультурних процесів¹⁵⁹. Межове географічне положення України та часта зміна її кордонів, за В.Кубійовичем, зумовили стан постійної боротьби її населення за об’єднання української етнографічної території в єдиній українській державі. Відсунутий кочівниками від Чорного моря український народ знову дійшов до нього в кінці XVIII ст.; у другій половині XIX ст. хвиля української колонізації перекинулася на Підкавказзя і Надволжя, і далі до Азії. Зате на Заході українці під натиском поляків зазнали відчутних територіальних втрат¹⁶⁰.

Специфікою українських колонізаційних процесів пояснюється і висока міграційна мобільність населення, яка часто була вимушеною. *Міграції* (від лат. *migratio* – переселення) – це переміщення населення під впливом певних економічних, політичних, екологічних, воєнних чинників. Розрізняють внутрішню і зовнішню міграцію (остання охоплюється ще поняттям “еміграція”). Схильність чи несхильність представників того або іншого народу до переміщень визначається поняттями “міграційна валентність”, “географічна мобільність”, “міграційна рухливість”.

Через високу (часто вимушену) міграційну рухливість регіони України виразно поділяються на міські і сільські, що позначається диспропорціями в економічному розвитку, ускладнює роботу транспорту.

Варто звернути увагу на те, що обумовлена сполученням природно-кліматичних, історичних, соціально-економічних та соціокультурних чинників географічна мобільність на різних історичних етапах виступала як фактор “гасіння” регіональних відмінностей, формування певних загальнонаціональних стандартів облаштування та поведінки. Переселенці за “московський рубіж”, на Слобідську Україну, засновуючи слободи й міста, будували свою військово-адміністративну організацію за зразком Гетьманщини, управлялися “по своим черкасским обыкlostям”. Саме тому неукраїнський по суті регіон став колыскою українського національного відродження. За М.Грушевським, український літературний рух, перша школа українських літераторів виникли “поза межами старої Гетьманщини, в столиці Слобідської України – Харкові”¹⁶¹. Тут же з’явилися і теоретичні обґрунтування україномовності.

Надалі центр українського руху, як показав В.Сарбей, неодноразово переміщувався географічно – від Києва до Петербурга, знову до Києва, потім до Галичини¹⁶². Показово, що на всіх його етапах історична думка активно впливала на стан національної самосвідомості. В міру того, як окремішність українського народу ставала очевидною, романтично-ідеалістичний спосіб бачення української історії поступався місцем критичному самоусвідомленню і самоствердженню, а сама місцева історична наука втрачала ознаки регіональності і набувала рис самостійного соціального інституту. Не в останню чергу це було наслідком того, що горизонтальний зріз історичного знання істотно доповнив вертикальний.

* * *

Історична регіоналістика як науковий напрям уже не потребує підтвердження свого права на існування. Наука про регіони дедалі більше спирається на міцний історичний фундамент, успішно розробляє свій термінологічний інструментарій, на основі міждисциплінарності створює інформаційні системи та інфраструктуру. Розроблена на її основі типологія українських регіонів ґрунтується не лише на врахуванні рівнів їх соціально-економічного розвитку, але й на аналізі їх минулої територіальної організації, особливостей політичних структур та регіональних субкультур.

Інша річ, що історична регіоналістика по суті ще не має власної ніші в структурі соціонормативного знання. Потрібен певний час, щоб усвідомлення її важливості й необхідності прийшло не лише до суміжників-науковців, але й до владних структур. Теоретична і прикладна регіоналістика здобуватиме статус наукової дисципліни лише в міру того, як зливатимуться в єдиному руслі соціально-економічне, політичне, історичне регіонознавство. Прискоренню цього процесу має сприяти насамперед вироблення спільного наукового інструментарію. Конче потрібна і історія України, написана в регіональному ключі – принаймні як “триєдність” історії Західної, Східної і Південної України, створена на новітній історіографічній базі із залученням місцевих сил.

Наскільки вдасться історичній регіоналістиці знайти своє місце в системі знань про людину і спосіб її життя, залежить і від загального стану історичної науки, і від її взаємодії із суміжними галузями наукового знання. Твердження на зразок того, що регіоналістика “не має своєї теорії” будуть спростовані лише в ході накопичення знань про регіони та наукового осмислення явищ регіоналізму, регіоналізації, регіональної самосвідомості. Здається, цей час уже недалеко.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ТА ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ГЕНЕТИКО-ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД

1. Традиції “землеописань”. Пошук критеріїв районування

Інтегративний характер регіоналістики диктує необхідність застосування в ній підходів, створених у різних галузях знання. Географи і економісти, як було показано вище, тяжіють до просторово-часових підходів і саме на них будують теорії структуризації соціально-економічного простору, в тому числі й концепції регіоналізації. Історики віддають перевагу *генетико-еволюційному підходу*, який дав змогу виявити генезу й еволюцію регіональних систем, історично виниклі особливості ментальності, природо-користування тощо. В регіоналістиці саме такий підхід широко застосовується і для з'ясування загальної картини нагромадження наукових знань про регіони, витоків краєзнавчих пошуків тощо.

На основі синтезу просторово-часових і генетичних підходів регіоналістика вибудовує свою інформаційну систему, яка дає змогу простежити впродовж усього історичного часу динаміку наукового освоєння проблем регіональної специфічності. Фундаментом цієї інформаційної системи виступають напрацювання т.зв. антикварного напрямку в українознавстві, а також суміжних галузей знання – державознавства, статистики, географії, археології, лінгвістики та ін. Інформаційне поле регіональних досліджень створювалось значною мірою під тиском практичних

потреб: господарське освоєння територій супроводилося, як правило, їх науковим вивченням. Але задовго до того, як держави почали турбуватися про власні статистико-географічні описання, великий масив інформації про ті або інші їх частини вводили в обіг мандрівники, дипломати, картографи. Цей *перший етап* створення інформаційної бази для майбутнього регіонаознавства географи визначають як стихійно-описовий¹.

Перші подорожні описи окремих частин території сучасної України з'явилися задовго до нашої ери. Грецькі географи називали їх періплами та періегесами. Фахівці датують щонайменше VI ст. до н.е. створення першого періпла – “Періпла ойкумени” Скілака Каріандського, про якого йдеться у Геродота і Страбона. У частині цього опису, що дійшла до нашого часу, є характеристика східного і північного узбережжя Чорного моря, йдеться про скіфів, таврів, фракійців, сарматів. Приблизно до того ж часу відноситься періегес “Опис Землі” Гекатея Мілетського, який описав усі грецькі колонії на Понті і відомі на той час грекам скіфські племена. Він же уточнив карту світу, складену Анаксимандром із зображенням мілетських колоній. Найдокладніший опис Скіфії дає “Історія” Геродота, який, за твердженням деяких дослідників, у V ст. до н.е. відвідав Ольвію².

Майже через два тисячоліття інтерес до географічних знань і “землеописань” у Європі пробудила епоха Відродження. Венеціанці створили у XV ст. специфічний жанр історико-географічних описань різних країн – *relatione*. Подорожні нотатки мандрівників і дипломатів містили найрізноманітніші історичні екскурси, топографічні, економічні, етнографічні відомості, інколи навіть статистичні таблиці. Серед найбільш відомих описів Східної Європи – “Подорож до Персії” А.Контаріні (1477), яка містить чимало відомостей про “Нижню Русь” – тогочасну Україну³. Дві Русі – “Нижня” у складі Великого князівства

Литовського і “Верхня” – Московія – простежуються у західноєвропейських джерелах від 20-х рр. XV ст.

На “землеописаннях” XV–XVI ст. виразно позначився вплив гуманістичної ідеології – з ідеєю єдності людського роду, повагою до античної спадщини і намаганням спертися на античні авторитети, прагненням до істини і наукової достовірності, підвищеним інтересом до людини в її природному оточенні. Початки наукової географії України пов’язують з “Трактатом про дві Сарматії” польського вченого-гуманіста Матвія Меховіти (Меховського). В розділі “Про Русію, її округи і все, що там є” Меховіта описав рельєф України, її флору і фауну, природні багатства, заняття населення, виділивши “основні провінції” – Галичину (Русь у вузькому розумінні), Волинь і Поділля. Є у нього і екскурс в історію Київської Русі.

Історико-географічна схема Меховіти, як і наведений ним фактичний матеріал, були запозичені авторами багатьох західних описів, трактатів, космографій XV–XVII ст., які стосувалися Східної Європи. У “Нотатках про Московію” С.Герберштайна (1549) знаходимо докладний опис Сіверщини (Чернігівщини), незадовго до його подорожі приєднаної до Московії, а також Волині та Києва.

“Землеописання” доби Відродження не відзначалися повнотою і науковою достовірністю. За Д.Наливайком, “до них не можна підходити як до наукових джерел, – вони радше створювали досить вільний узагальнений образ маловідомої країни, в якому достовірні відомості поєднувалися з неперевіреними чутками й фантастичними домислами”⁴. Проте саме такі описання підготували ґрунт для просторових параметрів історичного знання, покладених в основу т.зв. *державознавства*. Його основоположником вважають італійського публіциста Дж.Ботеро, якому наприкінці XVI ст. вдалося створити щось на зразок енциклопедичного видання. Вільний доступ до архівів Ватикану забезпечив його “Всесвітнім відомостям” високий

ступінь достовірності – не випадково вперше виданий у 1595 р. його твір витримав десятки перевидань. Написаний у руслі ренесансної традиції людинознавчо-етнографічних пріоритетів, він не обійшов увагою і Україну – перу Ботеро належать цікаві описи Поділля, Волині, Галичини.

Надалі державознавство на Заході розвивалося у двох напрямках. *Етнографічний* метод Г.Ахенваля передбачав всебічний історико-географічний і статистичний опис кожної окремої країни з поданням різномірних відомостей з державного права, історії, географії, економіки, культури, релігії тощо. *Порівняльний* метод А.Бюшінга будувався на характеристиках одних і тих самих параметрів народного життя у різних країнах. У своїй великій праці “Новий опис землі” (13 ч., 1754–1777) Бюшінг дав цікавий екскурс в історію України, приділивши основну увагу козацтву.

Предметом розгляду в державознавстві були визначні місця та пам’ятки (“достопримечательности”), які трактувалися надзвичайно широко. Воно виявляло інтерес до природно-кліматичних умов, історії поселень, руху населення, природних ресурсів, торгівлі і промисловості, етнографії. Необхідність аналізу величезної кількості введених у таких описах різномірних даних покликала до життя науку, що дістала назву *статистика* (від пізньолатинського “status” – держава).

Приблизне уявлення про локалізацію регіонів середньовічної України можна скласти шляхом аналізу вцілілих карт XV–XVI ст. (починаючи з XVI ст. вони створювалися на основі докладних топографічних вимірів). На картах Європи, Польщі, Московії, Османської імперії, Молдавії, що датуються XVI ст., позначені Волинь (Volhinia), Поділля (Podolya, Podolia, Podolie), Покуття (Pokutze), а також загадкова Кодимія (Codimia, Codemia), щодо якої ведуться давні суперечки вчених⁵. Вперше українські землі були позначені на картах німецького вченого М.Кузанського, що виготовлялися для різних видань “Географії” К.Птолемея.

Одна з таких карт для римського видання “Географії” 1507 р., була відредагована відомим польським картографом Б.Ваповським. Відтоді на картах з’явилися українські міста Коломия, Дрогобич, Стрий, Луцьк, Берестя, Жидачів, Перемишль, Хмільник, Острог, Черкаси тощо.

На карті С.Мюнстера “Polonia et Ungaria”, вміщеній у базельському виданні “Географії” Птолемея 1540 р., додатково позначено Любеч, Житомир, Овруч, Дубно, Рогатин, Кам’янець. Тут виділено Поділля, Покуття, Кодимію, Волинь, зафіксовано і загальну назву – Русь. Ця карта понад 10 разів потрапляла до різних видань “Географії”, а з 1544 р. почала вміщуватися і в “Космографіях” – зведених описах всього відомого світу. На великій карті голландського картографа Г.Меркатора чи не вперше позначено межі українських воєводств. У знаменитому, неодноразово перевиданому Атласі Г.Меркатора (останнє видання 1653 р. мало 451 карту), крім карти Литви з позначенням українських земель, було вміщено також карту Таврики Херсонеської – Північного Причорномор’я і Криму⁶.

Першою картою української території, зробленою на основі топографічних вимірів, була карта Т.Маковського, яка лягла в основу виданої в Амстердамі Г.Геррітцем 1613 р. великої карти Литви і Дніпра. Багато разів копійована і перевидавана, ця остання карта охоплює частину української етнографічної території (до Кам’яця і Черкас на півдні). На цій карті виділено Підляшшя, Червону Русь, Полісся, Волинь (Верхню і Нижню), Поділля, Покуття, Чернігово-Сіверщину і Київщину; позначено близько 250 населених пунктів. У 1650 р. окремо видано карту Полісся Д.Цвікера. Південна Україна добре відтворена на картах Угорщини амстердамських картографів Н.Фішера та К.Алларда.

Створювані з практичною метою описи й карти відкрили початок *другого*, цілеспрямовано-описового етапу формування знань про регіони України. У Московській державі XVI–XVII ст. значного поширення набули рукописні

картографічні твори – “*чертежи*”, створювані місцевими адміністраціями. У 1627 р. П.Мезенцов за завданням московського Розрядного приказу зробив “Большой чертеж полю” – території від Москви до Перекопа і від Дніпра до Дону. Сама карта втрачена, але до нас дійшло її описання (“роспись”) – як додаток до “Книги Большому чертежу”. Остання виконувала роль довідкового і навчального видання аж до кінця XVIII ст.

У той час, коли проводилися основні роботи для створення “Большого чертежа”, басейн Дніпра перебував у складі Речі Посполитої. Вважається, що дані про українські землі упорядники “чертежа” дістали від князя Дмитра Вишневецького, який разом з російськими військами брав участь у походах проти кримських татар. “Книга” відбиває досить високий рівень географічних знань: Дніпро з своїми притоками описаний докладно на протязі 2200 км. Слабше відображена на карті Правобережна Україна – з її річок в “Книгу” потрапив лише Південний Буг. Біля гирла Оскола і по Дінцю у “Книзі” позначені гори⁷.

У 20-х рр. XX ст. у Державному архіві Швеції (Стокгольм) було знайдено “Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма”, створений, очевидно, у 1670–1671 рр. Ця карта, на якій чітко позначені ріки з притоками, населені пункти, шляхи, є визначною пам’яткою картографії XVII ст.⁸

У Польщі ретельні картографічні роботи здійснювалися, починаючи з середини XVI ст. Місцевими землемірами досить точно було виконано зйомку Прип’яті. У 1558 р. В.Городецьким було складено гідрографічну карту Польсько-Литовської держави (втім, східна її частина явно не вдалася). Завдяки працям, проведеним під керівництвом князя Миколая Христофора Радзивіла, цей недолік було виправлено шляхом проведення топографічних і гідрологічних робіт в районі від Вісли до Дніпра.

Докладно вивчив і описав тодішню Україну фран-

цузький інженер і картограф Г.Левассер де Боплан, який протягом 1630–1647 рр. перебував на польській службі. В опублікованій у 1651 р. у Франції невеликій праці “Опис України” він відтворив для західного читача картину України, якою її побачив – з докладними відомостями географічного та економічного характеру, описанням порогів, побуту і звичаїв запорозьких козаків, кримських татар тощо. Привертає увагу колоритний опис Києва⁹. “Опис” тричі видавався французькою, у XVIII–XIX ст. перекладався голландською, іспанською, англійською, німецькою, польською, російською мовами.

Не менше значення для регіоналістики мають карти, які складав Боплан на основі власних топографічних вимірів. Багато разів копіювалися і перевидавалися дві карти України, виконані Бопланом – Спеціальна і Генеральна, а також його карта Дніпра. На основі Спеціальної карти України, виданої у 1650–1653 рр. В.Гондіусом в Данцігу, амстердамський картограф Й.Блав створив чотири окремі карти регіонів Правобережної України – Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття; французький географ Н.Сансон доповнив цю серію картою Волині і видав її у Парижі. Генеральна карта України Г.Боплана, видана вперше в Данцігу у 1651 р., і потім багато разів перевидавана, охоплює майже всю територію тогочасної України – від Червоної Русі на Заході до Чорноморського узбережжя на півдні. Карта Дніпра вперше була опублікована Й.Блавом в латинському, іспанському, голландському і французькому виданнях його “Великого атласу”¹⁰. Завдяки картам Боплана, широко відомим у Європі, назва “Україна” остаточно утвердилася на картах; з’явилася вона і на глобусі Корнеліуса 1660–1670 рр.

Щодо східної частини України, яка почала інтенсивно освоюватися з середини XVII ст., то уявлення про її обриси може дати атлас р. Дону з картами Чорного і Азовського морів, опрацьований голландцем К.Крейцем і виданий у 1703 р. в Амстердамі. За ініціативою І.Мазепи наприкінці

XVII ст. були розпочаті топографічні обстеження окремих козацьких полків, але матеріали цих обстежень лишилися необробленими. У виданому Петербурзькою Академією Наук у 1745 р. “Российском Атласе” є карти Київщини, Надчорномор’я, Донщини, Криму.

В Російській імперії геодезична зйомка і картографія були виразно підпорядковані практичним потребам і з 1720 р. велися під наглядом Сенату. Перший опис регіонів імперії з Україною включно був створений під керівництвом обер-секретаря Сенату І.Кирилова. Завершена ним 1727 р. велика праця “Цветущее состояние Всероссийского государства”¹¹ стала по суті першим статистичним і історико-економічним описом держави. Опис Київської губернії у цій праці містив дані про кількість дворів козаків і посполитих за даними подвірної ревізії у Малоросії 1723 р.; в ній же наводилася кількість козацьких дворів у полках Слобожанщини.

Величезну роль у справі налагодження роботи по створенню статистичних описів території імперії відіграло Генеральне межування, яке здійснювалося відповідно до царського маніфесту 1765 р. Інструкція та “Настанови землемірам” передбачали збирання даних про кожний населений пункт, річки, родючість ґрунтів, ярмарки, передбачалося складання повітових планів, карт, атласів. В Україні межуванням були охоплені Харківська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська губернії.

Традиція докладних статистико-географічних описів територіальних одиниць бере в Росії свій початок від *Академічних експедицій* 1768–1774 рр., задум яких належав М.Ломоносову. Головним завданням експедицій вважалося вивчення “натуральної історії”, природних багатств, особливостей культури і побуту різних народів. У 1770 р. академічну експедицію в Україну очолював Х.Ейлер, син відомого математика Л.Ейлера. Експедиція досліджувала великий район від Києва до Бахмута і Запорозької Січі, уточнивши географічні координати багатьох населених

пунктів, провівши серію астрономічних та метеорологічних спостережень. Після закінчення досліджень у Січі Ейлеру видали почесний “атестаг” про зарахування його у Військо Запорозьке¹². За матеріалами експедицій було створено величезну, добре деталізовану карту Середнього і Нижнього Подніпров’я. Матеріали, зібрані Х.Ейлером, були відображені у першому російському географічному словнику 1773 р.

Академічні експедиції 1768–1774 рр. дали безцінний історико-географічний і етнографічний матеріал, що стосувався господарства, населення, історичних пам’яток тощо. Успіх експедицій забезпечило цілеспрямоване збирання відомостей і матеріалів про різні народи, відповідно до анкети, розробленої відомим географом і істориком В.Татіщевим. Природно, що й самі експедиції, і створені за їх матеріалами праці мали виразно росієцентристське спрямування.

За дорученням Сенату в кінці 60-х рр. інженер, пізніше відомий історик О.Рігельман описав південно-східну частину сучасної України – землі донських козаків. На відміну від пізнішої, значною мірою компілятивної праці Рігельмана “Летописное повествование о Малой России”, перша його праця була витримана у статистико-географічному ключі, причому в ній вперше наводилися дані про чисельність і становий склад чоловічого населення Донського краю (окремо подані дані щодо регулярних військ, козацтва, українців на Дону). Рігельман вперше застосував метод політичної арифметики, гіпотетично підраховуючи кількість козаків і всього населення України на середину XVII ст.¹³

Як правило, початок козацько-автономістської версії українського минулого пов’язується з “Историей русов”. Насправді ж її витoki глибші. У Петербурзі 1773 р. побачила світ невелика книжечка, яка в традиціях тих часів мала довгу назву “Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактов и известий о почтах, також списка духовных и

светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая”. Автор цього першого комплексного землеописання України не встановлений; відоме лише ім’я його видавця – В.Рубана. На думку В.Кравченка, автором (або одним з них) міг бути російський історик і географ Г.Міллер. Книга являла собою своєрідний довідник-путівник, але причетність до її видання чиновників Малоросійської колегії і правителя Малоросії П.Рум’янцева-Задунайського забезпечили досить високий ступінь достовірності вміщених у ній відомостей про минуле України, її географію, клімат, населення, шляхи, адміністративний устрій, церковне життя. При цьому колишня Гетьманщина розглядається як окрема, цілісна держава; щодо її інституцій чи функцій постійно вживається термін “національний”¹⁴. Особливо важливим є те, що у книзі перелічено всі тогочасні українські полки та міста у кожному з них. Отже, саме від “Кратких географических, политических и исторических известий о Малой России” слід вести початок антикарного напрямку в українській історіографії, а водночас і генеалогію українського містознавства.

Те, що ця книга мала стати якоюсь мірою етапною в історії народу, який є “давнім і знаменитим своїми діяннями і схильністю до наук та мистецтва”, але “не має ще ґрунтовної історії і географії своєї вітчизни”, відчували і самі її автори. Справді, на фоні далекого від науки “Синопису”, який формував уявлення про Україну впродовж століття, “Краткие географические, политические и исторические известия...” сприймалися як нове слово і привернули до себе увагу не лише в Росії, але і в Європі. Свідченням цього може бути їх німецький переклад, який з’явився і окремим виданням, і у видаваному А.Бюшінгом журналі “Magazin fur neue Historie und Geographie” (Т.IX за 1775 р.)¹⁵.

Інтерес до історичних знань, що яскраво виявився в Україні у 70-х рр. XVIII ст., мав виразне політичне підґрунтя: саме в цей час українська старшина почала петиційну кампанію, добиваючись від уряду Катерини II “зрівняння в

чинах” з російським дворянством. Це засвідчила видана у 1777 р. у Санкт-Петербурзі “Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов, а также землеописание, с показанием о почтах и других нужных сведений”. Одним з авторів її був колишній київський полковник О.Безбородько, видавцем – згадуваний вже В.Рубан. Про політичну заангажованість авторів свідчить, зокрема, той факт, що для доведення прав старшин вони не зупинилися перед підтасовкою даних Зборівського реєстру 1649 р., завищивши число козаків на 20 тисяч.

Хоч М.Грушевський вважав, що ця друга праця була компіляцією з анонімного “Краткого описания Малороссии”, що поширювалося в рукописних списках ще в 30-х рр. XVIII ст., її роль у становленні української історіографії виявилася помітною. Відомий спеціаліст в галузі української історіографії В.Кравченко пов’язує з цими двома публікаціями В.Рубана зародження новітнього народознавства¹⁶. Вихід у тому ж році описання весільних обрядів на Лівобережжі і в Слобідській Україні, здійсненого Г.Калиновським, поклав початок українській етнографії.

Важливим джерелом для історичної регіоналістики є кілька атласів Дніпра XVIII ст., найдокладнішим серед яких є виконаний 1786 р. Адміралтейською колегією на основі топографічних напрацювань групи С.Коковцева. Його цінність полягає в позначенні на 35 картах сіл, хуторів, фортець, міст, прилеглих до Дніпра. До Атласу додано таблицю під назвою: “Экстракт всем лежащим при реке Днепре по обеим сторонам от г.Киево-Печерска до города Херсона: городам, крепостям, местечкам, селам, деревням и др. прочим селениям с расстоянием от одного до другого, сколько в оных дворов, душ и кому принадлежит”. По картах можна нарахувати 145 населених пунктів, у тому числі 22 міста і містечка¹⁷.

У зв'язку з адміністративно-територіальними реформами, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою України, за урядовими розпорядженнями здійснювалася велика робота по створенню *історико-статистичних (топографічних) описів* намісництв та губерній. Завдяки цим “Описам” регіоналістика дістала новий масив джерел, створених за науковими методиками. Подвірний перепис 1666 р., Генеральне слідство про маєтності 1729–1730 рр., ревізії середини XVIII ст., при всій важливості відомостей, які вони містили, створювалися з утилітарною, насамперед фіскальною, метою. На відміну від них, описи намісництв і губерній кінця XVIII – початку XIX ст. були підсумком спеціального дослідження певних регіонів за задалегідь розробленими методиками. Підготовка описів намісництв проходила за ініціативою створеного у 1765 р. Вільного економічного товариства під егідою Російської Академії наук і мистецтв.

Особливо велика робота була проведена у ході здійснення протягом 70–90-х рр. XVIII ст. докладних описів Чернігівського, Харківського, Катеринославського намісництв. Про розмах цієї роботи свідчать, зокрема, кілька різновидів описів Чернігівського намісництва, здійснених впродовж 1779–1796 рр.: опис людності, опис населених пунктів, узагальнюючий опис географії, економічного розвитку та соціальної структури населення намісництва (“опис Д.Пашенка”). На основі узагальнення колективних зусиль доктором права, філософії і медицини О.Шафонським у 1786 р. був підготовлений один з кращих описів намісництв – “Черниговского наместничества топографическое описание”¹⁸. Вже в наш час оприлюднене “Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо”, підготовлене у 1787 р.¹⁹

Спеціалісти розрізняють дві групи описів намісництв – відповідно до їх походження та характеру інформації. До першої відносять ті, які були складені без чіткого плану

відповідно до постанови Сенату 1777 р.; до другої – виконані за розісланою на початку 1784 р. програмою, розробленою під керівництвом імператриці П.Соймоновим та його групою²⁰. Деякі з них, як-от “Топографическое описание Харьковского наместничества” (1788), подають дані про державну належність окремих територій України та її етнічні кордони.

Робота по описанню намісництв і губерній тривала і у XIX ст., внаслідок чого виник своєрідний жанр регіональних досліджень і великий джерельний масив. Як правило, описи містили такі дані щодо міст і містечок: місцезнаходження, відстань до інших населених пунктів, опис місцевості (річки, шляхи сполучення), топографія міст (вулиці, площі). В історичній частині вказувалася дата заснування міста, дані про власників, систему управління, герб. Докладно описувалися архітектурні пам'ятки, казенні будівлі, гостинні двори, лікарні, богадільні. Описи містять багатий статистичний матеріал про стан промислів, торгівлю, про соціально-станову і етнічно-конфесійну належність населення.

Із приєднанням до Росії правобережних українських земель і утворенням нових адміністративних одиниць відбувався процес топографічного обстеження і картографування нових земель, наслідком чого з'явилися “Топографічний та камеральний опис Подільської губернії 1801 р.”, “Топографічний опис Подільської губернії 1805 р.”, описи населених пунктів Брацлавського, Вінницького, Кам'янецького, Літинського, Проскурівського, Ушицького повітів. Аналогічна робота проводилася і у Волинській та Київській губерніях.

XIX століття відкрило *третій*, економіко-географічний етап у створенні емпіричної бази регіонознавства. Серйозний поштовх роботі по створенню описів губерній був даний утворенням у 1810 р. Статистичного відділення міністерства внутрішніх справ, в якому плідно працювали К.Герман, К.Арсеньєв, М.Надеждін та інші відомі статис-

тики. У 1840 р. вчені відділення опублікували “Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи”, які відображали відомості про міське населення, стан промисловості, торгівлі тощо, у тому числі й по містах України. У 1852 р. відділення було реорганізоване у Статистичний комітет.

В середині століття виникла ідея *історико-статистичного опису єпархій*, активно підтримана урядом і російською православною церквою. Невдовзі з’явилися описи Чернігівської, Харківської, Волинської єпархій. Як і описи губерній, ці описи виконувалися за єдиними програмами, які передбачали наявність такої інформації: географічний опис місцевості, відомості про час заснування та історію населених пунктів, походження їхніх назв, статистичні дані про населення та землеволодіння, відомості про археологічні пам’ятки, опис культових споруд з даними про їх заснування, перебудову, ремонти тощо. Один з кращих описів – Волинської єпархії – створений М. Теодоровичем.

Протягом всього ХІХ ст. описи губерній, єпархій та інших територіальних одиниць виконували важливу науково-інформаційну функцію, закладаючи міцний фундамент багатьох наук – історичної географії, статистики, історичної демографії, історичної екології, економічної історії тощо. Про якість і глибину сконцентрованого в них матеріалу може дати уявлення “Статистическое описание Киевской губернии” (1845–1850), виконане під керівництвом відомого економіста і статистика Д. Журавського силами наукового осередку, що групувався навколо київського цивільного губернатора І. Фундукля. Три томи “Описания” (четвертий також був підготовлений, але загублений у цензурі) містять 1910 стор. великого формату з планами, картами, ілюстраціями, безліччю таблиць. Тут зосереджено величезний матеріал про міста і села, ріки, клімат, мінеральні ресурси, флору і фауну, народонаселення, становий поділ, домашній побут, промисловість, торгівлю тощо.

На думку М.Чернишевського, за обсягом залучених матеріалів і характером їх розробки це дослідження стало “одним з найдорогоцінніших надбань російської науки протягом всього століття”²¹. Географічне товариство посмертно присудило за нього Журавському Жуковську премію – “як за працю, що не має рівних у нашій літературі”. У своєму звіті про піввікову діяльність Географічного товариства П.Семенов-Тянь-Шанський відзначив величезний вплив Журавського і його праць на наступний розвиток історико-географічних досліджень, зокрема праць з теорії і практики статистики²².

Виразний вплив підходів Журавського відчувається на спрямуванні книги Л.Похилевича “Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся”. Автор оцінив свою працю як “перший досвід російською мовою систематичного описання цілого краю, заснованого на переказах і оповідях самого народу”²³.

В міру нагромадження великого емпіричного матеріалу історико-статистичним описанням стало тісно як у межах державознавства, так і в рамках спеціальної географії (останнім поняттям традиційно відмежовували від загальної географії описи земель, міст, сіл, монастирів, річок тощо)²⁴. Етапною віхою у розвитку спеціальної географії стало утворення у 1845 р. Російського географічного товариства, яке поставило описи земель, областей і країв під свій контроль і проводило їх за спеціальними програмами. Новий напрям у географії, що дістав назву *землезнавства*, робив наголос на природничо-географічних особливостях земель (геологія, ґрунти, клімат, флора, фауна), але виявляв великий інтерес до проблем народонаселення, історії поселень, виробництва (у сучасних термінах це можна визначити як антропогеографію з ухилом в економічну географію). Емпіричні матеріали, одержані в ході обширних експе-

диційних робіт, які організовувалися і фінансувалися товариством, дали могутній поштовх до розвитку етнографії, статистики, історичної демографії – вже як самостійних наукових дисциплін. Кожна з них вносила свій вклад у справу дослідження регіонів, хоч про комплексність у їх вивченні поки що говорити не доводилося. Причому програвали на фоні інших якраз історичні сюжети.

Серед самих географів спрямування землезнавства сприймалося неоднозначно. Далеко не всіх задовольняла успадкована від державознавства описовість, заглибленість в історичні пласти. На те, що антропоцентризм землезнавства перешкоджав становленню географії як природничої науки, пізніше звертав увагу С. Рудницький. У нагромадженні “історичних, етнографічних, археологічних і різних статистичних (головно демографічних) і економічних даних, зв’язаних разом бездушною топографією” він бачив всього лиш “антропоцентричну саламаху”, і вважав таке землезнання “псевдонаукою”²⁵. Навряд чи цей присуд був стопроцентно справедливим, а справжня ціна введеного землезнавством в обіг емпіричного матеріалу з плином часу зростала. Але Рудницький мав рацію в головному: щоб географія розвивалася як природнича наука, вона мала відмежуватися від антропоцентризму.

В середині XIX ст. естафету просторових досліджень від державознавства перехопила історична наука. В Україні поява історичної регіоналістики була зумовлена особливостями її розвитку у складі двох імперій і виниклими на цій основі суттєвими регіональними відмінностями. Місцеві історичні школи, що виникали як підсистеми російської, австро-угорської, польської історіографії, фокусували увагу на особливостях колонізаційних, міграційних, модернізаційних процесів на “своїх” територіях і рано чи пізно повинні були визначити своє ставлення до українського народу та його історії. Чимало дослідників, яких цікавили сюжети з місцевої історії, опинялися в конфлікті із

стандартними росієцентристськими чи польськоцентристськими підходами і обстоювали власне бачення минулого, утверджуючи тим самим методологічний та теоретичний плюралізм в історіографії.

Яскраве уявлення про те, як впливали традиції державознавства на пошуки новонародженої історичної науки, може дати порівняння двох видань першої узагальноючої синтезованої праці з історії України – “Истории Малой России” Д.Бантиш-Каменського. У першому виданні, яке побачило світ 1822 р., автор дав обмаль відомостей про давню історію України, зауваживши, що оскільки “початкова малоросійська історія з’єднана абсолютно з російською та польською”, він не знайшов за потрібне докладно її описувати. Ознайомлення з “Историею русов”, якої під час підготовки першого видання автор не мав, а також з рядом видань історико-географічного змісту спонукало Д.Бантиш-Каменського до істотного перегляду своїх дослідницьких методів. Друге видання (1830 р.) вигідно відрізнялося від першого насамперед використанням більш широкого кола джерел, зокрема етнографічних. Для історичного регіонаознавства справді безцінним виявився його останній, 46 розділ, де дано історико-географічний і соціально-економічний огляд України XVIII ст. У книзі є інформація про кількість козацьких полків, населення, заняття жителів, розвиток міст; є дані про структуру управління Україною у XVI–XVIII ст., опис станів і їхніх привілеїв тощо. Автор докладно описує характер українців, побут, звичаї, обряди, вірування тощо, звертає увагу на те, що уже в глибокій давнині мова киян відрізнялася від мови новгородців. Цікаво відзначити, що у підготовці цього розділу автор використав матеріали, надані йому великим знавцем української мови й побуту І.Котляревським²⁶.

В руслі ідей Д.Бантиш-Каменського створював свою п’ятитомну “Историю Малороссии” М.Маркевич. Як історик-аматор, він перебував під значним впливом “Истории русов”,

і ідея обґрунтування історичних прав Малоросії є стрижнем його праці. Авторський текст у ній становить два томи, три останні – це документи, описи джерел, списки полків, козацької старшини, різні примітки і т.п. Здебільшого вони були вилучені не з архівів, а з приватних колекцій, що збільшує їхню вагу. Позитивну сторону праці становить обґрунтована полеміка Маркевича з істориками-норманістами і доведення автохтонності слов'янських племен. Для регіональної історії чимало важить той факт, що Маркевич зробив одну з перших спроб створити окрему схему розвитку українського народу, відмежувавши виклад подій української історії від того контексту, в якому їх подавала звичайно російська історіографія.

Специфічний інтерес української історіографії до регіональних проблем великою мірою був зумовлений політичними та ідеологічними чинниками. Коли пишуть, що “регіоналізм” був закладений у “генетичному коді” українських мислителів²⁷, мають на увазі, насамперед, заданість ідентитетів політичними причинами. З одного боку, спроби виокремлення історії України із звичних росієцентристських схем відразу ж наштовхнулися на ідеологічний опір центру (що ще в середині ХІХ ст. знайшло відображення у спорі “южан с северянами”). З іншого боку, постійні звинувачення у сепаратизмі, які лунали на адресу істориків, часто позбавляли їх можливості наукового вибору, змушували їх до свосерідної “втечі” від загальних проблем історії України і заглиблення у пласти локальної історії. Підвищена увага до місцевих традицій, звичаїв, побуту, деталей історичного минулого якоюсь мірою компенсувала відчуття втрати власної державності, живила почуття національної свідомості. Домінування в українській історіографії народницького напрямку теж пішло на користь регіонально-історичним дослідженням, оскільки базову основу його підходів становив інтерес до соціальної і побутової історії народу.

Політичні реалії суттєво впливали і на історіографічний процес у Західній Україні. Австрійський уряд, зауважував І.Франко, не дуже дбав про розвиток краєзнавства, побоюючись пробудити у мешканців Галичини надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле. Змушений з адміністративних міркувань проводити обміри краю, укладати інвентарні описи земельної власності і панщинних повинностей, він публікував лише найбільш загальні дані щодо гір, рік, геології чи адміністративного поділу, не торкаючись зовсім таких небезпечних матерій, як земельна власність, кріпосницькі відносини тощо. Лише бурхливі події 1848 р. зумовили появу першої польської праці про Галичину – анонімно видану працю В.Калінки²⁸, від якої Франко виводив блискучий початок галицького краєзнавства²⁹.

Українська історіографія Галичини у першій половині XIX ст. розвивалася у руслі москвофільства – перший її фаховий історик Д.Зубрицький під впливом московського професора М.Погодіна став палким прихильником теорії “єдиного руського народу” і зневажливо ставився до української мови. Це, однак, не завадило Зубрицькому любити і досліджувати народні пісні, глибоко цікавитися історією українського книгодрукування, церковного життя в Галичині. Незаперечні заслуги Д.Зубрицького в галузі джерелознавства. Ставши членом Ставропігійського інституту у Львові, він по суті врятував занедбаний Ставропігійський архів і ввів у науковий обіг величезний джерельний матеріал з історії Галичини.

Зубрицький першим у Галичині замислив велику наукову працю – “Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії у тому ж королівстві”. Вона мала складатися з чотирьох частин і охоплювати історію Галичини від введення християнства до кінця XVIII ст. Проте видати (польською мовою) вдалося лише першу частину цієї праці у хронологічних рамках 988–1340 рр.; у

фокусі викладу тут перебували події церковного життя і національно-релігійної боротьби. Значення історіографічного джерела зберігають і пізніші праці Д.Зубрицького, насамперед “История древнего Галичско-Русского княжества” у трьох томах, яка вийшла друком у Львові 1852 р. На відміну від польських авторів, які вважали Галичину і Волинь одвічними польськими землями, Зубрицький виклав їхню історію у тісному зв’язку з історією давньої Русі³⁰.

У золотий фонд української історичної науки увійшла написана Д.Зубрицьким “Хроніка міста Львова”, видана польською мовою у 1844 р. і опублікована також російською мовою О.Бодянським у “Чтениях в обществе истории и древностей Российских” (М., 1845). За оцінкою Я.Дашкевича, вона “залишилася живою, цікавою, актуальною досі, незважаючи на те, що за понад півтора століття про Львів було написано десятки книжок і сотні статей. Будучи передвісником українського позитивізму в історіографії, Зубрицький подав у своїй “Хроніці” “справжню копальню відомостей”. “Тут відбита політична історія поруч з етнічною; адміністративно-правова, церковна, військова, демографія є близькою до соціотопографії; історична географія – до топоніміки, а всі ці ділянки пронизує історія “буденного дня” міста”³¹. Не дивно, що польська історіографія поставилася до “Хроніки” з неприхованою ворожістю, акцентуючи на її “антипольськості”.

У 1848 р. на з’їзді істориків у Львові було засновано “Галицько-руську матицю”, яка почала видавати “Галицкий исторический сборник”. Значна частина вміщених у ньому матеріалів належала перу А.Петрушевича. “История Галицко-Володимирской Руси” І.Шараневича, за оцінкою М.Грушевського, “довго зіставалася самотнім і цінним підручником історії краю”³².

Впродовж ХІХ ст. локальні історичні дослідження і в “російській” і в “австрійській” Україні переважно велися або в руслі етнографії, або романтизованого історизму.

Специфічний інтерес до місцевих особливостей побуту, мови, народної творчості, звичаєвого права відбивав прагнення проникнути у таємниці етносоціогенезу, гетерогенності державних утворень XIV – XVIII століть, з'ясувати першовитоки регіональних відмінностей, і, зрештою, довести право українського народу на самодостатнє існування. Стимулювала його і офіційна підтримка тих локальних досліджень, які мали доводити споконвічну “російськість” земель Наддніпрянщини. Роль польського і єврейського чинників у колонізації Правобережної України стала об'єктом посиленої політизації – у працях істориків-поляків вони перебільшувалися, у виданнях, що стояли на позиціях росієцентризму – применшувалися.

У другій половині XIX ст. регіональні дослідження набули академічного характеру; на цій основі створився новий напрям в історіографії, який дістав назву *земельного* або *обласницького*. Обласництво природним шляхом виросло на ґрунті проблемного вивчення історичних “земель” та різних територіально-адміністративних одиниць. Про ті конкретні форми, яких воно набирало у доробку різних наукових шкіл, мова йтиме далі.

Серйозним поштовхом до розгортання регіональних досліджень в Російській імперії стали реформи 60-х рр. – насамперед Земська (1864) та Міська (1870). Відчуваючи потребу у збиранні матеріалів про цінність і доходність земель, новостворені земства розгорнули велику роботу по економічному і соціальному обстеженню селянського господарства. В Україні її координували створені у 70-х рр. чернігівське і херсонське земсько-статистичні бюро. Виникла на цьому ґрунті земська статистика вливалася в русло державознавства, створюючи водночас новий джерельний масив для соціально-економічних та історичних досліджень. Земства широко практикували експедиційні обстеження, усні опитування населення за спеціальними формулярами, проводили подвірні переписи та різноманітні

вибіркові дослідження. Емпіричні описання окремих регіонів Російської імперії мали енциклопедично-довідковий характер, концентруючи відомості зі сфер економіки, права, географії, етнографії. Якоюсь мірою цей величезний матеріал був узагальнений у праці Б.Веселовського “История земства за 40 лет” (т.1-4, СПб, 1909-1911).

Земська статистика стимулювала створення нового жанру регіональних досліджень, в яких аналіз тогочасного стану економічних і соціальних процесів спирався на історичні паралелі. Методологічну основу їх становив історизм, що передбачав обов’язковий пошук головних причин тогочасного політичного та економічного становища в історичному минулому³³. Канву викладу визначали порівняльні дані, ґрунтовані з одного боку, на джерельному масиві попередніх століть, а з другого – на цифрових показниках, одержаних за допомогою експедиційних обстежень регіонів, опитування та анкетування різних прошарків населення.

Типовим зразком такого роду праць можуть бути наукові розвідки одного з фундаторів української земської статистики О.Русова. Увійшовши у 1876 р. до складу Чернігівського статистичного бюро, Русов почав докладне вивчення становища землеробства в губернії на основі т.зв. географічного або описового методу, що передбачав групування даних не лише за соціальними станами, але й у територіальному вимірі. За характеристикою самого Русова, виниклий на цій основі “чернігівський” тип статистики відрізнявся від “московського” поміж іншого тим, що передбачав складання порівняльних таблиць і цифрове співставлення тогочасних економічних показників з аналогічними параметрами в минулому. Досліджуючи за таким принципом Довжицьку волость Чернігівського повіту, Русов порівнював дані власного обстеження з результатами Рум’янцевського опису Лівобережної України 1765-1769 рр. і дійшов висновку, що за останні сто років економічний

добробут мешканців погіршився. Здійснений Русовим у цьому ж ключі у 1879-1880 рр. опис Ніжинського повіту був удостоєний Золотої медалі Російського географічного товариства, а видане протягом 1898-1899 рр. двотомне “Описание Черниговской губернии” дістало премію Харківського університету. Ця остання праця і сьогодні не втратила своєї цінності як довідкового видання і широко використовується у дослідницькій і краєзнавчій роботі³⁴.

Перша половина ХХ ст. відкинула регіональні дослідження на периферію наукових зацікавлень. Револьюційні і воєнні катаклізми стимулювали осмислення насамперед глобальних, загальносвітових проблем. Локальна історія здебільшого втискувалася у вузькі рамки краєзнавства. В СРСР кисень для локальних досліджень постійно перекривався кампаніями боротьби проти “буржуазного націоналізму”. Жахливі за своїм розмахом і наслідками масові репресії винищили “під корінь” у першу чергу ті наукові школи, які намагалися наповнювати спустені згори формалізовані схеми історичного процесу конкретним змістом.

Освоєння величезного історико-географічного і статистичного матеріалу, що його давали спочатку “землеописання”, а потім дослідження, виконані в руслі “обласництва”, природно, поставило на порядок денний питання про *критерії районування*. В адміністративному устрої Російської імперії поділ на регіони ніяк не відбивався, але вже у тих статистико-географічних описаннях країни, які з’явилися у ХVІІІ ст., робилися спроби закріпити його. Так, приміром, у книзі С.Плещеева “Обозрение Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии”, чотири видання якої вийшли у 1786–1793 рр., Росія була поділена на три “смуги” – північну, середню і південну. Крім них, автор спеціально розглядав ряд місцевостей з українським населенням – “новоздобуту область, що лежить між Бугом і Дністром”, “Таврійську область”, “поселення чорноморських козаків”, “області, новоприєднані до

Російської імперії від Польщі у 1793 р.³⁵

Проте, минуло ще досить багато часу, перш ніж у Росії усталилися скільки-небудь чіткі критерії районування. Багато хто з офіційних представників камеральної статистики царської Росії взагалі вважав, що наука не повинна пропонувати свої варіанти районування; відступ від офіційного адміністративно-територіального поділу міг, на їхню думку, призвести до “хаосу”³⁶. Оскільки ж господарські потреби все ж диктували необхідність виділення більших за розміром, ніж губернії, економічних районів, спроби визначення критеріїв, за якими вони повинні виділятися, робилися неодноразово, починаючи з кінця XVIII ст.

В Україні одна з перших спроб районування, що витримала перевірку часом, була зроблена вже згадуваним О.Шафонським. Об’їздивши у 1783–1784 рр. значну частину Чернігівщини, Київщини і Новгород-Сіверщини і зібравши там за спеціальною програмою великий етнографічний, лінгвістичний та антропологічний матеріал, Шафонський дійшов висновку, що за цими параметрами Малоросію можна поділити на три смуги. До першої, північно-західної він відніс поліські райони Новгород-Сіверщини і Чернігівщини, де виразно відчувалися білоруські і литовські мовні впливи. До другої, середньої (або північно-південної, витягнутої з півночі на південь) смуги – територію між Десною, Сеймом, Сулою до Лубен на сході і до Києва на заході; як він вважав, там побутує найчистіша українська мова. До третьої смуги, яку Шафонський назвав східно-південною, він відніс територію на схід від Сули і Лубен, а на півдні – по Дніпро. По всій цій смузі, вважав він, вживається тверде і грубе наріччя, відмінне від двох перших³⁷.

Шафонський запропонував, отже, досить чіткі критерії районування України, в основу яких були покладені географічні, етнографічні, мовні параметри. Новим у його “Описани” були також характеристики кожного окремого повіту, короткі відомості про статистичний склад населення.

З поглядами Шафонського на районування української території багато в чому перегукуються підходи Я.Марковича. В.Сарбей, який вважав останнього “послідовним прихильником географічного детермінізму”, допускав можливість ознайомлення Марковича із працею Шафонського в рукопису³⁸. Маркович поділяв Лівобережну Україну на три “смуги”, зазначаючи, що не лише природні умови, але й “стан і характер людей” у них відмінні. Щодо північної смуги (лісова сторона або Полісся) він відзначає “деяку апатію і холод” мешканців, яких ще називають литвинами. Уславилися вони горілчанним промислом, відомим тут з XIII ст. У південній смузі (відомій, за автором, під назвами Україна, Степ і поля) найкраще в Україні землеробство, бджільництво і скотарство; місцеве населення – українці, степовики – надто щедро наділені природою засобами для життя, дещо розслаблені і схильні до розкошів. Мешканці середньої смуги (лісостепу) “метикуватіші за перших і проворніші за останніх. Наріччя їхне краще і приємніше у всій Малоросії”³⁹.

Як бачимо, хоч критерії районування схожі у Шафонського і Марковича, останній звернув більше уваги на особливості господарювання у трьох різних зонах; дав більш глибоку і точну характеристику ментальності населення. Тому безумовно має рацію відомий етнограф В.Горленко, який вважає, що спробою дати уявлення про локальні групи народу і причини їх виникнення Маркович накреслював шляхи виділення етнографічних районів і груп українців⁴⁰.

Свою схему критеріїв районування України розробив невтомний ентузіаст народознавства П.Чубинський. Він виділяв три типи українців – власне український, поліський та подільсько-галицький з докладними характеристиками кожного з них, зазначенням приблизних меж їх розселення, з аналізом причин регіональних відмінностей.

Пізніше власну спробу районування України запропонував І.Житецький. Він поділив Україну на шість “смуг”:

Північно-Західну, Південно-Західну, Східну, Північну, Південну і Центральну, зауваживши при цьому, що межі української етнічної території можна визначити лише приблизно. Важливо зауважити, що Житецький не лише виокремив відповідні “смуги” (“полосы”), але й спробував звести в таблицю дані про національний склад населення і його загальну чисельність у кожній з них. В абсолютних числах і у процентному відношенні в розрізі “смуг” наводяться дані про українців, євреїв, росіян, поляків, білорусів, німців, молдаван, румунів, греків, болгар, вірменів, циган, сербів, чехів, татар, представників інших національностей⁴¹.

Протягом XIX ст. з'явилося не менше 20 спроб поділу Росії на райони. Одна з таких спроб була зроблена відомим спеціалістом у галузі статистики К.Германом, який у книзі “Статистическое исследование относительно Российской империи” виділив 8 груп губерній. Україну він відніс до VI групи, назвавши її так: “губернии Малороссийские, Российской и Польской Украины и Новороссийские”, при цьому крайній південь України разом з Північним Кавказом був віднесений ним до іншої групи (“губернії степів”)⁴².

Новим етапом у економічній регіоналістиці стали ґрунтовні праці К.Арсеньєва, якого фахівці вважають “батьком” теорії і практики географічного (економічного) районування не тільки в російській, але й в усій світовій географічній науці⁴³. Районуванням Арсен'єв займався впродовж 30 років (1818–1848), постійно вдосконалюючи методи районування і добиваючись максимально чітких “формул” спеціалізації регіонів як за фізико-географічними, так і за економічними ознаками. Вчений виділяв на карті Росії 10 “просторів”, причому в основу регіонування клялися ним вже не тільки природні, але й економічні і демографічні фактори. Українські землі були поділені між “Карпатським” і “Степовим” просторами”. У праці Арсен'єва “Статистические очерки России” виділялися вже не тільки великі

райони, але й підрайони і мікрорайони. Подібний погляд на принципи районування Росії висловлював і В.Андросов, який вмістив Україну у межі “Карпатської смуги”⁴⁴.

Відомий вчений, фактичний керівник Російського географічного товариства П.Семенов-Тян-Шанський у 1880 р. поділяв Україну на три області (Малоросійську, Новоросійську та Південно-Західну). В.Семенов-Тян-Шанський уже на початку ХХ ст. запропонував власну, найдокладнішу на той час схему районізації, оприлюднивши її у співавторстві з М.Штруппом у фундаментальній праці “Торговля и промышленность Европейской России по районам” (СПб., 1911). Вся територія Європейської Росії поділялася на 1065 торгово-промислових мікрорайонів, об’єднаних у 12 “смуг”. З них на Україну припадало три: Південна гірничопромислова, Південна хліботорговельна, Південно-Західна землеробська і промислова⁴⁵.

Офіційна російська статистика мало рахувалася із пропонуваними наукою тонкощами економічної районізації. Її цілком влаштував тричленний поділ української території на Південно-Західний край (Київщина, Поділля, Волинь), Малоросію (Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина) і Новоросію (Південна Україна). Цей поділ покладений і в основу адміністративного районування, хоч назва “Малоросія” у тому вигляді, в якому вона усталилася впродовж XVII – XVIII ст., охоплювала значно більшу територію.

Українські історики й географи початку ХХ ст. протиставляли офіційному поділові власні схеми районізації України, ґрунтовані здебільшого на історико-етнографічних ознаках. Одну з них дав М.Аркас в “Історії України-Русі” (1908). Він поділяв територію українського народу на 7 “місцевостей”, зауважуючи водночас, що це лише “найголовніші землі, де проходило наше історичне життя”. Виділялися власне Україна (Подніпров’я), Волинь, Полісся, Поділля, Червона Русь, Покуття (над Прутом), Буковина⁴⁶. С.Рудницький у 1917 р. запропонував більш дрібний поділ:

Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Підгір'я, Розточа й Підляшшя, Полісся, Волинь, Поділля, Покуття й Бессарабія, Правобічна Гетьманщина, Лівобічна Гетьманщина, Слобожанщина, Донеччина, Чорноморська низина, Крим, Українське Підкавказзя⁴⁷. Пізніше він різко засуджував відмову Центральної Ради від прав на Бессарабію, Крим, Підкавказьку Україну, вважаючи, що втрата цих територій “видала засуд смерті на українську державність”⁴⁸.

Поряд з пошуком оптимальних критеріїв районування уже на початку ХХ ст. в Росії робилися спроби наукового обґрунтування регіональної науки, яка у той час вміщувалася переважно у рамки історичної географії. За О.Спіциним, остання мала досліджувати “топографічний бік подій і явищ (визначення кордонів, держав та їх областей, населених місць, шляхів сполучень тощо)”⁴⁹. Спіцин одним з перших в Росії застосував картографічний метод досліджень, йому ж належить пріоритет у зіставленні літописних та археологічних даних, дослідженні шляхів колонізації. Природні й економічні критерії вважав відправними в теорії районізації відомий економіст і статистик Д.Ріхтер⁵⁰.

Запропоновані російськими географами, статистиками, економістами підходи до визначення предметної сфери регіоналістики і принципи районування були основою наукових і економіко-статистичних праць аж до утворення Держплану у 1921 р., в якому роботи з економічного районування велися під керівництвом І.Александрова. Держплан запропонував ділити Україну на два регіони – Південний гірничопромисловий і Південно-Західний. Однак в Україні цей проект не дістав підтримки. Представники старої економічної школи (П.Фомін) обстоювали необхідність збереження схеми 1911 р. Уряд УСРР заперечував такий поділ з політичних причин, побоюючись роз'єднання пролетаріату Донбасу та селян Південного Заходу⁵¹. Зрештою Держплан СРСР погодився вважати Україну єдиним економічним районом. Для внутрішнього плану-

вання використовувався традиційний поділ на Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Хліботорговельний степ, Промисловий степ.

Проте цілісну теорію районування в УРСР так і не вдалося створити. Спробу врахувати в поділі України на райони природні та економічні фактори зробив Ф.Матвієнко-Гарнага⁵², але вона не дістала підтримки ні в урядових, ні в наукових колах. Невдовзі адміністративний диктат звів нанівець всі спроби раціонального розміщення продуктивних сил і комплексного розвитку регіонів.

Розробляючи нові принципи районізації, владні структури СРСР ігнорували не лише історичні традиції, але й етнічні і демографічні чинники. В офіційно схвалених в СРСР концепціях районування в основу було покладено принципи генеральності, ієрархічності побудови системи регіонів, економічної обґрунтованості і перспективної спрямованості. У практиці районізації виходили насамперед із принципів: виробничого, керованості, всесоюзної спеціалізації, територіальної комплексності, єдності адмінподілу та економічного районування.

“Комбінатний” принцип формування регіонів на основі природного згущення міжрайонних зв’язків навколо баз місцевих виробничо-енергетичних ресурсів був зорієнтований на створення “крупноблочної” регіональної структури і забезпечення високого ступеня відповідності відносно самодостатніх господарських регіональних комплексів укрупненим адміністративним регіонам⁵³.

Відповідно до методології колишнього Держплану економічний район визначався як “свослідна, по можливості економічно закінчена територія країни, яка завдяки комбінації природних особливостей, культурних надбань минулого часу і населення з його підготовкою до виробничої діяльності становила б одну з ланок загального ланцюга народного господарства”⁵⁴. Посилання на культурні надбання минулого часу і природні особливості не повинні

вводити читача в оману: основним критерієм районування виступала економічна доцільність, в системі якої власні інтереси й потреби регіонів практично не бралися до уваги. Головною домінантою виступали потреби централізованого управління народним господарством. За зразок бралася західна, фордистська парадигма, яка також виходила з перекроювання живих тканин регіонів на угоду локаційному і організаційно-технічному модернізаційному схематизмові.

Не дивно, що покладена в основу економічного районування СРСР схема стала об'єктом серйозної наукової критики, у тому числі і з боку представників української політичної думки. С.Рудницький, приміром, пропонував класти в основу демоетнічний, природний, економічний принципи. З таких же позицій критикували радянський проект районізації В.Садовський, В.Кубійович⁵⁵. Останній розглядав проблему районізації як надто складну, оскільки поділи з природничого, господарського та адміністративного погляду перехреснюються між собою. Звертаючи увагу на велику плутанину в номенклатурі назв регіонів (зміни меж Волині в часовому вимірі, різні кордони Правобережжя в географічному і історичному розумінні, включення до складу Лівобережжя Слобожанщини тощо) Кубійович віддавав перевагу історико-географічному поділу етнічної території України на 16 країв (Карпатська Україна, Галичина, Буковина, Волинь, Холмщина і Підляшшя, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Одещина, Дніпровщина (Запоріжжя), Донеччина, Крим, Кубань, Східне Передкавказзя). Щодо економічної районізації УСРР він вважав, що прийнятий у 1922 – 1935 рр. офіційний поділ Центрального статистичного управління на три природно-історичні райони - Полісся, Лісостеп (з розподілом на Правобережний і Лівобережний) і Степ (з виділенням Дніпровського та Донецького промислових районів) – може бути найдоцільнішим з

економічного погляду, якщо поширити його на всі українські землі. Постійні зміни в адміністративному поділі УРСР вчений гостро засуджував⁵⁶.

Спроби узгодити принципи економічного районування з адміністративно-територіальним поділом робилися в СРСР ще не раз, але успіху не досягли. Оскільки сьогодні Україна знов стоїть перед необхідністю територіально-адміністративної реформи, варто подбати про те, щоб минулий досвід регіоналізації був належним чином осмислений і критично використаний.

2. Регіональні наукові центри

Становленню регіональних наукових закладів в Україні у великій мірі сприяла реформа освітньої системи Російської імперії, проведена у першій третині XIX ст. Створення на території Малоросії трьох учбових округів (з шести, які існували в імперії) активізувало краєзнавчу роботу. Сприяло її розгортанню і відкриття університетів – у Харкові (1805) і Києві (1834), пізніше в Одесі (1865). Два університети – у Львові і Чернівцях – діяли на українських територіях, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

В обох імперіях університети мали приблизно однаковий статус і у викладанні керувалися подібними принципами. Російська університетська система багато в чому наслідувала німецьку, австрійська була практично відгалуженням німецької. І там і тут університети були “імператорськими”; в обох імперіях панував дух буквалізму і офіційної ідеології, який залишав небагато шансів тим, хто намагався вирватися з полону вироблених у державах-метрополіях схем. Кафедр історії України у жодному з університетів не було. Максимум, на що погодився під тиском громадськості австро-угорський уряд – це відкрити у Львівському університеті кафедру “всесвітньої історії із спеціальним оглядом на історію Східної Європи”.

В університетах, що знаходилися в межах Російської імперії, даремно було сподіватися бодай на якоесь визнання “українськості”. Університетам відводилася роль аванпостів русифікації, і лише на початку ХХ ст. в деяких з них було дозволено читати невеликі курси історії України. Ті, хто цікавився минулим України і мав намір його вивчати, повинні були шукати якісь інші форми об’єднання і координації своїх зусиль.

Незважаючи на це, університетським центрам належала чимала роль у створенні концептуальних основ української регіоналістики та виробленні відповідних методик. Університети, за оцінкою російського академіка С.Шмідта, “сприяли внесенню небаченого ні раніше, ні пізніше наукового начала – дослідницького і власне методичного – у краєзнавчу роботу і використання висновків і спостережень краєзнавців у працях широкої наукової тематики і високого дослідницького потенціалу”⁵⁷. Зімкнути “високу науку” і краєзнавчі пошуки аматорів допомагали створювані в університетських центрах наукові товариства.

Форма наукових товариств, вдало знайдена ще у першій половині ХІХ ст., відкривала порівняно широкі можливості для унормування наукових відносин, обговорення і публікації наукових результатів. Вони менше, ніж університетські кафедри, контролювалися державою, а головне – мали чималі можливості для встановлення контактів з інституціями подібного профілю у державних межах і поза ними. Тут легше, ніж в університетських аудиторіях, вдавалося порушувати гостро дискусійні, з політичним забарвленням, проблеми, що стосувалися насамперед трагічних обставин історичної долі України. Неабияке значення мало і те, що товариства давали змогу акумулювати меценатські та інші кошти, вкрай потрібні для матеріальної підтримки молодих дослідників і видавничої діяльності.

Природно, що наукові товариства, які виникали спочатку при університетах, мали виразне обличчя регіональних

наукових центрів. Свою діяльність вони починали, як правило, з вивчення і описання відповідних губерній – складання історичних, статистичних, топографічних записок про край передбачалося університетськими статутами. Так виникли своєрідні школи краєзнавства (хоч самого поняття “краєзнавство” ще не існувало), які залучали до роботи над місцевою історією студентів, вчителів, всіх любителів старовини. В міру нагромадження емпіричного матеріалу та вироблення відповідних методик обстежень у полі зору науковців опинялися вже не окремі населені пункти, але й регіони, які склалися переважно навколо учбових округів. Усталювалися критерії районування, а разом з цим зростав інтерес до вивчення регіональної специфіки.

Першим науковим товариством, офіційно визнаним і зареєстрованим в Україні, було *Товариство наук при Харківському університеті*, створене 1812 р. Воно видавало свої “Труди”; праці його членів друкувалися у часописах “Украинский вестник” (1816–1819) та “Украинский журнал” (1824–1825). Напрямок діяльності товариства розроблявся за активною участю засновника університету, вченого і просвітителя В.Каразіна. У доповіді “Об ученых обществах и периодических сочинениях в России”, виголошеній на засіданні Петербурзького вільного товариства прихильників російської словесності у 1820 р., він говорив про те, що замість далеких мандрівок варто описувати “подорожі, справді здійснені у надрах вітчизни нашої”, досліджувати “звичаї її різновидних мешканців”, “заглиблюватися в історію народів”⁵⁸. Саме такий підхід він демонстрував у власних краєзнавчих розвідках “О древностях Слободско-Украинской губернии”, “О значении Харькова для полу-денной России”, “Объяснение подробной таблицы обстоятельств народонаселения в Слободско-Украинской губернии” та ін.

Харківське Товариство наук існувало до 1829 р., і його роль у перетворенні цього міста у своєрідні “українські

Афіни” виявилася досить вагомою. За свідченням О.Сфименко, у харківських інтелігентських колах “починаючи з 20-х років, через 30-і і 40-і, створилася така атмосфера, яка спрямовувала увагу людей, що з нею стикалися, на вивчення української народності і на духовну працю на ґрунті її мови та історичних переказів”⁵⁹.

Спроби утворення історичного наукового товариства у Києві робилися, починаючи з 20-х рр. XIX ст. Але на офіційному рівні починання М.Берлінського та єпископа Євгенія (Є.Болховітінова) підтримки не дістали, і навіть відкриття університету справу з місця не зрушило. Замість історичного товариства 1835 р. було засновано комітет по розшукуванню старожитностей, але він невдовзі припинив своє існування⁶⁰.

Раніше, ніж у Києві, історичне товариство вдалося створити в Одесі. Сприятливі умови для його організації виникли у зв’язку із створенням Одеського учбового округу (1830), а також фактичним перетворенням Рішельєвського ліцею в університет. У Статуті товариства історії і старожитностей (квітень 1839 р.) зазначалося, що воно засновується “для поширення історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію”. Товариство вважало за свій обов’язок “а) збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини, що відкриваються у Південній Росії і мають до неї відношення; б) займатися розшукуванням, розглядом і поясненням документів і актів, що відносяться до історії означеного краю; в) піддавати критичному розглядові свідчення давніх письменників про його місцевості і визначні пам’ятки, і відшукувати сліди їх у теперішньому часі; г) готувати запаси для майбутньої історії краю збиранням достовірних відомостей про нинішній його стан відносно географії і статистики; д) розбирати твори з даного предмету, що виходять російською та іноземними мовами, і визначати ступінь їхньої достовірності і є) публікувати результати своїх

занять, шляхом друкування, для загального відома⁷⁶¹.

Уже один цей перелік свідчить, що на півдні України створювався регіональний історико-краєзнавчий центр і що його засновники чітко визначали коло своїх зацікавлень. Після того, як Рішельєвський ліцей набув статусу університету, навколо одеського товариства згуртувалися не тільки місцеві історики, але й вчені з Петербурга, Москви, Києва, Львова. Серед його почесних членів було кілька відомих істориків Західної Європи. У 1842 р. при Товаристві було створено музей.

Діяльність *Одеського товариства історії і старожитностей* була виразно підпорядкована меті обґрунтування законних прав Росії на придбані у війнах з Туреччиною і Кримом землі, доведенню правомірності ліквідації козацьких вольностей. Проте незалежно від політичних намірів властей товариство перетворилося у науковий центр дослідження політичної і етнічної історії Південної України – зрозуміло, з поправкою на рівень тогочасних історичних знань. Йому ми завдячуємо збиранням, збереженням, науковим описанням унікальних історичних документів, які не дійшли до нашого часу. Тут створювалися традиції експедиційних обстежень краю, фіксації усних оповідей як нового жанру історичних джерел. З стін товариства вийшли вартісні нариси про міграції на території Південної України сербів, урумів, румеїв, про виникнення в краї найбільших міст.

Першим дійсним членом товариства став архієпископ Гавриїл (В.Розанов), який у 1828–1847 рр. займав послідовно катеринославську і херсонсько-таврійську архієрейські кафедри. Ще задовго до утворення товариства він почав обстеження місцевих архівів, збирав легенди, перекази, спогади, опитування старожилів. Великі фоліанти з безцінними матеріалами, переважна більшість яких дійшла до нас лише у такому вигляді, зберігаються в Інституті рукописів НБУ ім.В.Вернадського. З-під пера архієпископа

вийшла перша узагальнююча історія Південної України, яка почала друкуватися у 1853 р. в “Записках” Одеського товариства, а повністю була опублікована у 1857 р. в Твері під назвою “Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый”. Праця містить ґрунтовні відомості про колонізацію Півдня України, національний склад населення, традиції, звичаї, освіту, культуру, урядову політику щодо цього краю. Інша узагальнююча праця Розанова – “Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической”, надрукована у другому томі “Записок” за 1848 рік, містить найрізноманітніші відомості про всі церковні будівлі краю⁶².

Одним з найактивніших членів Одеського товариства був А. Скальковський. По суті він став першим істориком Запорозької Січі. У передмові до першого видання своєї книги “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского”, яка вперше побачила світ 1841 р. і невдовзі витримала ще два видання, Скальковський писав: “Досі ніхто не підозрював існування письмових актів у запорожців: одні вважали їх гайдаками, малоросійськими козаками-втікачами; другі – людьми хоробрими в бою проти ворогів, одначе варварами жорстокими, майже дикими, невірними в слові, безграмотними невігласами... Тепер, коли віднайдені мною запорозькі документи подають нам дипломатичне, церковне, військове, судове, торговельне, адміністративне і навіть приватне листування запорожців, думка про них має змінитися”⁶³. Перу Скальковського належать також праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730–1823” у двох частинах (Одеса, 1836–1838), “Опыт статистического описания Новороссийского края” у двох томах (Одесса, 1850–1853). Д. Багалій вважав праці Скальковського “видатними творами, які займали перше місце в крайовій історичній літературі того часу і були удостоєні вищих нагород Петербурзької Академії

Наук – Демидовської та Уваровської премій”⁶⁴.

Помітну роль в організації і діяльності одеського товариства відіграв М.Мурзакевич. За його безпосередньої участі побачили світ 13 томів “Записок Одесского общества истории и древностей” з публікаціями про кургани Новоросійського краю, матеріалами про історію його освоєння, описами православних монастирів тощо; ним було складено географічну карту стародавніх грецьких поселень на узбережжі Азовського і Чорного морів. Серед праць Мурзакевича – “Краткая история древнего Херсонеса” (1836), “История гетузских поселений в Крыму” (1837), “Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшем двадцатипятилетию, т.е. с 1820 по 1846 год” (1846)⁶⁵. Він був у числі перших істориків, які підняли голос проти безсоромного пограбування і розпродажу чиновниками унікальних археологічних скарбів Криму⁶⁶.

Один з найвагоміших здобутків товариства – публікація джерел, насамперед з історії запорозького козацтва. Протягом 75 років (з 1844) вийшло 33 томи “Записок” товариства. Тут побачили світ кілька описань Криму і Чорного моря, сім томів матеріалів з історії Запорожжя, матеріали про прикріплення селян, нариси з історії окремих міст тощо⁶⁷. Цікавими з точки зору регіоналістики є описи населених пунктів Південної України⁶⁸, документи, що стосуються Новосербії⁶⁹, документи з історії Кримського ханства⁷⁰. На основі цих документів була написана цікава монографія Л.Львова “Отношения между Запорожьем и Крымом”, причому ці відносини викладалися не стільки через призму протистояння, скільки в контексті торговельних і культурних контактів.

Що ж до створення наукового історичного товариства у Києві, то навіть після того, як таке товариство було створене в Одесі, тут зусилля інтелігенції не досягали мети. В одному з листів М.Максимовича до М.Погодіна є згадка про те, що на початку 1841 р. він разом з ректором Духовної

академії І.Борисовим знов порушив перед попечителем київського учбового округу питання про історичне товариство і підготував проект його статуту⁷¹. Проте протягом майже трьох років Бібіков зволював із подачею документів у Петербург, і зрештою поставив перед міністром внутрішніх справ Л.Перовським питання не про наукове товариство історії і старожитностей, а про Тимчасову комісію для розгляду давніх актів при канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора⁷².

Як зауважує Д.Дорошенко, при створенні Тимчасової комісії уряд мав на увазі опублікувати саме ті документи, які б підтвердили “одвічно російський” статус цього краю і, отже, природність і законність політики “обрусіння”. Однак наукове сумління і український патріотизм людей, які взялися за нову справу, дали результат, протилежний очікуваному. “Временная” Комісія обернулася в інституцію постійну і віддала українській історіографії неоціненні послуги виданням великої сили пам’яток і документів української старовини”⁷³.

Урочисте відкриття Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (пізніше за нею закріпилася назва *Археографічної комісії*) відбулося 8 грудня 1843 р. Комісія, провідну роль в якій відігравали М.Максимович, академік Ф.Солнцев, професори В.Домбровський, М.Іванішев, А.Ставровський, розгорнула велику роботу по розшуку старожитностей, їх описанню, публікації документів, переважно з історії Правобережної України. Для зберігання зібраних матеріалів 1852 р. було створено Центральний архів давніх актів. Комісія працювала в тісному контакті з Московським товариством історії і старожитностей, головою якого був М.Погодін, а секретарем О.Бодянський⁷⁴.

Здійснена комісією археографічна робота вражає своїми масштабами. Протягом 40–50-х рр. було опубліковано 4 томи “Памятников”, літописи Г.Габ’янки, С.Величка; з 1859 р. почав виходити “Архив Юго-Западной России”. До

1914 р. було видано 8 частин у 35 томах. У науковий обіг вводився великий матеріал з історії заселення краю, суспільних рухів, станової організації і побуту, історії козаччини і гайдамаччини, історії міст, походження шляхетських родів і шляхетського самоврядування, історії церкви тощо. Головним редактором цієї серії у 1863–1880 рр. був В. Антонович.

Перехід від нагромадження і введення в науковий обіг величезного масиву джерел до аналізу регіональної специфіки певного, чітко окресленого простору, пов'язаний з діяльністю *“Комісії для опису губерній Київського учбового округу”* (1850–1864). Утворений у 1832 р. Київський учбовий округ об'єднував Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську губернії, а з 1839 р. – і Полтавську. Оскільки в його підпорядкуванні були не лише учбові, але й наукові заклади, на базі округу вдалося створити нову форму консолідації громадських зусиль навколо вивчення великого регіону.

Статутом комісії передбачалося дослідження округу *“у природничому, сільськогосподарському і промисловому відношеннях і для їх статистичного описання”*⁷⁵. Однак завдяки активній участі в роботі комісії вже згаданого Д. Журавського, а також прогресивних вчених з Київського університету І. Вернадського, П. Павлова та ін., вона поряд з великою роботою щодо дослідження природно-географічних ресурсів краю виконала і широкую програму історико-краєзнавчих досліджень. Планом географічного, статистичного та історичного його описання передбачалося збирання відомостей про пам'ятники архітектури й живопису; про народні звичаї, обряди, що виникли в давнину і збереглися. Окремо планувалося історичне дослідження внутрішнього життя міст. Інтерес до демографічних проблем не обмежувався аналізом природного руху населення: воно вивчалось за соціальними групами, з урахуванням історії колонізації, майнового стану, занять, звичаїв. Водночас

здійснювалося дослідження “іноплемінного впливу на тутешній край і з диференціацією по губерніях, повітах, містах”⁷⁶. Отже, членів комісії цікавило складне переплетення на цій території різних етнічних впливів і, як показали пізніші дослідження, межі мовних кордонів (“границы малороссийского наречия”)⁷⁷.

Програмою діяльності комісії передбачалося також вивчення історії промисловості в краї і статистики народонаселення, чим закладалися водночас основи соціоекономічного краєзнавства і регіональної демографії. Докладну характеристику демографічного розвитку Полтавської губернії у XVII – XVIII ст. дав у статті, опублікованій у III томі “Трудов” комісії, М.Маркевич. Його вважають сьогодні фундатором історико-демографічного вивчення народонаселення України, звертаючи увагу, зокрема, на те, що він точніше, ніж його наступники, визначив величину двору в українських переписах і дослідив вплив природного руху і міграцій на темпи зростання населення⁷⁸. Давши докладну характеристику надто тяжких умов життя українського селянина, Маркевич саме з них виводив високий рівень захворюваності і смертності, особливо жіночої і дитячої.

Поступово комісія ставала, як це переконливо показав В.Горленко⁷⁹, фактичним центром етнографічної науки в Україні. З усіх її кінців на адресу комісії надходили етнографічні описи, авторами яких були місцеві вчителі, церковні діячі. Так з’явилися історико-етнографічні нариси про Олишівку, Мглин, Переяслав, Острог та інші міста і містечка України. А серія капітальних монографій “Естественная история губерний Киевского учебного округа” (6 томів, 1850–1856) була по суті першою спробою комплексного вивчення природних багатств краю.

Внесок комісії у дослідження історії населення і природних ресурсів великого регіону виявився настільки вагомим, що керівництво Російського географічного

товариства виступило з ініціативою перетворення її у відділ РГТ. Реалізувати цю ідею у той час не вдалося, але у 1873 р. *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства* у Києві все ж було створено. Головну роль у тому, що Київ ставав визнаним регіональним центром народознавства, відіграв П. Чубинський, на той час уже відомий етнограф і поет. У 1872 р. побачили світ перші томи його семитомної праці “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, яка мала широкий науковий резонанс. За свідченням М. Драгоманова, відкриття відділу стало логічним наслідком здійснених Чубинським масштабних народознавчих студій. Якщо Археографічна комісія заклала основу “для народного напрямку українського” своїми історичними працями, то відділ мав робити те ж саме за допомогою у першу чергу етнографічно-статистичних методів⁸⁰.

З діяльністю київського відділу РГТ дослідники пов’язують початок періоду “українського науково-культурного самовизначення”⁸¹. На відміну від інших регіональних відділів товариства, зокрема Кавказького, Південно-Західний мав національне обличчя, “український характер”. Офіційно відділ створювався не лише для трьох губерній Правобережжя, а для всіх п’яти губерній, що становили Київський учбовий округ.

У своїй промові на першому засіданні Південно-Західного відділу РГТ 13 лютого 1873 року Чубинський поставив його утворення в контекст оживлення економічної і інтелектуальної діяльності в суспільстві, виникнення нових наукових осередків, відкриття шкіл для народу. Зазначивши, що перед відділом стоїть завдання етнографічно-статистичного вивчення краю, він підкреслив, що проводиться воно має на об’єктивному ґрунті. “Треба відмовитися від природного в житті цього краю роздратування, цілком законного там, де історія породила ненормальність життя”. Насамперед, перед відділом постане завдання вивчення

трьох етнографічних типів – українського, польського і єврейського, “і тих економічних умов, в яких їм доводиться жити”⁸².

За короткий час відділу вдалося налагодити широку систему зв'язків з науковими організаціями в Росії і за її межами – університетами, археографічними комісіями, закордонними географічними товариствами. Він утворив унікальну наукову бібліотеку і музей, виношував плани об'єднання музеїв, бібліотек і канцелярій усіх 9 наукових товариств, які існували на той час у Києві. Так закладався фундамент майбутньої Академії Наук і майбутньої Національної бібліотеки України.

Відділ виступив з ініціативою проведення у Києві одноденного перепису населення (2 березня 1874 р.), взяв активну участь у проведенні там же III Всеросійського археологічного з'їзду (серпень – вересень 1874 р.). Про останній М.Грушевський писав як про справжнє свято українознавства – настільки вагомим був його внесок у справу дослідження історії України⁸³.

Доповіді, прочитані на 28 засіданнях відділу РГТ, публікувалися у його “Записках” (вийшли 2 томи, ще три підготовлені не побачили світу). Серед цікавих матеріалів історико-регіонального змісту, опублікованих у двох томах “Записок”, – статті В.Антоновича про промисловість Південно-Західного краю у XVIII ст., О.Лоначевського і Г.Купчанка про пісні буковинського народу з історико-географічною розвідкою про Буковину, результати кліматологічних досліджень Києва, проведені О.Клосовським тощо. Започатковану відділом серію популярних брошур для народу М.Драгоманов охарактеризував як “популярну енциклопедію в європейсько-поступовому напрямку”⁸⁴. Три праці співробітників відділу були відзначені престижними російськими і міжнародними преміями, а П.Чубинський за свою багатотомну працю дістав на Паризькому географічному конгресі 1875 р. Золоту медаль.

Таким чином, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства зробив серйозну заявку на роль не лише регіонального, але й загальноукраїнського наукового центру. Проте дні відділу були вже злічені. Ідею його негайної ліквідації обстоював помічник попечителя київського учбового округу М.Юзефович, лякаючи офіційний Петербург “початками народжуваної у спокушених умах гайдамаччини” і доводячи, що поки Драгоманов і Чубинський будуть у Києві, “ніякі заходи не припинять руху, який виник з їхньої ініціативи”⁸⁵. Неофіційний орган відділу – “Киевский телеграф” – Юзефович характеризував як “склад українофільських проповідей і доктрин”, а сам відділ – як “організовану партію”, яка “почала пред’являти свої права і недвозначні вимоги на національний сепаратизм”⁸⁶. Свій вихід із числа членів товариства Юзефович супроводив гучними деклараціями про невизнання ним “національного партикуляризму – рідного брата партикуляризму політичного”⁸⁷. У травні 1875 р. питання про українофільську пропаганду обговорювалося за велінням імператора на особливій нараді. На журналі цієї наради Олександр II наклав резолюцію: “Виконати, але з тим, щоб відділ Географічного товариства у Києві *у нинішньому складі був закритий* і щоб відкриття його знов не могло відбутися інакше, як з мого дозволу на подання міністра внутрішніх справ”⁸⁸. Неодноразові спроби відновити роботу відділу виявилися безуспішними.

Змиритися із втратою авторитетного регіонального наукового центру київським вченим допомогло те, що паралельно з ним в місті уже функціонувало історичне товариство. Про згоду імператора на його створення Міністерство внутрішніх справ повідомило генерал-губернатора 16 грудня 1872 р.⁸⁹ Перше засідання *історичного товариства Нестора-літописця* відбулося 10 листопада 1873 р. Невтомному патріархові українознавства, що впродовж усього свого життя добивався його відкриття –

М.Максимовичу – не судилося дожити до цієї дати. Трапилося так, що його ідею “перехопив” спритний ділоک від науки І.Хрущов, який у 1872 р. добився затвердження власного статуту історичного товариства. Під час бюрократичної тяганини навколо створення ще одного історичного товариства – при Київському університеті, а потім навколо об’єднання двох історичних товариств Максимович помер. Серед членів-фундаторів об’єданого товариства були В.Антонович, В.Іконников, І.Малишевський, П.Лебединцев; в його роботі у різний час брали участь М.Владимирський-Буданов, І.Лучицький, П.Єфименко, І.Каманін та інші відомі вчені. Першим головою товариства був помічник попечителя Київського учбового округу М.Тулов. З 1877 по 1881 рр. його очолював О.Котляревський, у 1881–1887 рр. – В.Антонович, у 1887–1899 рр. – В.Владимирський-Буданов⁹⁰.

У 1921 р. у зв’язку з реорганізацією Київського університету товариство було приєднане до ВУАН на правах повної автономії у науковій діяльності. У такому вигляді воно проіснувало до 1931 р., коли звільнення установ ВУАН “від чужого завданням радянської влади елементу”⁹¹ означало майже повну ліквідацію осередків української історичної науки.

Чисельність членів ІГНЛ становила у 1873 р. 6 почесних членів і 15 дійсних, у 1893 р. відповідно 24 та 108, у 1924 – 12 і 186. З 1879 по 1914 рр. побачили світ 24 збірника “Чтений в историческом обществе Нестора-летописца” у 49 випусках. Товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено понад 1400 наукових доповідей⁹².

Загалом товариство мало офіційний, “общерусский” характер. Регіональна проблематика була представлена майже виключно дослідженнями з археології та історичної топографії Києва і Київщини. Виключенням були цікаві доповіді молодих на той час М.Грушевського про Барське староство й особливості управління і суду на Поділлі та Д.Багалія про князів і віче у Сіверській землі та земельні

відносини на Лівобережжі. Виразного громадського звучання набула організована товариством наукова дискусія з приводу етногенезу українців та проблем їх розселення на Подніпров'ї. Спір “южан с северянами”, розпочатий М.Погодіним, на засіданнях товариства продовжив його прибічник О.Соболевський. Опонентами Соболевського виступили В.Антонович, М.Дашкевич та інші вчені, які переконливо доводили автохтонність українського населення на теренах Наддніпрянщини. “Саме положення про розрідження населення Києва, – зазначав Антонович, – більше історична фікція, ніж доведений історичний факт”. На думку М.Дашкевича, історичні дані “не підтверджують здогаду про етнографічні зміни складу населення Київської області до XVI ст.”⁹³

Втім, як свідчив пізніше О.Гермайзе, доповіді на українські теми були нечастими на засіданнях товариства, оскільки провід у ньому “належав тим групам, які мали певний українофобський напрямок”⁹⁴. Із співробітництвом з людьми, далекими від українського руху і ворожими йому, мусили миритися всі регіональні історичні центри.

Не становило винятку у цьому відношенні і створене у 1872 р. при Київській духовній академії *Церковно-археологічне товариство* (з 1901 р. – Церковно-історичне та археологічне товариство). “Труди” Київської духовної академії, що були друкованим органом товариства, пропагували росієцентристський погляд на історію України. Проте у працях, підготовлених членами товариства (дійсних членів було 200), вводився в обіг чималий фактичний матеріал з історії Правобережної України, зокрема з історії Поділля, Волині⁹⁵. Незмінний учений секретар товариства М.Петров за працю “Историко-топографические очерки давнего Киева” (К., 1897) був удостоєний Великої золотої медалі. В активі товариства – велика підготовча робота по проведенню у Києві III і XI археологічних з’їздів (1874 та 1899 рр.), а також VI з’їзду в Одесі (1884), XII у Харкові

(1902), XIII у Катеринославі (1905), XIV у Чернігові (1908).

Важко переоцінити вклад, внесений у київську регіоналістику журналом *“Киевская старина”*, який видавався з 1882 по 1906 рік. Зусиллями В.Антоновича, О.Лазаревського, Ф.Лебединцева, П.Житецького, В.Науменка та інших діячів української науки і культури він перетворився не тільки в авторитетне наукове видання, але й у своєрідний регіональний науковий центр. Симптоматично, що перший номер журналу відкривався статтею В.Антоновича *“Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие”*, в якій стисло викладалася нова українська концепція історичного процесу. Основи української регіоналістики заклали вміщені в журналі великий нарис *“Очерк истории Юго-Западной Руси”* (без зазначення автора), праці О.Лазаревського (*“Из истории сел и селян Левобережной Малороссии”*, *“Запорожье в конце XVIII в.”*), О.Єфименко (*“Очерки истории Правобережной Украины”*), Д.Багалія (*“Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры”*) та ін.

Всього у 94 томах, що вийшли за майже чвертьвікову історію журналу, було вміщено 1062 статті і замітки з історії, 228 – з археології, 304 – з історії церкви⁹⁶. За словами М.Грушевського, протягом всього цього часу *“журнал зберігав за собою центральне значення в українознавстві, деякою мірою навіть – в українському інтелігентському житті Росії. У тодішніх умовах, за неможливості мати українські товариства, українську пресу “Киевская старина” служила органом українофільства, своєрідною українською науковою корпорацією, вченою установою, єдиною у своєму роді. В усякому разі, при всіх недоліках своїх – певній вузькості кругозору і відсталості інтересів – “Киевская старина” відіграла визначну роль в українських студіях”*⁹⁷.

Ця роль, зрозуміло, була б ще більшою, якби не постійні звинувачення на адресу журналу, що лунали з боку

запеклих українофобів. Про них Ф.Лебединцев писав М.Костомарову: “Єдина неділима Росія, – вигукують Юзефовичі, отже немає чого чіпати Південну Росію, її історію, мову тощо, а значить і ніякого такого журналу не потрібно. Хто думає інакше, того вже і сепаратистом і ким завгодно готові вважати”⁹⁸.

Особливу роль у становленні української історичної регіоналістики довелося відіграти *Науковому товариству імені Шевченка* у Львові, заснованому 1873 р. Організоване спочатку як науково-просвітницька інституція, товариство через дев’ять років було перетворене в наукове з досить високим статусом дійсних членів. У його складі працювали три секції: історико-філософська, філологічна та математично-природописно-лікарська. Керівники НТШ намагалися зробити його всеукраїнською науковою установою, зародком майбутньої Академії Наук. За І.Франком, існувала домовленість з австрійським цісарем – в разі видання товариством 2-3 томів своїх “Наукових записок” визнати за ним статус академії і надати субсидію у 30 тис. гульденів⁹⁹. Ця висока мета об’єднала навколо товариства відомих вчених-українознавців по обидва боки кордону. У товаристві активно співробітничали В.Перетц, В.Іконников, М.Довнар-Запольський, А.Кримський, М.Біляшівський, В.Гнатюк, Ф.Вовк та ін. Серед зарубіжних членів були такі авторитетні в світі фахівці як А.Єнсен, І.Бодуен де Куртене, О.Шахматов, Л.Нідерле, Т.Масарик, В.Ягіч, Ф.Корш та ін.

У своїх дослідженнях вчені товариства спиралися на широку джерельну базу, яка їхніми ж зусиллями активно вводилася у науковий обіг. Створена у 1896 р. Археографічна комісія НТШ виявляла і опрацьовувала документи в архівах, бібліотеках, музеях Петербурга, Москви, Кракова, Варшави, Києва. Товариство мало власний музей, заснований 1893 р.¹⁰⁰ Про масштаби роботи товариства може дати уявлення хоча б той факт, що за час головування у ньому М.Грушевського (1897–1913 рр.) в історичній секції відбулося 303 засідання,

на яких прочитано 527 доповідей. 76 з них були присвячені Західній Україні¹⁰¹.

Період головування М.Грушевського – “золота доба” в історії НТШ. Під його редакцією від 1895 р. вийшло 110 томів “Записок” товариства, 88 книг “Літературно-наукового вісника”, близько 30 інших праць¹⁰². З ініціативи Грушевського були започатковані також серії “Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України” та “Українсько-Руський Архів”, де публікувалися переважно матеріали з історії економічного і культурного життя Галичини. Чимало матеріалів, що стосувалися історії культури, побуту українства, було вміщено у виданнях “Етнографічний вісник” (38 томів) та “Матеріали до українсько-руської етнології” (22 томи). Загалом під редагуванням і головуванням Грушевського в рамках НТШ побачили світ 423 томи наукових публікацій¹⁰³. Для регіоналістики особливе значення має той факт, що в рамках НТШ на новій архівній базі почала вивчатися історія Галицької Русі, історія аграрних відносин в Галичині. IV, V, VIII томи “Записок НТШ” містили цікаві матеріали про історію шкільництва і культури в краї. Завдяки зусиллям товариства побачила світ чотиритомна праця В.Шухевича “Гуцульщина”, яку І.Франко в огляді української літератури в енциклопедії Ф.Брокгауза та І.Ефрона назвав “чудовою”¹⁰⁴. Фактичними друкowanими органами товариства були журнали “Зоря” і “Літературно-науковий вісник”, що змінив “Зорю” у 1898 р.

Заслугу НТШ становило насамперед те, що йому вдалося привернути до українського питання увагу світової громадськості і засвідчити факт існування української науки у надзвичайно складних умовах невизнання українського етносу. М.Грушевський пізніше писав з цього приводу, що коли поява Шевченка сама собою засвідчила факт існування української літератури, то товариство його імені “не дискусією, а фактом доказало теорему повноти української

культури... Хоч без титулу, воно знайшло признання свого академічного характеру в світових наукових кругах”¹⁰⁵. Відомості про поточну наукову роботу, звіти правління товариства і його закладів вміщувалися в “Хроніках”, які виходили 4 рази на рік українською і німецькою мовами (з 1900 року вийшло 48 номерів)¹⁰⁶.

Пом’якшення урядових заборон щодо українського слова внаслідок революції 1905–1907 рр. дало змогу Грушевському створити *Українське наукове товариство* у Києві. У 1908 р. до Києва було перенесене і видання “Літературно-наукового вісника”. Органами УНТ стали “Записки Українського наукового товариства у Києві”, а також журнал “Україна”, який замінив у 1906 р. “Киевскую старину”.

Товариство складалося з історичної, філологічної, природничо-технічної, медичної та статистико-економічної секцій, етнографічної та археографічної комісій. Як зазначалося у статуті товариства, воно бачило своє завдання у тому, щоб “будувати розсипану хramину української науки, розбитої, зруйнованої довгими часами репресій і заборон”¹⁰⁷. У 1908 р. до складу товариства входило 50 членів, серед яких були В. Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, П. Житецький, О. Русов, М. Сумцов, Д. Щербаківський та ін. Історичну секцію очолювали Г. Павлуцький, В. Щербина, І. Джиджора та А. Яковлів. Товариство проіснувало 14 років (у 1921 р. його секції, інститути та музеї увійшли до складу Української Академії Наук). УНТ видало 15 томів “Записок”, виходив також “Український етнографічний збірник”, збірники окремих секцій.

Головну заслугу УНТ М. Грушевський бачив у тому, що воно поставило на практичні рейки не тільки організацію Української Академії наук, “але й українізацію наукових установ Києва й України, всього її наукового життя”¹⁰⁸. Проте обстановка, в якій довелося працювати товариству, внаслідок війн і революцій була дуже

складною. Не в останню чергу завдяки цьому регіональні проблеми помітного місця в його виданнях не займали. Те, що вдалося розпочати, через брак коштів і утиски, які посилювалися в час Першої світової війни, не завжди доводилося до кінця. Так, підготовлене до друку Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку вдалося видати лише у 1929 р. після ґрунтового доопрацювання К.Лазаревською¹⁰⁹.

Серед місцевих наукових товариств, які могли претендувати на роль регіональних центрів, слід насамперед згадати *Товариство дослідників Волині*, яке сформувалося наприкінці XIX ст. Завдяки ініціативі відомого українського етнографа М.Коробки навколо його утворення протягом 1896 р. велися активні дискусії, які допомогли визначити профіль майбутнього товариства і його завдання. Статут товариства обговорювався на його першому засіданні 3 квітня 1897 р., але лише через три роки вдалося здобути офіційний дозвіл на відкриття товариства. На той час навколо нього вже об'єдналися 162 почесні і дійсні члени¹¹⁰. Історична секція товариства мала відділи політичної і побутової історії, архівознавства, археографії, археології, палеографії, геральдики, етнографічна – відділи етнографії, статистики населення, звичаєвого права, народної мови й літератури, діалектології¹¹¹. На видання праць В.Кравченка, який з 1901 р. очолював Етнографічну комісію товариства, Російська Академія Наук виділила 400 крб. – “з огляду на їх визначний науковий інтерес”¹¹².

Особливо багатогранною діяльністю товариства стала відтоді, коли його фактичним керівником у 1910 р. став майбутній академік П.Гутківський. Товариство мало власну бібліотеку і архів, видало 14 томів “Трудов”. На відміну від інших наукових товариств історичного профілю, воно активно вивчало також природу, геологію, географію, мистецтво Волині, причому не тільки у межах губернії, але й на матеріалах Волинського князівства¹¹³.

Для дослідження Поділля багато зробив *Подільський епархіальний історико-статистичний комітет*, заснований архієпископом Леонтієм 1865 р. Комітет ставив своєю метою суцільне історико-статистичне описання краю; ним було взято на облік 21686 поселень та урочищ Поділля. Одним з найдіяльніших членів комітету був редактор “Подольских епархиальных ведомостей” М.Яворовський. До 1876 р. “Ведомости” відігравали роль друкованого органу комітету, публікуючи на своїх сторінках історико-статистичні описи міст, сіл, парафій, церков тощо. У комітеті активно працювали С.Лобатинський, М.Симашкевич, О.Павлович, М.Багинський, Й.Ролле та ін. Члени комітету брали участь у проведенні етнографічної експедиції по комплексному вивченню Подільської губернії у 1869–1870 рр., якою керував П.Чубинський. У 1890 при Комітеті було створено Давньосховище старожитностей, яке складалося з бібліотеки, архіву та відділу речових пам’яток церковної старовини. Це був перший офіційний краєзнавчий музей на Поділлі, розташований у м.Кам’янці-Подільському.

Поступово комітет перетворився в авторитетне наукове товариство, визнаний центр наукового поділлєзнавства. У 1895 р. до його складу входило 13 почесних, 81 дійсний член і 31 кандидат у дійсні члени. У 1903 р. комітет був реорганізований у Подільське епархіальне історико-археологічне товариство; його головою аж до закриття у 1921 р. був відомий історик, археолог, етнограф, музеєзнавець Ю.Сіцінський. 12 випусків “Трудов” комітету і товариства (1876–1916) містять історико-статистичні описи краю, “Матеріали до історії унії в Поділлі”, цінні бібліографічні покажчики з історії краю¹¹⁴.

Чимала роль у дослідженні Лівобережжя і Слобожанщини належала *історико-філологічному товариству при Харківському університеті*, заснованому 1877 р. Як зазначав через чверть століття один з найактивніших членів

товариства Є.Редін, “інтерес до вивчення питань, пов’язаних з культурною історією місцевого краю у широкому розумінні цього слова... був завжди головним серед інших наукових інтересів і запитів у діяльності Товариства”¹¹⁵. Саме тому у ньому “під зовнішньою російською формою снувалася міцна нитка українознавства”¹¹⁶. Коло інтересів товариства було досить широким: крім дослідження регіональних проблем Лівобережжя і Слобожанщини, воно впритул займалося пам’яткоохоронною діяльністю, проблемами етнографії, археології, української філології. З 1880 р. при товаристві існував архів, що зберігав документи Малоросійської колегії та місцевих установ XVIII–XIX ст., етнографічний музей, дві бібліотеки. Орган товариства – “Сборник Харьковского историко-филологического общества” виходив з 1886 по 1914 рр.; усього було видано 21 том. Крім “Сборника”, товариство видавало ще “Труды” (тт.1–7, 1893–1902) та “Вестник” (вип.1–5, 1911–1914). Товариство очолювали В.Надлер (1877–1878), О.Потебня (1878–1890), М.Дринов (1890–1897), М.Сумцов (1897–1918); активно працювали в ньому М.Плохинський, О.Русов, О.Кирпичников та ін. Товариство припинило свою діяльність у роки громадянської війни; його бібліотечні фонди були передані Харківському університету.

У Чернігові роль регіонального краєзнавчого центру відігравав *Чернігівський губернський статистичний комітет*, який після реорганізації у 1861 р. проголосив своєю метою “повне, всебічне вивчення краю”. Кілька томів “Записок” комітету, видані за активною участю О.Лазаревського, майже повністю укомплектовані історико-краєзнавчими матеріалами. У 70-х рр. роль місцевого краєзнавчого центру перейшла до статистичного відділення (бюро) губернської земської управи, яка видавала багатомні серійні видання “Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии” (у додатках до неї вміщувалися, зокрема, фрагменти Рум’янцевського опису,

а також “Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии”)¹⁷.

Помітний вклад у вивчення історії окремих місцевостей України внесли *губернські вчені архівні комісії*, які діяли в Чернігові, Херсоні, Катеринославі, Полтаві, Києві. У працях, що вони видавали, вміщувалися цікаві матеріали з історії міст. Так, у “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” (вип.3) було опубліковано змістовну працю Я.Новицького “История города Александровска”. В “Трудах Черниговской УАК” (вип.7) до 1000-річчя першої згадки про Чернігів з’явилася стаття К.Карпінського про найдавнішу історію міста. У “Трудах Полтавской УАК” друкувалися нариси про минуле Ромен, Кобеляк, Решетилівки (вип.3,4,15)¹⁸.

З-поміж учених архівних комісій, які діяли на території нинішньої України, особливо активно працювала *Таврійська*, утворена у 1887 р. (у 1923–1931 рр. – Таврійське товариство історії, археології й етнографії). Першим головою ТУАК був відомий громадський діяч і вчений О.Стевен, впродовж багатьох років її очолював О.Маркевич. Заслуги останнього у дослідженні історії Криму виявилися настільки вагомими, що у 1927 р. його було обрано членом-кореспондентом АН СРСР. З участі у роботі ТУАК почався шлях у науку відомих істориків – Б.Грекова, С.Бібікова.

Видання ТУАК–ТТІАЕ – “Известия” – налічують 61 том (Сімферополь, 1887–1931). Три випуски бібліографічного огляду О.Маркевича “Таурица: опыт сочинений, касающихся Крыма, Таврической губернии вообще” (1894–1902) і досі лишаються цінним посібником для всіх, хто цікавиться історією регіону. Це ж стосується вміщених в “Известиях” численних документальних публікацій і оглядів, значення яких незмірно зросло у зв’язку з втратою у воєнному вирі значної частини документів з історії Криму. Діяльність ТУАК відіграла вирішальну роль у створенні Центрального архіву Криму, Центрального музею Тавриди,

його бібліотека становить основу фондів кримознавчої бібліотеки “Таврика”¹¹⁹.

Загалом на території підросійської України на початку ХХ ст. діяло 13 регіональних та 9 загальноросійських наукових товариств і 6 губернських архівних комісій¹²⁰. Робота по вивченню окремих регіонів України велася майже в усіх губернських містах. Але зусилля дослідників були розпорошені і нескоординовані. У той час, як цілий ряд слов’янських народів уже мав свої Академії Наук (Югослов’янську у Загребі (1866), Польську у Кракові (1871), Сербську у Белграді (1886), Чеську у Празі (1889), в Україні питання про Академію Наук всерйоз навіть не ставилося. У 1916 р. з’явився, щоправда, проект реорганізації НТШ в Академію Наук, але гострий конфлікт у його керівництві став цьому на заваді. Процес інституалізації української науки істотно просунувся вперед лише у контексті Української національної революції. Заснування у листопаді 1918 р. Української Академії Наук стало рубежем, за яким “горизонтальне” дослідження історії України набуло систематичного, скоординованого характеру.

Серед постійних комісій ВУАН, які до приїзду у Київ М.Грушевського зробили особливо помітний внесок у справу регіонального дослідження України, на перше місце слід поставити *Постійну комісію для складання історико-географічного словника української землі* (голова – Д.Багалій, керівник – О.Грушевський, секретар – О.Гермайзе). Словник передбачалося видати у кількох томах, охопивши історію заселення українських земель, населених пунктів, включивши і сучасний географічно-статистичний матеріал¹²¹. За кожним із співробітників комісії був закріплений конкретний регіон дослідження: О.Грушевський вивчав Східну Волинь, І.Каманін – Західну Волинь, С.Перфецький – Галичину і Холмщину, О.Гермайзе – Західну Чернігівщину, В.Щербина – південну Київщину, Л.Добровольський – північну Київщину,

В.Данилевич – Східне Поділля, К.Лазаревська – Чернігівщину¹²². Видати словник, проте, не вдалося. Протягом 1927–1931 рр. комісія видала 4 томи “Історично-географічного збірника”. Ще чотири томи, які були підготовлені, не побачили світу у зв’язку з розгромом історичних установ ВУАН.

У числі інших комісій, створених в системі ВУАН, помітний інтерес до регіональних проблем виявляли *Комісія по вивченню західноруського та українського права* і *Комісія по вивченню звичаєвого права*. Першу комісію, створену ще 1919 р., очолювали Ф.Тарановський та М.Василенко. Комісія досліджувала в регіональному розрізі земельно-правові відносини, проявляла особливий інтерес до юридичного устрою Запорозжя. У її складі поряд з правознавцями плідно працювали також історики Д.Багалій, В.Щербина, О.Новицький, В.Модзалевський та ін.¹²³

Щодо краєзнавчих досліджень, то до 1922 р. координуючим центром для них в системі УАН був *Антропологічно-етнографічний музей ім. Ф.К.Вовка*. Ситуація істотно поліпшилася, коли цю справу взяла в свої руки створена в листопаді 1922 р. *комісія краєзнавства при ВУАН* у складі академіків А.Лободи (голова), О.Фоміна, І.Шмальгаузена, М.Птухи. Наприкінці року до складу комісії були кооптовані академіки М.Василенко, П.Тутківський, професор М.Шарлемань та ін. Комісія оголосила себе правонаступницею історико-археологічної комісії колишнього Українського наукового товариства і працювала в тісному контакті з Центральним бюро краєзнавства. Вона налагодила систему обліку всіх краєзнавчих організацій України, поставила на науковий ґрунт завдання створення краєзнавчої бібліографії.

Друга академічна краєзнавча комісія була створена у Харкові спеціально для дослідження Слобожанщини. Її очолив професор Д.Зеленін, його заступником був О.Федоровський. Наприкінці 1923 р. у складі ВУАН було створено

і третю краєзнавчу комісію – Одеську – на чолі з С.Дложевським. Одеська комісія мала свої філіали у Херсоні і Тирасполі.

Система регіональних інституцій історичного профілю, яка діяла на українських теренах у ХІХ і на початку ХХ ст., достатньою мірою досліджена. Окремі її ланки в останні роки висвітлювали Л.Баженов, С.Білокін, С.Водотика, І.Верба, І.Гирич, Т.Григор'єва, О.Журба, С.Заремба, В.Заруба, С.Кошель, Р.Кучер, В.Онопрієнко, В.Педич, З.Першина, Т.Щербань і багато інших авторів; в узагальненому вигляді вона представлена у праці П.Тронька "Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття". Як нам здається, назріла потреба у солідному довідковому виданні про регіональні наукові центри України історичного профілю, з акцентом не лише на кількісній, але й на змістовній стороні їх діяльності. Адже проведена ними величезна робота не тільки заклала міцний фундамент для створення узагальнюючих праць з історії України, але й сприяла вихованню тисяч ентузіастів-краєзнавців, завдяки зусиллям яких пізніше вдалося на величезному матеріалі відтворити історію всіх регіонів України, всіх її міст і великих сіл.

3. Програмне і методичне забезпечення

Безпрецедентний розмах історико-регіональних досліджень ХІХ ст. не в останню чергу пояснювався тим, що наукові установи і регіональні наукові товариства задалегідь дбали про їх програмне і методичне забезпечення. Кожному обстеженню, кожній експедиції передувала підготовка відповідних програм і ознайомлення з ними громадськості через пресу і спеціальні анкети.

Велику роботу по узагальненню всього зробленого у цьому напрямі провела О.Боряк. Складений нею каталог етнографічних програм, починаючи з другої половини ХVІІІ

ст. і аж до наших днів, містить величезну за обсягом інформацію про напрями методичної роботи, яка дала змогу здійснювати історико-краєзнавчі дослідження на належному науковому рівні. Водночас введені до каталогу програми є своєрідним джерелом для вивчення історії науки, наукової культури, аналізу формування методологічних дослідницьких засад регіоналістики¹²⁴.

Перші методики краєзнавчих обстежень почали складатися ще у XVIII ст. В.Татіщев у 1737 р. склав широку програму обстеження регіонів, яка містила 198 запитань з географії, статистики, історії, антропології, етнографії. Передбачалося виявлення походження назви певної території, меж губерній та провінцій з характеристикою рельєфу, клімату, надр, населення (із зазначенням видів його діяльності), характеру будівель, типових хвороб. Створити відповідно до цієї програми скільки-небудь повну картину життя імперії не вдалося, хоч відповіді на анкету з місць надходили¹²⁵.

Неможливо переоцінити значення роботи по складанню програм обстежень регіонів імперії, здійсненої М.Ломоносовим у ході роботи над новим "Російським атласом". Для виправлення атласу, виданого у 1745 р., у 1759 р. було складено "Запроси" з 30 пунктів, розіслані в усі губернії, зокрема в Київську і Белгородську губернські канцелярії. Програма містила запитання про кордони і центри губерній і провінцій, міста, найбільші села, промисловість, сільське господарство, транспорт, торгівлю, етнічний склад населення тощо. За М.Кострицею, "анкета охоплювала настільки широке коло питань, що фактично перетворилася в комплексну краєзнавчу економіко-географічну програму вивчення країни"¹²⁶.

Відповідно до програми вивчення природних ресурсів, економіки, населення, що здійснювалася Російською Академією наук, почалися згадувані вище експедиційні дослідження ряду регіонів країни. До числа територій, що

підлягали обстеженню Великої академічної експедиції 1768–1774 рр., потрапила і “Мала Росія”.

На той час Україна, за свідченням відомого російського етнографа О.Піпіна, “для більшості північного російського суспільства була terra incognita. Історія Малоросії була відома мало, а коли з’являються, нарешті, перші досліді знайомства із сучасною народністю, російським етнографам доводилося ніби відкривати Малоросію”¹²⁷.

Одним з тих, хто не тільки “відкривав” Україну для російського суспільства, але й створював методичний фундамент для її наступних обстежень, був Й.-А.Гільденштедт. Об’їхавши в 1774 р. Лівобережжя і Слобожанщину, він користувався заздалегідь підготовленим запитальником, що стосувався занять, побуту, культури, а також “звичаїв, світських і духовних обрядів”. Щоденник Гільденштедта зафіксував специфіку Слобідської України, яка полягала в інтенсивному культурному взаємовпливі росіян і українців. Він відзначав, зокрема, що росіяни запозичили в українців оранку волами, техніку будівництва житла.

Створений при Академії наук Топографічний комітет, членом якого був і Гільденштедт, розробляв плани і програми комплексного вивчення країни, зокрема “Проспект топографічного опису Росії”. З діяльністю цього комітету була пов’язана поява першої складеної на Україні програми збирання статистичних, географічних та етнографічних відомостей, яка призначалася для розсилання по містах і селах Малоросії. Автором її був уродженець Чернігівщини, видавець першого історико-археографічного журналу “Российский магазин” Ф.Туманський, що мав звання “ученого кореспондента Академії наук”. Характерним для цієї програми (а точніше, двох взаємозв’язаних програм, перша з яких призначалася для обстеження міст, а друга – сіл), була спроба дати уявлення не лише про заняття населення, природні умови, визначні місця, але й про специфіку губерній і сотень, особливості місцевих говірок

і діалектів. Програма Туманського, хоч і спиралася на вже набутий в Росії досвід, все ж не копіювала академічні програми, а доповнювала і розвивала закладені в них ідеї. Як вважає В.Горленко, вона не мала аналогів в інших європейських країнах; перша анкета для збирання даних матеріальної і духовної культури в Європі з'явилася лише у 1810 р.¹²⁸

Програмне забезпечення регіональних студій уже на початку ХІХ ст. доповнювалося експедиційним. Пріоритет в аматорському обстеженні пам'яток культури України належить вже згадуваному А.Чарноцькому (З.Доленга-Ходаковському), який розробив методику "вчених подорожей", пізніше широко застосовувану. Під час подорожей по Україні (1818–1820 рр.) він реєстрував і описував городища та могили, збирав фольклорні матеріали. Своєрідний синкретичний підхід до даних археології й топоніміки був розвинутий дещо пізніше П.Кеппеном під час наукового описання давніх укріплень у Криму¹²⁹.

Вище вже йшлося про плідний початок діяльності Товариства наук при Харківському університеті, який був забезпечений насамперед увагою і повагою до програмного забезпечення власної діяльності. Основи його були закладені у складеному Г.Успенським "Наставлении учителям для составления исторических, топографических и статистических записок". У 1815 р., очолюючи словесне відділення Товариства Наук, Успенський підготував нову програму збирання історичних, топографічних та статистичних даних, адресовану викладачам, які здійснювали перевірки учбових закладів ("візитації"). У такий спосіб, вважав він, можна буде створити базу для систематичного наукового вивчення краю¹³⁰.

Спробою створення узагальнюючої програми вивчення старожитностей була "Записка для обозрения русских древностей" Імператорського Археологічного товариства 1851 р. По суті це була перша анкета, в якій, крім збирання

відомостей про топографію сіл, монастирів, про городища, кургани, кладовища, передбачалося вивчення і описання різновидових пам'яток архітектури, мистецтва, етнографії від XI століття до 1700 р. Планувалися не лише обмірювання курганів, печер, підземних ходів, але й розкопки. Особлива увага приділялася історії й архітектурі церковних і монастирських будівель: анкета передбачала збирання докладних відомостей про вік церкви та її зовнішній вигляд, бані, хрести, вікна, вівтарі, іконостаси, надгробки тощо. Заслуговує бути відзначеною і пильна увага до світського зодчества – фортець, земляних валів, дерев'яних острогів, палаців, теремів тощо¹³¹.

На багато років певним еталоном регіональних дослідницьких програм стала програма Російського географічного товариства, яка видавалася у 1847, 1848 та 1852 рр. і поширювалася у всіх губерніях, у тому числі і в Україні. Проте вона не повністю задовольняла українських краєзнавців, особливо після утворення “Комісії для опису губерній Київського учбового округу”. Учений секретар комісії Д.Журавський наголошував на необхідності значно більше конкретизованих, пристосованих до специфіки кожного регіону програм, які б ґрунтувалися на даних статистичних обстежень. Точні статистичні показники, вважав він, “потрібні кожній мислячій людині, що бажає вивчити свою вітчизну”. Але вони стануть у пригоді суспільству лише тоді, коли будуть об'єднані спільною ідеєю, програмою, методологією¹³².

На думку Журавського, статистичні показники мають бути згруповані по таких розділах: 1. Клімат; 2. Місцевість; 3. Народонаселення; 4. Народний побут; 5. Приватна власність; 6. Народна праця і продуктивність; 7. Повинності і податки; 8. Лиха і бідкування; 9. Мораль; 10. Освіта; 11. Державне управління; 12. Державне господарство. Як бачимо, ця схема, якою передбачалися і історичні екскурсії, давала змогу створити досить докладне уявлення про різні

сторони життя населення того або іншого регіону; багато в чому вона згодом була використана земськими статистиками¹³³.

Одну з спеціальних програм етнографічних обстежень Київського учбового округу розробив у 1853 р. В. Дабижа. “При складанні цієї програми, – писав він, – я мав на увазі охопити з усіх боків народне життя у якомога повніших і докладніших його проявах”. Концентруючи увагу на антропологічних та етнографічних особливостях регіону, ця програма у своїй мовній частині була доповнена А. Метлинським. На думку академіка І. Срезневського, вона була “прекрасним надбанням у нашій філолого-етнографічній літературі”¹³⁴.

Чимало нового у програмне забезпечення історико-регіональних досліджень вніс П. Чубинський. Здійснене ним безприкладне за масштабами обстеження 54 повітів Південно-Західного краю і прилеглих до нього регіонів було проведене на основі п’яťох програм опитування, опублікованих у “Губернских ведомостях” трьох губерній краю і розісланих у 500 адрес. Солідне програмне забезпечення, а також невтомність Чубинського, який проводив в усіх обстежених повітах ґрунтовні соціокультурні дослідження із застосуванням методів інтерв’ювання, обробки матеріалів волосних судів тощо, дала змогу зібрати величезний за обсягом матеріал (близько 300 друкованих аркушів). Видані Чубинським 7 великих томів “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” відкрили для широкої громадськості невідомий для неї світ звичаїв, уподобань, вірувань, народної творчості українців, поляків, євреїв Правобережної України. Російське географічне товариство відзначило цю працю Золотою медаллю.

Кілька цікавих програм обслідувань вийшло зі стін Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Одна з цих програм, що обговорювалася на

засіданні відділу у червні 1873 р., була найбільшою за обсягом краєзнавчою програмою того часу. Програма складалася з 9 розділів і передбачала збирання антропологічних, етнографічних, мовно-лінгвістичних, історико-географічних та інших даних. Чи не вперше у програму обстежень включалися пункти, що мали характеризувати загальну і політичну культуру населення (“Поняття народу про сім’ю, суспільство, державу і людство”, “Мораль і громадська думка”, “Тромада”, “Земство” тощо)¹³⁵. Через два роки вийшло друге видання цієї ж програми у збільшеному обсязі.

Незважаючи на очевидні успіхи у діяльності відділу, П.Чубинський лишався не повністю задоволеним напрямком і формами його роботи. Форма підготовки окремих рефератів, тематика яких здебільшого визначалася особистими уподобаннями членів відділу, доводив він, не дає змоги налагодити комплексні дослідження регіону. Він вважав необхідним створити мережу спеціальних кореспондентських пунктів, які б регулярно збирали статистичні дані за єдиним методом і певною програмою. На засіданні відділу 17 березня 1875 р. було поставлене питання про необхідність перебудови його роботи з тим, щоб замінити довільні реферати широкими статистико-економічними дослідженнями за спеціальним планом. Складена М.Зібером програма для збирання відомостей з статистики і етнографії виходила з вивчення співвідношення виробництва в межах окремих територіальних або господарських одиниць. В альтернативній програмі, складеній П.Чубинським і О.Русовим, акцент робився на змінах, які вносила в систему аграрних відносин реформа 1861 р.¹³⁶

Створення принаймні двох цікавих програм обстежень (які, до речі, не знайшли відображення у складеному О.Боряк каталозі етнографічних програм) зв’язане з ім’ям відомого дослідника української старовини О.Лазаревського. Працюючи секретарем Чернігівського гу-

бернського статистичного комітету, він у 1863 р. зробив спробу використати його для організації системних історико-краєзнавчих досліджень. У складеній ним “Записке об изучении Черниговской губернии в этнографическом отношении” визначалися критерії і принципи вивчення регіональної специфіки краю, особливостей мови, звичаїв, побуту місцевого населення. Аналіз цієї специфіки, на думку автора, міг дати матеріал для висновків, що стосуються історичної долі країни в цілому. Відповідно до складеної Лазаревським “Программы для описания сёл и местечек” з 20 пунктів надходили цікаві відомості про міста і села Лівобережної України, які частково друкувалися на сторінках “Записок” Чернігівського губернського статистичного комітету.

Декілька програм регіональних описань було створено у Харкові. У “Памятных книжках Харьковской губернии” за 1863, 1864, 1865 рр. була вміщена “Программа для доставления в Харьковский губернский комитет статистических сведений о здешней губернии, клонящихся в сторону изучения ее в отношениях: I) топографическом и геологическом; II) климатологическом; III) ботаническом; IV) зоологическом; V) сельскохозяйственном; VI) ветеринарном; VII) медицинском; VIII) этнографическом и историческом”¹³⁷. Пізніше, у 80–90-х рр. у Харкові для програмного забезпечення регіональних досліджень чимало зробило історико-філологічне товариство при Харківському університеті. У “Харьковском календаре на 1884 год”, а також у третьому випуску “Харьковского сборника” (1889) було опубліковано його звернення із закликом збирати для Товариства предмети матеріальної і духовної культури, відомості з історії краю, старовинні видання, а також матеріали з діалектології. Одним з ініціаторів складення народознавчих програм був М.Сумцов.

Чимала роль у складанні програм краєзнавчих обстежень належала губернським вченим архівним комісіям.

Чернігівська архівна комісія, в організації якої брав участь О. Лазаревський, склала ґрунтовну “Програму для собирання сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии” (Чернігів, 1903)¹³⁸. Особлива увага у цій програмі відводилася сімейним, майновим, поземельно-економічним відносинам, заняттям населення.

Факторами, які значно активізували роботу по програмному забезпеченню регіонально-історичних досліджень, були археологічні з’їзди, що проводилися на Україні. До VI Археологічного з’їзду, який відбувся 1886 р. в Одесі, було підготовлено своєрідну інструкцію, що містила перелік запитань, на які хотіли дістати відповідь організатори з’їзду. Власне, це була навіть не інструкція, а запрошення компетентних вчених і ентузіастів-краєзнавців до роздумів про минуле, починаючи від первісно-общинного ладу на території краю і кінчаючи тогочасними пам’ятками історичної географії та етнографії. У переліку питань були ті, що стосувалися міст Одеси, Херсона, Боспора Кімерійського, минулого Криму, стародавньої Скіфії, Діоскурії, готів, хозар тощо¹³⁹.

Спеціальну програму-анкету для ведення церковного літопису і опису парафій в географічному, топографічному, історичному, релігійно-обрядовому, фольклорно-етнографічному аспектах розробило Волинське церковно-археологічне товариство, що діяло впродовж 1894–1915 рр. За його програмою було створено сотні церковно-парафіяльних літописів, з яких до нашого часу дійшло 427¹⁴⁰.

У Західній Україні програмне забезпечення краєзнавчих досліджень було поставлене на науковий ґрунт зусиллями Наукового товариства ім. Шевченка. Програми, інструкції, запитальники (квестіонари) публікувалися у “Хроніці НТШ”, “Літературно-науковому віснику”, “Етнографічних збірниках”. Як правило, їх підписували відомі й авторитетні вчені – І.Франко, В.Гнатюк, Ф.Вовк,

З.Кузеля, Ф.Колесса. Уже в першому томі “Етнографічного збірника”, передмову до якого написав М.Грушевський, була вміщена докладна “Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід”, пізніше доповнена методичними вказівками про техніку збирання краєзнавчих матеріалів. НТШ пред’являло до збирачів емпіричного матеріалу досить високі вимоги, обумовлюючи необхідність чіткої паспортизації даних, приміток, посилянь, вказівок на паралелі й аналогії в інших публікаціях. Це забезпечувало високий науковий рівень зібраних матеріалів.

Світова війна, а потім події революції і громадянської війни, перервали плідний процес вироблення програмних і методологічних принципів регіональних досліджень. Але зовсім ця робота не припинилася, про що свідчить, зокрема, вироблена комісією історико-географічного словника ВУАН детальна “Інструкція до проведення експедицій”¹⁴¹. У 1920 р. в чернігівському журналі “Трудовое воспитание” була вміщена “Программа для собирания предметов и сведений этнографических по Черниговской губернии”¹⁴². Починаючи з 1923 року, активізують цю роботу Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, Кабінет антропології та етнології ім.Ф.Вовка, етнографічна комісія ВУАН. Інструкції і програми для розвідок та реєстрації пам’яток археології зібрав і видав О.Федоровський.

Своєрідним підсумком зробленого у галузі програмного забезпечення краєзнавчої роботи був бібліографічний огляд програм, здійснений В.Дашкевичем у 1927 і 1930 рр.¹⁴³

Таким чином, регіонально-історичні дослідження в Україні протягом всього XIX і на початку XX ст. здійснювалися не спонтанно і безсистемно, а за певними програмами. Це не гарантувало від промахів і упущень, але забезпечувало єдині критерії аналізу. На жаль, система історичного краєзнавства у 30-х рр. зазнала нищівного розгрому, а разом з нею виявилися похованими і наукові методики досліджень у цій сфері. Нині багато з кращих

традицій історичної регіоналістики відновлені і розвиваються. Але теоретичне і методичне забезпечення лишається її слабким місцем.

* * *

Становлення інформаційної системи історичної регіоналістики впродовж XVIII – початку XX ст. виявило чимало цікавих закономірностей, які дають змогу говорити про виділення в рамках географії, економічної та історичної наук специфічного просторово-регіонального напрямку досліджень. Застосування статистичного, анкетного, опитувального, картографічного, експедиційного та інших методів вивчення регіональної специфіки надало комплексного і систематичного характеру “описам” окремих країв і адміністративно-територіальних одиниць, поставило на наукову основу дослідження історії розселення, поселень, господарського освоєння територій. Внаслідок цього стала можливою серйозна робота в напрямі вироблення критеріїв районування на основі врахування як природних ресурсів, так і господарської діяльності людини.

Діяльністю численних наукових центрів історичного і географічного профілю, які плідно функціонували на території України, закладалися основи генетико-еволюційного підходу до аналізу певного соціально-географічного простору – землі, краю, губернії тощо. Уважне дослідження реліктів минулого – курганів, залишків давніх будівель, охоронних споруд, монастирів, вивчення специфіки природокористування у різних регіонах підводило до висновків і узагальнень, які стали фундаментом цілого ряду природничих, гуманітарних і соціальних наук.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО ПРОСТОРУ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ. НАУКОВІ ШКОЛИ

1. Поняття “науковий простір”, “наукова школа”. Становлення регіональних напрямів в історіографії

Дослідження особливостей кожної науки і кожного міждисциплінарного наукового напрямку неможливе без вивчення того простору і тих форм, в яких вони виникають і розвиваються. Інституалізація в останні роки понять “простір науки”, “наукосфера”, про яку вже йшлося вище, відкриває нові можливості для з’ясування насамперед просторових ознак, притаманних тій чи іншій галузі наукового пізнання. Але загалом її значення набагато ширше. *Наукосфера* – це водночас і наслідок розвитку науки і умова її існування. Вона не вписується цілком у рамки традиційної епістемології, оскільки тут ми стикаємося не лише з феноменом абстрактної свідомості, але й з реальним функціонуванням різних її компонентів. Наукосфера – матерія науки, яка має не тільки семіотичний (знаковий), але й сутнісний аспект. Сутнісне буття будь-якої галузі науки, у тому числі й регіоналістики, – це безпосередня сфера творення науки, нагромадження емпіричного матеріалу, його “обкатки” на рівні різних наукових структур, оформлення у наукові тексти тощо. Йдеться про той пізнавальний (когнітивний) простір, який визначає місце того чи іншого напрямку в системі наукових знань. За Л.Рижко, “*науковий простір* – це ті межі, в яких здійснюється наукове пізнання з притаманними йому рисами об’єктивності, закономірності,

логічної послідовності та системності, контрольованості науковою практикою, тобто можливості відтворення отриманих наукою результатів”¹.

На відміну від часового аспекту науки, який від середини ХХ ст. активно досліджується в руслі еволюційної епістемології, дослідження простору науки (“наукофери”) щойно розпочинається. Як відправні тут фігурують ідеї В.Вернадського про ноосферу та Ю.Лотмана про семіосферу (семіотичну систему науки). Дослідження науки як реального культурного феномена потребує вияснення, у тому числі і в історичній ретроспективі, того, як функціонують і співвідносяться між собою компоненти наукового процесу. При цьому варто мати на увазі, що наукофера – це продукт ХХ століття, результат завершення процесу інституалізації та легітимізації науки. Саме ж це поняття відноситься до понять постмодерного класу, входить у коло термінів постнекласичної науки.

Найбільш плідним уявляється дослідження наукового простору в термінах *синергетики* – як соціокультурної матриці, що репрезентує когнітивний процес певного наукового товариства. Науковий простір виникає на ґрунті “детермінованого хаосу”, накопичення і осмислення інформації, здобутої окремими вченими. Він з’являється тоді, коли науковий процес стає кооперативним.

Як правило, швидкість прирощення наукових знань пропорційна не кількості носіїв інформації, а якості продуктивної взаємодії між ними. Інформаційний вибух виникає внаслідок самоорганізації наукового простору, найчастіше у вигляді наукових шкіл. Інколи, щоправда, “одна голова” може успішно замінити науковий кооператив. Але розвиток науки йде шляхом об’єднання й інтеграції зусиль окремих вчених.

Логіка розвитку кожної науки простежується, отже, за кількома параметрами. Про кількісну сторону наукового життя дає уявлення насамперед інституціоналізований простір науки – наукові центри і відповідна інфраструктура,

про якісну – наукові співтовариства, наукові школи й напрями. В.Онопрієнко визначає наукове співтовариство як соціокультурну групу вчених, що працюють в одній науковій галузі чи розв’язують одну проблему і об’єднані системою комунікацій. Це своєрідна професійна корпорація зі своїми законами, нормами, правилами діяльності й поведінки². В межах наукового товариства існують певні наукові напрями. Існування того чи іншого наукового напрямку можна вважати доведеним при наявності об’єднаних цілеспрямованих зусиль певної групи вчених або наукової школи, яка поділяє методологічні підходи свого вчителя.

Дещо вужчим, значною мірою соціально-психологічним, є поняття “наукова школа”. Автор сучасної концепції наукової школи Д.Зербіно визначає її як справжній, абсолютно не формальний, творчий союз дослідників, як світ особливих наукових взаємин, водночас і замкнутий, і відкритий. Характер цієї професійної співдружності людей цілком залежить від особистості ученого-лідера. Наукову школу характеризують чотири головні ознаки: розробка нового оригінального напрямку в науці; спільність основного кола завдань; спільність принципів і методологічних прийомів; безпосередній і тривалий науковий контакт керівника школи та його учнів і виникаюча на цій основі система навчання наукової молоді³.

Вище йшла мова про регіональні дослідження, які здійснювалися різними науковими центрами і склали у сукупності багату емпіричну базу історичної регіоналістики. Але остання могла перетворитися у оформлений науковий напрям лише після того, як певні наукові школи цілком осмислено й усвідомлено почали вивчати специфіку історичного розвитку регіонів (країв, земель), а інші – визнавати за ними пріоритет у дослідженні історичного процесу у “горизонтальному”, просторовому вимірі. У національній історіографії перша школа істориків-регіоналістів була створена В.Антоновичем. Сказане, однак,

не означає, що до нього взагалі не існувало регіональних наукових шкіл, які предметно вивчали регіони України. Вони були, але розвивалися в руслі польської і російської історіографії.

Поняття “наукова школа” у наукознавстві не є усталеним, уже понад століття навколо його визначення не вщухають дискусії.⁴ Одне з найгрунтовніших визначень історичної наукової школи належить відомому грушевськознавцю Л.Винару. Головними її складниками він вважає: 1) форму і організацію наукової праці (науково-дослідні осередки, науково-навчальні установи); 2) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи та його учнів; 3) спільність методології історичного досліджу; 4) спільність історіософських засад; 5) наукові видання, зокрема наявність головного історичного періодичного органу; 6) інші, у т.ч. пов’язані з регіональними дослідженнями. Автор при цьому зауважив, що не обов’язково мають бути присутніми всі ці складники і що взагалі “ідеальний тип” школи у чистому вигляді існує рідко. Акцентує Л.Винар і на можливості виникнення всередині школи “історіографічного ухилу”, який здатен спричинити розрив між засновником наукової школи і кимось з його учнів і створення нової історичної школи⁵.

Дискусії щодо поняття “наукова школа” фокусуються навколо принципового питання: кого вважати учнями – тих, хто безпосередньо навчався у засновника школи чи всіх, хто поділяв його методологічні підходи та дослідницькі принципи, плідно співпрацював з ним. Існують вузькі (за принципом “учитель – учні”) і ширші (за спрямуванням методологічних пошуків) визначення “наукової школи”. Обидва підходи є правомірними, але автор даної праці схильється до більш широких трактувань “наукової школи”. Зрештою, не так важливо, скільки вчених і які саме об’єднувалися навколо яскравої особистості свого учителя; важливіше, які нові наукові горизонти відкривалися на шляхах

заповнення певної наукової ніші. Так само як для з'ясування логіки саморозвитку науки важливе простеження не стільки “педагогічних” зв'язків між учителем і учнями, скільки спільності підходів, методик, подібності наукових висновків.

За І. Колесник, школа в структурі історичної науки – багатовимірний феномен. Школа як фрагмент історичної дійсності – не що інше, як різновид колективної наукової діяльності (об'єднання вибудовується за принципом: вчитель – учні). Але цілком допустимий і розгляд школи як ідеальної конструкції, засобу вивчення форм наукового пізнання. Наукова школа в історіографії – це колектив дослідників, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, які ґрунтуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису тощо). Поняття “школа” дає уявлення про своєрідний розподіл ролей в процесі наукового пізнання⁶.

На відміну від поняття “наукова школа” термін “науковий напрям” більш пластичний. Як вважає О. Ясь, категорія “напряму” ґрунтується на спадкоємності наукових традицій; нею визначається спрямованість процесу розвитку певного етапу історичного пізнання у певних територіальних рамках⁷. В межах певного наукового напрямку можуть працювати дослідники з різних наукових шкіл і течій, і навіть людям несхожих політичних уподобань належність до наукового напрямку не диктує відмови від усталених і звичних для себе історіософських постулатів. Для об'єднання вчених в рамках конкретного наукового напрямку (романтичного, позитивістського, народницького, державницького тощо) буває досить загального співпадіння світоглядних настанов або ж дослідницьких методів.

Формування наукових шкіл в історіографії України відбувалося в обстановці гострого протиборства різних підходів; цим зумовлена її “внутрішня діалогічність” (В. Кравченко). Зміни, які відбулися в геополітичному статусі

українських земель наприкінці XVIII ст. (ліквідація решток автономного устрою, приєднання Правобережної України до Росії, а Західної – до Австрійської імперії внаслідок поділів Польщі, колонізація причорноморських степів) спричинили не тільки нову конфігурацію кордонів, але й нове бачення регіональних проблем. Осмислення нового статусу української етнічної території йшло паралельно в політичній і історичній думці: “История русов”, приміром, була яскравим зразком політичної публіцистики, що спиралася на історичне знання (значною мірою міфологізоване).

Нові реалії намагалися інтерпретувати в потрібному їм дусі ідеологи всіх політичних сил, що зійшлися на українських теренах. Власті Росії і Австрії намагалися якомога швидше колонізувати новоприєднані території. Поляки, які ще довго зберігали панівні позиції в економіці правобережного і західного регіону, мріяли про відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Зростання національної свідомості українського населення виявлялося у намаганні протистояти як російським, так і польським впливам, у спробах національної самоідентифікації на основі традицій народоправства і автономізму.

У таких складних і драматичних умовах в Україні склалися кілька різноспрямованих напрямів досліджень її історії. Концептуальну основу підходів російської школи до української історії створили ще у 60 – 80-х рр. XVIII ст. праці Г.Міллера, І.Болтіна, О.Рігельмана. Надалі М.Карамзін, М.Погодін, С.Соловійов, В.Ключевський та інші авторитетні історики надали завершеності схемі, в якій українському народові було відмовлено у праві мати власну історію і навіть власне ім’я. Ставлення до України цілком вкладалося у рамки такого розуміння “обласництва”, яке трактувало українську історію як частину “загальноросійського цілого”. Проілюструвати це можна на прикладі доробку одного з найбільш об’єктивних дослідників української старовини О.Піпіна – “малоруську народність” він розглядав лише як

частину спільноруського цілого, що зберегла певну національну своєрідність, а українським дослідникам закидав “етнографічні ревності”⁸. За В.Кравченком, основними елементами російської системи поглядів на українське минуле можна вважати: заперечення окремого від загальноросійського етногенезу українців; тенденцію до зниження соціального статусу козацтва; заперечення договірно-правової основи перебування Гетьманщини у складі Росії та історичної легітимності місцевих прав і свобод, засудження самостійницької політики українських гетьманів, виправдання централізаторської політики російського уряду на Україні. “Лише після такої адаптації українська історія включалася до імперської, офіційної концепції історії Російської держави на правах її окремого епізоду, місцевого відгалуження”⁹.

Якщо говорити про регіональний вимір офіційного російського бачення української історії, то тут виразно проглядається прагнення до всеохопності, намагання якомога швидше зайняти всю нішу, яка створилася внаслідок геополітичних змін. Особливо це стосувалося історії Правобережної України: на освоєння цієї “наукової цілини” в Росії виділялися значні кошти. Було б несправедливо відмовляти історикам російської школи у введенні в обіг величезного матеріалу з історії Київщини, Волині, Поділля, зокрема в таких працях як “Военно-статистическое обозрение Российской империи” (СПб., 1848), 10 том якої у трьох частинах був присвячений Київщині, Волині і Поділлю, або “Городские поселения в Российской империи” (СПб., 1860), у 1 та 4 томах якого містяться відомості про міста і містечка Волині і Поділля. У цьому ж ряду стоять монографія М.Столянянського “Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом и историческом отношениях” (СПб., 1866), фундаментальні праці “Вольнь. Историческое описание” (СПб., 1888) та “Подолія. Историческое описание” (СПб.,

1891), створені науковою школою П.Батюшкова.

Для української регіоналістики дві останні праці, у підготовці яких, крім Батюшкова, брали участь М.Петров та М.Городецький, були якоюсь мірою етапними, оскільки виявилися першими узагальнюючими виданнями з історії регіонів Правобережної України в досить широких хронологічних межах – від найдавніших часів до другої половини ХІХ ст. За свідченням відомого поділлєзнавця М.Яворовського, за кількістю використаних джерел, обсягом фактичного матеріалу, вдалим показом історичних постатей ці книги перевершили його сподівання і стали необхідним посібником для всіх, хто цікавиться історією краю¹⁰. Сам Яворовський теж зробив помітний внесок у поділлєзнавство, підготувавши, зокрема, “Историю гражданской и церковной жизни Подолии” (1912).

У руслі росієцентристських підходів на початку ХІХ ст. розвивалося і киевознавство, започатковане працями М.Берлинського, Є.Болховітінова, М.Закревського, О.Андрієвського.

Перу М.Берлинського належала “Пространная история города Киева с топографическим его описанием”, яка, проте, не побачила світу за життя автора¹¹. У 1820 р. було опубліковане “Краткое описание Киева” М.Берлинського¹². Спеціалісти-києвознавці віддають належне ретельності М.Берлинського і точності його даних; М.Брайчевський зазначав, приміром, що використання найрізноманітніших джерел – літописів, хронік, мемуарів, архівних документів – дало автору змогу “перерахувати всіх київських церковних та державних діячів – митрополитів, воевод, губернаторів, генерал-губернаторів, комендантів київської фортеці тощо”¹³. М.Берлинський був також автором “Исторического обозрения Малороссии и г.Киева”, частково надрукованого в альманаху “Молодик” 1844 р.

Новий етап у розвитку киевознавства пов’язаний з іменем М.Закревського. Більш як тридцять років він

наполегливо збирав і публікував матеріали з історії міста. Підсумком цієї роботи стало двотомне “Описание Киева” (1868) – 950 стор. з додатком альбому малюнків і креслень. У першій частині автор виклав матеріал про природу, клімат, географічне положення, населеність міста, дав його історичний нарис. Друга частина – це відомості про історичні місцевості Києва, визначні споруди, історичні пам’ятки. Побудована книга постатейно, як енциклопедичне довідкове видання¹⁴. Довідковий характер здебільшого мали і наукові розвідки О. Андрієвського. Останній доклав чимало зусиль до відтворення історії інституту київських генерал-губернаторів і життя міста у XVIII ст.¹⁵

У руслі росієцентристських підходів започаткував свій альманах “Киевлянин” перший ректор Київського університету М. Максимович. Проте вже “Очерк Киева” М. Максимовича (вміщений без вказівки на авторство в книзі “Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем” (1847) містить приховану полеміку з представниками і російської, і польської історичних шкіл. Першим він нагадував, що до приєднання до Росії Київ налічував уже 790 років свого історичного життя, а другим – що Польщі він належав всього лиш 75 років¹⁶. В утвердженні права українського народу на свою власну історію основоположне значення мала полеміка Максимовича з М. Погодіним щодо спадщини Київської Русі, яка поклала початок тривалому спору “южан с северянами”.

Дискусія “южан с северянами”, яка значною мірою визначила “бойове” спрямування української історіографії XIX ст., зумовила помітне місце локальної історії в тій системі історичного знання, яка вибудовувалася на українських землях. Інтерес до місцевої історії відбивав пошук наукового інструментарію, здатного скоригувати “москвоцентристську” схему історії Росії. Просвітительство, спрямоване на національне самоствердження, стає сенсом життя кількох поколінь істориків-українознавців, щиро

відданих національній ідеї в її дещо романтизованому, зафарбованому в ностальгічні тони варіанті.

Від М.Максимовича, якого М.Грушевський називав одним з творців “історичної української ідеології”¹⁷, розпочинається поглиблене вивчення специфіки українського світобачення і її регіональних особливостей. Для нього характерні, насамперед, спроби обперти історичне знання на фольклорну традицію, розширити коло джерел за рахунок пам’яток звичаєвого права, етнографічного та статистичного матеріалу. Інтерес до локальної історії стимулювався прагненням не лише довести право українського народу на власну історію, але й пояснити обумовленість історичної долі окремих регіонів України обставинами їхнього географічного становища, зовнішньо-політичними реаліями, рівнем економічного і культурного розвитку.

Один з блискучих зразків регіонально-історичного дослідження був виконаний Максимовичем на матеріалі його “малої батьківщини”. Йдеться про працю “Бубновська сотня”, вміщену в “Журнале Министерства внутренних дел” (1848, №1, 1849, №4, 6). У ній Максимович показав, як на прикладі зовсім невеликої адміністративної одиниці можна створити “нарис цілого українського життя”¹⁸. Історія невеликого містечка Бубнова і навколишніх сіл (поблизу одного з них, Прохорівки, на Михайловій горі Максимович прожив більшу частину свого життя) майстерно вплетена ним у канву української історії, починаючи з середини XVI ст.

На матеріалі цього краю Максимовичу вдалося показати і постійну залежність життя українських козаків і селян від природної стихії (у тому числі від зміни русла Дніпра і його розливів), і ті біди, які принесла на ці землі Берестейська унія, і те, як козацько-селянські повстання 30-х рр. наближали блискучий тріумф Богдана Хмельницького. Чимало уваги приділяє він показу трагедії, якою

обернувся для народу поділ України по Дніпру: “Дніпро став розлучником двох рідних половин козацької України”. Бубновська сотня, яка раніше була частиною Канівського полку, була відірвана від свого колишнього центру надовго. Втім, козаки цього поділу не визнавали: вирушаючи на Запорожжя, приписувалися звичайно “до товариства Канівського куреня”. Яскраво виписаний автором родовід останніх Бубновських сотників – Івана Максимовича і Петра Неверовського. Дуже скромно, у підрядковій примітці, у канву історії бубновської сотні Максимович вплів і розповідь про свою особисту долю¹⁹.

До останнього часу недооціненим лишався доробок польських шкіл в українській історіографії, які склалися під виразним впливом романтизму, ідей “втраченого раю”, ностальгічних настроїв “повернення” до кордонів 1772 року. Попри очевидну ідеологічну заангажованість, історики-поляки, переважна більшість яких народилася і проживала в українських містах, здійснили чимало фундаментальних описів міст і сіл Правобережної і Західної України, упорядковували і опублікували цінні документи з польських, литовських і місцевих архівів, готували енциклопедичні та інші довідкові видання. Уважно простежив їх доробок, що стосується Правобережної України, уже згадуваний Л.Баженов; він же дослідив окремо спадщину чотирьох польських українознавчих шкіл – Варшавської, Краківської, Львівської і Київської.

Вартісним здобутком Варшавської школи польських істориків, що стояли на ліберальних позиціях, став “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich” (14 томів, 1880 – 1897), у підготовці якого взяли участь майже 50 краєзнавців з Правобережної України. Перу керівника цієї школи О.Яблоновського належать цікаві праці про Волинь, Поділля і Червону Русь. При підтримці Львівської історичної школи і створеного нею Історичного товариства підготував свою першу працю з історії Барського

староства відомий поділлезнавець Й.Ролле. У доробку Київської польської історико-краєзнавчої школи – ґрунтовна монографія А.Марцинківського про Наддніпрянське пограниччя. У 19 томах друкованого органу Краківської історичної школи “Zbiór wiadomości do antologii krajowej” до 40 відсотків матеріалів написані на українські теми.

Ідеї Краківської (консервативної) школи справили певний вплив на історичні концепції В.Липинського, але саме цей поляк, що став визнаним ідеологом українства, привніс у політичну думку ідеї територіалізму (“крайовства”) як основи співпраці представників різних націй. На відміну від поняття “народ”, що є витвором колективної свідомості, поняття “край”, доводив він, є об’єктивна основа співжиття в певних територіальних рамках, на основі традицій самоуправління. В рамках території поляки можуть співпрацювати з українцями, не втрачаючи самобутніх рис своєї культури. Проте ідеї територіалізму, що явно випереджали свій час, не дістали підтримки ні у польському, ні в українському середовищі²⁰.

Відносини між представниками польських і українських історичних шкіл склалися по-різному, але переважала налаштованість на співпрацю. Російське бачення історії України базувалося в основному на ґрунті антиполонізму, що особливо виразно простежується на характері полеміки О.Єфименко з Й.Ролле. Вона гостро критикувала привнесені в історіографію міфологічні трактування цивілізаторської місії поляків щодо України, полемізувала з Й.Ролле щодо місця і ролі селянських і козацьких рухів, процесів закріпачення селян. Цікаво спостерігати, як у ході цієї полеміки росіянка за походженням і представниця росієцентристської історичної школи все глибше й глибше занурювалася в українську народну стихію. У полемічній праці О.Єфименко “Очерк истории Правобережной Украины”, яка спочатку побачила світ на сторінках “Киевской старины”²¹, а також у пізніших

працях “Южная Русь” (т. 1, 2, СПб., 1905) та “История украинского народа” (т. 1, 2, СПб., 1906) наводиться чимало цікавих спостережень щодо землеволодіння в Україні, соціально-економічного становища селянства, його боротьби проти закріпачення.

Останнім часом помітні зрушення відбулися в історіографічному дослідженні спадщини угорських і румунських науковців у тій її частині, яка стосується історії Закарпаття і Буковини. У поле зору українських дослідників потрапила, зокрема, ґрунтовна (42 томи) латиномовна праця одного з фундаторів угорської історіографії С. Катона “Критична історія королівства Угорщини змішаного походження, створена на основі вітчизняних та зарубіжних джерел”, що видавалася протягом 1779 – 1817 рр.²² Критичному аналізу піддані праці румунських істориків Н. Йорги, Д. Ончула, І. Ністора та ін., в яких висвітлювалася історія Буковини. Втім, увага дослідників зосереджується переважно на політичному спрямуванні цих праць на шкоду їх змістовному аналізу.

Дискусії між представниками різних національних історіографічних шкіл вже в другій половині ХІХ ст. давали чимало матеріалів для роздумів, але вирішальну крапку над “і” в них мали поставити ті вчені, які дистанціювалися від упередженості обох підходів. Але для того, щоб досягнути історичний процес на українських теренах в усій його глибині і складності, їм треба було спочатку розібратися із специфічністю історичної долі окремих територій, що опинилися у складі різних держав і зазнавали різних асиміляторських і культурних впливів. Заслугу В. Антоновича слід вбачати в тому, що цю масштабну роботу він вирішив розпочати з першовитоків – з історії земель Київської Русі. Природно, що таке завдання було під силу лише сформованій науковій школі, і така у Києві вже існувала. У 80-х рр. у київській історичній школі В. Антоновича з’явився новий напрям – регіональний.

2. “Земельний” напрям в історичній школі В.Антоновича

У праці про розвиток українознавства, вміщеній у задуманому як енциклопедичне видання двотомнику “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, М.Грушевський пов’язав початки “земельного”, обласницького напрямку в українській історіографії з іменами М.Костомарова та В.Антоновича²³. Перший створив історіософську основу осмислення українського історичного процесу через призму федералістичних, регіональних у своїй основі, підходів. Другий разом із своїми учнями започаткував традицію “горизонтального” дослідження історії України шляхом створення корпусу монографій про землі Давньої Русі.

Історіографічна спадщина М.Костомарова містить чимало методологічних і філософських узагальнень, які випереджали свій час. Тільки жажливі політичні обставини, вважав М.Драгоманов, перешкодили йому стати “політичним діячем великої сили”, “дужим діячем демократично-федерального напрямку”. Статтю Костомарова “Дві руські народності” Драгоманов вважав такою, що “намітила цілу програму історико-психологічних робіт на довгий час”²⁴.

Новизна історіософських підходів М.Костомарова полягала, по-перше, у прагненні зімкнути історичну науку з народознавством (державознавством), а, по-друге, у введенні в контекст історичної науки сповідуваних ним ідей федералізму. За свідченням О.Гермайзе, “Костомаров, що пройшов громадський шлях українського своєрідного слов’янофільства з підкресленням рівноправності слов’янських племен і потреби федеративного їх сполучення, вніс в ужиток історичної науки оті нові ідеї обласницьких інтересів і федеративних принципів”²⁵. Виявляючи особливий інтерес до “введення народного елементу в науку

історії”, історії “вільних людських співтовариств”, він виводив корені “обласництва” з удільно-вічових начал, які, на його думку, домінували в історії Київської Русі.

У полеміці з охоронним, виразно москвоцентристським напрямом офіційної російської історіографії викристалізувалася запропонована Костомаровим вісь протистояння двох сил – народної, вічової і єдинодержавної. З утворенням Російської централізованої держави відкривається період “Русі єдинодержавної”, що прийшов на зміну “Русі удільновічовій”. Проте, вважає вчений, демократичні начала Русі не загинули, а втілилися в рисах народної південноросійської історії. “Південноросійська”, або “малоросійська”, народність лишається носієм тих “федеративних начал”, які домінували в історії Київської Русі.

Відмінність у розвитку “двох руських народностей” Костомаров виводить із різниці у психологічному складі великоруса і південноруса. У психічному складі великоруса, вважає він, домінує прагнення “дати міцність і формальність єдності своєї землі”, а звідси і готовність скоритися, сприйняти “єдиновладдя”. Що ж до південноруса, то він втілює дух свободи, схильність до “невизначеності форм” і до анархії. “У натурі південноросійській не було нічого, що силувало, нівелювало, не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до означеної мети”²⁶. Звідси виводиться феномен українського козацтва, генетично зв’язаного з “староруськими вічовими початками”.

У протиставленні “двох руських начал” і “двох руських народностей” Костомарову не вдалося уникнути певних крайнощів і перебільшень. Але в його схемі російсько-українських відносин було схоплено головне: відмінність у ментальності росіян і українців, чим значною мірою був зумовлений драматизм української історії. Як би не ставитися до історіософських узагальнень Костомарова, не можна не віддати належне його прагненню розглядати Україну як специфічний регіон, який вимагає спеціального

вивчення. Костомаров не тільки обґрунтував право українців на власну, окрему від загальноросійської, історію, але й звернув увагу на землю як територіальну одиницю, що раніше жила своїм власним, незалежним життям і надалі виявляла себе “відмінними змаганнями в спільнім державнім устрою”. “Знайти і схопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією”, – писав Костомаров. Надалі Микола Іванович і в своїх лекційних курсах, і в історичних працях намагався зосереджуватися на специфіці “місцевої історії руських земель і князівств”, відшукуючи в самобутньому житті земель “народні начала, начала незалежності і окремоті, запоруки власного самоіснування”²⁷.

В. Антонович, якому в літературі віддається пріоритет в обґрунтуванні “земельного” напрямку в історіографії, беззастережно визнавав його за Костомаровим. Стаття “Севернорусские народоправства” вважав він, знаменувала собою певний переворот в науці і була стимулом для початку дослідження минулого за крайовим, обласним принципом.

А проте саме Антоновичу першому серед українських істориків вдалося зробити “обласництво” одночасно і принципом історичного дослідження, і пріоритетним напрямом роботи великого колективу вчених. За О. Гермайзе, саме обласництво разом з інтересом до внутрішньої історії (стани, колонізаційні процеси, масові рухи), а також раціоналістичне і позитивістське тлумачення історичних процесів були тим новим, що вніс Антонович в українську історіографію. Він немовби замкнув своєю діяльністю період етнографізму і романтики і розпочав період об’єктивного вивчення історії в її багатогранних проявах²⁸. Праці Антоновича і його учнів (які уже в той час в російській історіографії характеризувалися як “київська історична школа”) відрізнялися уважним аналізом і синтетичною критикою джерел із застосуванням при цьому методів палеографії, текстології, нумізматики, історичної географії.

У цьому відношенні значення спадщини В. Антоновича співставне із роллю Л. Ранке у німецькій та світовій науці.

Сам Антонович писав про те, що “одкрив сам собою українство”, коли співставив знання про Україну із здобутками “загальної демократичної французької теорії”²⁹. Відносячи себе до позитивістів, він був послідовником не стільки О. Конта, скільки його попередників – французьких раціоналістів XVIII ст. С. Томашівський звертав увагу на його особливий інтерес до студіювання соціальних форм і соціальних процесів, а також намагання збагнути “психологічні мотиви даної соціальної громади”. При цьому він бачив “основу тривкості” його побудов у глибокій документальній основі, а також у тому, що більшість введених в науковий обіг документів Антонович зібрав самостійно³⁰.

Основу наукової школи Антоновича становив створений у 70-х рр. Київською Старою громадою гурток укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах. Задум гуртківців полягав у тому, щоб створити повніший від “Słownika geograficznego Królestwa Polskiego” довідник українських земель, прив’язаний до певної місцевості, із оглядом історії міст, сіл, повітів тощо, причому передбачалося охопити всі ті території, на яких проживали українці, аж до Сибіру, Далекого Сходу. За спогадами К. Мельник-Антонович, “за 20 з лишком літ зібрано й систематизовано силу матеріялу до всіх українських губернь, повітів, округ, комітатів”. Оскільки за життя Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К. Мельник-Антонович та І. Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою “Список материалов для составления историко-географического словаря”. У такий спосіб естафету дослідження України у територіальному вимірі було передано науковцям, які після створення Української Академії наук працювали в комісії по укладанню історико-географічного словника українських земель³¹.

Як свідчила згодом Н.Полонська-Василенко, “в школі Антоновича історія виростала з ґрунту, зв’язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого фундаменту”³². Дослідники київської школи чітко визначали історико-топографічні межі районів та земель і уважно придивлялися до особливостей їх розвитку. Цей підхід, який пізніше Д.Багалій називав “обласною метою”, а М.Грушевський – “програмою порайонного історичного дослідження”, не тільки був обґрунтований Антоновичем, але й послідовно втілювався в життя його учнями. Як підкреслював М.Грушевський, саме з ініціативи Антоновича протягом двадцяти років (1880 – 1900) у формі монографій про окремі землі було вивчено всю українську територію, причому головна увага зверталася на об’єктивні умови життя народу – географічну обстановку, комунікаційні зв’язки, культурні традиції.

В.Антонович був першим, кому вдалося вдихнути життя в ідею М.Костомарова про землю як політичну одиницю давньоруського укладу. Починаючи з 1880 року, він систематично пропонував своїм учням тему з історії якоїсь із земель Давньої Русі. На сторінках “Университетских известий” було відкрито спеціальний відділ, де публікувалися студентські наукові праці. Тут побачили світ перші наукові розвідки М.Грушевського, М.Дашкевича, О.Левицького, М.Довнар-Запольського, В.Іконникова, В.Ляскоронського та ін. За оцінкою М.Грушевського, деякі з монографій, підготовлених на основі цих публікацій, “мали видатні достоїнства і в сумі дали вельми серйозний вклад у науку”³³.

Протягом 80 – 90-х рр. українська історіографія збагатилася низкою монографій, в яких історія Давньої Русі постала у новому, “горизонтальному” вимірі. Більшість праць цього циклу стосувалася Правобережної України. Йдеться, насамперед, про праці О.Андріяшева та П.Іванова з історії Волинської землі, М.Молчановського з історії

Поділля, Д.Багалія та П.Голубовського з історії Сіверської землі, В.Ляскоронського з історії Переяславської землі тощо³⁴. На думку Д.Дорошенка, “коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового дослідження української історії в працях його учнів запевнила б йому одне з найпочесніших місць в діях української науки”³⁵.

Одним із серйозних здобутків школи Антоновича було прояснення “загубленої” історії Болохівської землі. Літописна Болохівська земля, на території якої 1150–1257 рр. існувало удільне Болохівське князівство, що межувало з Київським і Галицько-Волинським, була по суті вперше науково описана учнем В.Антоновича М.Дашкевичем. Його попередники, зокрема львівські історики Д.Зубрицький та І.Шараневич, не могли чітко локалізувати місцезнаходження згаданої в Іпатіївському та інших літописах Болохівської землі, а тому “розчинили” її історію в історії сусідніх князівств. М.Дашкевич не лише довів існування автономної Болохівщини, але й визначив її кордони, подавши відповідну картосхему, основні етапи історії князівства, проаналізував його правовий статус. Висновки Дашкевича були зустрінуті науковцями неоднозначно і викликали жваву дискусію, але археологічні дослідження ареалу розселення болохівців у верхів’ях Південного Бугу і басейні річок Случі, Горині, Тетерева, які велися з 70-х рр. XIX ст. і продовжуються досьогодні, підтвердили науковість висновків М.Дашкевича³⁶.

До праць своїх учнів В.Антонович ставився з великою вимогливістю. Так, він високо оцінив працю М.Молчановського “Очерк известий о Подольской земле”, підкресливши, що “твір присвячений історії такої області, яка ще мало досліджена” і що “у високій мірі серйозна” праця “значно поповнює відділ обласної російської історії”. Особливо цінним В.Антонович вважав намагання М.Молчановського “згрупувати відомості про внутрішній побут

подолян під час литовського панування”. Водночас В.Антонович висловлював незгоду з рядом положень і гіпотез М.Молчановського, з напрямом наукової полеміки, що він її вів³⁷.

Для багатьох учнів В.Антоновича запропонована ним спеціалізація назавжди визначила їхній фаховий вибір. Так сталося, приміром, з А.Синявським, який, підготувавши під керівництвом В.Антоновича дипломну (магістерську) працю “Древлянская земля. Историко-географический очерк”, надалі спеціалізувався в галузі історичної географії та етнокультурних досліджень³⁸. Пізніше саме він, за характеристикою М.Поповича, вперше відкрив нам Антоновича “як географа, точніше як етнолога, який вивчав комплекс географічного і соціального середовища”³⁹.

Із “земельної школи” В.Антоновича вийшов і М.Грушевський. Будучи студентом III курсу, він узявся за запропоновану Антоновичем тему “История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века”. Праця М.Грушевського дістала золоту медаль, що давало йому можливість лишитися на кафедрі російської історії професорським стипендіатом. Видана у 1891 р., вона дістала високу оцінку у наукових колах⁴⁰.

Під визначальним впливом В.Антоновича сформувалися наукові інтереси одного з ентузіастів поділлязнавства Ю.Сіцінського. Очолована Сіцінським подільська історико-краєзнавча школа відзначалася особливим інтересом до історії православ’я та міжконфесійних відносин, але внесла помітний вклад в археологічне дослідження Поділля, історію містобудування тощо. Загалом перу Сіцінського належить понад 180 опублікованих праць, серед яких велика монографія про Кам’янець-Подільський. Консультантом і рецензентом цієї праці, як і праць Сіцінського з історії подільської єпархії, виступав Антонович⁴¹. Серед інших праць Сіцінського виділяються статті, присвячені історії давньоруської столиці Дністровського Пониззя – м.Бакоти,

історії монастирів Поділля, інших храмових споруд, цехів. Дослідник намагався створити також узагальнюючі праці з історії подільського краю, зокрема “Нариси з історії Поділля” (ч. 1 – 2, Вінниця, 1927)⁴².

У науковій спадщині самого Антоновича також домінують регіональні підходи. Він уважно проаналізував доробок польських історіографічних шкіл у дослідженні Правобережної і Західної України, зокрема праці Й.Ролле, О.Яблоновського, І.Коперницького, Г.Осовського. Чималий вклад внесений ним у киевознавство – він одним з перших наголосив на тому, що знахідки в різних частинах Києва великої кількості римських монет II – IV ст. є свідченням існування на території міста безперервно функціонуючих поселень із розвинутими торговельними зв'язками ще в перші століття нашої ери. Знайдений у 1876 р. знаменитий Оболонський скарб Антонович розцінив як “найдавніше з відомих до сьогодні письмових свідчень, що відносяться до історії Києва”⁴³.

Підготувавши для першого номеру журналу “Киевская старина” програмну статтю з історії Києва, Антонович активно включився у полеміку “южан с северянами”. Аргументоване спростування ним погодінської тези про запусіння київської Наддніпрянщини після нашестя монголів означало водночас і удар по постулатах польських історичних шкіл, які обґрунтовували колонізаторську місію польської шляхти в Україні посиленнями на спустошення українських земель у XIII – XV ст.

Власне, у полеміці з поляками, зокрема у відгуках на повість Г.Сенкевича “Огнем і мечем”, остаточно викристалізувалася ідея Антоновича про самотність українського етносу і його особливу історичну долю. Населення південноруського краю, доводив він, являє собою чітко виокремлену етнографічну одиницю, про тотожність якої з великоруським населенням можна твердити або на підставі грубої етнографічної помилки, що впливає із цілковитого

незнання краю, або в силу апіорної, обов'язково нав'язаної думки, яка виходить не з реального факту, а зі сфери штучних, кабінетних побудов⁴⁴. Звідси постійне прагнення Антоновича до дослідження українського історичного процесу як самодостатнього явища, відмежовуючи його від російських та польських історіографічних схем. Опублікована ним під псевдонімом Низенка в галицькій "Правді" стаття "Три національні типи народні" багато в чому перегукується із статтею М.Костомарова "Дві руські народності". Якщо провідною ідеєю великорусів, доводив він, завжди був абсолютизм, а поляків – аристократизм, то українському народові прийшовся до душі "інший ідеал – це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавнім вічі, в козацькій раді, в Запоріжжі"⁴⁵.

В.Антонович вперше ввів термін "Україна-Русь" для означення безперервності історичного процесу від початків державності у східних слов'ян. Почавши з розгляду історії Київської Русі під кутом зору протистояння "громади" і "дружини", він і весь наступний розвиток подій в Україні розглядав крізь призму боротьби демократичної і аристократичної ідей. Втіленням ідей демократизму у Антоновича виступають українське козацтво, церковні братства, копні суди. Досить своєрідно з цією концепцією "боротьби ідей" поєднується теза про безкласовість українського народу, яка виводиться із факту його бездержавності, тривалої денационалізації.

Для осмислення причин регіональної строкатості України велике значення мають міркування В.Антоновича про три домінуючі типи українців, виділені ним на основі аналізу антропологічних, етнографічних і духовних особливостей ментальності населення різних регіонів. Типологія Антоновича будується на протиставленні галицького, північного та "українського" (центральноукраїнського) типів, які він вважає явно вираженими.

Галицькому типові притаманна здатність до найширшої ініціативи, прагнення до зближення із західними народами, послідовність у зображенні своїх національних особливостей. Українцям, що живуть на Середньому Подніпров'ї, властива гарячковість, завзяття, яке межує з нестриманістю, намагання діяти негайно, не обдумавши як слід наслідки вчинку. Третьому, північному типу українця Антонович приписує політичну індіферентність, повну відсутність ініціативи⁴⁶.

При всій приблизності і небезспірності таких дефініцій цінність їх полягала в тому, що автор змушував читача замислюватися над неоднорідністю українського народу і специфічністю світосприймання у різних регіонах. Критичність Антоновича в оцінках психологічних рис українців підводила ризику під романтичними уявленнями і проклала шлях тверезим, неупередженим оцінкам драматичної історії народу, – саме народу, а не окремих представників еліти. У цьому розумінні був правий Д.Багалій, який писав, що з Антоновича і Лазаревського почався новий етап в українській історіографії: вони поставили у центр уваги не події, а внутрішнє життя нації, підняли “прапор внутрішньої історії України”⁴⁷.

Починаючи від магістерської дисертації “Последние времена казачества на правом берегу Днепра”, В.Антонович поглиблено вивчав історію українського Правобережжя. Майже повністю були присвячені Правобережній Україні 15 томів “Архива Юго-Западной России”, які вийшли за редакцією В.Антоновича (матеріали для 9 з них були зібрані і упорядковані ним особисто).

По виданих з великими передмовами В.Антоновича томах “Архива Юго-Западной России” легко простежити, як від тому до тому міцнів талант дослідника, як долалися крайнощі і не досить мотивовані гіпотези, характерні для початку цієї величезної роботи. Так сталося, приміром, з гіпотезою про походження козацтва з древніх слов'янських

общин, що стала стрижнем опублікованої ще у 1863 р. як додаток до першого тому третьої частини “Архива” розвідки “Исследования о казачестве по актам 1500 – 1648 гг.” Побудована на некритичному запозиченні окремих висновків козацьких літописців, вона не витримала перевірки фактами і була переглянута автором вже у передмові до другої частини цього ж тому. Логічним продовженням магістерської дисертації стала передмова до третьої частини тому “Исследования о гайдамачестве” (1876). Головним стрижнем цих праць було, як писала О.Сфименко, зіткнення двох начал – “постійно і непримиренно ворожих” – аристократичного польського і демократичного українського⁴⁸.

Подавши матеріал про два невідомі раніше гайдамацьких виступи до Коліївщини (1735 і 1750 рр.), Антонович поклав початок традиції висвітлення гайдамацьких рухів як безперервного процесу, який тривав упродовж всього XVIII ст. Йому вдалося також переконливо розкрити двоїсту природу гайдамаччини, показавши її як політично-соціально-релігійний рух, з одного боку, і як спровоковану польсько-шляхетськими порядками в Україні вольницю, спраглу сваволі та поживи, з другого⁴⁹. Полемізуючи з польським істориком Т.Корзоном, який зображав гайдамаків у вигляді недолюдків, розбійників, потвор, Антонович доводив, що “політика нервів” в науці абсолютно недоцільна і що роль історика не повинна збігатися з роллю прокурора чи адвоката. Історик насамперед має дошукуватися причин історичних явищ, а у даному разі їх слід бачити “у ненормальному ладі суспільства в Речі Посполитій”, у тому, що селянська маса “була закріпачена, позбавлена землі і всяких, найелементарніших, громадянських прав... За такого ладу наслідки, звичайно, могли бути лише сумні”⁵⁰.

Особливе місце у спадщині Антоновича та його школи займають праці з історії заселення Правобережної України. Сьома частина “Архива Юго-Западной России” може

служити зразком тогочасних підходів до вивчення Київщини, Волині та Поділля в хронологічних межах від 1386 до 1700 рр. Як зазначалося у вступі до першого тому, упорядники звертали насамперед увагу на такі характеристики регіону: 1) населеність, тобто густина населення і географічний розподіл його у різні епохи; 2) етнографічний склад населення і його періодичні припливи і відливи внаслідок спустошень і нової колонізації; і 3) соціальний склад населення, тобто класи, на які воно розпадалося у різні часи і які мали переважний вплив у тій чи іншій місцевості⁵¹. Такий підхід давав змогу створити достовірну картину розміщення і міграцій населення впродовж тривалого історичного періоду, простежити вплив воєн і народних повстань на економічне і суспільно-політичне життя, розкрити специфіку демографічних процесів у регіоні.

В.Антоновичем закладалася традиція порівняльного (в регіональному розрізі) дослідження колонізаційних процесів і їх впливу на суспільне життя. У полеміці з польськими істориками, які навперебій вихваляли заслуги польської шляхти у колонізації України, він доводив, що колонізаційні процеси успішніше розвивалися там, куди не досягали “ні пани з жалуваними грамотами на землі, ні їхні підстарости з нагаями”. “Один і той самий народ, в один і той самий час і за однакового рівня розвитку заселяв дві суміжні області; в одній з них колонізація рухалася за участі польської шляхти і призвела до кривавого зіткнення...; в іншій, за відсутності шляхти, зразу встановилися правильні форми громадянського життя, і, розвиваючись без усяких потрясінь, через півтора століття привели до відкриття першого на півдні Росії університету”⁵².

Уміння аналізувати соціальні й колонізаційні процеси всебічно, з врахуванням багатьох складових і різноманітних факторів впливу – відмітна риса аналітичного методу, що його застосовував Антонович. Пильна увага до причин постійної соціальної напруги на Правобережній Україні

особливо рельєфно простежується в його “Исследования о крестьянах в Юго-Западной России” (1870), де аналізується механізм закріпачення селян Правобережжя, “Исследования о городах в Юго-Западной Руси” (1869), “Очерке состояния православной церкви в Юго-Западной России в XVII и XVIII вв.” (1871) та ін. Як справедливо зауважив О.Піпін, “в давніх подіях, у відносинах населення, у побутових формах, установах, у народних заворушеннях цей історик намагається завжди розшукати їхню внутрішню логіку; його розповідь є не тільки зведення фактів, анекдотична картина побуту; це логічне роз’яснення явищ, в яких він прагне знайти домінантну рису і провести її природний розвиток серед складних умов, що сплітаються з міжнародних відносин, з старих переказів, народного характеру, нових виникаючих обставин тощо. Небагато хто з наших істориків мають цю якість у такій мірі, і вона дає особливу ціну працям київського вченого”⁵³.

Як бачимо, коло ідей, запропонованих Антоновичем для пояснення рушійних сил української історії, було досить широке; деякі з них сьогодні видаються спірними, суперечливими. Не випадково з його школи вийшли такі різні історики, як М.Грушевський та Д.Багалій, І.Каманін та І.Линниченко, В.Ляскоронський та М.Біляшівський. Кожний з них знаходив у спадщині вчителя те, що вважав співзвучним своїм настроям і оцінкам. Але всі вони – археологи і медієвісти, викладачі і пам’яткоохоронці – винесли з київської школи В.Антоновича смак до народознавчих пошуків, повагу до факту, наукову ретельність. А корпус “обласних” монографій прокладав шляхи для створення “суцільної” історії українського народу, її “вертикального” зрізу. “Між сими дванадцятьма монографіями, – писав М.Грушевський, – були, розуміється, і сильні і слабші, але історико-географічна часть в них дуже часто становить найсильнішу сторону і зроблена з найбільшим накладом”. Він же зазначав, що започаткований варшав-

ським професором М.Барсовим хоро- і топографічний метод дослідження колонізаційних процесів дістав у цих монографіях гідне продовження⁵⁴.

Науковий доробок школи Антоновича високо оцінював і Д.Багалій, звертаючи насамперед увагу на значне прирощення наукового знання в “обласних” монографіях. “Після того, як наукова школа В.Б.Антоновича розробила історію України в своїх обласних монографіях на підставі обласної методи, тобто історію кожної землі виучила окремо, яскраво виявилися їх окремі історичні риси, які не виявлялися... коли панувала централістична метода, – писав він. – Тепер тільки ми зрозуміли як слід історію усіх українських земель-областей... Акад. М.С.Грушевський на підставі своїх власних дослідів і на підставі цих обласних монографій міг дати в своїй “Історії України-Русі” вже й загальний широкий огляд усіх цих земель”⁵⁵.

Аналізуючи вклад Антоновича в українську історіографію, Д.Багалій бачив його не лише у заповненні істотної прогалини в історичній науці, зумовленої централізаційними підходами і ігноруванням “обласного життя”. Він вважав Антоновича творцем “обласної методи розробки матеріалів”, яка дістала свій прояв насамперед у всебічному вивченні певних територій із залученням археологічного, історико-географічного і етнографічного матеріалу. “Антонович і його історична школа, – підсумовував він, – висувала на переднє місце обласний і федеративний устрій стародавньої Русі-України, виступаючи тут єдиним фронтом укупі з федералістом М.І.Костомаровим і обласником-великоросіянином О.П.Щаповим проти централістичних тенденцій в російській і українській історії С.М.Соловйова і його школи”⁵⁶. Найбільш послідовним учнем Антоновича в обстоюванні “обласницького” підходу виступав сам Д.Багалій.

Розділ четвертий

3. "Обласництво" Д.Багалія та його школи

Кінець XIX ст. ознаменувався появою нових парадигм в історичній думці, наслідком яких став розвиток в ній соціально орієнтованих схем пізнання. Міжнародна методологічна дискусія, в яку виявилися втягнутими всі національні історіографії, започаткувала процес переосмислення завдань історичної науки під кутом зору визнання широкого методологічного і теоретичного плюралізму і критики спрощених і однобічних позитивістських підходів. За С.Стельмахом, від того часу *"настає століття міжгалузевої аналітичної соціальної історичної науки, яка ставить під сумнів описову, подієву, особистісно орієнтовану історіографію"*⁵⁷. Від держави, яка з часів Л.Ранке і його школи перебувала в фокусі історичної науки, центр ваги поступово переноситься в сферу суспільства і культури.

В дискусії брали участь переважно фахівці із загальної історії, які краще орієнтувалися в історіографії і могли "на рівних" вести полеміку із своїми зарубіжними колегами. Представники регіональних наукових шкіл від участі в дискусії, як правило, утримувалися. Однак у ній виразно звучав голос професора (у 1906 - 1911 рр. ректора) Харківського університету, єдиного представника провінційних університетів у Державній Раді Росії Д.Багалія. Історик, фаховий інтерес якого був сконцентрований навколо регіональних проблем Лівобережної, Слобідської, Південної України, виявив неабиякий інтерес до методологічних і теоретичних проблем науки, причому розуміння історії як "суспільного організму", "вивчення процесу людського співжиття" у нього завжди домінувало. У невеликій передмові до опублікованих курсів лекцій з російської історії він розрізняє "загальну" і "місцеву" історії, наголошуючи на тому, що "місцева історія обмежує свій кругозір самим предметом вивчення" і тому має

можливість з'ясувати всі сторони життя народу.

Д.Багалій більше, ніж хтось інший з його сучасників в українській історіографії, віддав данину позитивістським підходам з властивим їм методологічним монізмом, орієнтованим на “об’єктивний бік” історії. Але він не зациквився на фактографізмі і на надто прямолінійних тлумаченнях прогресу. Соціологічний і психологічний підходи до аналізу історичних явищ є для нього закономірними, а ідея про величезне значення економічного фактору в житті людства уявляється йому вищою мірою плідною⁵⁸.

Акцентуючи у названій праці увагу на “суто зовнішніх перешкодах, які заважають історика в роботі і тому порушують головне право його – свободу наукової творчості”,⁵⁹ Багалій мав на думці і факти власної наукової біографії. Коли молодий доцент кафедри російської історії Харківського університету почав поглиблено вивчати історію Слобідської України, його зразу ж почали звинувачувати в “українофільстві”. Останнім справа не обмежилася: штатного викладача негайно перевели у нижчу категорію приват-доцента.

Дмитро Іванович розумів, що в умовах реакції, яка настала в Росії після вбивства у 1881 р. Олександра II, репутація “українофіла” може не тільки перекреслити його наукову кар’єру, але й спричинитися до більш серйозних життєвих ускладнень. “Отже, – писав він видатному російському археографу, академіку П.Бичкову, – *я будь-що повинен писати з історії центру, а не України. І те, що я пишу історію Білгородської смуги і Слобідської України, ймовірно, ...стане з часом одним з важливих міркувань проти моєї роботи*”⁶⁰. І все ж вчений не відступив, не зрадив своєму покликанню. “Обласництво” назавжди лишилося для нього основним полем наукових зацікавлень. Почавши у 80-х рр. XIX ст. з вивчення історії Чернігово-Сіверської землі в історичній школі В.Антоновича, він більш як півстоліття

досліджував історію Лівобережної, Слобідської, Південної України і створив у Харкові власну авторитетну школу істориків-регіоналістів.

Серйозного теоретичного обґрунтування “обласництва” на той час не існувало. Сам Багалій розумів його то як виділення з історії Росії історії України в якості самостійної дисципліни, то (частіше) як дослідження окремих регіонів України, насамперед Лівобережжя і Слобожанщини. Проте він був твердо переконаний, що повна історія Росії немислима без створення історії окремих областей. “Мої праці з історії краю, – писав Багалій, – не мали випадкового характеру: із школи мого високошановного учителя, проф. В. Антоновича я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями... І ось обласна історія України стала головним предметом моїх занять”. Через багато років він прямо пов’язував свій інтерес до “обласництва” із бажанням “зробити щось для самосвідомості того народу, з якого я вийшов”⁶¹.

Використавши запропоновану Антоновичем ідею “обласництва” як ключ, як методологічний прийом, Д. Багалій пішов значно далі свого вчителя як в охопленні незрівнянно ширших часових періодів, так і в поглибленому дослідженні соціально-економічних і культурних процесів, правових відносин тощо. А. Процик звертає увагу на деяке занепокоєння Антоновича спробами свого учня по-своєму визначати ідею державності і його скептичне ставлення до історико-юридичних розвідок молодого науковця. “Не був мабуть Антонович надто вдоволений сильним наголосом на економічний фактор у працях Багалія. Багалій, з свого боку, не повністю поділяв Антоновичеву віру у вічовий демократизм як провідну ідею українського народу і уважав, що візія його учителя відносно відродження української народньої державності була надто обмежена, утопійна, не сягаючи далі етнографічних форм суспільного устрою”⁶².

Свою докторську дисертацію Д. Багалій змушений був

захищати не у Харкові (де незадовго перед тим вчена рада відхилила дисертацію М.Сумцова як “українофільську”), а в Москві. Тему дослідження Слобідської України довелося завуалювати: вчений дав своїй дисертаційній праці назву “Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства”. Захист пройшов цілком успішно, але й після одержання докторського ступеня звинувачення в українофільстві не припинилися. Відомий чорносотенець С.Щоголев у своєму сумнозвісному “дослідженні” українського руху інкримінував Багалієві те, що він посіяв у місті зерна українофільства і разом з М.Сумцовим “українізував історико-філологічне товариство при університеті”⁶³. Сам Багалій зазначав у своїй автобіографії, що обстоювання ним етнографічно-федеративно-обласного принципу в історичних дослідженнях давало його опонентам привід для звинувачення його у “шкідливому хохломансько-федеративному напрямкові замість єдино правильного й обов’язкового... державно-централістичного” і що внаслідок цього його становище як викладача впродовж перших п’яти років було “дуже непевне”⁶⁴.

Докторська дисертація Багалія була новаторською працею у тому розумінні, що в умовах практичної відсутності географії України як наукового напрямку вона давала велику суму відомостей не лише про історію колонізації Слобожанщини, але й про фізико-географічні особливості цієї місцевості, склад населення, політико-адміністративний поділ, специфіку суспільної організації. В рецензіях на неї, які опублікували майже всі “товсті” російські журнали, вказувалося на велику цінність наведеного в ній фактичного матеріалу. Автор здобув за цю працю премію імені С.Уварова Петербурзької Академії наук 1896 р.

Паралельно з підготовкою цієї капітальної праці Багалій видав три томи збірників матеріалів з історії колонізації і побуту Слобожанщини⁶⁵. За оцінкою В.Анто-

новича, уже перший з цих збірників став важливим внеском в історичну науку “як перша і єдина праця в своєму роді”⁶⁶. Характерною особливістю праць Багалія було широке використання в них записок сучасників і очевидців, а також фольклорних пам’яток.

Поставивши перед собою завдання простежити процес колонізації краю, дослідник природно увійшов у сферу історичної географії. Відповідно до розробленої ним спеціальної програми, яку опублікувала “Киевская старина”, ішло збирання історико-географічних і археологічних даних. Багалій вперше докладно описав оборонну систему Слобожанщини – Білгородський кордон, Українську лінію, сторожову і станичну служби. Поволі просуваючи свої кордони в степ, будуючи укріплення лінії фортець, російський уряд, вважає Багалій, все ж виявився не в змозі створити ефективну лінію оборони проти татарських нападів. Наводячи величезний фактичний матеріал про жертви татарських набігів і збитки від них, автор доводить: наступальна тактика була б більш ефективною.

Вивчаючи процеси колонізації Слобожанщини, Д.Багалій уважно досліджував взаємодію двох переселенських потоків – російського і українського, причому вважав їхнє взаємопроникнення корисним. Зокрема, на основі архівних даних він розповів про переселення великої групи українських козаків на чолі з гетьманом Я.Острянином. Розрізняючи три типи колонізації – народну, державну і власницьку (поміщицьку, монастирську, старшинську), дослідник вважав, що основну роль у заселенні Слобожанщини відіграла саме народна колонізація.

Навіть з точки зору офіційної російської науки у запропонованому Д.Багалієм розумінні обласництва не було нічого “крамольного”, адже саме так його розуміли і чимало російських істориків, зокрема К.Бестужев-Рюмін, Д.Лло-вайський. Але саме навколо праць Багалія в історіографії розгорнулася гостра полеміка. Дмитра Івановича при цьому

критикували з обох сторін – консерватори за недооцінку, а ліберали за переоцінку ролі держави у справі освоєння степових окраїн. Погляди вченого у цьому питанні були досить суперечливі, що можна зрозуміти – він змушений був постійно доводити свою лояльність, побоюючись звинувачень в українофільстві. А проте, рецензент “Журнала Міністерства народного просвещения” докоряв Багалію, що роль держави у справі освоєння степових окраїн була ним недооцінена⁶⁷.

Із загальної історії Слобідської України Багалій, за його власними словами, виділив два спеціальні широкі питання – історію Харкова і історію Харківського університету. Приурочена до 250 річчя міста, історія Харкова готувалася дуже ґрунтовно і вийшла у двох великих томах (1905 і 1912). Авторами її були Д.Багалій та його найздібніший учень Д.Міллер. На той час жодне місто Росії, не кажучи вже про Україну, не мало так ґрунтовно розробленої наукової історії, що включала дані про топографію, етнографію і статистику населення, історію колонізації краю, історію міського самоврядування, містила вичерпні дані про промисловість, торгівлю, стан освіти, побут, звичаї, тощо. Спеціальний розділ був присвячений історії харківської журналістики, слобожанської літератури, театру.

У двох величезних томах (понад 1000 стор. кожний, всього понад 146 др.арк.), вийшов також і “Опыт истории Харьковского университета” Д.Багалія⁶⁸. Цінність двотомника полягала у тому, що в ньому було дано не тільки історію університету як навчально-наукової установи, але й біографічний словник професорів, розділ про студентів, допоміжні установи, наукові товариства. Надзвичайно цікавими є розділи про побут і звичаї університетського осередку та його відносини з громадськістю і про роль Харківського університету у розвитку освіти на Україні. Праця мала підзаголовок “з неопублікованих джерел” і вводила в науковий обіг величезну кількість нових

документів. І том її був удостоєний премії Російської Академії наук.

Роль Багалія у дослідженні історії Слобожанщини докладно охарактеризована його учнями. Будучи українськими Афінами, Харків, писав Д. Міллер, досить довго залишався “диким полем” з погляду дослідження слобідсько-української історії, тільки де-не-де на ньому були прокладені перші борозни. Лише після того, як тут з’явився черкашенин, переселенець з-за Дніпра, за 27 років це дике поле виявилось дослідженим вздовж і впоперек⁶⁹. “Історію Слобожанщини XVII–XVIII в., а так само почасти і XIX, – зауважував В. Барвінський, – не можна вивчити, не звертаючись постійно до праць Дм. Йв., чи то буде питання з історії залюднення, економіки, культури чи якоесь інше, бо ж він склав систематичний огляд історичного процесу Слобожанщини”⁷⁰.

Уважний дослідник творчості Д. Багалія і публікатор його наукової спадщини В. Кравченко звертає увагу на новаторські підходи вченого у вивченні новітньої історії українського народу. У той час як для багатьох авторів українська історія закінчувалася з ліквідацією гетьманщини, Д. Багалій простежував безперервність українського історичного процесу, залучаючи матеріали кінця XVIII і XIX ст. Тим самим закладалися підвалини концепції українського національного відродження, процесу, на початку якого саме Харківщині судилося відіграти визначну роль⁷¹.

Над історією Слобідської України Д. Багалій плідно працював впродовж багатьох років; остання з його спеціальних монографій на цю тему вийшла українською мовою у 1918 р. Маємо можливість простежити, як під впливом ідей Української революції змінювалися погляди вченого на роль і місце Слобожанщини в історії України. У цій останній книзі з особливим інтересом читаються розділи, де йдеться про національний і соціальний склад населення краю, українське національне відродження XIX ст. Сама

постановка питання про Харків як українське місто (так називається одна з глав “Історії Слобідської України”) відбила помітні зрушення в світогляді Багалія. Уже в 1732 р., пише він, Харків був українським містом “і з національного і з соціального боку”. “Більше 90% населення було українського. Перше місце займав козацький стан”⁷².

Другий регіон, який постійно привертав увагу Д.Багалія та його учнів – Лівобережна Україна. У дослідженні колишньої Гетьманщини Багалій вважав себе послідовником О.Лазаревського. Дійсно, він напрочуд плідно продовжив розпочату Лазаревським справу створення архівної бази для вивчення історії Гетьманщини, а також простеження історії закріпачення селянства в краї. Ретельні дослідження Багалія підтвердили зроблений Лазаревським висновок: задовго до царського указу 1783 р. на Лівобережжі йшов інтенсивний процес закріпачення селян.

Ідейно-політична боротьба в аграрному питанні, що точилася в Росії наприкінці XIX ст., справила помітний вплив на хід наукової дискусії про общинне землеволодіння на Лівобережній Україні, тон у якій задавала школа Д.Багалія. Дискусія розгорнулася навколо праць професора Київського університету І.Лучицького, який доводив існування в Україні архаїчної поземельної общини у XVIII ст. Відгукнувшись на статтю Лучицького в “Отечественных записках” (1882, №11), Багалій твердив, що община виникла тут у пізніший час, вирісши із “займанщини”. Він доводив, що захоплення селянами землі після Визвольної війни, що зруйнувала магнатське землеволодіння, створювало право власності, хоч і ненадовго.

Хоч Багалій явно переоцінював роль “займанщини”, більшість учасників дискусії солідаризувалася з ним у головному, висловившись проти ототожнення російської общини і української громади. Істотно просунувши вперед дослідження співвідношення російської “общини” (“миру”) і української “громади”, ця дискусія дала стимул для аналізу

процесу розкладу общини, зміцнення приватних начал у землекористуванні. Її значення, крім суто історіографічного нарощування знань, виявилось у тому, що вона проклала шлях дослідженням менталітету українства, його національної психології. Д.Багалій, О.Єфименко, В.Барвінський доводили, що, в порівнянні з російським, в українському характері більш сильно виявляються індивідуалістичні риси, а українська “грумада”, на відміну від общини, ґрунтувалася на началах добровільності і взаємодопомоги.

Д.Багалій активно включився також в дискусію про місце і роль маґдебурзького права як основи місцевого самоврядування в містах України. Долаючи крайнощі підходів М.Владимирського-Буданова та В.Антоновича, він переконливо довів, що воно відповідало економічним потребам міст і відігравало чималу роль у їхньому економічному і соціальному розвитку. Слідом за О.Кістяківським, який також вивчав сферу дії маґдебурзького права на матеріалах Лівобережжя, Багалій показав, що в магістратах діяло, поряд з маґдебурзьким, і звичаєве право. Водночас він звертав увагу на те, що старшинська адміністрація – гетьман, полковники і сотники – чинили постійний тиск на міста, поступово перетворюючись на їх “небезпечного ворога”⁷³.

Навколо Д.Багалія у Харкові у 80-х роках склалася школа активних дослідників історії Лівобережжя. Істотну прогалину в історичній літературі заповнила праця М.Плохинського “Иноземцы в старой Малороссии. – Ч. 1-я. Греки, цыгане, грузины”, що вийшла у Москві у 1905 р. Це ж саме можна сказати про праці Д.Міллера, зокрема його капітальні “Очерки из истории юридического быта старой Малороссии” (перша їх частина присвячена гродьським, земським і підкоморським судам, а друга – процесам перетворення козацької старшини у дворянство). Д.Багалій характеризував Міллера як “видатного історика-художника стиліста”, “блискучого популяризатора”. Вважаю себе за

дуже щасливого, що “в особі свого учня мав такого цінного, талановитого й видатного співробітника”, – писав він.

Помітне місце серед українських істориків початку ХХ ст. займав В.Барвінський, який підготував працю “Посполитые крестьяне в Левобережной Украине в XVII – XVIII вв.” (Х., 1909). Ця праця, за словами Д.Багалія, “одразу висунула його на почесне місце серед молодих українських істориків”⁷⁴. Зовсім мало відома в Україні наукова спадщина талановитої, але тяжко хворої учениці Багалія – О.Радакової, яка докладно проаналізувала матеріали ревізій у Малоросії ХVIII ст., чимало уваги приділивши непересічній постаті Д.Апостола та його реформам.

Розповідь про Багалія як історика-регіоналіста була б неповною, якби не згадати і його праці, присвячені історії Південної України. Тут, як і щодо Слобожанщини, домінують дослідження з історії колонізації краю, здійснені в історико-географічному ключі. Продовжуючи традицію, розпочату А.Скальковським, Багалій звертає увагу на роль Запорозької Січі в освоєнні земель Новоросії, докладно розглядає форми державної і поміщицької колонізації Півдня. Праця Багалія “Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры”, вперше опублікована у 1889 р. в журналі “Киевская старина”, була перевидана у 1920 р. українською мовою⁷⁵. У книзі вміщено карту запорозьких земель, яка дає уявлення про ступінь заселення Південної України задовго до того, як колонізацією цієї території зайнявся російський уряд.

Тяжюючи до економічного детермінізму, Д.Багалій чесно намагався оволодіти марксистською методологією дослідження історичного процесу. В “Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті” (1928) в історії України він виділяв добу натурального господарства, торгового капіталізму, промислового капіталізму, соціальної революції. Наукові плани його були величезні: він готував до друку 16-томний корпус власних “Монографій з історії

України та її культури”, заявивши про намір переробити їх з врахуванням останніх досягнень науки. За короткий час він встиг підготувати до друку монографію з історії Слобідської, Південної України, з української історіографії.

Далеко не все з того, що вийшло з-під пера Д.Багалія та його учнів у радянський час, відповідало вимогам науковості і об'єктивності. На це, зокрема, звертав увагу у приватному листуванні з М.Василенком та А.Кримським В.Вернадський, який відмовився дати статтю до збірника, присвяченого 70-літньому ювілею Д.Багалія. Визнаючи, що багаторічна праця вченого “залишить слід”, Вернадський вважав, що запроваджувані ним в радянський час принципи наукової праці “від науки далекі... Він заплутався в тому складному положенні, в якому, можливо, – на його місці – заплутався б і кожний із нас”⁷⁶. Справді, становище старого вченого, який одним з перших серед українських істориків заявив про свою прихильність до марксизму і відмежувався від історіософської концепції М.Грушевського, було незavidним. Болісними були докори колег-науковців, але значно більш дошкульними були інспіровані владою і тиражовані партійною пресою звинувачення у тому, що школа Багалія “лишилася на старих буржуазних методологічних позиціях”, а сам він обстоює націоналістичні, ворожі пролетаріатові погляди. Якби не раптова смерть на початку 1932 р., доля відомого історика, мабуть, виявилася б трагічною.

Посмертна доля спадщини Д.Багалія та його учнів була сумною. Підготовлені до друку монографії були зняті з видавничих планів, опубліковані у 20-х рр. праці опинилися у “спецсховах”. До імені Багалія приклеювалися ярлики “буржуазного націоналіста”, “монархіста”, “буржуазного економіста”. Повернути його праці до наукового обігу вдалося лише в середині 60-х рр. Але, як справедливо зауважує В.Кравченко, і сьогодні “Д.І.Багалія частіше згадують, аніж серйозно вивчають”⁷⁷.

4. Д.Яворницький, його критики та учні

Говорячи про становлення української регіоналістики, неможливо обійти увагою написані в історико-географічному ключі праці відомого історика, археолога, лексикографа Д.Яворницького (Еварницкого). З-поміж істориків Яворницький був чи не першим, хто ввів у канву історичного дослідження дані топографії, приділяючи значну увагу з'ясуванню локалізації тієї чи іншої події, рельєфу місцевості, клімату, складанню карт території тощо. За його власними словами, перш ніж взятися за зображення історичної долі запорозьких низових козаків, він багато разів об'їхав всі місця колишніх Січей, не раз спускався порогами, докладно вивчав острови, балки, шляхи⁷⁸. Звідси – високий ступінь достовірності введеного ним у науковий обіг матеріалу, який було покладено в основу практично всіх пізніших праць з історії запорозького козацтва і Південної України в цілому.

Історією запорозького козацтва Яворницький захопився, ще будучи студентом історико-філологічного факультету Харківського університету. Відразу по його закінченні у 1881 р. він здійснив першу подорож по місцях розташування січей, результатом якої стала праця “Топографическое описание Запорожья”, яку у 1883 надрукували “Харьковские губернские ведомости”. Тоді ж його статтю “Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца” вмістила “Киевская старина” (1883, ноябрь).

Для українського народознавства праця Яворницького “Топографическое описание Запорожья” була етапною в тому розумінні, що чи не вперше дані топографії і географії, значною мірою зібрані в ході власних спостережень, записані автором спогади старожилів відіграли роль історичних джерел. В такій же ролі виступають у автора спостереження різних мандрівників – від Геродота до

Боплана. Аналогічний принцип добору матеріалу автор поклав в основу наступних праць, друкованих впродовж 1884 р. у “Киевской старине”, а також у монографії “Число и порядок запорожских сечей”.

Об’єкт наукових зацікавлень Яворницького – “запорозька вольниця” – був надзвичайно гострим з політичного погляду, і тому немає нічого дивного у гостро неприхильному ставленні місцевих властей до його пошуків. Попечитель Харківського учбового округу Максимович прямо заявив: “Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію”⁷⁹.

Молодий вчений не зреагував на попередження, за що поплатився кар’єрою і душевним спокоєм. До його імені було міцно приклеєно ярлик “сепаратиста”. Через це він не зміг дістати звання професора у Харкові, де викладав. В листі до Г.Маркевича від 4 жовтня 1884 р. Д.Яворницький з невимовною гіркотою писав: “Якби ви знали, як я люблю своє Запорожжя і його сердечних сіромах! Все готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі! До речі це так. Але що з того? Невже я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом. Люблю клаптик землі? Люблю тому, що не знаходжу ніде іншої втіхи, люблю тому, що там є широкий простір для моєї привільної природи, люблю тому, що в чистих річкових водах своєї України бачу сумний образ своєї особи... Так хіба це сепаратизм?”⁸⁰.

Втративши роботу у Харкові, Яворницький переїхав до Петербурга, був обраний там членом Імператорського археологічного товариства. Працюючи у Петербурзі, він щоліта подорожував по місцях, пов’язаних з історією запорозького козацтва. В кінці 80-х рр. побачили світ його великі праці “Запорожье в остатках старины и преданиях народа” у 2-х тт. (1888), “Сборник материалов для истории запорожских казаков” (1888), “Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края” (1889), “Вольности запорожских казаков” (1890) і, нарешті, “История

запорожских козаков” (Т.І–ІІІ, 1892–1897). Як відзначав рецензент “Исторического вестника”, “гарячим, щирим почуттям любові до рідної старовини пройняті всі сторінки цієї цікавої книги (“Запорожье в остатках старины и преданиях народа” – Я.В.) ... і це почуття мимоволі підкупає читача і змушує його пробачити автору деякі захоплення і перебільшення, які, по суті, такі природні, коли ми говоримо про щось дороге і близьке нашому серцю”⁸¹.

Значно частіше, ніж читати захоплені відгуки, Яворницькому доводилося відчувати гостро неприязне ставлення до своєї праці. Тодішній міністр освіти І.Делянов пильно стежив за напрямом лекцій викладача Миколаївського інституту шляхетних дівичь та приватної гімназії Стоюніної і двічі вимагав від попечителя Петербурзького учбового округу позбавити Яворницького права викладання. 1891 р. міністерство освіти заборонило йому працювати в учбових закладах за “пристрасть до історії Малоросії” і антипатію до московської історії⁸².

Три роки не з своєї волі Яворницькому довелося провести у Ташкенті, де він працював на посаді молодшого чиновника в апараті Туркестанського генерал-губернатора. Інтерес до вивчення локальної історії зберіг і там: за унікальний “Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении” був нагороджений орденом Станіслава III ступеня та орденом Бухарської Золотої зірки III ступеня. Багато сил доклав до створення Самаркандського історичного музею. Не припиняв і дослідів над історією запорозького козацтва. Після середньоазіатського в його біографії був ще й варшавський період, де вчений склав магістерські іспити. Лише після захисту у Казанському університеті магістерської дисертації з історії запорозьких козаків він дістав посаду приват-доцента на кафедрі історії Росії Московського університету.

Незважаючи на круті повороти у біографії, Яворницький був відомим в Росії вченим. Він активно працював

у Російському та Московському археологічних товариствах, Російському географічному товаристві, Харківському історико-філологічному товаристві, Науковому товаристві ім.Шевченка, вчених архівних комісіях Катеринослава, Вітебська, Владимира, Полтави, Рязані, Тули, брав активну участь у виданні часописів “Запорожжя”, “Дніпрові хвилі”, “Киевская старина”, “Исторический вестник” та ін.

На ґрунті глибокого інтересу до історії запорозького козацтва народилася тісна дружба вченого з таким же невтомним ентузіастом – Я.Новицьким. Відомий фольклорист, етнограф, історик, археолог, член РГТ Новицький став постійним радником, співавтором, рецензентом його праць, допомагав Яворницькому у доборі ілюстративного матеріалу, картографуванні і фотографуванні пам’яток тощо. З свого боку, Яворницький виступав консультантом і рецензентом збірок Я.Новицького “С берегов Днепра” (Очерки Запорожья), “Малорусская и запорожская старина. Предания и рассказы” та ін. Насиченість творів Новицького величезною кількістю історичних, географічних відомостей, а також його своєрідний поетичний дар перетворили його праці, за визнанням сучасників, у своєрідне “поетичне доповнення до літописів і історичних праць Скальковського, Яворницького, Грушевського та інш.”⁸³ Здібним учнем Яворницького виявився М.Слабченко; особливо тісні контакти двох найактивніших дослідників Запорожжя припадають вже на радянський час.

Один з найбільш серйозних дослідників спадщини Д.Яворницького М.Ковальський на підставі лекцій, читаних Дмитром Івановичем студентам Московського (1901) та Катеринославського (1918) університетів, підсумував вклад вченого в історію дослідження політико-правового устрою Запорожжя, його суспільної організації, судочинства, господарства, військово-територіального поділу, культури і побуту. Особлива увага зверталася ним на те, що розвиваючи народницьку схему, запропоновану М.Костомаровим, багато

в чому запозичуючи його дослідницькі прийоми, Яворницький здійснив стислий аналітичний огляд творів своїх попередників – як вітчизняних, так і польських істориків з досліджуваної проблеми. Дуже імпонувала Ковальському постановка питання “Українсько-руське козацтво перед судом історії” у вступній лекції, прочитаній студентам Катеринославського університету 20 вересня 1918 р.⁸⁴ Яворницького по праву вважають автором періодизації історії запорозького козацтва⁸⁵.

Зрозуміло, що з позицій сьогодення далеко не всі висновки Яворницького є безспірними. Про явну ідеалізацію запорозької громади та її інституцій йтиметься далі. Далекі не в усьому точними були умови вступу до Січі у зображенні Яворницького: бути вільною людиною, не мати сім’ї, володіти українською мовою, сповідувати православ’я і дістати на Запорозжі військову підготовку протягом семи років⁸⁶. Такий порядок існував хіба що в ідеалі.

Варто зауважити, що навколо наукового доробку Яворницького ніколи не вицухали пристрасті. З одного боку, і сучасників, і нащадків вражали глибока, аж до самозабуття, зацікавленість вченого-ентузіаста українською історією, його подвижницька діяльність по відтворенню “запорозької старовини”, величезний обсяг інформації про походження козацтва, суспільну організацію, господарство, побут Запорозької Січі, введений ним у науковий обіг. З другого боку, поява майже кожної з численних книг Яворницького наражалася на гостру критику. “Працював майже 8 років над своїм “Запорозжьем”, а тепер за це саме “Запорозжье” Антонович мене лає, Лазаревський костить і Ви сварите”, – з сумом писав вчений в листі Д.Багалію. – Приймаю це не тільки без усякого озлоблення з мого боку, але навіть з повною повагою до усіх моїх критиків”⁸⁷.

Одним з найбільш послідовних критиків Яворницького був О.Лазаревський. “Перший серйозний дебют” Яворницького – його книгу “Запорозжье в остатках старины и

преданнях народу” – він взагалі вважав проїнятим “беззмістовною балаканиною”. Щодо більш пізніх його праць Лазаревський був більш толерантним, але все ж зазначав, що в “Истории запорожских козаков” характеристики історичних осіб плутані, а висновки часто “відзначаються неясністю”. Включившись у полеміку з приводу походження козацтва, Яворницький доводив, що появі козацтва сприяли психологічно-етнографічні особливості українців, зокрема притаманна їхнім звичаям козацька громада. Лазаревський на перше місце серед причин, які покликали до життя українське козацтво, однозначно ставив протест проти “польських порядків”. Проте і праці самого Лазаревського, які стосувалися історії запорозького козацтва, теж хибували на однобічність і тенденційність, хоча й протилежного плану. У розвідці “Запорожье в конце XVIII ст.” Лазаревський піддався настроям явно тенденційної офіційної записки кінця 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст., в якій Запорожжя представлялося як осередок насильства і грабунків. На цій підставі ним був зроблений висновок про те, що Січ “віджила свій вік”⁷⁸⁸.

Полеміка між вченими різних напрямків, зразком якої може бути критика Яворницького Лазаревським, мала своїм вихідним пунктом не тільки різне ставлення вчених до джерел, але й різне бачення архітектоніки історичного дослідження. Своєрідний сплав етнографії, фольклору і історії, яким по суті стали всі праці Яворницького, був далеко не бездоганним з точки зору усталених на той час у науці підходів. Йому був притаманний погляд на історичну науку як на засіб розкриття “внутрішнього життя” народу, особливостей його світосприймання. Звідси і пошуки синкретизованих жанрових форм відтворення історичної дійсності, які надавали його працям своєрідного колориту, робили їх чимось середнім між історичними та художньо-етнографічними творами. На відміну від багатьох його колег, які вважали достовірними і авторитетними тільки архівні

джерела, Яворницький за своїми уподобаннями був пристрасним шукачем тих скарбів матеріальної і духовної культури, які в його часи ще можна було віднайти в народних переказах, легендах, піснях.

Записи історичних переказів, пісень, народних оповідань, які щедро вводив Яворницький до своїх історичних творів, і справді дещо порушували їх цілісність, ставали на заваді систематизованому викладу історії Запорозжя. Але в умовах обмалі архівного матеріалу, історіографічних розвідок такий спосіб викладу був виправданий. На це, зокрема, звертав увагу І.Франко, який вважав, що хоча такий спосіб викладу “найменш здатний дати нам чітке уявлення про справу, яку автор хотів представити”, сам матеріал “є істотно цінним”⁸⁹. Д.Дорошенко також бачив вагу і значення праці Яворницького не стільки в його загальних курсах і статтях, скільки “у зібранні величезного топографічного й етнографічного та археологічного матеріалу, що мусить служити підставою для студій майбутнього історика Запорозжя”⁹⁰.

Більш справедливими (хоча часто теж продиктованими тенденційністю великодержавного зразка) були закиди у певній ідеалізації суспільного устрою Січі, які лунали на адресу Яворницького. “Запорозька община, – писав Яворницький, – доходила до повного ідеалу рівності, невідомого ні в стародавньому світі, ні в середніх, ні в новому віках; пануючі там засади рівності проходили скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, в січовому і паланочному управлінні, в усіх запорозьких школах, на загальній трапезі, при розподілі майна і в приватному житті по куренях”⁹¹. Ця картина майже повної соціальної гармонії різко контрастувала з реальним станом справ і додавала критичного пороку численним опонентам вченого. Критиці піддавалися навіть надзвичайно вартісні збірники документів, які він залишив нащадкам, зокрема “Сборник материалов для истории запорожских козаков”

(Т.І–ІІ, Владимир, 1903). Частина закидів була явно несправедлива. Яворницького критикували, зокрема за те, що він не включив до своїх видань матеріали із українських архівів. У цьому не було його провини: доступ до справ Коша Запорозької Січі, які зберігалися тоді в Одесі, був для дослідників закритий, і спроби Яворницького здобути дозвіл на їх вивчення результату не дали⁹².

Особливо слід наголосити на заслугах Яворницького в систематичному археологічному обстеженні Катеринославщини і закладанні основ місцевого музейництва. З його ініціативи у Катеринославі відбувся XIII археологічний з'їзд (1905), який значно активізував краєзнавчу роботу. Проводячи розкопки на Катеринославщині, вчений одночасно збирав кошти на придбання музейних речей, козацьких реліквій. Крайовий музей ім.О.Поля, що в момент відкриття мав лише 5 тисяч експонатів, через 31 рік роботи в ньому Яворницького мав їх уже 85 тисяч⁹³.

Справді героїчних зусиль Яворницького вимагало проведене за його ініціативою різнобічне дослідження місцевості, що підлягала затопленню під час будівництва Дніпрогесу. Серед останніх праць вченого – альбом фотографій з географічно-історичним нарисом “Дніпрові пороги” (Х., 1928), а також видана у 1929 р. у Дніпропетровську збірка “До історії Степової України”, що стала однією з підвалин нової української археографії. Унікальність цього видання полягала у тому, що оригінали вміщених у ньому документів 1716–1857 рр. на той час вже не існували. Вони згоріли під час пожежі і лишилися лише в копіях, зроблених вченим ще до 1917 р.

Як вважає відома дослідниця козаччини О.Апанович, саме Яворницькому наше краєзнавство завдячує прийняттям закону про обов'язкове науково-археологічне вивчення території, на якій планується велике будівництво або меліоративні роботи⁹⁴. Дніпропетровська археологічна експедиція, якою він керував, зберегла для науки близько

37 тисяч безцінних історичних реліквій. Від часу цієї експедиції прямим обов'язком відомств, які ведуть будівництво чи меліоративні роботи, стало фінансування археологічних розкопок на місці будівництва.

Чи можна вважати Яворницького засновником власної наукової школи? Порушивши це питання, Г.Мерніков схиляється до негативної відповіді. Справді, “далеко не всі складники ідеальної моделі історичної школи відповідають змісту діяльності Д.Яворницького, його учнів та послідовників”⁹⁵. Яворницький не створив ні цілісної концепції історичного розвитку українського народу, ні власного наукового осередку, його наукова спадщина ще за життя викликала бурхливі суперечки. А проте не можна відмовити Яворницькому у створенні певного наукового напрямку, який можна було б охарактеризувати як культурологію запорозького козацтва. Осмислення його спадщини під таким кутом зору може вивести (і вже починає виводити) на цікаві узагальнення.

На кінець 20-х років Яворницький був вже визнаним вченим, у 1929 р. його обрали академіком АН України. Під час роботи у ДАЕНКУ (Дніпропетровській археологічній експедиції наркома України) у нього з'явилося багато нових учнів, і він над усе мріяв, що вони продовжать розпочаті ним пошуки. “Я зйду вбік зі свого шляху, щоб дати дорогу молодій силі, коли вона забажає продовжити любу моєму серцю справу. Тоді я скажу так: ще не вмерла козацька сила, ще не згинуло козацтво!”⁹⁶ Але трагічні обставини, що призвели до самогубства М.Скрипника, під патронатом якого працювала комісія, перекреслили всі плани й надії. У 1933 р. ніби смерч пронісся над Дніпропетровським музеєм: звільнили і самого Дмитра Івановича, і всіх 15 наукових співробітників.

Серед останніх був талановитий сподвижник і учень Яворницького – В.Кравченко, один з фундаторів Товариства дослідників Волині і Волинського музею, Волинського наукового товариства краєзнавства. У 1929 р. він притягався

до слідства у справі СВУ, після арешту не міг знайти роботи в рідному місті, і Яворницький запросив 68-річного краєзнавця до Дніпропетровська, надавши йому посаду завідуючого етнографічним відділом музею. Цей порух душі власті Яворницькому не пробачили – у 1937 р. у документах НКВС він уже фігурував як “натхненник українського націоналістичного підпілля”⁹⁷. Справа явно йшла до арешту, але ситуацію дещо пом’якшила постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., в якій масштаб репресій визнавався надмірним. Втім, на той час майже всі учні та співробітники Яворницького були репресовані. Розстріляли наукового співробітника музею В.Грекова, зник без сліду талановитий археолог Т.Тесля, помер в застінках НКВС секретар музею Садовий. В.Кравченко змушений був залишити Дніпропетровськ.

У похилому, понад 80-річному віці вчений лишився один, але роботи не полишав, наполегливо працюючи над історією Катеринослава. Побачити свою працю опублікованою йому, проте, не довелося – книга вийшла лише через 52 роки після написання.

Коли на початку 60-х рр. вдалося нарешті підняти завісу мовчання над спадщиною Д.Яворницького, передмову до книги І.Шаповала про нього написав М.Рильський. Він назвав вченого “запорізьким характерником”, зазначивши, що “це був учений і діяч з дуже широким полем інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні”. “Мов живого згадують його і всі сучасники, що з ним хоч раз на віку зустрічалися. Тільки люди справжньої талановитості справляють таке враження: вічно живих”⁹⁸.

А проте і після цього ім’я Яворницького ще багато років лишалося в тіні. На сторінках історичних праць воно згадувалося або без будь-яких оцінок великого доробку вченого, або з закидами, продиктованими ідеологічними кампаніями боротьби проти “українського буржуазного

націоналізму”. Не утримався від них, зокрема, В.Голобуцький, який у своїх працях з історії Запорозької Січі фактично ішов слідами Яворницького і використовував введений ним у науковий обіг матеріал. До численних звинувачень на адресу Яворницького він додав “довільне оперування джерелами”, “тенденційність”, “сентиментальні, рожеві тони”, намагання привести читача до висновків, зроблених буржуазною історіографією щодо рівності на Січі. Праці Еварницького автор вважав хибними з теоретичного боку, а його уявлення про походження запорозького козацтва – примітивним⁹⁹.

Лише у наш час Яворницькому віддають належне нащадки. Перевидані основні його праці, відкрито меморіальний будинок-музей вченого у Дніпропетровську, з’явилися цікаві статті про його життєвий шлях. Правління Спілки краєзнавців у 1991 р. встановило щорічну премію ім.Д.Яворницького. Працівники Дніпропетровського історичного музею видали у 1992 р. каталог музейної збірки “Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького”. Проте докладної наукової біографії вченого і досі не створено.

5. Регіоналістика у львівській та кийській історичних школах М.Грушевського

Серед наукових шкіл, що склалися в українській історіографії у другій половині ХІХ ст., пріоритетне місце належить тим, які очолював М.Грушевський. Як справедливо зауважує І.Гирич, “в тодішньому розмаїтті течій, шкіл, напрямів “грушев’янци” поставали провідною течією саме завдяки авторству М.Грушевського. Його гурт співробітників був найчисленнішим серед інших осередків: харківського культурологічного Д.Багалія; кийсько-одеської економічної школи М.Слабченка й О.Оглоблина; харківської марксистської М.Яворського; кийської школи істориків-правників М.Василенка”¹⁰⁰.

Науковий авторитет М.Грушевського став незаперечним відтоді, як він очолив Наукове товариство імені Шевченка у Львові і спрямував його діяльність на поглиблене вивчення як загальних, так і локальних проблем української історії. Але задовго до того, ще з студентських років, Грушевський зосередився на аналізі регіональної строкатості України і локальних проблем її історії.

Розповідаючи у своїй “Автобіографії” 1926 р. про початки своїх зацікавлень історією українських регіонів, М.Грушевський признався, що запропонована йому В.Антоновичем для магістерської дисертації тема з історії Поділля “була вибрана досить нещасливо, ... і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги”. Довелося переглянути сотні актових книг, багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви. Зате разом з магістерською дисертацією про Барське староство молодий вчений подав до друку до “Архива Юго-Западной России” два томи впорядкованих актових матеріалів (Ч. VIII. – Т. I і 2).

Зайнявши одночасно із захистом дисертації у 1894 р. нововідкриту у Львівському університеті кафедру “всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи”, Грушевський опинився в епіцентрі галицького наукового і суспільно-політичного життя. Він одразу ж зайняв чільне місце в Науковому товаристві імені Шевченка, редагуючи його “Записки”, засновуючи серії спеціальних публікацій (“Жерела до історії України-Русі”, “Етнографічний збірник” тощо). На початку 1897 р. він став головою НТШ, одночасно лишившись головою його історичної секції й археографічної комісії. “Смертельно тяжко, – згадував Грушевський, – було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодик до української історії”. А в Росії, громадянином якої вчений лишався впродовж всього львівського періоду свого життя, його вважали “проводирем українського сепаратизму”, і кожен приїзд бодай до Києва аж до 1905 р.

був пов'язаний з неабияким ризиком.

Незважаючи на неймовірну зайнятість викладацькою і науковою роботою, М.Грушевський організував приватний семінар для здібної молоді. В ньому систематично зачитувалися і обговорювалися реферати, які потім анотувалися у бібліографічному відділі “Записок НТШ”, публікувалися в періодиці. Галицькі обставини, зауважував Грушевський, часто зводили цю працю “до роботи Данаїд”, бо в провінції, куди мусили від’їздити після навчання молоді фахівці, “якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предеержащих властей держати їх в чорнім тілі”. Все ж з семінару Грушевського, за його словами, вийшло чимало людей, які залишили помітний слід у науці. Серед них він назвав О.Терлецького, М.Кордубу, С.Томашівського, С.Рудницького, Ю.Целевича, З.Кузеля, І.Джиджору, І.Кревецького, І.Крип’якевича та ін.¹⁰¹

Не всі з названих і не названих учнів Грушевського сформувалися як історики-регіоналісти. С.Рудницький, який у семінарі Грушевського досліджував історію українського козацтва, за порадою вчителя зайнявся географією і невдовзі став відомим у Європі фахівцем з фізичної і політичної географії. Зазнавши певного впливу німецької географічної школи, він проте, був в числі тих небагатьох українських науковців, які розглядали Україну не як частину російського, австро-угорського чи польського політичного простору, а як самодостатню цілісність. Попри свою відразу до антропоцентризму він будував фундамент “землезнання” України на ґрунті точних даних про розселення українців, глибокого знання українських політичних і культурних традицій, серйозного аналізу геополітичних чинників, звертаючи головну увагу на розміщення населення, його густоту, господарське відношення до землі, рух населення у часі і просторі. В основу нового наукового напрямку – антропогеографії України – він пропонував класти не політичні кордони, а етнографічні межі¹⁰².

Сфера наукових інтересів учнів Грушевського була надзвичайно широкою – І.Кревецький визначився як історіограф і бібліотекознавець, І.Крип'якевич – як історик широкого профілю, знавець доби Хмельниччини, З.Кузеля – як етнограф і журналіст. Проте в семінарі Грушевського всі його учні в тій або іншій мірі виявляли інтерес до історії Галичини. Для деяких з них – С.Томашівського, О.Терлецького, Б.Барвінського вона була пріоритетним полем зацікавлень. Помітними явищами стали публікації на сторінках “Записок НТШ” праці С.Томашівського про народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. (т. 23–24, 1898), М.Кордуби про суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві першої половини XIII ст. (т.31–32, 1899) та ін.

Надалі М.Кордуба сформувався як фахівець, який спеціально досліджував територію України. Видану у Відні 1918 р. його книгу “Територія і населення України” (наступного року вона вийшла у німецькому та французькому перекладі) С.Рудницький характеризував як виконану на солідному науковому рівні, хоч і вважав визначені Кордубою межі суцільної території українського народу “тільки мінімальними”. Сам він визначав мінімальний простір України у 905 тис. кв. км, а максимальний - у 1056 тис. кв. км, проводячи його кордони на півдні від Гагрів до дельти Дунаю, включаючи Кубань, Ставропольщину і Крим¹⁰³.

Успадковані від свого вчителя В.Антоновича повагу до джерела, суворий документалізм Грушевський поклав в основу і власної львівської школи. Він із захопленням займався збиранням матеріалів з історії Західної і Правобережної України, зокрема люстрацій і інвентарів королівщин XVI ст. Люстрації королівщин галицьких, холмських і подільських, зібрані і упорядковані ним особисто, становили чотири томи у восьмитомній серії “Жерела до історії України-Руси”¹⁰⁴. У “Записках НТШ” ним були опубліковані люстрації та описи Перемиського (т. 19, 1897) та Ратенського (т. 26, 1898) староств XV–XVI ст.

Методологічну основу діяльності львівської школи істориків також становили підходи, апробовані в київській школі В. Антоновича. На те, що “існує безпосередній зв’язок між школами Антоновича і Грушевського, зокрема в методологічному аспекті історичних дослідів” звертає увагу Л. Винар. Він же бачив відмінності між двома названими школами у тому, що Антоновича вважають батьком *народної*, а Грушевського – *національної історіографії*¹⁰⁵. Ввівши в контекст української історіографії ідею соборності, Грушевський зробив вирішальний крок на шляху подолання регіональності у викладі історії України.

Принципове значення для розуміння місця і ролі західноукраїнських земель у загальноісторичному процесі мала стаття Грушевського “Галичина і Україна”. У Галичині вчений бачив духовний і культурний центр української землі, “духову фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України”¹⁰⁶. Грушевський рішуче виступив у ній проти т.зв. “галичанщини”, обласного автономізму, обстоюючи пріоритет загальноукраїнських цінностей і ідею консолідації всіх частин української території. Настрої відокремлення “православної Буковини” від “уніатської Галичини” він охарактеризував як такі, що завдають удару не лише національним почуттям, але й національним силам. На думку Р. Шпорлюка, стаття Грушевського була для українців своєрідним попередженням: не позбувшись відчуття “обласного автономізму”, вони можуть перетворитися на дві нації – “так само, як стали двома націями на одній етнічній основі серби і хорвати”¹⁰⁷.

Як підкреслює І. Курас, “тривала і подвижницька праця Михайла Грушевського у Галичині і Наддніпрянщині, у Львові і Києві стала живим уособленням єднання західних і східних теренів України. Він глибоко переживав штучну розірваність українських територій, вважаючи це “болючим дефектом нашого національного життя”¹⁰⁸. Саме ідеї неподільності історичної долі України, які червоною ниткою

проходять через усю наукову спадщину патріарха української історичної науки, відіграли вирішальну роль у тому, що після 1905 р. Грушевському вдалося досить легко перенести на київський ґрунт видавничу базу, створену в умовах Львова.

На початку ХХ ст. Б.Барвінський, О.Терлецький, С.Томашівський та інші учні Грушевського зосередили свої зусилля головним чином на вивченні історії Галицько-Волинського князівства, впливу Національної революції середини ХVІІ ст. на події в Галичині, економічного і культурного життя краю ХVІІ – ХVІІІ ст. Насичені великим матеріалом з архівів Львова, Кракова, Відня, Варшави, Москви, Петербурга, ці праці, за оцінкою Д.Дорошенка, “майже всі...подають новий і науково оброблений матеріал і дуже важні з наукового погляду висновки”¹⁰⁹.

Під впливом львівської школи М.Грушевського почалася консолідація наукових сил в інших українських регіонах Австро-Угорської імперії. У 1902 р. оформилося Українське наукове товариство у Чернівцях; його очолювали спочатку В.Мількович, а згодом – С.Смаль-Стоцький та З.Кузеля. Товариство зосередилося на дослідженні історії, демографії, етнографії та мистецтва Буковинської Русі¹¹⁰.

Важливо зазначити, що учні “галицької школи” Грушевського, ставлячись, як правило, з повагою і пошаною до свого вчителя, не сприйняли головного в його спадщині – народницької орієнтації. За свідченням одного з них, М.Чубатого, вони цілком погодилися з запропонованою учителем методикою історичного дослідження і його схемою поділу східної Слов’янщини на три частини, “одначе не прийняли тези майстра, що народ є головним рушієм в історії України”¹¹¹. Більшість галицьких учнів Грушевського поповнили ряди державницької школи в українській історіографії, найвизначнішими представниками якої були В.Липинський, С.Томашівський, Д.Дорошенко. Вододіл між народницькою та державницькою школами проходив по

лінії: народ чи еліта, республіканські чи монархічні форми державності. На ґрунті цих розходжень виникла і особиста неприязнь, яка привела Томашівського у табір противників Грушевського.

Для Томашівського, як і для деяких інших учнів Грушевського, характерна пильна увага до географічних (територіальних) чинників суспільного розвитку. Три провідні ідеї в розвитку України він відшукує на ґрунті географічних, політично-культурних і політично-господарських контрастів: 1) “контрасту між культурно-лісовою та степово-луговою полосою нашої землі” (остаточна перемога над Степом була здобута лише у XVIII ст., причому успіх її значною мірою вирішила масова колонізація); 2) “політико-культурної суперечності Заходу і Сходу” (що витворило окремі культурні типи – латинський і візантійський і дістало свій прояв у боротьбі між польською і українською народністю) і 3) “політико-господарського контрасту Півночі і Полудня, скріпленого окремішністю расовою і культурною”. Томашівський виразно бачить два протилежні вектори утворення народності: з одного боку, відмінні умови життя відокремлюють її частини у мовному, расовому, культурному відношенні; з другого – через територіальні поширення стираються місцеві особливості, витворюється одноцільний національний тип¹¹².

Інколи інтерес Томашівського до регіональних проблем підігрівався й місцевим, “галицьким” патріотизмом. І.Кревецький зазначав, що у працях Томашівського “б’є аж надто різке” протиставлення “варяго-руської” Київської держави і “першої української” Галицько-Волинської держави XIII–XIV ст.¹¹³ Я.Дашкевич вважає, що теза С.Томашівського про об’єднання Галичини і Волині в єдину державу як про “перше олицетворення загальноукраїнської держави” була продиктована політичними мотивами, зокрема ілюзорними надіями на відновлення державності Західноукраїнської Народної Республіки. На

думку вченого, такі помилкові погляди з відмовою від київських першопочатків відлунюють сьогодні проявами штучного галицького сепаратизму¹¹⁴. Аналогічний погляд на доробок учнів Львівської школи Грушевського обстоює В.Ричка, якому концепція “Галич – другий Київ” уявляється такою, що збіднює зміст історії середньовічної української держави¹¹⁵.

Певна “патріотична” заангажованість Томашівського не може, проте, знецінити пов’язане з його ім’ям істотне прирощення наукових знань з історії Галичини; не в останню чергу воно зумовлювалося введенням в обіг великого масиву польських, угорських, німецьких, ватиканських джерел. Не безспірні, але безумовно цікаві його погляди на роль Галицької Русі як одного з чинників розпаду Давньоруської держави і водночас як хранительки національної ідеї, наріжного каменя у побудові литовсько-польської унії¹¹⁶.

Галицько-Волинські землі виступають у Томашівського як терен, на якому відбувалося становлення першої національної держави. Історичне значення Галицької Русі він бачить у збереженні українського етносу від польської асиміляції і водночас – від “руськості”, у створенні окремої національно-культурної індивідуальності і здобутті політичної самостійності. Поширення в Україні впливу візантійської церкви розглядається ним як перепона західним впливам, джерело культурної відсталості України.

Заслугу Томашівського слід бачити і у розробці тих концептуальних проблем українознавства, які мали найбезпосередніше відношення до регіоналістики. Так, він звернув увагу на те, що історичне поняття “Україна” не збігається з Україною в етнографічному розумінні і ще менше відповідає її географічному поняттю. Трикутник “Степ – Московщина – Польща”, в рамках якого історик розглядає політичний розвиток України, обмежений насамперед географічними координатами. Томашівський намагався пролити світло і на невідповідність географічного

розташування України у східній половині європейського континенту західному вектору її розвитку¹¹⁷.

Загальнометодологічні підходи, ледь намічені у працях учнів Грушевського, дістали ґрунтовну розробку в ряді узагальнюючих праць учителя, зокрема в його “Очерке украинского народа”, що видавався у Петербурзі тричі – у 1904, 1906 і 1911 рр. Акцент на процесах колонізації і розселення, історії князівств-земель, міст, виділення в окремі розділи історії Лівобережної, Правобережної, Західної України, спеціальне дослідження ролі регіонів у процесах національного відродження дає підставу говорити про цю працю як таку, що заклала основи української регіоналістики ХХ ст.

Філософія історії у М.Грушевського базується на відмові від позитивістської одновимірності. Серед застосовуваних ним пізнавальних засобів – етичний та соціально-психологічний підходи, методи антропології, етнографії, мовознавства. Намагаючись представити у своїй “Історії України-Руси” узагальнений “образ історичного розвитку життя українського народу”, він прагнув покласти в основу свого дослідження “соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи”. Тому в його канву органічно впліталися здобутки молодих на той час наук – передісторичної археології (археологічної етнології), антропології, порівняльної соціології, порівняльного мовознавства (глотики), фольклористики. Мовознавці та археологи, зазначав він, однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліді. Навпаки, “ідучи кожний своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати руку і допомгти одні одним своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережності й можливої широти в досліді”¹¹⁸. В розширенні наукового обрію далеко поза межі письмових пам’яток Грушевський вбачав серйозну заслугу тогочасних “помічних” наук.

Аналізуючи методологічні основи історичних поглядів Грушевського, В.Тельвак простежує у його методології впливи романтизму, позитивізму, дюркгейміанства, неокантіанства, “філософії життя”, неоромантизму. Очевидно, він має рацію, стверджуючи, що теорія історії Грушевського за своїм характером була модерністською¹¹⁹. Однак навряд чи дефініція “змодернізований позитивізм”, яку він вводить у обіг, відбиває всю багатогранність методології вченого.

Найбільшим здобутком львівського періоду діяльності М.Грушевського стало теоретичне обґрунтування єдності і безперервності історичного процесу на всій етнічній території України і наукове осмислення його просторово-часової локалізації. Як зазначав Л.Винар, дослідження М.Грушевським окремих частин України відрізнялося від “обласних досліджень” В.Антоновича тим, що мало своїм стрижнем ідею незалежності і безперервності історичного процесу на всіх її територіях у всі періоди її історії¹²⁰. Ця схема, викладена 1904 р. у виданому Російською Академією Наук першому томі збірника “Статті по славяноведенію”, категорично заперечувала основоположну концепцію російських вчених, за якою історія Київської держави і Північно-Східної Русі представлялася у вигляді єдиного безперервного процесу. Відкинувши ідею тотожності і спадкоємного зв’язку київської та московської державності, Грушевський виступив і проти постулату про єдину давньоруську народність. Він вважав, що після припинення існування Київської держави її спадкоємицею стала не Владимиро-Московська Русь, а Галицько-Волинське князівство, а пізніше – Велике Князівство Литовське.

Оскільки Україна ще в ранньому середньовіччі перестала жити самостійним державним політичним життям, зовнішні політичні і державні відносини цього часу, на думку Грушевського, повинні цікавити історика лише остільки, оскільки вони впливали на національне, еконо-

мічне і культурне життя українського населення. “Внаслідок цього, навіть незалежно від загальних керівних принципів сучасного історичного дослідження, в історії українського народу взагалі на перший план мають бути висунуті явища економічної і культурної еволюції і простежені на всьому масиві, доступному дослідженню”¹²¹.

Як бачимо, Грушевський надавав чималого значення географічному чиннику у визначенні наріжних доміант розвитку України. Демонструючи високий рівень наукового аналізу, він простежує тенденції розвитку колонізаційних потоків на фоні бурхливого розвитку політичних подій. Суттєве значення мав при цьому той факт, що, на відміну від Антоновича, який не йшов далі звичайного “обласництва”, Грушевський намагався будувати свою схему української історії на національних засадах, виходив із власного уявлення про індивідуальність української нації. Заперечуючи ідею тотожності та спадкоємного зв’язку київської та московської державної влади, він різко протиставив своє бачення української історії не тільки поглядам М.Карамзіна, М.Погодіна, С.Соловйова, але й концепціям ряду українських вчених, зокрема Д.Багалія.

Велика увага у львівській школі Грушевського приділялася пропаганді знань з українознавства. Під його керівництвом “Товариство прихильників української науки, літератури й штуки” організувало університетські курси українознавства, які мислилися як зародок українського університету. Лекційні курси вели М.Грушевський (історія України), К.Студинський (Галичина у ХІХ ст.), І.Франко (українська література), Ф.Вовк (українська антропологія) та ін.¹²²

Однією з суттєвих заслуг М.Грушевського як засновника галицької школи істориків було заохочування своїх учнів до дослідження методологічних і теоретичних проблем історичного знання. Заснована ним на сторінках “Записок НТШ” спеціальна рубрика “Історіософія, помічні

науки історії, загальні публікації” (її вів М.Кордуба) проіснувала аж до 1945 р. М.Кордуба мав тісні зв'язки із В.Ягічем, В.Нідерле, О.Редліхом та іншими зарубіжними науковцями, систематично реферував німецькі, французькі, чеські видання. С.Томашівський брав активну участь у роботі політичного факультету Інституту вивчення культури у Відні, а також Товариства по розповсюдженню літератури з історії Сходу. Разом з І.Кревецьким у 20-х рр. він намагався застосовувати у своїх працях новітні онтологічні і гносеологічні підходи, зокрема теорію морфології історії, яка була на той час новим словом у науці¹²³.

Львівська історична школа Грушевського в історіографії фігурує під різними назвами: “галицька школа істориків” (Д.Багалій), “наукова школа українських істориків у Львові” (О.Оглоблин), “історична школа у Львові” (Н.Полонська-Василенко). Найточнішою, очевидно, є та, яку дав Л.Винар: “історична школа М.Грушевського у Львові”; таке визначення, на його думку, віддзеркалює місце народження і характер діяльності школи¹²⁴. Львівська школа продовжувала традиції київської документальної школи В.Антоновича і визнавала чільне місце документалізму як методу. Повага до факту і інтерес до локальної історії – важливі відмітні риси учнів М.Грушевського. Оскільки “покинути поза увагою сьогодні їхні дослідження при розробці проблем історії України неможливо”, правомірною уявляється думка В.Педича про доцільність перевидання найцінніших розвідок представників львівської школи М.Грушевського, які давно стали бібліографічною рідкістю¹²⁵.

Починаючи з 1906 р., Грушевський все більше зосереджується на роботі в Києві. З 1907 р. він очолював, крім львівського НТШ, ще й Наукове товариство в Києві і багато робив для того, щоб налагодити контакти між обома науковими товариствами. На цій підставі школу Грушевського іноді називають “львівсько-київською” або

“галицько-київською”¹²⁶. З таким визначенням можна погодитися, але тільки щодо періоду 1907 – 1914 рр. Після повернення з еміграції у 1924 р. створення власної школи у Києві Грушевському довелося фактично починати з нуля. Науковими осередками, навколо яких вона створилася, стали історичні установи Грушевського в системі ВУАН, зокрема Науково-дослідна кафедра історії України і комісії порайонного дослідження історії України.

Вже 31 березня 1924 р., щойно по прибутті в Україну, у листі до наукового комітету Наркомосу УСРР Грушевський докладно виклав своє бачення завдань науково-дослідної кафедри, напряму її діяльності, структури, кадрів. Констатуючи небезпечний розрив між вузівськими семінарами і академічними комісіями, він доводив, що для Києва, який має “живу традицію історичних студій”, конче необхідною є установа, здатна дати належний методологічний вишкіл аспірантам та іншим молодим науковцям. Йшлося про кафедру “поширеного типу”, з “просемінарієм”, з окремою секцією, присвяченою історії Західної України¹²⁷. Надалі представлене Грушевським бачення завдань нового наукового осередку не раз коригувалося відповідними органами, а його організаційне оформлення затягувалося. Але навколо Грушевського вже сформувався гурт однодумців, які з ентузіазмом працювали, не звертаючи уваги на організаційні і фінансові негаразди.

Оформлення київської історичної школи М.Грушевського, насамперед на началах методологічної близькості поглядів її представників, відбулося впродовж другої половини 20-х рр. В історіографії існують різні підходи до визначення кола цих людей – Л.Винар бачить у її складі представників різних генерацій українських вчених¹²⁸, О.Юркова – переважно наукову молодь (кількість представників школи вона обчислює точно – 20 чол.) У визначенні основного проблемного спрямування школи, яка, за Л.Винаром, перебувала у центрі українського історіографічного

ренесансу 20-х рр., теж відсутня єдність: її називали неонародницькою, культурно-історичною, історично-соціологічною¹²⁹.

На наш погляд, нелогічно залишати поза межами київської школи людей, які хоч і були в 20-х рр. уже сформованими спеціалістами, але саме в цей час, під безпосереднім керівництвом Грушевського подвоїли і потроїли свою дослідницьку активність, значно підвищили свій фаховий рівень, педагогічну майстерність. Деяких з них назвав сам Грушевський, коли зайшла мова про нову кафедру. Йдеться про В.Щербину, О.Гермайзе, О.Грушевського. Втім, для нашого дослідження важливі не так персональний склад київської школи, як обраний нею напрям історико-регіональних студій і те, наскільки вдалося його реалізувати. На жаль, атмосфера постійного стеження й доносів, в якій змушений був працювати вчений, мало сприяла науковому пошуку.

Майже всі співробітники очолюваної Грушевським науково-дослідної кафедри історії України впродовж 1924 – 1930 рр. займалися опрацюванням Рум'янцевського опису Малоросії. Грушевський поставив перед ними цікаве завдання: на основі документів і матеріалів опису створити історію міст Лівобережжя XVIII ст., зосередивши увагу насамперед на поділі населення за станами й верствами, майновому становищі городян, зайнятості, податках, повинностях тощо. М.Ткаченко досліджував м. Остер та Канівську сотню Переяславського полку, С.Шамрай – Полтаву, Боришпіль, Кобижче та Київську сотню Київського полку, І.Пустовійт – м. Козелець, І.Мандзюк – Гоголівську сотню Київського полку. Більшість написаних на цьому матеріалі праць відрізняється ґрунтовними статистичними викладками, використанням статистично-аналітичних та порівняльних методів дослідження. Вони друкувалися у “Записках історико-філологічного відділу ВУАН” (кн. 6–8, 11, 15, 24, 26; 1925–1931 рр.), “Історично-географічному

збірнику” (т. 2, 1928), “Студіях з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві” (т. 1, 1926).

Специфічний порубіжний регіон – Низове Посем’я, що охоплював чотири сотні Ніжинського полку – поглиблено вивчав П.Нечипоренко. Його насамперед цікавили темпи і форми колонізації цього краю, вплив порубіжного становища на його господарчий розвиток, а також соціальні та виробничі відносини другої половини XVII–XVIII ст. С.Глушко досліджував історію селянства краю на матеріалі кінця XIX – початку XX ст. Особливо його цікавили селянські рухи і їх вплив на процеси національного визволення. Історію землеволодіння та селянських заворушень на Чернігівщині вивчав В.Євфимовський¹³⁰.

Важливо відзначити, що в київській школі М.Грушевського робилися цікаві спроби історіографічного узагальнення доробку попередників у галузі дослідження регіональної історії. Йдеться про статті О.Грушевського, Л.Добровольського, О.Гермайзе, в яких серйозному науковому аналізу було піддано діяльність УНТ та Історичної секції при ВУАН, киевознавців з Варшавської історичної школи, школи В.Антоновича¹³¹.

Повернення М.Грушевського в Україну збіглося в часі з активізацією дискусій навколо проблем районізації: оптимальну модель адміністративно-територіального устрою в ході здійснюваних реформ знайти не вдалося. Вчений був переконаний, що базувати цю роботу треба на активному засвоєнні минулих традицій районування, а також на ґрунті фронтального вивчення історії України у “горизонтальному” і “вертикальному” вимірах. В його уяві ці два виміри можна було б поєднати шляхом створення в рамках ВУАН системи комісій, одні з яких мали вивчати історію України в предметно-хронологічному, а інші – у регіональному розрізі. Останній напрям виявлявся йому дуже важливим внаслідок того, що відкривав можливості заглиблення водночас в історико-географічні, історико-

економічні, історико-культурні пласти.

Задум створення в системі ВУАН Асоціації історичного районознавства виник у Грушевського та його учнів на основі осмислення доробку істориків-регіоналістів XIX ст. У звіті Історико-філологічного відділу ВУАН за 1928 р. зазначалося, що “уже історіографія XIX ст. в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського підійшла щільно до цієї тези – що історія України єсть сума земель, які сформувалися під впливом географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов” і що “як в інтересах практичної політики, так і в інтересах історичної науки важливо мати можливо правильне уявлення про життя цих районів”¹³². Завдання Асоціації полягали у тому, щоб “спільними силами – академічного осередка і місцевими – розвивати дослід тих історично даних районів, з яких складалася українська земля в минулому”¹³³. При цьому не йшлося про суцільний виклад історії того або іншого регіону – головне полягало у тому, щоб поставити питання, “найбільш занедбані або найбільш інтересні” з наукового погляду¹³⁴. На переконання Грушевського, саме такий напрям досліджень був здатен “роздмухати дослідчу енергію і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації”¹³⁵, створивши науковий фундамент економічного і політико-адміністративного районування.

Проведена у вересні 1924 р. конференція, організована Президією ВУАН разом з Державним видавництвом України, розробила масштабний, розрахований на кілька років, план видання літератури з проблем українознавства. Крім чергових томів “Історії України-Руси”, “Історії української літератури”, ряду монографій з економічної історії України, ним передбачалося видання серії порайонних збірників – з історії Києва і Правобережної України, Чернігова і Лівобережної України, Південної та Західної України тощо. Ці тематичні збірники, якими малося на увазі протягом

кількох років охопити всю етнічну українську територію, були здатні, за переконанням Грушевського, розбудити “живий інтерес до всіх сторін історичного процесу: економічної, культурної, політичної. Підняти рух і об’єднати місцеві наукові сили з силами академічного осередка в спільній плановій праці”. Зрештою, як сподівався вчений, ці збірники могли перетворитися у щорічники, а довершити справу мало виготовлення спеціальних компендіїв, присвячених окремим районам-землям¹³⁶. Зокрема, передбачалося правобережний збірник розбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський – на галицький і холмсько-підляський.

Підготовка збірників мала створити на місцях осередки дослідників-ентузіастів, ввести у науковий обіг величезну масу джерельного матеріалу, який за російською традицією відкладався переважно в бібліотеках і архівах Петербурга і Москви. В процесі цієї роботи Грушевський сподівався створити необхідну наукову інфраструктуру (матеріальну і наукову базу для розкопок, архівних пошуків, реставрацій). Причому передбачалося максимально можлива в тих умовах свобода наукового пошуку: вчений намагався якнайменше зв’язувати істориків-регіоналістів директивами і інструкціями, надаючи їм змогу в процесі роботи над джерелами і наукових дискусій знайти оптимальну форму майбутніх порайонних досліджень. Єдина вимога, яка ставилася – не обмежуватися давниною, по можливості доводити досліди до сучасності.

Створені відповідно до цієї програми комісії порайонного дослідження історії України розпочали широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Вони спиралися на місцях на широкий актив ентузіастів-краєзнавців, об’єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів. Комісія Києва і Правобережної України бачила своє завдання у збиранні і узагальненні матеріалів з історії Києва і Правобережжя,

консолідації зусиль істориків-краєзнавців у регіоні, створенні музею Києва, підготовці збірників статей та путівника по місту. Особливого значення вона надавала вивченню фізико-географічних умов Київщини, колонізаційних, міграційних, модернізаційних процесів, суспільних рухів. Виношувався план створення періодичного видання, присвяченого історії Києва (частково його вдалося втілити в життя започаткуванням “Київських збірників історії й археології, побуту і мистецтва”). Члени Комісії прагнули створити муніципальний музей історії Києва¹³⁷.

Комісія Лівобережної України мала на меті зосередити зусилля на поглибленому вивченні Чернігівщини і Новгород-Сіверщини. Особливого значення надавалося науковому описанню археологічних та архітектурних пам’яток “української Равенни” – Чернігова. Основним завданням Комісії Південної (Полудневої) України було заповнення прогалин у висвітленні історії Степової України та Запорожжя “від передісторичних слідів людського життя і найстаршої колонізації”, а також докладне висвітлення історії краю – не лише політичної, але й економічної, соціальної, культурної, літературної¹³⁸.

Досить специфічними були завдання Комісії Західної України, яка, на думку Грушевського, мала своїм завданням “увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими вченими не тільки тих частин Західної України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих, що захоплені окупацією – польською, румунською і чеською”. В такий спосіб планувалося забезпечити “спільну роботу представників української науки і широких кіл громадянства з цілої території, що її заселяють українські маси”¹³⁹. Йшлося, отже, про наукове обґрунтування ідей соборності, для чого мислилося із часом перетворити Комісію у Дослідний інститут Західної України в системі ВУАН¹⁴⁰. Співробітництво ВУАН і НТШ у Львові повинне було забезпечити планове

вивчення всієї етнографічної території українського народу. З цією ж метою Комісія налагоджувала (через Празьке повноважне представництво УРСР) зв'язки з науковими інституціями Закарпаття. Планувалося, крім підготовки узагальнюючого збірника з історії Галичини, Холмщини, Буковини й Закарпаття, підготувати том матеріалів з історії зносин українців з галичанами у 1860-1870 рр.¹⁴¹

Ідея порайонного вивчення України, яку активно обстоював М.Грушевський, знайшла багатьох прихильників. “Без якнайширшого, якнайглибшого всебічного знання краю та особливостей його природи, населення, продукційних сил взагалі, господарства в його динамічному розвитку неможливе будь-яке свідоме планове господарювання, – писав академік О.Яната. – ...З усвідомлення цього й постає широка робота по всебічному вивченню України”¹⁴².

Сам Грушевський бачив завдання чотирьох “порайонних комісій” у створенні “можливо всебічної історії краю – економічної, культурної, соціальної, політичної – в певних історичних районах”¹⁴³. Особливо важливим він вважав дослідження напрямків української колонізації, “пересувань людності”, взаємодії “степу і моря”, ареалів “зустрічі і боротьби світових культур”. Тільки на цьому шляху, вважав він, можна “означити основну українську територію і процес інфільтрації українського елемента в сусідніх неукраїнських територіях”¹⁴⁴.

За власною оцінкою Грушевського, розроблений ним план “історичної районізації” “був досить грандіозний”, а наслідком його реалізації є те, що “ВУАН в очах наукового світу здобувала репутацію, що вона репрезентує українську історичну науку в цілості – живій, активній і творчій – щодо усіх українських земель і для всіх часів її життя”¹⁴⁵. Невеликі чисельно комісії згуртували навколо себе широке коло ентузіастів, встановили зв'язки з краєзнавчими осередками на місцях. Комісія Південної України почала археологічне та етнографічне обстеження району будів-

ництва Дніпрогесу у зв'язку з майбутнім затопленням значних територій.

Особливо плідною виявилася діяльність очолюваної В.Щербиною Комісії Києва і Правобережної України, яка у 1926 р. видала збірник “Київ та його околиця в історії і пам’ятках”. Збірник став помітною віхою у киевознавстві, насамперед завдяки тому, що М.Грушевський виклав на його сторінках своє бачення “київського вузла” як осереддя складного переплетення східних і західних впливів на культуру краю. З цікавим нарисом історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. виступив ветеран киевознавства, учень В.Антоновича О.Андріяшев. Надзвичайно важливі для Києва питання пам’яткоохорони порушив у своєму нарисі Д.Щербаківський.

В рамках Комісії Києва і Правобережної України остаточно усталився поділ істориків, що досліджували Правобережжя, на киевознавців (включно з тими, хто вивчав Київщину) і волинезнавців та поділлезнавців. У доробку тогочасних киевознавців – путівник “Київ” під редакцією Ф.Ернста (К., 1930), а також перший том “Київських збірників історії й археології, побуту і мистецтва”. В останньому Грушевський вмістив свою програмну статтю “Три академії”, в якій розвинув ідею наступності в історії Києва як регіонального культурного центру. Від “Академії Ярослава” до “Київського Атенею” – Києво-Могилянської Академії і далі до ВУАН – так бачить Грушевський суцільну лінію ролі Києва в історії української культури¹⁴⁶. Комісія видала збірку статей, присвячених 50-річчю наукової діяльності В.Щербини – “Нові студії Києва”. Активно досліджувалася історія Київської громади, Південно-Західного відділу РГТ, взаємини українців, росіян, поляків, євреїв у молодіжному русі. Велася підготовча робота до заснування музею історії Києва¹⁴⁷.

До поглибленого вивчення історії Правобережної України активно залучалися молоді науковці. Селянські рухи

середини XIX ст. в цьому регіоні вивчав С.Шамрай, магнатське господарство на Волині – О.Баранович, культурно-мистецьке життя Києва – С.Гаєвський, історіографічну спадщину М.Максимовича – В.Юркевич.

Не менш плідно працювала й керована О.Гермайзе Комісія Лівобережної України. Її діяльність фактично розпочалася ще влітку 1924 р., коли Гермайзе виїхав до Чернігова, “щоб оглянути тамтешні архіви й організувати на місці комісію для вивчення старого Чернігова й Чернігівщини”. У своєму звіті про цю поїздку він докладно перелічив свої архівні знахідки, зокрема описи Ніжина, Стародуба, Новгород-Сіверського та кількох сотень часів Гетьманщини, Ревізьку книгу Чернігівського полку 1751 р. тощо¹⁴⁸. Фактично комісія Лівобережної України і її філіал – комісія старого Чернігова і Чернігівщини працювала на громадських засадах (лише у 1927 у ній з’явився один штатний працівник). Проте вона згуртувала навколо себе великий актив, ядро якого становили члени Чернігівського наукового товариства. Продовження розпочатих ще у 1907 р. розкопок Мізинської археологічної стоянки принесло сенсаційні археологічні знахідки. На Празькому конгресі слов’янського народного мистецтва великий інтерес викликало повідомлення про розкопки в Чернігові і нововідкриті печери¹⁴⁹.

М.Грушевський надзвичайно високо оцінював головну працю відділу – збірник “Чернігів і Північне Лівобережжя”. “Цей великий і гарно виданий, розкішно ілюстрований збірник, можна без перебільшення сказати, становить епоху в висвітленні минувшини Північного Лівобережжя”, – писав вчений¹⁵⁰.

У цьому збірнику побачили світ дві праці М.Грушевського – у першій аналізувалися техніка палеолітичної доби за сенсаційними знахідками Мізинського селища, друга містила роздуми вченого про роль міграцій з півночі на південь в українській історії. Від Чернігова, писав він,

життя пішло на південь, залишивши на українській півночі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища. Вчений переконаний: “щоб підняти розвій українського життя – побуту, матеріальної й інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права, в їх зв’язку і суцільності, неодмінно треба йти за сям сюди, до сих північних сховків, комор українського життя... Тут поховані секрети старої України – і зародки нової”¹⁵¹.

Підготовка збірника, який, хоч і ціною величезних зусиль, побачив світ навесні 1928 р., значно активізувала краєзнавчу і пошукову роботу в містах Лівобережжя. Фактичні філії комісії утворилися в Чернігові, Ніжині, Полтаві, Конотопі, Червонограді, Острі, Прилуках. Остання за ініціативою В.Маслова почала складання географічного словника Прилуччини. Чернігівськими ентузіастами було укомплектовано бригаду матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН по дослідженню Полісся, комісії по обстеженню стану пам’яток Чернігова – Успенської церкви, Мазепиного будинку тощо.

Плідні зв’язки з ученими і краєзнавцями Півдня налагодила і Комісія Полудневої України, очолювана М.Ткаченком. Завдання комісії Грушевський бачив у дослідженні минулого за такими напрямками: палеолітичний, вивчення античної та середньовічної колонізації, історії Запорозької Січі, історії пізнішого заселення. Велика увага приділялася дослідженню громадських рухів в Одесі, Херсоні, Єлизаветграді (відповідні матеріали систематично вміщувалися у збірниках “За сто літ”). За спеціальними програмами й анкетами велося обстеження Наддніпрянської смуги у зв’язку із будівництвом Дніпрогесу; провадилося описання й фотографування історичних місцевостей, збирання писемних і усних розповідей про колонізаційні процеси, козацький побут, записувалися найбільш цінні перекази і спомини. За такими ж параметрами планувалося обстежити Донбас і Азовське узбережжя¹⁵².

Взаємодія “степу і моря” в історії України – лейтмотив уже згадуваної передмови М.Грушевського до збірника “Полуднева Україна”, який так і не побачив світу. У фокусі його роздумів – шляхи колонізації українського Півдня, проникнення на цю територію у давні часи “елементів цивілізації середземноморської та переднеазійської”, “обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі”. На противагу тим, хто вважав, що Новоросія освоювалася неукраїнцями, М.Грушевський наголошував на тому, що Південну Україну освоювала саме українська людність. Особливе значення цього регіону для світової науки М.Грушевський бачив у тому, що він був “ареною зустрічі і боротьби світових культур”¹⁵³.

Комісія Західної України, в якій, крім киян, активно співробітничали вчені з Галичини та Кам’янець-Подільського, готувала до друку збірник “Західна Україна”, збірники епістолярних матеріалів про контакти галицьких і наддніпрянських вчених. Вдалося видати I том “Матеріалів до культурної і громадської історії Західної України”, який містив листування І.Франка та М.Драгоманова, готувався до друку I том праці “Галичина і Україна в листуванні 1862–1884 рр.” (вийшов у 1931 р.).

Спираючись на львівську групу співробітників Історичної секції Комісії Західної України, М.Грушевський почав підготовку “бібліографічного реєстру Західної України”, де планувалося систематично подавати анотовані описи книг і статей з цієї проблематики, вміщувати критичні статті й річні огляди. Фактично, як вважає О.Рубльов, це мав бути зародок всеукраїнського реферативного журналу із суспільних наук¹⁵⁴. Галицькі й буковинські науковці М.Кордуба, К.Студинський, М.Возняк, В.Гнатюк постійно друкувалися на сторінках журналу “Україна”.

Серед галицьких вчених, залучених М.Грушевським до співробітництва з комісією Західної України, був вже відомий на той час львівський історик І.Крип’якевич. Грушевський

вважав його роботу у комісії і на Науково-дослідній кафедрі історії України надзвичайно важливою для зміцнення зв'язків із науковцями Галичини. У квітні-травні 1929 р. Крип'якевич відвідав Київ і Харків. Враження від роботи Історичної секції ВУАН, де він виступив з рефератом, у Крип'якевича склалося цілком позитивне: “Грушевський, – писав він, – і тут виявився чудовим організатором і зібрав коло себе багато спеціалістів і початкуючих дослідників”. Гірше враження залишили відвідини харківського Інституту географії та картографії, якому Крип'якевич ще в жовтні 1928 р. запропонував для видання карту адміністративного поділу держави Б.Хмельницького з позначеннями меж воєводств, полків, сотень, полкових міст, шляхів. В докладному коментарі до карти йшлося не лише про розмір і характеристику території, кордони, зміни у полковому устрої, але й про критерії районізації¹⁵⁵. Грошей на видання карти очолюваний С.Рудницьким інститут так і не знайшов, та й сама вона, за словами Крип'якевича, “десь запропастилася”¹⁵⁶. Масштаб цієї втрати для історичної регіоналістики сьогодні легко оцінити: адже ні такої докладної карти, ні опису точних кордонів полків і сотень середини XVII ст. ми й досі не маємо.

За задумом Грушевського, діяльність порайонних комісій мала стати ядром системи вивчення всієї України у “горизонтальному вимірі” – не в останню чергу силами периферійних дослідників. Як зазначає І.Гирич, “йшлося не про звичайну красназвучу науку, а про академічну науку на місцях, про творення малих УАН у старих науково-освітніх містах Чернігові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Харкові, Кам'янці-Подільському”. М.Грушевський був проти відсмоктування культурно-наукових сил до столиці – стратегічної політики більшовиків (“аби всіх мати на оці”). Одним із головних напрямів у таких порайонних центрах було дослідження українського життя, передусім другої половини XIX ст. Спрямовуюча рука Грушевського відчувалася у тому, що майже одночасно в різних

національних центрах з'явилися цікаві наукові розвідки з громадівського руху на місцях – О.Рябініна-Склярєвського про одеську громаду, М.Гніпа – про Полтавську, В.Міяковського – про київську тощо. “Все це було цеглинами до великого плану М.Грушевського створити історію України нової доби”¹⁵⁷.

Створення в системі ВУАН нових організаційних структур було, за Л.Винарем, ознакою інтенсифікації “українського наукового життя як інтегральної частини світової науки”. Фундатор грушевськознавства особливо наголошує на потребі застосування соціологічної методології структурного функціоналізму для вивчення структури і функцій кожної з таких установ у контексті культурно-наукового процесу. Створену авторами книги “М.С.Грушевський і Academia” П.Соханем, В.Ульяновським та М.Кіржаєвим модель-структуру історичних установ Грушевського у ВУАН (в якій порайонні комісії представлені у зв'язках з тематичними і з власним структурним поділом) Винар вважає зразком для опрацювання організаційних структур не тільки київської, але й львівської історичних шкіл М.Грушевського¹⁵⁸.

У звітах про науково-дослідну роботу Історико-філологічного відділу ВУАН про Асоціацію історичного районознавства України йшлося вже як про доконаний факт і серйозне досягнення¹⁵⁹. Лише у 1929 р. на 16 спільних засіданнях усіх чотирьох комісій було заслухано 42 доповіді¹⁶⁰. М.Грушевський був упевнений, що в такий спосіб знайдено дійовий механізм “горизонтального” дослідження історії України із залученням до нього місцевих сил. Численні перешкоди, які стояли на заваді плідній роботі комісій – обмаль штатних співробітників (у 1927 р. у 4 комісіях їх налічувалося лише 6), брак приміщень і мізерне фінансування, обмеження у стосунках із закордонними вченими – він вважав тимчасовими, такими, що легко можуть бути усунені¹⁶¹.

У світлі сказаного може здатися дивним, що М.Грушевський не брав участі в діяльності Українського комітету краєзнавства і краєзнавчих комісій при ВУАН. Серед 250 доповідей, поданих на краєзнавчу секцію I Всеукраїнського з'їзду по дослідженню продуктивних сил народного господарства, не було жодної від співробітників М.Грушевського; те ж саме повторилося і на республіканській конференції з краєзнавства у червні 1925 р.¹⁶² П.Тронько пояснює відмову Грушевського від участі у краєзнавчих інституціях насамперед його неприязними стосунками з головою УКК М.Яворським, академіками А.Лободою та Д.Багалієм. Не додавала бажання працювати і ситуація в самій Академії, де відверто загострювалася боротьба різних партій і угруповань. “Карту” Грушевського намагалося використати і політичне керівництво республіки, яке то надавало йому беззастережну підтримку, то підігрівало конфлікт між ним та його опонентами¹⁶³.

В кінці 20-х рр. насторожене ставлення до Грушевського з боку владних структур змінюється відкритими випадками проти нього. На Всесоюзній конференції істориків-марксистів М.Яворський доповідав “про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці”, прямо пов'язуючи антимарксизм з позицією Грушевського. В поданій газетою “Правда” інформації про цю конференцію зазначалося, що Грушевський “по суті залишився на своїх старих позиціях позакласовості української нації”¹⁶⁴. За сигналом згори почалася активна робота по створенню альтернативної радянської схеми історії України, базовим фундаментом якої була ідея “спільної вітчизни” українців, росіян і білорусів¹⁶⁵.

Арешт О.Гермайзе у справі міфічної “Спілки визволення України” 26 липня 1929 р. виявився фатальним для всіх створених М.Грушевським наукових установ. Історико-філологічний відділ ВУАН було негайно оголошено “гніздом СВУ”. Комісія ЦКК–ЦСІ під головуванням М.Наваловського

дійшла висновку, що вивчення історії і культури у цьому відділі проводилося “абсолютно без марксистського аналізу”¹⁶⁶. Під час реорганізації історичних установ ВУАН, проведеної в кінці 1929 р., було зроблено все для того, щоб усунути М.Грушевського від керівництва “порайонними комісіями”. Нова комісія Лівобережної і Слобідської України мала працювати на кафедрі “історії України за доби торговельного капіталу” Д.Багалія, комісія Полудневої України – при кафедрі “історії України за доби феодалізму” М.Слабченка, комісія топографії Запорожжя – при кафедрі передісторії України Д.Яворницького. Грушевський просив зберегти україн необхідний науковий напрям хоча б на основі об’єднання створених ним чотирьох комісій в одну Комісію порайонного дослідження історії України, але підтримки не дістав. Натомість йому було запропоновано на базі комісії Києва і Правобережної України створити дві, виділивши із її складу Комісію дослідження історії Полісся (Східного і Західного)¹⁶⁷.

Втім, нова схема побудови регіональних комісій була лише етапом на шляху їх цілковитого знищення. Призначення М.Слабченка завідуючим академічної кафедри історії України доби феодалізму з приєднанням до неї Комісії старої України і головою комісії історії Полудневої України¹⁶⁸ стало чисто формальним актом. Через кілька днів він сам потрапив під вогонь партійної критики, причому звинувачували його у тому, що комісію від Грушевського він відібрав “не без порозуміння з ним”, щоб “залишити все по старому”¹⁶⁹. Пізніше, після арешту Слабченка, питання про Комісію Полудневої України взагалі більше не порушувалося. Формально очолювана Д.Багалієм Комісія історії Лівобережної України була ліквідована відповідно до рішення Президії відділу у березні 1930 р., одночасно з новоствореною комісією історії Києва. Комісія історії Західної України була у Грушевського відібрана і передана у відання Президії ВУАН.

Історія цієї останньої комісії виявилася особливо драматичною. Мішенню для нищівної критики вона стала вже у 1930 р.: тоді основну хибу в її діяльності влада бачила у тому, що вона “згуртувала тільки майже виключно старих наукових робітників з ідеалістичною буржуазною ідеологією, ігноруючи молодих дослідників-марксистів, яких цікавлять не старі, т.зв. академічні теми, а нові, революційні”. У січні 1931 р. склад комісії було повністю оновлено з умовою “вигрібання старої схоластики”¹⁷⁰, але й після цього її членам незмінно закидали “брак чіткості та відсутність марксистської термінології, що не відповідає сучасним завданням пролетаріату”¹⁷¹. Яких політичних висновків з цього можна було чекати, стало ясно дуже скоро: контакти вчених Наддніпрянщини і Західної України в очах влади були зручним приводом для створення міфу про “лазутчиків”, “наймитів польського імперіалізму”, які нібито намагалися вести підривну діяльність проти України з метою відірвання її від СРСР. У 1934 р. на сторінках “Записок історико-археографічного інституту” з’явилася стаття І.Кравченка під назвою “Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії”. В ній йшлося про особливу роль Комісії по вивченню історії Західної України “в пропаганді теорії орієнтації на Захід”. “Кадри цієї Комісії, – говорилося в ній, – оголтілі фашисти. Комісія ця, що її очолював Грушевський, притягувала українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону під виглядом українських “вчених”, які нібито хочуть працювати для Радянської України”. Ці “вчені” були названі поіменно з відповідними характеристиками – “фашист Щурат, фашист Студинський, фашист і гетьман Крип’якевич, фашисти і ундо-фашисти Савченко, Козоріс та інші”¹⁷².

Як справедливо зауважив Р.Піріг, такі звинувачення “назавжди залишаться символами епохи сталінщини, безмірної ідеологізації науки, аморального служіння політиці, взірцями псевдонаукової брутальної риторики”¹⁷³.

Для науковців, що перебували у той час на території УРСР, вони були рівнозначні смертному вироку, а для їхніх праць означали шлях у небуття. Показова щодо цього доля здібного історика-регіоналіста Є.Сташевського, який уже після погрому школи Грушевського пробував предметно займатися дослідженням історії Правобережної України. Професор після півторамісячного ув'язнення загинув просто під час допиту у липні 1936 р. З двох його праць, вилучених під час арешту, одна чудом збереглася і була видана в Москві – через 30 років після написання¹⁷⁴.

З усіх порайонних комісій, започаткованих М.Грушевським, вціліла лише Комісія з історії Києва і Правобережної України – не в останню чергу завдяки тому, що “переорієнтувалася” на критику “буржуазних концепцій в розробленні історії Київщини”. У тематичних планах комісії на 1932 р. ця тема була заявлена з розшифруванням прізвищ авторів цих “буржуазних концепцій” – М.Грушевського, О.Андріяшева, П.Клепатського¹⁷⁵. “Продовжувати боротьбу з буржуазними і псевдомарксистськими теоріями щодо історії України” комісія зобов'язувалася і у тематичному плані на 1933 рік¹⁷⁶. Надалі, уникаючи гострих сюжетів, комісія зосередилася на дослідженні розвитку київського комунального господарства.

Після розгрому історичних установ М.Грушевського традиція вивчення України в “горизонтальному вимірі” перервалася на кілька десятиріч. Аж до 60-х років, коли почалася масштабна робота над виданням 26-томної серії “Історії міст і сіл Української РСР”, ця робота практично завмерла. Лише поодинокі дослідники на свій страх і ризик вивчали історію окремих регіонів України, насамперед Донбасу та Слобідської України.

Зрозуміло, що здобутки київської школи М.Грушевського не варто ідеалізувати. За справу бралися, крім кількох визнаних авторитетів, молоді вчені, які не мали потрібного досвіду осмислення і узагальнення історичних процесів.

Тому загальною вадою значної частини регіональних досліджень були емпіризм, заданість у висновках. Однак незаперечним є і той факт, що в такий спосіб ішов процес нагромадження фактичного матеріалу, без якого дослідження реального історичного процесу було немислиме.

Не можна скидати з рахунку і того, що розмах регіональних досліджень дав могутній поштовх розвитку громадського краєзнавства. На це, зокрема, звертав увагу О.Оглоблин, підкреслюючи, що установи Історичної секції УАН “збуджували серйозний науковий інтерес до історії України серед провінціальних наукових робітників і причинилися до утворення краєзнавчих наукових установ”¹⁷⁷. Комісії і кафедра М.Грушевського напрочуд швидко “обростали” активом з числа музейних працівників, викладачів вузів, вчителів. Внаслідок їх самовідданих зусиль про українську старовину і про процеси, що відбувалися у 20-х рр. ми знаємо значно більше, ніж, приміром, про життя регіонів України у 50 – 60-х роках.

6. Одеська школа М.Слабченка

Михайло Слабченко займає особливе місце в українській історіографії – насамперед завдяки своїй яскравій неординарній біографії. Син каменяра і сам каменяр, а потім вантажник, ливарник, він став академіком ВУАН завдяки винятковим здібностям і наполегливості. Діставши юридичну освіту, він починав як правознавець, але саме завдяки інтересу до проблем адміністративно-правового устрою українських земель органічно увійшов у сферу регіональної історії. Надалі його наукові інтереси фокусувалися на вивченні в історико-юридичному ракурсі двох регіонів – Лівобережної і Південної України.

Наукові інтереси М.Слабченка сформувалися під впливом двох представників школи В.Антоновича – І.Линниченка та Д.Багалія. Ще в студентські роки він під

керівництвом І.Линниченка підготував дослідження “Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк”, яке було удостоєне золотої медалі і надруковане у вигляді монографії (Одеса, 1909)¹⁷⁸. Як вважав відомий вже на той час спеціаліст з політико-правової історії Гетьманщини М.Василенко, ця книга засвідчила талановитість автора, але в ній було ще чимало скороспілих, необґрунтованих висновків. Зокрема, Василенко критикував оцінку Слабченком гетьманської України як демократичної республіки, не повністю погоджувався він і з оцінкою ролі шляхти Лівобережжя. Полеміка, що велася між Василенком і Слабченком на сторінках “Записок НТШ” (т.108 і 116) істотно просунула вперед справу наукового дослідження політико-правового устрою Гетьманщини.

Чималий суспільний резонанс мали і наступні праці Слабченка – “Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.” (1911) та “Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв.” (1918). В рецензії на останню книгу Л.Окиншевич писав: “Автор дав багато цікавого і цінного, і з цим твором доведеться рахуватися майбутнім історикам державного устрою Гетьманщини”¹⁷⁹. Своєрідним продовженням цієї роботи стала монографія Слабченка “Судівництво на Україні XVII – XVIII ст.”, видана у 1919 р. в серії “Культурно-історична бібліотека”.

Наукова новизна цих та інших праць Слабченка визначалася тим, що аналіз соціально-економічних і політичних процесів на території Гетьманщини ґрунтувався у нього на глибокому знанні та уважному дослідженні структури української феодальної державності та відповідних інститутів права. При цьому широко застосовувалися здобутки популярного у той час в Європі історико-порівняльного методу, що вилилось в дослідження еволюції українського суспільства на фоні і в порівнянні з аналогічними процесами у Західній Європі.

Регіональний принцип був покладений в основу

задуманої Слабченком уже в радянський час багатотомної праці з історії України, яка мала назву “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни”. Вона мала складатися з п’яти частин: Гетьманщина, Запорожжя та Правобережжя XVII–XVIII ст., Україна до і після реформи 1861 р. Повністю цей план дослідник реалізувати не встиг, але і те, що було видано, вражає ґрунтовністю підходів і глибиною аналізу. З першої частини, присвяченої Лівобережжю, вийшло чотири томи – аналіз господарського розвитку Гетьманщини¹⁸⁰.

Ще дві монографії з цієї серії були присвячені Південній Україні. Частково вони опубліковані у 1927–1929 рр. у працях “Комісії для виучування західноруського та українського права” і мали назви “Соціально-правова організація Січі Запорозької” та “Паланкова організація Запорозьких вольностей”. У ЦДАВО України зберігається повний текст праці “Організація господарства на Запоріжжі. Т. V. Економічно-соціальний уклад Січі”¹⁸¹. Дослідники спадщини Слабченка вважають праці про економічну і соціально-правову організацію Січі одними з найкращих у науковому доробку вченого¹⁸². Сам він вважав, що попри “гори більших або менших книг” з історії Запорожжя нез’ясованими лишилися його природа і суттєві особливості організації. Чи було це щось унікальне, чи явище, яке належало до певного соціального типу – на ці та інші поставлені перед собою питання Слабченко відповідав, спираючись на власну модель господарської та духовної культури Запорожжя і на величезну кількість документів, вперше введених у науковий обіг.

Створена вченим нова схема історії Запорожжя і понині не втратила свого значення. Автор піддав аргументованій критиці як ідеалістичні оцінки А. Скальковського та свого вчителя Д. Яворницького, так і нові на той час “марксистські” схеми М. Яворського та М. Покровського. До власних праць він теж ставився досить самокритично, але наполягав на їх

новизні. “В мене є чимало помилок, є і парадоксальні твердження, і подекуди скоропалительність. Визнаю. Але в моїх працях є самостійна, незалежна, бунтівна думка, намічаються нові шляхи, новий підхід” – писав він в одному з листів до О.Оглоблина¹⁸³.

На новизну запропонованих М.Слабченком підходів звертав особливу увагу дослідник його спадщини А.Санцевич. Якщо попередників Слабченка у дослідженні Запорозької Січі – Д.Яворницького, Д.Багалія, О.Єфименко та ін. – цікавили насамперед події політичної історії та військового побуту, то для Слабченка пріоритетними були питання формування специфічної запорозької державності, січового права, духовної і господарської культури запорозького козацтва. На думку Слабченка, Запорозька держава не була якоюсь аномалією, чимось унікальним в історії. Аналогії відшукувалися ним у лицарських орденах, об’єднаннях флібустьєрів, у суспільній організації донських козаків. Висновки вченого ґрунтувалися на зіставленні різних точок зору на систему “запорозьких вольностей” і на власному оригінальному баченні цих проблем¹⁸⁴.

М.Слабченку археографи у вирішальній мірі зобов’язані початком підготовки до опублікування унікального Архіву Коша Запорозької Січі, розпорошеного між архівами Одеси, Дніпропетровська, Києва, Харкова, Ленінграда тощо. Йому належала ідея видати за тематичним принципом 6 томів Архіву, яка почала реалізуватися за активною участю Н.Полонської-Василенко. Певні ускладнення в цю роботу вніс М.Грушевський, який запропонував хронологічний принцип видання і мав намір сам очолити цю роботу. Зрештою був все-таки прийнятий проблемний принцип, але довести справу до видання бодай одного тому у той час не вдалося¹⁸⁵.

За рукопис “Організація господарства Запорожжя. Т.1” Слабченко отримав у 1926 р. нагороду Комісії преміювання наукових праць при Укрнауці, а за її доповнення і

опублікований варіант – “Соціально-правова організація Січі Запорозької” – премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим. Ці та інші праці вченого стали підставою для присудження йому без захисту дисертації наукового ступеня доктора історичних наук і обрання його академіком ВУАН.

Слабченко вважав себе істориком-марксистом і саме з марксистських позицій створював “єдиний синтетичний метод” і нову, докорінно відмінну від схеми Грушевського, концепцію історії України. Одним з перших українських вчених він спробував подивитися на економіку України з позицій її власних інтересів, які суперечили російським. Оригінальними були і його погляди на “український імперіалізм” – тут він віддав данину оновленим концепціям панукраїнізму¹⁸⁶. Чималий вплив на формування його поглядів мали ідеї М.Ковалевського, а також новітні соціологічні теорії 20-х рр.

Власну наукову школу М.Слабченко створював впродовж багатьох років. За С.Водотикою, перші його спроби організувати осередок українознавства в Одесі за допомогою “Просвіти” відносяться до 1906-1907 рр. На ґрунтовну основу питання про одеську школу істориків було поставлене у 1921-1925 рр., коли Слабченко очолив ініціативну групу відомих вчених (Є.Загорівський, К.Копержинський, О.Рябінін-Скляревський, В.Гордієвський та ін.) зі створення науково-організаційної бази школи¹⁸⁷. Перші спроби виявилися невдалими, але Слабченко знову й знову порушував питання про створення в Одесі науково-дослідної кафедри української культури. У 1925 р. з такою пропозицією до наркомату освіти звернулися працівники Одеського інституту народної освіти і збори науковців. В результаті в Одесі було створено секцію (філію) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, яку очолив Слабченко. Своїх учнів (через секцію протягом 1926–1930 рр. було підготовлено понад 20 аспірантів) Слабченко орієнтував на дослідження регіональних проблем, а також

грунтовне ознайомлення з історією української історіографії¹⁸⁸. Його власні наукові інтереси також значною мірою концентрувалися навколо історіографічних проблем. У прочитаній на засіданні секції у 1927 р. доповіді “Наука історії України за 10 років” він уважно простежив еволюцію історичних поглядів у школі В.Антоновича, дав зважені оцінки доробку М.Грушевського, Д.Багалія, І.Линниченка, М.Яворського, О.Оглоблина, висвітлив своє ставлення до боротьби різних шкіл в історичній науці.

До школи М.Слабченка належав молодий київський історик О.Оглоблин, який вдумливо вивчав мазепинську добу, історію мануфактури Гетьманщини, генеалогію старшинських родин. Слабченко високо оцінив книгу Оглоблина “Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика”, видану 1925 р., і виступив опонентом під час захисту в Одесі його дисертації на ступінь доктора історії української культури. Листи Слабченка до Оглоблина (частково опубліковані І.Вербою) містять великий матеріал для характеристики світоглядних позицій і історичних поглядів вченого, даючи водночас уявлення про напружену атмосферу в українському науковому середовищі. В цих листах гранично чітко розкривається ставлення Слабченка до Грушевського, якого він цинив за величезну працездатність, європейський кругозір, організаторський хист, але загалом вважав “лахмітником” (“старьевщиком”). Слабченко виношував плани скликання Всеукраїнського з’їзду істориків-марксистів, який мав згуртувати представників нової, історико-революційної школи і дати бій застарілим концепціям М.Грушевського. “Ми – молода тканина, котра випирає стару, хоч і заслужену, – писав він Оглоблину. – Ми революція, а старі – архів, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюєм. Тяжко нам, бо нам не дають можливості вибирати собі помічників. Ми даємо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів”¹⁸⁹.

І.Курас пов’язує з творчістю М.Слабченка формування

нового, певною мірою державницького напрямку в національній історіографії. Досліджуючи історію Запорожжя і Південної України в цілому, вчений відійшов від ідеалістично-романтичних схем традиційної української історіографії і визначив місце козацького державотворення в загальному контексті історії української державності. Так само під час студіювання історії Гетьманщини в полі зору дослідника незмінно опинялися сюжети державно-правового характеру – адміністративний, політичний та правовий устрій, структура та функції владних інститутів, роль різних соціальних верств у політичному житті, місце Гетьманщини в історії української державності. В цьому плані праці Слабченка розглядаються як такі, що стали одним з джерел формування української політології¹⁹⁰.

Історіософія М.Слабченка будувалася на основі поєднання різних соціологічних, політичних та юридичних теорій. Відштовхуючись від ідей М.Ковалівського, він прагнув сполучити марксистські підходи з напрацюваннями державницької школи в українській історіографії. Таке поєднання еkleктики і монізму для вченого було природним і відповідало тодішньому стану історичної науки. Використання різних методологічних прийомів – проблемного, хронологічного, порівняльно-історичного – дало змогу розглядати історичні події в їх вертикальних і горизонтальних взаємозв'язках.

Як талановитий організатор науки М.Слабченко багато робив для перетворення Одеси в авторитетний регіональний науковий центр. Саме він порушив питання про створення Одеської комісії краєзнавства і Одеського наукового товариства при ВУАН, Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Перелічуючи у своїй автобіографії цілий ряд комісій ВУАН і наукових товариств, членом яких він був, Михайло Єлисейович назвав і комісію “по виученню районних історій України” (йшлося, очевидно, про створену М.Грушевським Асоціацію

історичного районознавства). Про те, якого значення надавав Слабченко створенню власної наукової школи, свідчить перелік в автобіографії ініційованих ним нових форм наукової роботи із студентами – студентського бібліографічного товариства, історичного гуртка, історичного кабінету, семінарів підвищеного типу з історії України¹⁹¹.

Для своїх учнів М.Слабченко був взірцем подвижництва й самовідданого служіння науці. За спогадами однієї з них, А.Лавріненко, він належав до людей одержимих – “ні кар’єра, ні марнославство, ні матеріальний добробут не були метою його життя, а жертвна відданість науці. В ім’я науки – самозречення. Наука – сама святість, постійний щоденний пошук, іноді важка мука... Ми всі вчилися в нього добра й краси, розуму й справедливості... Михайло Єлисейович ненавидів бюрократизм, кар’єризм, псевдопафос, користоловство... Він був самовідданим патріотом”¹⁹².

Серед учнів М.Слабченка був і його син Тарас, який займався проблемами декабристського руху на Україні. Двоє учнів Михайла Єлисейовича – Б.Варнеке та Є.Загорівський – поглиблено вивчали історію Причорномор’я, активно співробітничали у створеній М.Грушевським Комісії Полудневої України. Їхні ґрунтовні статті мали побачити світ у вже набраному збірнику, але за вказівкою “згори” набір розсипали. Це сталося після арешту М.Слабченка і великої групи викладачів і студентів історичного і філософського факультетів одеського Інституту народної освіти у січні 1930 р. У сфабрикованій ДПУ справі “Спілки визволення України” з’явилися дані про одеську філію СВУ, нібито очолювану М.Слабченком. Під перами більшовицьких інформаторів його семінари і наукові товариства перетворилися у підпільні гуртки, які використовувалися для пропаганди ідеї української незалежної державності¹⁹³. По процесу СВУ проходив і Тарас Слабченко.

У перші місяці своїх тюремних поневірянь вчений ще сподівався, що принаймні декому з його учнів, далеких від

усякої політики, вдається продовжити наукову роботу. “Я був щасливий в учнях, – говорив він на одному з перших допитів. – Думаю, що ті два з половиною десятки молодих дослідників...поведуть молоду українську науку вперед. Але то вже не моя біографія”¹⁹⁴.

Михайло Єлисейович гірко помилявся. Вся його школа, за винятком хіба що О.Оглобина, якого теж не обминули увагою спецслужби, була у 30-х роках знищена. За вироком Військової колегії Верховного суду СРСР у 1937 р. був розстріляний Тарас. Самого М.Слабченка не знищили фізично, але всі його спроби повернутися до наукової праці після відбуття строків покарання успіхом не увінчалися.

Таким чином, практично жодна з наукових шкіл, які займалися спеціальним дослідженням регіонів України, не мала шансів зберегтися в роки тоталітарного терору. Величезний науковий доробок істориків-регіоналістів був або знищений, або на довгі роки запроторений у спецхови. Все робилося для того, щоб навіть імена ентузіастів були забуті назавжди.

* * *

Підбиваючи підсумки діяльності регіональних наукових шкіл кінця XIX – початку XX ст., варто звернути увагу на територіальну структуру наукового простору в Україні. С.Водотика констатує невідповідність кількості наукових установ та їх співробітників – в середньому на одну дослідну установу гуманітарного профілю у 1923 р. припадало 3,2 співробітника. Територіальний розподіл вчених по регіонах був дуже нерівномірний – у Харкові було зосереджено 33,5% вчених-гуманітаріїв, у Києві – 32,9%, в Одесі – 12,5%; у всіх інших містах республіки – лише 21,1%¹⁹⁵. Значною мірою цей розподіл був успадкований від Російської імперії, а радянська влада надто мало робила для того, щоб змінити ситуацію на краще. Більше того, руйнуючи систему

регіональних досліджень, вона знищувала під корінь і ті осередки ентузіастів-краєзнавців, які працювали поза трьома названими великими містами.

Уважне дослідження доробку і взаємодії наукових шкіл в Україні, дотичних до розвитку регіонознавства, дозволяє солідаризуватися з С.Водотикою щодо плідності взаємодії різних наукових шкіл (хоч навряд чи можна поділити його погляд на всі школи української історіографії УСРР 1920-х рр. як на одну комплексну широку наукову школу). Спільними зусиллями забезпечувалося функціонування наукової інфраструктури, створювалася мережа науково-дослідних кафедр історичного профілю, здійснювалася координація дисертаційних тем, розподіл аспірантів після закінчення навчання. Втім, давалися взнаки і особисті амбіції, колишні образи, традиції протистояння. Не можна не враховувати і суттєві бар'єри між науковими школами, які створювалися об'єктивними причинами – природною конкуренцією в науковому середовищі, відмінностями в політичних позиціях, індивідуальним характером творчої праці, суперечностями між істориками, що працювали в столицях і в регіонах. “Взаємодія наукових шкіл визначалась сумарним вектором дії цих двох чинників”¹⁹⁶. Але якими б не були особисті стосунки вчених, кожна наукова школа мусила доводити вагомість своїх здобутків через взаємодію з іншими.

Незважаючи на вкрай складні умови, в яких діяли регіональні наукові школи, їхній доробок виявився надзвичайно вагомим. Україна інтенсивно вивчалася “по горизонталі” – а це означало, що “історичне районознавство” набуває статусу наукового напрямку і прикладної сфери знання, здатної впливати на економічний розвиток і політичну практику. Питома вага розробок наукових шкіл істориків-регіонознавців дає підставу для постановки питання не лише про теоретико-пізнавальні, але й про прикладні функції тогочасної історичної регіоналістики.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. Регіональна історіографія і обґрунтування самодостатності українського історичного процесу

Передумовою концептуального й інституційного оформлення національної історичної науки було виділення її з систем російської, польської, австрійської історіографії. Це завдання було непростим насамперед тому, що у світовій історичній думці Україна як цілісність не існувала взагалі: погляд на неї ґрунтувався на ірраціональній гегелівській парадигмі “історичних – неісторичних” народів, і належність українського народу до категорії “неісторичних” сприймалася як аксіома.

Складність виокремлення української історії із загальноросійської зумовлювалася ще й тим, що індиферентне спочатку ставлення російської офіційної науки до романтично-народницьких зацікавлень харківської і київської наукових шкіл змінилося на упереджене і навіть вороже після появи федералістських мотивів у програмі Кирило-Мефодіївського братства і хлопоманських настроїв серед польської шляхти. Якщо у першій половині ХІХ ст. російський уряд заохочував дослідження специфіки Правобережної України (з утилітарною метою доведення споконвічної “російськості” цього краю), то у другій половині століття всякий особливий погляд на регіони Малоросії відкидався з порога. Відмежування української історіографії від “общерусских” схем відбувалося в обстановці шаленого політичного й ідеологічного тиску,

репресій, цензурних заборон. Незважаючи на це, як було показано вище, місцеві історичні школи, насамперед ті, які очолював М.Грушевський, наполегливо утверджували ідею самодостатності українського історичного процесу.

Виокремлення української історії, “захованої”, за метафоричним виразом В.Потульницького, в історіях домінуючих націй, відбувалося в умовах кардинальних геополітичних змін, які в кінці XVIII ст. створили нову розстановку сил у Європі. Перестали існувати два державні конгломерати, які впродовж віків справляли великий вплив на життя українського етносу – Річ Посполита і Кримське ханство. Зміцнилася Російська імперія, якій вдалося об’єднати під царським скіпетром більшу частину українських земель. Посилилася політично, у тому числі за рахунок приєднання Галичини й Буковини, і Австро-Угорщина, хоч продовжувала лишатися “клаптиковою” монархією з безліччю проблем, породжуваних етнічною неоднорідністю і соціальною нерівністю.

Загалом же у тривалій боротьбі Речі Посполитої, Московської держави та Османської імперії за українську “спадщину” перевага виявилася на боці Росії. Внаслідок поділів Польщі та успішного завершення анексії Криму їй вдалося закріпити за собою значну територію, яка здавна була ареалом розселення українців. І хоч внаслідок численних війн правобережні і південні землі України були спустошені, а територіальні прирощення співпали у часі з руйнуванням решток української автономії, все ж в житті українського народу почалася нова доба.

За Р.Шпорлюком, “поділи Польщі змінили співвідношення сил на геополітичній арені саме тоді, коли українці переймалися вже не стільки з’ясуванням свого регіонально-адміністративного статусу в межах імперії, скільки своїм місцем серед інших народів, і, зрештою, – в міжнародному устрої”¹. Різко зросла не лише кількість українців в Російській імперії і пов’язаних з цим проблем, але й питома вага

польського питання в Україні і в російсько-українських відносинах.

Зрозуміло, що про зміни меж України і конфігурації її регіонів у кінці XVIII ст. можна говорити лише умовно, тому що ні кордони розселення українського етносу, ні поділ на регіони ніде не були зафіксовані. Росія розглядала новоприєдані землі як споконвічно російські і навіть згадку про Україну намагалася стерти з народної пам'яті. Г.Касьянов має рацію, коли пише про “конфліктний фактор” у формуванні національної свідомості українців: політика переслідувань української мови й культури в Російській імперії, яка традиційно розглядається як чинник послаблення українського руху, на певних етапах могла, навпаки, його посилювати. “Хоча це й парадоксально, Галичина стала “Українським П'ємонт” значною мірою завдяки зусиллям російського імперського уряду”²².

В Австрійській імперії політика влади спрямовувалася на підпорядкування українців полякам; неприродне поєднання в одній адміністративній провінції двох народів у майбутньому стало причиною гострих тертів і незгод. Але польський чинник теж не можна оцінювати однозначно: поляки давали українцям “наочний приклад національної самоорганізації”²³. Конкуренція з польським націоналізмом сприяла радикалізації галицького регіоналізму. Український національний рух у західному регіоні мав можливість діяти легально, що створювало передумови для формування зародків громадянського суспільства.

Впродовж XIX століття регіональна структура України вималювалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники. Виразну специфіку зберігали Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина), Правобережна Україна (за російською термінологією Південно-Західний край), Слобідська Україна, Південна Україна (Новоросія). В Австрійській імперії як окремі регіони існували “Королівство Галіції і Лодомерії”,

Буковина, а також Закарпаття, яке впродовж XIX ст. лишалося в угорській частині імперії Габсбургів. За трьома останніми українськими територіями у складі Австро-Угорщини у XIX ст. закріпилося неофіційне збірне поняття – Західна Україна, під яке раніше, у XVIII ст., підводилися і землі Правобережної України.

Осмилення того нового стану, в якому опинився український етнос, стало пріоритетним завданням новонародженої української історіографії. На ліквідацію царизмом решток української автономії еліта відреагувала чіткою артикуляцією національної ідеї. Історична традиція в цих умовах відіграла роль каталізатора процесів національного самоусвідомлення. Це засвідчила вже згадувана “Істория русов”, – напівісторичний, напівпубліцистичний твір, який, хоч і був опублікований лише через півстоліття після створення, справив неабиякий вплив на світогляд Т.Шевченка, М.Гоголя і багатьох інших представників тогочасної демократичної думки. М.Грушевський називав “Історію русов” золотою книгою тодішнього українського суспільства, а її вихід у світ “патріотичним подвигом з боку видавця”⁷⁴.

Інтерес до української історії живили не тільки ностальгічні настрої. Був він і суто прагматичним, оскільки нащадкам козацької старшини доводилося обґрунтовувати своє право на дворянські титули. Не можна недооцінювати і вплив на суспільну думку України новітніх концепцій нації, основоположником яких вважають німецького філософа Й.Гердера. Тому осмилення нових реалій українського буття в історичній думці відбувалося в руслі пошуків “будівельних блоків” національної ідентичності (О.Субтельний). За словами відомого історика, “шлях до національної свідомості був вимощений книгами”, а “в авангарді будівництва нації як серед українців, так і серед інших народів стояли історики”⁷⁵.

Про внесок М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича в обґрунтування української ідеї говорилося вже

вище; поезія Шевченка сприяла тому, що українська ідея почала сприйматися і на емоціональному, психологічному рівні. “Етнографічні, культурологічні та історичні розвідки початку століття кристалізувалися у політичні вимоги кирило-мефодіївців”⁶. Проте навряд чи новонароджуваній українській історіографії було під силу, особливо в умовах посилення ідеологічного тиску і репресій проти українства, дати теоретико-політичне обґрунтування української ідеї. Свідченням цього були, зокрема, метання П.Куліша, який, висунувши ще у 1864 р. гасло перетворення України з нації етнографічної на націю політичну, не знайшов у її минулому ознак, які б свідчили про здатність українців до самостійного політичного буття.

Та обставина, що українські землі в ХІХ ст. входили вже не до складу чотирьох, а лише до складу двох держав, не зменшила ступінь їх дезінтеграції – кордон між Росією і Австро-Угорщиною розділяв не лише дві країни, але й дві багато в чому відмінні суспільно-політичні системи. Осмислення суспільною думкою нових явищ її регіоналізації відбувалося на Наддніпрянщині переважно на гегелівських засадах романтичного націоналізму, а в Галичині – на ґрунті своєрідного “нового консерватизму”, під сильним впливом панславістської ідеології. Новостворювана українська історіографія мала виразний регіональний характер; її зміст і спрямованість багато в чому залежали від місця створення тієї або іншої праці.

Найбільш серйозне історіософське осмислення історичної драми, яка спіткала український народ у зв'язку з новим розчленуванням його території, знаходимо у М.Драгоманова. Простежуючи у своїй програмній праці – зверненні до читачів збірника “Громада” 1878 р. – процес розірвання української землі “між сусідніми царствами і начальствами”, він вбачає суть цієї драми в тому, що замість одного українського народу в Росії перед світом постали три його частини – *Малоросія, Слобідська Україна і*

Новоросія, причому останню (колишні Вольності Війська Запорозького) начальство довільно ділило на губернії, зганяло українців із своїх земель і “розбавляло” іншоетнічним елементом. “В Польщі те ж саме робилося по воєводствах, причому більша частина наших країв залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, північна – в *Литовські!*.. Так поряд наша Україна була поневолена і поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про волю і спілку їх придавлена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей”. Але, зауважує Драгоманов, починаючи від “Истории русов”, творів Шевченка, документів Кирило-Мефодіївського товариства поряд з ідеями скасування кріпацтва, письменства рідною мовою дедалі виразніше звучить і ідея волі (автономії) для України, чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Слов’янщині.

Заслугу М. Драгоманова становить чітке окреслення меж української землі – на півдні від Кірлібаби на межі з Трансільванією через Чернівці до моря і через Крим до Кубані, на сході – від Новочеркаська до Слов’яносербська і Павловського у Воронежській губернії, на півночі – вище Новгород-Сіверського до Прип’ятського гирла і далі до Пинська і Білостока. Називає він і загальну кількість українців – 14 239 129 чол. в Росії та 3 032 000 в Австро-Угорщині⁷. Українську проблему він намагається розглянути як цілісність, в політичному, соціальному і культурному аспектах, в історичній ретроспективі і у контексті світового суспільного розвитку. Не випадково І. Лисяк-Рудницький бачив у “Передньому слові” першу українську політичну програму⁸.

Уважне дослідження регіональної специфічності – лейтмотив багатьох праць Драгоманова, присвячених аналізу капіталістичних тенденцій у господарському житті обох її частин. Його цікавили зокрема, глибинні зрушення, які перетворювали господарський і культурний уклад України, зокрема ті “квіточки криз” на Правобережжі, що зумовили нове явище – “робітницьке безробіття”. Не меншою мірою

його турбувало аграрне перенаселення в Галичині та на Буковині. Вчений мріяв розгорнути на сторінках “Громади” широку дискусію про перспективи соціально-економічного процесу в Росії та Австро-Угорщині, але не дістав підтримки в інтелектуальному середовищі України⁹.

Постійний предмет драгомановських роздумів – світова роль України в контексті її взаємозв’язків з тими великими регіонами, з якими поєднала її історична доля. Питання про те, чи жити Україні, чи помирати, він ставить у залежність від того, чи зуміють “письменні люди” “ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашої історії у XVIII ст.” і прив’язати до нього те, що виплела наука і громадська думка там, де історія не переривалася – у Європі. Що значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи обов’язково це означає заложити свою окрему державу? Безперечно, українці багато потерпають від бездержавності, але Драгоманов не вважає оптимальним шлях до свободи, який веде через велике повстання і криваву війну. Значно більш плідним уявляється йому “вільне громадянство і товариство людей і товариств”, тобто той шлях до громадянського суспільства, який вже накреслила передова суспільна думка Європи.

Таким чином, Драгоманов став першим, хто намагався підвести під українські історіографічні конструкції раціональний позитивістський чи неопозитивістський фундамент і в такий спосіб вписати їх у контекст всесвітньої історії. Чи не першим побачив він і небезпеку, яка випливала із денационалізації українських міст; щоб міста в Україні не віддалилися зовсім від українських сіл, соціалісти – росіяни, поляки, євреї – мають бути кровно зацікавлені у пропаганді соціалізму українською мовою¹⁰.

У пошуках ефективних моделей місцевого самоврядування як інституту виявлення громадських ініціатив Драгоманов вважав надзвичайно важливим використання українського історичного досвіду і водночас – мобілізацію історичної пам’яті. Необхідно, підкреслював він, будити

“спогади про колишню свободу і рівноправність, як, наприклад, про самоврядування повітів за так званим Литовським правом, за так званим правом Магдебурзьким... про братства, про самоврядування козацьке... – підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність у освічених народів”¹¹. На такій основі Драгоманов вибудовував своє уявлення про обласні собори та обласні думи як органи захисту прав самоврядних регіонів. Останнім мало належати право попереднього розгляду загальнодержавних фінансових законів, розробка законодавства у місцевих справах, контроль над поліцією.

Ідеї Драгоманова явно випередили свій час, і тому не знайшли розуміння ні в російському, ні в українському політичному середовищі. “Ухопити кінець нитки, що ввірвалася” і з’єднати її з здобутками європейської суспільної думки, у ХІХ ст. не вдалося. І все ж, як вважає В.Потульніцький, навіть романтизовані схеми української історії “безперечно, виконали свою, необхідну для кожного поступального розвитку національної історичної науки роль”¹². Хоча б тому, що, не виконавши роботу по сепарації, неможливо розв’язувати завдання інтеграції національної науки у світову.

У регіоналістики у даному контексті було своє “надзавдання” – вона наповнювала реальним змістом ідеї федералізму та регіоналізму. Досвід вивчення регіональної специфіки включався у сферу політичного обігу, живив проекти федералізації обох імперій. На такій основі поступово сформувалися два різновиди українського бачення минулого, один з яких намагався підкріпити традиційну схему російської історії, а другий – спростувати її. Існувала і третя, польська схема історичного процесу, яка намагалася представити в ідилічних тонах перебування України у складі Речі Посполитої і обґрунтувати ідею повернення до “історичних кордонів” 1772 р.

Власне, відмінне від російського і польського бачення

свого минулого ідеологам українства доводилося відстоювати в умовах шаленого політичного тиску, коли виганялися з ужитку не тільки українська мова й література, але й саме поняття “Україна”. За дотепним зауваженням К.Мельник-Антонович, “майже до 1905 р. слово “український” вільно друкувалось за царату лише для означення спеціальної породи сірих волів (“украинский рогатый скот”), що ж до людей – українці були тільки “злонамеренные украинофилы”, інакше “мазепинцы-сепаратисты”. Розвиток української демократичної ідеї у таких умовах становив завдання виняткової складності¹³.

Сумними обставинами політичного життя української нації пояснюється надмірна ідеологізація історичного думання, яка мала свої як позитивні, так і від’ємні сторони. Історіографія ще в більшій мірі, ніж етнографія, була, якщо застосовувати вираз М.Грушевського, “бойовою наукою”, тому що обслуговувала, поміж іншим, завдання національного самоусвідомлення і самоствердження. Не випадково етапи розвитку української історіографії загалом збігалися з етапами українського національного відродження. Вперше на цю обставину звернув ще на початку ХХ ст. увагу М.Грушевський; пізніше роль історичних шкіл в регіонах в процесі національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. простежували І.Лисяк-Рудницький, Дж.Решетар, П.Магочий, О.Пріцак, В.Сарбей. М.Грушевський вважав, що початок цьому процесу поклала Слобожанщина, яка після заснування у Харкові університету стала першим культурним центром Східної України. Особливу увагу він звертав на те, що університет, а згодом і жіночий інститут виникли тут не з ініціативи уряду, а зусиллями і матеріальними жертвами громадян. Серед членів першого літературного гуртка, “першої школи” харківських народознавців Грушевський називає Г.Квітку, А.Метлинського, М.Костомарова, І.Срезневського та інших. “Українські письменники подають руку слов’янському відродженню і

романтичним інтересам до народності. Але більш широкої постановки національної української ідеї тут ще немає; не тільки політичного, але і певно вираженого громадського зафарбування у творах цієї школи ми ще не бачимо¹⁴.

Спробу теоретичного формулювання української ідеї М.Грушевський пов'язує з другим етапом у розвитку національного руху і другим університетським центром – Києвом. Якщо у Харкові українська течія скидалася “на простий провінціалізм, дрібну забавку чи забаганку етнографів і антикварів”, то тут вперше була зроблена спроба дати українству “форму теоретичної доктрини, надано йому виразний суспільно-політичний і поступовий характер... і введено в круг ідей всеслов'янського відродження”¹⁵. В програмі Кирило-Мефодіївського товариства Грушевський звертає увагу на ідеї федерації і республіканізму, “викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів”, рівності станів, повної свободи віри, думки і слова. У поєднанні з шевченковим протестом проти кріпацтва, політичного гноблення і всякого посягання на свободу і гідність людської особи ідеї українофілів, що гуртувалися навколо університету, прокладали шлях до національного відродження. Грушевський бачить крок вперед у їх програмі порівняно з програмою “Товариства об'єднаних слов'ян” 1820 р. у тому, що в число слов'янських народів українська народність включалася як повноправний член. Засновники Кирило-Мефодіївського товариства не тільки сформулювали українську ідею “в дусі прогресу і свободи”, але й намагалися відшукувати механізми її втілення на федеративних шляхах.

Третій етап у розвитку національного руху Грушевський пов'язує з Петербургом, зокрема з виданням першого літературного і суспільного українського журналу “Основа”. Біля його витоків стояли ті ж самі діячі – П.Куліш, М.Костомаров – і це давало підставу для висновку, що “Основа” була органом Кирило-Мефодіївського гуртка, хоч ідеї кирило-мефодіївців повного свого розвитку в ній не

дістали. У самому тому факті, що центром українського руху в кінці 50-х – на початку 60-х рр. став віддалений від української території Петербург, Грушевський вбачав зайвий доказ слабості цього руху. Проте попри обмеженість своєї національної програми “Основа” зробила велику справу, зв’язавши український рух із прогресивними і демократичними течіями російського суспільства. У цьому вчений бачить ознаку серйозного поступу, оскільки раніше українські народники нерідко тяжіли убік реакційного великоросійського слов’янофільства. “Сей петербурзький час був, може, найсвітлішим епізодом в історії української ідеї в Росії минулого століття... Уперше українство злилося в однім концерті зі всіма поступовими елементами Росії”¹⁶. Припинення “Основы” і шалена протиукраїнська агітація загальмували справу українського національного відродження на десятиріччя.

Наступний період у розвитку українського руху, за М.Грушевським, знову був київським. Він особливо наголошує на ролі в українському русі на цьому етапі наукових сил, які забезпечили певні організаційні форми для вивчення минулого і сучасного українського народу. Історики В.Антонович і М.Драгоманов, філологи П.Житецький та К.Михальчук, етнографи І.Рудченко і П.Чубинський робили наголос на культурній і особливо науковій діяльності – розвитку українознавства. Надзвичайно високо оцінювалася Грушевським діяльність на цій ниві Південно-Західного відділу РГТ. Втім, саме з останнім була пов’язана нова хвиля урядових репресій, які унеможливили будь-яку планомірну роботу по розвитку українського руху.

Репресії російського уряду привели поборників української ідеї до усвідомлення необхідності перенесення своєї діяльності за кордон, у Галичину, і створення з неї своєрідного духовного українського П’ємонту. Прийшовши на допомогу ще не зміцнілим паросткам галицького народовства, вони дали останнім змогу міцніше утвердитися

на ґрунті захисту української національної самобутності. Проте зовнішнє зростання таїло в собі певні небезпеки. Втягнуті в рух маси галицького духовенства і чиновницької інтелігенції пересували центр ваги національного руху вправо¹⁷.

Накреслена М.Грушевським схема періодизації українського національного руху цікава для регіоналістики з двох міркувань. По-перше, тут ми маємо гранично чітке бачення ролі певних регіонів у розгортанні національного руху на різних історичних етапах. По-друге, автор уважно простежує залежність між рівнем розвитку національної самосвідомості і ступенем нагромадження історичних знань. Те, що серед названих Грушевським імен домінують імена дослідників регіональної специфіки, говорить само за себе.

З подачі Грушевського історико-регіональний критерій клали в основу періодизації українського національного руху і багато хто з його пізніших дослідників. Приміром, О.Пріцак та Д.Решетар виділяли п'ять стадій українського відродження: Новгород-Сіверську, Харківську, Київську, Женевську та Галицьку. З певними сумнівами щодо правомірності виокремлення Новгород-Сіверської та Женевської стадій з ними солідаризувався і В.Сарбей. За його спостереженнями, українське національне відродження розвивалося спочатку зі сходу на захід, а згодом із заходу на схід. Втім, у його періодизації просторові ознаки сполучаються із соціально-становими. Так, перший етап із дислокацією на Слобожанщині й Лівобережжі він характеризує як дворянсько-шляхетський, другий – київський – називає різночинсько-народницьким, третій з епіцентром у Галичині іменує загальнонародним¹⁸.

Зрозуміло, що ці критерії періодизації українського національного відродження не варто абсолютизувати. Т.Литвинова справедливо наголошує, що зв'язок між загальноісторичними явищами і історією суспільної думки виявляється не так безпосередньо і що для тих часів

етнотериторіальна адміністративна самосвідомість не належала до числа основних домінант української суспільної думки. У пошуках регіональних ареалів останньої автор відштовхується від загальної схеми поділу України на регіони (Малоросійська губернія, Слобідська Україна, Правобережжя, Південна Україна). Втім, навряд чи має під собою достатній ґрунт її припущення про Катеринославщину “як окремих, можливо, субрегіон в історії української суспільної думки”¹⁹.

Незалежно від того, які критерії кладуться в основу періодизації національного руху, не можна не бачити визначальної ролі істориків і новонароджуваних інститутів історичної науки на всіх його етапах. Статтю про розвиток науки українознавства Д.Дорошенко почав з констатації найтіснішого зв'язку історіографії з національним відродженням, бо саме вона дала наукове обґрунтування самотності і своєрідності українського культурно-національного типу. І хоч зроблено це було чужою, російською мовою, і сама назва “український”, як правило, не фігурувала, політичний резонанс розпочатої ще в кінці XVIII ст. роботи був величезний. “Саме тоді, коли рука російського уряду доруйновувала останки української державності на Лівобережній, козацькій Україні: на Слобожанщині, Запорозжі й на Гетьманщині; саме тоді, коли завмирало українське культурне життя в старих своїх формах і, здавалось, цим разом уже назавжди, якраз тоді...зароджувався новий духовний процес: пробудження інтересу до свого власного минулого, змагання зберегти національно-історичну традицію вкупі із впливом нових ідей, що приходили до нас із Заходу, ідей народності й демократизму, – все це утворює умовний рух, який має в історії назву українського національного відродження”²⁰.

Тут важливо звернути увагу на те, що Д.Дорошенко бачив націєтворчу роль тогочасної науки не лише у поверненні до джерел, але й у освоєнні масиву нових ідей, насамперед

ідей народності й демократизму. Йшлося, очевидно, про засвоєння історичною думкою нових порівняльних підходів, здобутків західної правової науки, нових дослідницьких методів. Якщо на початкових етапах становлення української історіографічної традиції на доробку українських авторів виразно відчувається вплив романтично-гегельянської філософії історії, зокрема представників романтичного напрямку у французькій історіографії, то, починаючи з 70-х рр. XIX ст., розвиток української історичної думки базувався на поєднанні методологічних засад позитивізму, неокантіанства та марксизму.

Значний обсяг політичних завдань, що їх доводилося розв'язувати українським вченим, розширював обрії не лише історіографії, але й народознавства. Еволюція останнього виявилася особливо вражаючою: одна з гілок етнографії перетворювалася в універсальну науку про цивілізаційний поступ і місце в ньому України. Саме таке, розширене наповнення терміну “народознавство” пропонував І. Франко, який доводив, що пізнати народ – значить пізнати людей, що мешкають на певній території, їхнє нинішнє і минуле становище, їхні фізичні й розумові здібності, їхні інститути і економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. У такому розширеному трактуванні до сфери народознавства належало включати політичну історію і історію розвитку державних інститутів, історію наук і історію промислів – зрозуміло, у тій обмеженій площині, яка стосується конкретного народу²¹. При характеристиці двох основних течій у народознавстві – міграційно-історичної та антропологічної – Франко близько підійшов до того розуміння антропологізму як прояву “монолітності людської природи”, яке утвердилося вже в наш час.

Зрозуміло, що надмірна ідеологізація історичного думання в Україні мала багато від'ємних рис. Національна історіографія формувалася у протистоянні російській і

польській; живлячись на стадії свого становлення переважно народницькими ідеями, вона перебільшувала роль “селянськості” української нації, невисоко оцінювала її здатність до державотворення. Над багатьма істориками виразно тяжів комплекс провінційності; відкидання росієцентризму часто супроводилося пошуками власних, українських варіантів месіанізму. Поборювання одних міфів народжувало інші.

Популярне в сучасних умовах зображення української історіографії XIX ст. у вигляді однолінійного, “національно орієнтованого” потоку не витримує наукової критики. Биокремлення історичного знання із системи “описових” наук супроводилося болісним процесом його самоідентифікації із певною культурою, етносом, системою онтологічних припущень. У цьому процесі виразно простежуються два підходи: перший виходив із спроби дослідження місцевих історичних явищ в універсалістському, загальноцивілізаційному контексті, другий – з пошуку особливої, національно-локальної ніші. Природно, що від того, як уявлялися тому чи іншому досліднику кордони української етнічної території, як розв’язувалися ним проблеми національно-культурної ідентичності і пріоритетних ціннісних орієнтацій, залежали концептуальні підвалини пропонованих ним історичних схем. За Є.Бистрицьким, “майже на всьому просторі минулого... питання національно-культурної ідентичності перетворюється в головну дослідницьку і, отже, філософсько-світоглядну проблему”²². Причому, якщо говорити про Наддніпрянську Україну, прихильників національної самоідентифікації в історіографії було незрівнянно менше, ніж “традиціоналістів”, що дотримувалися “росієцентристського” бачення.

Сказане легко проілюструвати зіставленням концептуальних підходів до місцевої історії двох корифеїв української історіографії – М.Грушевського та Д.Багалія. Прихильність обох до “горизонтальних” методів дослід-

ження історії України (“обласництва”) очевидна. Але якщо у Грушевського інтерес до регіональних проблем базувався на потребі концептуального обґрунтування окремого українського етносу і особливої схеми російської історії, то у Д.Багалія аж до 1917 р. він служив засобом обґрунтування офіційної теорії “триєдиного” російського народу. Для відтворення російського історичного процесу у повному його обсязі, вважав Багалій, “необхідно простежити і долю малоруської і білоруської народності, бо вони становлять органічну частину цілого і великороси тільки в сукупності з ними представляють російський народ”²³.

Природно, що зіткнення світоглядних позицій вчених позначалося на характері культурно-історичного кваліфікування ними часткових процесів і явищ, як і на їхніх особистих стосунках. Але некоректною з наукового погляду є тенденція ігнорування вартісних праць тих дослідників, які не належали до табору українофілів. Взяти хоча б доробок одного з найталановитіших учнів В.Антоновича – М.Довнар-Запольського, який очолював у Київському університеті наукову школу “русистів”. Обстоювання росієцентристських історичних схем не стало на заваді як глибокому дослідженню ним історії західноруських земель доби Литовсько-Польської держави, так і створенню власної школи, з якої вийшли Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин, О.Гермайзе та багато інших відомих істориків. Проте через упереджене ставлення до “росієцентризму” Довнар-Запольського маловідомими лишаються навіть такі здійснені під керівництвом вченого праці, як підготовлений Н.Полонською-Василенко “Историко-культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом” у трьох випусках (К., 1913–1914), який містив поміж іншим близько 1000 знімків пам’яток старовини від часів палеоліту до середини XIX ст. Задуманий як посібник для шкіл, “Атлас” не одразу пробив собі шлях у систему навчання. Через багато років дехто намагався пояснити

бюрократичну тяганину навколо його видання виразним українським спрямуванням “Атласу”, що не відповідало дійсності. Такою є ціна заідеологізованості і стереотипів.

Загалом же можна погодитися з висновком Ю.Левенця про те, що “від середини ХІХ ст. до початку сторіччя ХХ романтично-ідеалістичний спосіб бачення української історії зазнав відчутної еволюції: від віднаходження наочно-позитивних фактів до критичного, з погляду національного самоутвердження, оцінювання наслідків історичних подій та політичних орієнтацій історичних постатей. Від простої фіксації того, що українська історія нічим не поступається історіям інших “державних” народів, до прямого використання історичних прикладів для інспірування національно-визвольних змагань українства, для прищеплення народу думки про те, що саме він має бути суб’єктом історії”²⁴.

Свідченням істотного просування на шляху осмислення самодостатності українського історичного процесу можуть бути дві книги, підготовлені авторами, що групувалися навколо видаваного в Москві з початку 1912 р. журналу “Украинская жизнь”. У книзі “Украинский вопрос”, написаній О.Лотоцьким та П.Стебницьким (у 1914 – 1917 рр. вона видавалася тричі), порушувався широкий спектр проблем української специфічності (від характеристики антропологічного і етнографічного типу й мови, до докладного викладу історії національного руху і висвітлення результатів протиукраїнської політики Росії)²⁵. Для регіоналістики особливе значення має друга праця з цієї ж серії – “Галичина, Буковина, Угорская Русь”, яка була своєрідним відгуком на початок першої світової війни (два видання вийшли у 1914 – 1915 рр.) На фоні розгнужаної антиукраїнської кампанії російських офіційних кіл ця книга відрізнялася не лише уваженістю, але й серйозним науковим підходом до аналізу географічних особливостей українських територій поза межами Росії, адміністративного і політичного устрою Галичини, Буковини, Закарпаття, етногра-

фічних особливостей гуцулів, бойків, лемків, закарпатських русинів, економічного і культурного життя тощо²⁶.

Приблизно у той же час і у тому ж науковому колі виникла ідея створення кількатомної української енциклопедії, побудованої тематично. Великий інтерес до участі в ній виявили практично всі представники української політичної, історичної, економічної думки, відомі правознавці, літератори, мовознавці – М.Грушевський, М.Ковалевський, М.Туган-Барановський, С.Рудницький, Ф.Вовк, С.Єфремов, А.Кримський та ін. Планувалося докладне висвітлення всіх сторін життя українського народу. Проте в умовах війни вдалося випустити лише два томи під назвою “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Грушевський дав у першому томі огляд українознавства і коротку історію України. Нарис території, населення, географії України підготував С.Рудницький, статистики населення – О.Русов. Окремі нариси присвячувалися Галичині й Буковині, Закарпаттю.

Маючи добре підготовлених, національно орієнтованих фахівців, українська історіографія, за В.Масненком, в часи революцій опинилася у ситуації більш продуктивній, ніж російська. Історики імперських націй постійно демонстрували методологічну невизначеність і розгубленість, відчуваючи крах своїх попередніх побудов. Українська національна історіографія, навпаки, дістала суспільне підтвердження правильності своїх основоположних засад. “Окремішність українського народу була засвідчена і політично, існуванням, хоча й короткочасним, національної державності”²⁷.

Не меншу вагу мало і закладення в процесі вивчення України у двох – вертикальному і горизонтальному – вимірах науково-організаційних основ історичної науки. Діяльність численних наукових інституцій, про які йшлося вище, сприяла поступовому набуттю місцевою історичною наукою рис самостійного соціального інституту. Всупереч постій-

ному ідеологічному тиску наукові товариства, історичні часописи, університетські кафедри не тільки забезпечили збереження інтелектуального потенціалу української нації, але й відіграли роль стимулятора процесу інституалізації української науки. Без проведеної на місцях величезної роботи утворення Української академії наук у 1918 році було б неможливим.

Якщо сумарно оцінювати здобутки столітньої праці кількох поколінь істориків, що присвятили своє життя переважно вивченню регіональної історії України, слід насамперед звернути увагу на величезну емпіричну базу даних, вилучених з розпорошених архівів, у тому числі родинних, з народних переказів і етнографічних джерел. Заглиблення в емпірику і повага до факту в українській історіографії допомогли їй уникнути жорсткої формалізації і догматизму, на які виразно хибувала офіційна наука обох імперій та держав-наступниць. Обробка та публікація величезного актового та іншого документального матеріалу вже сама по собі була науковим подвигом, якщо мати на увазі обмаль сил і коштів, постійні переслідування й звинувачення. Але ж значно більше важило те, що українська історична наука витворила на цьому фундаменті такі масштабні праці, якою стала, зокрема, багатотомна “Історія України-Руси” М. Грушевського.

Властивий українському історичному думанню плюралізм підходів і дослідницьких методів, попри критику з боку представників суворого академізму, істотно розширював методологічну палітру і інструментарій історичного знання. У працях істориків київської школи В. Антоновича, приміром, широко використовувалися дослідницькі методи, запозичені з історичної географії, топографії, антропології, палеографії, текстології, археології та інших галузей знання, експедиційні обстеження, опитування, анкетування тощо. Широкий міждисциплінарний підхід і урізноманітнення джерел за рахунок введення речових, етнографічних, фольклорних

даних, відомостей, запозичених з топоніміки, гідрології, кліматології тощо якоюсь мірою порушували “чистоту жанру” і викликали численні дискусії. Напругу пристрастей навколо цього явища можна, приміром, простежити по рецензіях О.Лазаревського та Д.Багалія на праці Д.Яворницького. Час, проте, показав, що розширення кола джерел пішло історичній науці на користь, і не тільки тому, що в такий спосіб збережено безцінні відомості, які живуть лише у народній пам’яті і поволі втрачаються. Головне ж, очевидно, полягає в тому, що на основі уважного дослідження регіональної специфіки і її відображення в народній свідомості історикам України вдалося створити нову смислову вісь дослідження, яка увібрала в себе здобутки соціальної психології і проклала шлях майбутнім дослідженням ментальності, етнічної історії, політичної і правової культури.

Дослідження істориків-регіоналістів мали вихід і на політичну практику, хоч далеко не всі з них могли це усвідомити. Коли В.Антонович орієнтував своїх учнів на уважне вивчення окремих регіонів, він навряд чи бачив за цим певну суспільну, а не лише наукову потребу. Йому не дано було передбачити, що всього через чверть століття проблема районізації України виникне не лише як адміністративно-територіальна, але й як політична. Але напівсвідомо обраний ним напрям історичних студій уже на початку ХХ століття позначав можливі шляхи подолання тих внутрішніх суперечностей, які підривали зсередини як Російську, так і Австро-Угорську імперії. Йдеться, насамперед, про пропонувані українською історичною й політичною думкою шляхи трансформації державних систем Росії та Австро-Угорщини на підвалинах федералізму. Таким був, зокрема, конституційний проект М.Грушевського 1905 року. І хто знає, яких жахливих катаклізмів Росії та Україні вдалося б уникнути, якби влада у той час мала мужність прислухатися до порад істориків.

2. Від історії до політики: федералістичні проекти й адміністративні реформи

Гострота проблем, перед лицем яких опинилася Російська імперія в кінці XIX ст., значною мірою була пов'язана з надмірною централізацією. Реформи 60–70-х рр. в Росії створили основу для соціально-економічної модернізації російського суспільства, сприяли розвитку земської системи міського самоврядування, створювали ґрунт для піднесення ролі закону і права. Однак всі нові можливості, які вони відкривали, нашоувхувалися, з одного боку, на архаїчну структуру самодержавного управління, а з другого – на об'єктивну складність управління з єдиного центру величезною країною з надто специфічними регіональними і етнічними відмінностями. Сталося так, що саме історичні дослідження виявили всю глибину суперечностей, які неминуче мали виникнути на ґрунті невміння і небажання царського уряду рахуватися з специфікою регіонів.

Ці суперечності особливо наочно проявлялися в Україні. Швидкий промисловий розвиток тут супроводився дальшим зубожінням селян, а приплив неукраїнського населення в процесі модернізації переносив диспропорції в площину незбігу інтересів зрусифікованого міста і українського села. Зростання українського національного руху відбувалося на фоні поширення народницьких ідей і ідеології марксизму, що створило пістрявий спектр політичних орієнтацій.

Ідеї федералізації виникли як відповідь на життєву потребу реформування державного устрою Росії в напрямі врахування потреб і можливостей регіонів. Серед російських лібералів активних пропагандистів цієї ідеї було мало. Прихильником децентралізації Росії за американським зразком був, приміром, вже згадуваний професор права Мос-

ковського університету С.Фортунатов. Крізь призму зарубіжного історичного досвіду розглядав проблеми децентралізації Росії М.Ковалевський. Він виступав за розширення прав земств і автономію “історичних” національних територій, до яких зараховував Фінляндію і Україну²⁸.

Переважна більшість лідерів ліберального руху в Росії відкидала шляхи реформування Росії на засадах федерації. На паризькій конференції російських опозиційних партій, яка відбулася у вересні 1904 р., Г.Струве висловився проти федеративного принципу, виявивши готовність визнати певні автономні права лише за Польщею і Фінляндією. Серед російських партій лише есери із застереженнями (“наскільки це можливо”) підтримували “організацію взаємин між народами на федеративній базі”.

Українська політична думка в ході дискусії навколо децентралізації Російської держави запропонувала найбільш радикальні проекти. Один з них належав перу М.Драгоманова. Він одним з перших в Росії обґрунтував ідею “самоуправи” областей і національностей, засновану на демократичному принципі. Ця “самоуправа” уявлялася йому у вигляді федеративної спілки національних громад, об’єднаних знизу догори. У такий спосіб, вважав вчений, можна вибудувати єдність нації як “асоціації асоціацій”, досягти “широкого народоправства і широкої децентралізації”. Сформульований таким чином політичний ідеал українського лібералізму являв собою зародок ідеї громадянського суспільства. Гейдельберзький професор М.Вебер, якого вважають засновником політології, оцінив драгомановську ідею обласного самоврядування як реалістичну і продуктивну, таку, що відповідала економічним та етнографічним умовам Росії²⁹.

Як демократа, прекрасно обізнаного із практикою співжиття націй у цивілізованих суспільствах держав Європи, Драгоманова глибоко обурювала російська “механічна теорія державного і національного централізму, згідно з якою

потрібно всюди знищувати сепаратизм, все порівнювати, все русити”, переважно силами чиновництва і адміністрації, при повному недовір’ї до місцевих сил і населення.

Доводячи необхідність визнання Росією автономних прав окраїн, які “не бажають бути об’єктом для експериментів “перерусіння, дорусіння і обрусіння”, Драгоманов вважав, що від такого визнання виграє і сама Росія, яка нерозумною політикою централізації прирєкла себе на сізифову працю, перетворилася на “якийсь безкінечний лабіринт або швидше заморожений ліс, сповнений ознаками інтриги, крамоли, сепаратизму”. І моральні, і економічні інтереси центру Росії, доводив Драгоманов, якнайтісніше пов’язані з долею її окраїн, а частково і з долею закордонних придунайських і прикарпатських земель. Якщо питання про децентралізацію і самоуправління обциин і областей стає насущним питанням для невеликих, порівняно з Росією, європейських держав, то тим паче воно є насущним для Росії. “Побільше простору і світла всередині країни, як і на краях”, необхідність особливої уваги до справ Західного краю – такою є спрямованість статті Драгоманова “Восточная политика Германии и обрусение”, вміщеної на сторінках “Вестника Европы” у 1872 р.³⁰

Досить критично ставився Драгоманов і до тієї системи співжиття націй і регіонів, яка склалася в Австро-Угорщині. “Австрійські дуалізми, федералізми з їх складною системою обласних намісництв, міністерств, делегацій, з безліччю центрів, які можуть висмоктувати життя з областей ще ліпше самого Відня, з поділом на коронні області, з яких у кожній панівні партії можуть експлуатувати країну і населення, народності душити одна іншу, – австрійські ідеали влаштування областей і народів зовсім не застосовні до Росії ні нині, ні в майбутньому”, – вважав він. Але саме для того, щоб виключити в Росії прагнення, схожі на австрійський федералізм, і потрібно уникати зайвої централізації і запопадливості у стиранні всіх місцевих особливостей

населення великої держави³¹.

Висновки Драгоманова, особливо у тій частині, яка стосувалася Російської імперії, прямо ґрунтувалися на матеріалах історико-регіональних досліджень. Так, його велика полемічна стаття у “Вестнике Европы” (1875. – Т. 4. – Кн. 7) являла собою розгорнуту рецензію на VII том “Трудов” П. Чубинського. Пафос її спрямований проти російських лібералів, які ні на крок не відійшли від “ідей національно-державного централізму на пруський зразок”, сповідували “петербурзький великодержавний шовінізм”³².

Вважаючи федерацію засобом розплутування складного клубка регіональних і національних проблем, Драгоманов запропонував конкретний план політичної і адміністративної реформи в Росії на засадах автономії земських одиниць – общин, повітів, губерній або областей. Опублікована у 1884 р. в Женеві програма “Вільного Союзу – Вільної Спільки” передбачала поділ Росії на краї за швейцарським зразком. На російській Україні планувалося утворити Київський, Одеський, Харківський краї; крім того, частина українських земель (Полісся і Волинь) мала увійти разом з білоруськими землями до Поліської області. Федералізм для України, вважав Драгоманов, є природним, оскільки автономними країями і народоправними городами, у хоч і наївному, але все-таки федеративному союзі жили їхні предки – руси. “Хай же тепер українці візьмуть на себе місію служити опорою усьому автономному, усьому народному серед різних народів і країв у Росії”³³.

І. Лисяк-Рудницький справедливо зауважував, що запропоновані Драгомановим у “Вільній Спільці” принципи діяльності нової держави не були звичайною адміністративною децентралізацією³⁴. Фактично йшлося про розподіл суверенітету між федеральною спількою й областями. Саме життя покаже, вважав Драгоманов, які форми державного устрою виявляться найкращими. Але за кожною національною громадою має визнаватися право не тільки на власний

культурно-національний розвиток, але й на власне самоврядування в певних адміністративних межах. До речі, саме Драгоманову належала ідея двопалатного російського парламенту, друга палата якого (Союзна) мала захищати права усіх народів, що об'єднуються у “вільну спілку”.

Прихильником федералізму у державному будівництві виступав і І.Франко, але, на відміну від Драгоманова, який послідовно обстоював територіальний принцип у побудові федерації, він розглядав федерацію під кутом зору розв'язання міжетнічних, зокрема українсько-польських проблем. Концепція федералізму у Франка будується на автономії національностей, “які можуть входити у федеративні союзи одна з одною”. Втім, ідею “якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією”³⁵ він не відкидав. На думку ряду фахівців, розуміння федерації у І.Франка змістовно близьке до сучасного поняття “конфедерація”³⁶.

Прямим поштовхом до практичного застосування ідей регіоналізму стала революція 1905–1907 рр., яка захитала підвалини імперського традиціоналізму. І глибоко символічним стало те, що один з найбільш радикальних, наближених до європейських зразків проєктів реформування політичного ладу Росії створив патріарх української історичної науки – М.Грушевський. Відштовхуючись від висунутої М.Драгомановим ідеї “самоуправління областей і національностей”, він запропонував концепцію *національно-територіальної децентралізації* як засобу успішного розвитку провінцій і пом'якшення соціального напруження в суспільстві. “Тільки децентралізація, – вважав Грушевський, – може забезпечити успішний економічний і культурний розвій провінцій, і тільки організація самоуправи на національній підставі, в територіях національних може знейтралізувати чи звести до найменших розмірів національну боротьбу”³⁷.

Національно-територіальна децентралізація, за

М.Грушевським, передбачає реорганізацію політичної влади за принципом національно-територіальних сеймів, які посилають своїх делегатів у центральний парламент. Тут відчувається творче переосмислення досвіду функціонування повітових сеймиків Речі Посполитої, запроваджених Литовським статутом 1566 р. з метою “лепшого порядку” в державі³⁸. Основна ідея Грушевського полягала в тому, щоб кожна територія з мільйонним населенням дістала право самоврядування з власним сеймом. У його віданні мала бути система освіти, охорони здоров'я, торгівля, шляхи, місцева поліція. Оскільки російські губернії не віддзеркалювали ні національного, ні економічного, ні навіть історичного поділу, Грушевський вважав доцільним їх скасувати і замінити самоврядуванням на рівні повітів і волостей³⁹.

Отже, розроблений Грушевським конституційний проект 1905 р. спирався одночасно і на традиції української політичної думки, і на здобутки тогочасної історичної регіоналістики. Пріоритетними при реорганізації держави, вважав він, мають бути не історичні претензії деяких народів чи випадкові рішення бюрократів, а об'єктивні чинники: національний склад населення (народність), географічне положення, демографія.

З інших позицій, але теж із ідей самоуправних земель, виходили представники націонал-радикального крила українського руху, які висунули свій варіант конституційного проекту. “Основний закон “Самостійної України” спілки народу українського”, надрукований у вересні 1905 р. в часописі Української народної партії, пропагував ідею самостійної України як спілки самоуправних земель, утворених на основі їхніх природних і культурних особливостей. Таких земель мало бути дев'ять: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова

Україна і Понадморська Україна. З метою врахування національно-економічних особливостей земель висувалася ідея двопалатного парламенту. Кожна земля повинна була мати власну земельну раду⁴⁰.

Про утвердження в суспільній свідомості образу політичного простору національного буття українського народу свідчить поява у політичній думці ідеї територіалізму (“крайовства”), про яку вже йшлося. Симптоматично, що автором цієї ідеї виступив історик В.Липинський, поляк за походженням і українець за переконаннями. Виходячи із власних спостережень за організацією суспільного життя давньої України на принципах самоуправління і територіальних виборних представництв, Липинський доводив, що саме територіальна організація здатна найпродуктивніше обороняти інтереси жителів краю, незалежно від їх етнічного походження і ідеологічних уподобань. На сторінках створеного ним польського часопису “Przegląd Krajoży”, що видавався у Києві в 1909–1910 рр., він виклав своє розуміння України як “територіально-національної одиниці” і намагався переконати поляків відчутти себе громадянами України, “свідомими своїх суспільних обов’язків”⁴¹.

Ідея територіалізму протистояла у Липинського ідеї націоналізму, але це не було протиставлення національності патріотизмові. “Через загальне добро України до добра її громадян, через добро її громадян до добра тих народів, членами яких є ці громадяни” – такий зміст вкладає Липинський у поняття “територіалізм”. І хоч його конструктивні ідеї не дістали у той час суспільної підтримки, пізніше Липинський побудував на них свою концепцію територіального патріотизму – як “свідомості своєї території”, яка “лежить в основі буття і могутності держав”⁴².

З ідеєю “територіалізму” Липинський апелював насамперед до М.Грушевського, сподіваючись, що ідея єднання польської шляхти з українським рухом виявиться

йому близькою. Своє ставлення до цієї ідеї Грушевський виклав у статті “Українцы”, опублікованій у книзі “Формы национального движения в современных государствах” (СПб., 1910). Вона уявлялася йому “досить цікавою, як симптом” – поляки, зауважував він, “визнають свої обов’язки перед територією, з якою пов’язала їх історія”. Питання полягало тільки в тому, наскільки ця ідея здатна захопити польське суспільство в Україні?

У названій статті М. Грушевський чітко виклав політичну програму українства: децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм, найширша участь народу в управлінні. Її підвалинами він вважає ідеї, викладені в конституції П. Орлика 1710 р. і в статуті Кирило-Мефодіївського товариства. “Формою, що найкраще забезпечує безперешкодне існування і розвиток народностей і областей, що зводить національні тертя до мінімуму, що усуває експлуатацію їхніх коштів на цілі, чужі їхнім інтересам і могутньо сприяє розвитку виробничих сил областей на користь місцевих трудящих мас, прогресивна українська платформа визнає *національно-територіальну автономію* і федеративний устрій держави”, – підкреслював він⁴³.

З цієї основоположної настанови виходила програма розв’язання “українського питання”, здійснювана в ході Української революції 1917–1920 рр. У третьому виданні вже згадуваної книги “Українське питання” (1917) ставилося завдання “знайти ту рівновагу загальнодержавних та обласних інтересів, за якої існування провінційних автономій не буде загрозою державній єдності”⁴⁴. Напрямок цих пошуків виразно простежується у запропонованій Грушевським принципово новій *схемі районізації України*, яка виходила з історичного “земельного” принципу. “Земля” – округ з приблизною чисельністю населення до 1 млн. чол. – уявлялася йому оптимальною формою територіальної організації, здатної налагодити у себе промислову, шляхову, земельну, санітарну, культурну справу. Землі мали стати

округами при виборах до Українських Всенародних Зборів (сейму), а згодом – осередками громадського самоврядування. За таких розмірів округу і компетенцій його влади “все громадське будівництво йтиме при живій участі і контролі громадянства”⁴⁵.

Необхідність нової схеми районування Грушевський пояснював тим, що існуючі повіти й губернії являють собою “дуже випадкові комбінації”, які “розривають місця, зв’язані між собою географічними, комунікаційними (дорожніми) зв’язками, а в’яжуть до купи місцевості, які тягнуть зовсім до різних центрів”. Дійсний, реальний територіальний поділ України, доводив він, мислимий лише на ґрунті “натуральних”, реальних зв’язків⁴⁶. Назви новим землям Грушевський пропонував дати історичні, але без жорсткої прив’язки до традиції. Всього планувалося виділити 30 земель. Назви деяких з них прямо виводилися з назв земель Давньої Русі – Деревська земля, Болохівська земля, Поросся, Поляни або Русь, Сіверщина. Зберігалися історичні назви Волині, Поділля, Брацлавщини, Запорожжя, Слобідщини тощо. За Дж.Мейсом, Грушевський “не боявся небезпеки місцевої ідентичності” – навпаки, вважав, що самоусвідомлення усіх гілок українства як нащадків історичних українських племен – деревлян, полян, сіверців, волинян і т.д., розмаїття культур і дух місцевого патріотизму дасть могутній імпульс для розвитку цих регіонів⁴⁷.

Запропонований Грушевським земельний поділ був покладений в основу “Закону про поділ України на землі”, прийнятого Малою Радою 6 березня 1918 р. і закріплений у Конституції УНР, прийнятій 29 квітня. Територію УНР було поділено на 32 землі. За іронією долі день прийняття Конституції виявився останнім днем існування Центральної Ради, і тому новий адміністративно-територіальний поділ лишився на папері.

Роки революції і громадянської війни були, зрозуміло, не найкращим часом для історичної науки, хоч безпосередня

загроза для історико-культурної спадщини згуртувала ентузіастів і змушувала їх працювати буквально на грані людських можливостей. Для істориків-регіоналістів багато важило те, що розроблювані ними проблеми вперше набули виразного політичного звучання, і вони мали змогу вступити в дискусію щодо українських кордонів у всеозброєнні історичного знання. Виразного політичного зафарбування набула, зокрема, проблема колонізації Слобожанщини і Півдня України, коли Тимчасовий уряд не визнав права України на Харківську, Катеринославську, Херсонську і північну частину Таврійської губерній. Тому цілком зрозумілим є особливий акцент на цих проблемах у виданій у 1918 р. “Історії Слобідської України” Д.Багалія. Вчений доводив, що землі Слобожанщини “в дійсності належали праїдам українців”, а в момент їх заселення не входили до складу території Російської держави⁴⁸. Природно, що у порівнянні з своїми попередніми працями він значно розширив матеріал про автономію Слобожанщини, її полковий устрій.

Під час переговорів про розмежування територій РСФРР і України, які проходили в Києві влітку 1918 р., Д.Багалій був запрошений як український експерт. Виступаючи з доповіддю на засіданні Політичної комісії мирної конференції 11 липня, він переконливо доводив, що чотири північні повіти Чернігівської губернії, українська частина Курщини і Воронежчини, територія колишньої Слов’яносербії і Таганрог належать до основного масиву етнографічної території українського народу. У підготовленій ним доповідній записці, оголошеній на спільному засіданні Політичної комісії, говорилося, що “дике поле”, “дикий степ” – це було не що інше, “як старий український, староруський світ... Не тільки Харків, але й усі інші міста сучасної Харківської губернії і всі слободи, всі хутори – результат і продукт української колонізації”. Так само і т.зв. Новоросійський край “є старе гніздо запорожців і був

заселений первісно виключно запорожцями”.

На думку О.Оглоблина, “Історія Слобідської України” Д.Багалія “дала в руки українського уряду міцну наукову зброю в боротьбі відродженої Української Держави за соборність своїх земель супроти північного сусіда – Росії. І саме Багалій, історик Лівобережної України – старої Сіверської землі й нових Слобожанщини й Полудневої України – був найбільшим і безперечно вирішним науковим авторитетом у складному й дражливому, але як же актуальному питанні про українсько-московський кордон”⁴⁹.

Науковий доробок М.Довнар-Запольського, який спеціалізувався насамперед на дослідженні історії Великого князівства Литовського, став надбанням білоруського національного руху. Видана у 1919 р. шістьма європейськими мовами його праця про основи білоруської державності підводила наукові основи під національну концепцію історії Білорусі і була використана білоруською делегацією на Версальській конференції для обґрунтування права білорусів на власну державність⁵⁰.

Таким чином, суто академічні, здавалося б, історико-регіональні праці у вирішальний для українського і білоруського народів час виконували й прикладну, політичну функцію. Нинішні кордони незалежної України – результат багаторічних зусиль не лише політиків і дипломатів, але й істориків-регіоналістів. Серед відомих фахівців, які чітко визначили межі етнічного розселення українців протягом тривалого історичного періоду, сучасний дослідник етнічних меж і державного кордону України В.Сергійчук називає, крім Д.Багалія, також С.Рудницького, С.Томашівського, М.Кордубу, В.Гериновича, В.Кубійовича та інших вчених⁵¹.

20-і роки стали часом появи в Україні власної політичної географії, у фундамент якої були закладені великі зусилля істориків. Розуміння цього існувало і на Заході. Італійський часопис “L'Europa orientale” (1926, № 2) вмістив

статтю професора А.Пальмієрі під назвою “Політична географія Радянської України”. “Інтенсивність праці Всеукраїнської Академії наук з виданнями її Історичної секції і Культурно-історичної комісії свідчить про успіхи українізаційної політики, – говорилося в статті. – Дійсно, Росія минулого вмерла. Царська Росія, як величезний баобаб темною тінню свого гілля, не давала змоги розвиватися паростям інших рослин. Більшовицька Росія обкарнала ці густолисті гілляки... Людська думка збагачується новими формами мистецтва і письменства: глотологія – новими мовами і діалектами”⁵².

Оптимізм італійського вченого можна зрозуміти – адже писалось це у 1925 році, коли територіальна реформа була підкріплена національною і коли до голосу українських вчених влада ще прислухалася. Показовим щодо цього є залучення Д.Багалія до роботи в Центральній адміністративно-територіальній комісії при ВУЦВК, завданням якої було здійснити перехід на триступеневу систему управління з метою “скорочення, спрощення і зміцнення радапарату і наближення його до населення”⁵³. Багалія було запрошено як експерта, який мав здійснити “науковий екскурс в історію місцевого управління Росії і України”⁵⁴. Отже, владні структури України мали намір серйозно скористатися доробком “обласної” школи Д.Багалія для оптимізації власних управлінських рішень.

Д.Багалій ретельно виконав доручену йому роботу, представивши в Центральну адміністративно-територіальну комісію записку з власним баченням нового адміністративно-територіального поділу. Секретар ВУЦВК О.Буценко майже повністю відтворив його міркування у брошурі “К вопросу районирования Украины”⁵⁵. Аналіз записки Д.Багалія приводить, однак, до висновку, що до вченого звернулися запізно, коли питання про “ліквідацію губерній як зайвої інстанції” було вже вирішене VII Всеукраїнським з’їздом Рад. Отже, йшлося не про принципи реформи як

такої, а лише про назви і терміни: повіт чи округа (земля) для другого ступеня, волость чи район для третього. Багалій висловився, виходячи з історичної традиції, за повіт і волость⁵⁶. Оскільки вибір зрештою був зроблений на користь округ і районів, очевидно, що міркування вченого в кінцевому рахунку не були взяті до уваги.

Організація органів територіального управління в УРСР мала, за М.Дністрянським, вкрай суперечливий характер, оскільки не було розроблено чіткої концепції приведення територіальних структур у відповідність з економічними потребами. “Звідси – хвиля необґрунтованих адміністративних змін як результат методу проб і помилок та відверто волонтаристських ухвал, що офіційно видавались як єдина багатоетапна реформа”⁵⁷. Початок її було покладено непродуманою ліквідацією губерньського і повітового поділів і створенням округ і районів у 1922 р.

Впровадження нової системи територіального управління здійснювалося настільки безсистемно, що навіть високі посадовці УСРР визнавали: “невтаємниченій в усі дрібниці й деталі людині вся ця величезна і складна робота уявляється глибоко механічною, позбавленою всяких підстав, простим, так би мовити, жонглюванням населеними пунктами, сільрадами, волостями і повітами при створенні нових адміністративно-територіальних одиниць – районів і округ”⁵⁸. У першому варіанті реформи центр надав місцям широку ініціативу у визначенні найбільш прийнятних критеріїв районування. Тому у Волинській губернії в основу районування були покладені природно-історичні умови, у Чернігівській, Полтавській і частині Київській – сільсько-господарські особливості, у Подільській, Одеській і Харківській – торговельне і культурне тяжіння, у Катеринославській і Донецькій – економічні ознаки.

Підсумком першого етапу районування, що проводилося відповідно до рішення III сесії ВУЦВК (жовтень 1922 р.), був перехід від чотириступеневої системи

управління до триступеневої з об'єднанням Одеської і Миколаївської та скасуванням Кременчуцької та Запорізької губерній. Постановою сесії ВУЦВК від 12 квітня 1923 р. замість 102 повітів і 1989 волостей було створено 53 округи і 706 районів. Кількість сільрад зменшилася з 15696 до 9307. Однак відразу ж виявилися результати поспішності і недостатнього врахування регіональної специфіки, внаслідок чого уже в 1924 р. Центральною адміністративно-територіальною комісією було санкціоновано близько 300 змін у адміністративно-територіальному поділі⁵⁹.

Новим у проведенні адміністративно-територіальної реформи була вперше здійснена спроба врахувати в адміністративно-територіальному поділі національний склад населення. ВУЦВК розглядав врахування національного моменту в районуванні як вагоме завоювання радянської влади, свідчення її переваг. “Ми не сміємо українізувати поляків за прикладом польської шляхти, яка колонізує українське населення, або молдаван – “культурними методами” румунської сигуранци... Ми прагнемо до повної національної рівності і свободи розвитку всіх народностей”, – наголошував О.Буценко⁶⁰. Слід визнати, що у 20-х рр. радянська влада і справді пішла досить далеко у впровадженні національного принципу в адміністративно-територіальний поділ, чим сприяла створенню привабливого іміджу “політики українізації”. Експеримент, щоправда, був короточасним; пізніше подібних прецедентів уже не спостерігалося.

Врахування національного моменту в районуванні вилилося у форму створення у місцях компактного проживання національних меншин національних районів, селищних, сільських Рад з діловодством національними мовами. Оскільки витримати загальноукраїнські критерії щодо чисельності населення в районах і сільрадах при такому принципі їх формування було неможливо, довелося знизити для національних районів і сільрад загально-

прийняті норми. У 1924–1925 рр. на території УСРР діяли 7 німецьких, 4 болгарських, 1 польський, 1 єврейський національні райони. У кінці 1924 р. на території Одеської і Подільської губерній, що примикала до р.Дністер, було створено Автономну Молдавську СРСР. Молдавани становили в ній 34,3% її населення, українці – 42,2%⁶¹.

Другий етап адміністративно-територіальної реформи, що розпочався в кінці 1924 р., пов'язаний з ліквідацією губерній. Висновок про те, що губернський апарат перетворився у “джерело непродуктивних витрат”, був зроблений без серйозного наукового обґрунтування, на основі впевненості керівництва республіки у тому, що завдання кооперування села вдасться здійснити успішніше “при умові уважного ставлення центру до місць”. Губернська ланка була оголошена “передавальною інстанцією, такою, що швидше протидіє, ніж сприяє остаточному оформленню і зміцненню нових адміністративно-територіальних одиниць”⁶². На кінець 1925 р. в Україні налічувалася 41 округа, 680 районів, 10314 сільрад, 70 міських і 155 селищних Рад⁶³.

Ліквідація губерній у суспільстві сприймалася неоднозначно. Свідченням цього може бути лист на ім'я О.Буценка від члена Подільської адміністративно-територіальної комісії Й.Демченка. Не можу мовчати, наголошував він, спостерігаючи за тим, як поспішно здійснюється нове районування. “До того часу, поки ми не внесли конкретних змін в райони і останні з утворенням районного бюджету досить ще не сформувався... ліквідація губерній являється передчасною”⁶⁴. Проте на такі застереження (а вони були непоодинокі) ніхто не зважав.

З ліквідацією губерній на весь зріст постало питання про бодай умовне економічне районування, необхідне для планування і розв'язання господарських завдань. До 1925 р. Україна неофіційно поділялася на три регіони – Степ, Правобережжя та Лівобережжя. Тепер постало питання про виокремлення менших за площею регіонів, які б об'єдну-

вали по кілька округ. ЦСУ пропонувало виділити 4 регіони – Степ, Полісся, Правобережний Лісостеп, Лівобережний Лісостеп; фінансово-економічне бюро Наркомфіну наполягало на виділенні Промислової, Степової, Лісостепової та Поліської зон. В обох випадках до уваги бралися лише природно-економічні ознаки, специфіка, обумовлена історичними чинниками, лишалась “поза кадром”. Зрештою Центральна адміністративно-територіальна комісія при ВУЦВК санкціонувала виділення 5 груп округ і трьох округ поза групами, причому прикордонна смуга (округи Волині і частково Поділля) виділялися в окрему групу⁶⁵.

У датованій 1927 р. доповідній записці відділу ВУЦВК щодо економічних наслідків проведеного районування зустрічаємо досить стриману і в міру критичну оцінку окружного поділу, який “хоча й не відповідає господарським цілісним районам”, все ж, мовляв, сприяє росту їх економіки. Узагальнена схема районування, яка тут запропонована, виходила з поділу України на 4 господарські райони – Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ, хоча при цьому й зазначалося, що лише Лівобережжя “можна вважати, з деякими допущеннями, сталим щодо економіки регіоном”⁶⁶. Інколи в матеріалах оперативного характеру додатково виокремлювалися Чорний підрайон (Донбас) та Дніпровський промисловий підрайон⁶⁷. У 1928 р. союзна програма контролю за врожайністю виділила 6 груп округ – Полісся, Правобережний Лісостеп, Лівобережний Лісостеп, Степ, Дніпровська промислова і Гірничо-промислова⁶⁸. Законодавчо регіони так і не були оформлені.

Надалі в адміністративному азарті влада відмовилася не лише від губерній, але й від округ. У 1930 р. на території УРСР було створено 503 адміністративні одиниці, що підпорядковувалися безпосередньо центру, у тому числі Молдавська АСРР, 484 райони і 18 міст. Це означало перехід на двоступеневу систему управління, яка також швидко довела свою негнучкість. 9 лютого 1932 р. сесія ВУЦВК

висловилися за перехід на нову систему, знов триступеневу, за формулою: район – область – центр.

Оскільки кордон між УСРР та РСФРР, встановлений “Договором про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою” (затвердженим РНК України 10 березня 1919 р.) залишав поза межами України близько 1,5 мільйона етнічних українців, ЦК КП(б)У у 1924 р. порушив питання про врегулювання кордону. Серед тих, хто мав надати його наукове обґрунтування, були М.Грушевський та Д.Багалій. Грушевський у травні подав до ВУЦВК наукову записку “До справи східних границь України”, в якій наголосив на тому, що українське заселення на південь від Сейму і на захід від Дону утворилося в XVII ст. внаслідок масової української колонізації і становить “одностайну етнографічну й господарську територію – український “Новий світ”. Те, що згодом, у XVIII ст., вона була порізана випадковими й механічними губерніальними поділами, уявлялося Грушевському анахронізмом, який слід виправити новим кордоном і об’єднанням українських територій на принципах економічної і культурної доцільності⁶⁹.

Свої міркування щодо оптимізації лінії кордону представив і Д.Багалій. Він, зокрема, звертав увагу на те, що кордони губерній і в межах Росії, і в межах України не мають під собою раціонального господарського, економічного ґрунту. Якщо напіввійськовий, напівгромадянський полковий поділ хоч якоюсь мірою враховував історично-побутові і етнографічно-лінгвістичні чинники, то з втратою української автономії бралися до уваги лише інтереси російського централістичного режиму. Спираючись на статистичні дані, наведені, зокрема, О.Русовим, а також на матеріали діалектологічної карти російської мови, Багалій переконливо доводив, що українці становлять значну частину населення Курської і Воронезької губерній. Лише політика русифікації, а також упередженість реєстраторів-

росіян під час проведення переписів не дали змоги об'єктивно відтворити національний склад населення Курської і Воронежської губерній⁷⁰.

Хоч висновки авторитетних вчених були підкріплені численними ухвалами сільських сходів, письмовими зверненнями тощо, проекти врегулювання державного кордону російською стороною були скориговані в такий спосіб, що територіальні придбання України на півночі обмежилися кількома волостями. Зате на південному сході Україна зазнала чималих територіальних втрат. Восени 1924 р. 7 районів і частина ще двох районів Шахтинської округи та 5 районів Таганрозької округи були передані Росії⁷¹. Коли під час зустрічі з українськими письменниками у лютому 1929 р. Сталіна запитали, чому до України не присєднають декілька повітів Курської та Воронежської губерній, той відповів, що “для нас кордони в межах СРСР не мають значення... Західна буржуазія в своїй пресі і так натякає, що ми дуже часто міняємо кордони”⁷².

Не вдалося у 20-х рр. реалізувати і висунуту М.Грушевським ідею підпорядкування “горизонтального” дослідження історії України завданням вивчення продуктивних сил і вироблення на цій основі оптимальних орієнтацій для регіональної політики. Те, що пропонував відомий історик – об'єднання зусиль географів, економістів, істориків у визначенні господарських можливостей регіонів, уважне вивчення історичного досвіду регіональної співпраці, комунікацій, міграційних потоків – і справді могло мати “істотну вагу при плануванні всякої дальшої економічної і культурної праці”⁷³. Але радянській владі, що дедалі більше звикала господарювати директивно-командними методами, рекомендації історичної науки виявилися непотрібними.

Таким чином, впродовж десятиліття в адміністративно-територіальному устрої чотири рази відбувалися кардинальні зміни, що дає підставу говорити про цілковитий

провал адміністративно-територіальної реформи. Пояснювався він насамперед волонтаристськими методами в її проведенні і надто слабкою, особливо на трьох останніх етапах, опорою на науку. Власне, авторитетів, які могли б передбачити наслідки впроваджуваних змін, практично не лишилося: Асоціація історичного районознавства перестала існувати ще наприкінці 20-х рр.; у 1932 р. помер головний консультант влади в питаннях реформи Д.Багалій, в наступні роки академічні і статистичні установи стали об'єктом масових репресій.

* * *

Підсумовуючи здобутки і втрати першого століття українського відродження, М.Грушевський відзначав, що три чверті його припадає “на ученичі літа” нашої національної свідомості”. Але останні роки ХІХ ст. засвідчили, що “свідомість і одушевлення ідеєю можуть дуже багато зробити навіть при найбільших перешкодах і дуже слабких силах”. “Несогірший науковий рух” вчений розглядав як один з вагомих здобутків століття, і роль істориків у ньому виявилася визначальною. Звідси і оптимістичні прогнози патріарха української історичної думки. “Які б сумні гороскопи не складали песимісти про будучність інших українсько-руських земель, – писав він у 1901 р., – українсько-руська нація від національної смерті забезпечена – смерть перелетіла над нею...”⁷⁴

Значення історичних дослідів у галузі української історії та її земель не обмежувалося, зрозуміло, переконливим обґрунтуванням самодостатності української нації. Не менше значення мало те, що історичні студії розхитували основу державного централізму Російської та Австро-Угорської імперій, живили спочатку ідеї федералізації й автономізації, а пізніше, в контексті революційних зрушень – і різні проекти адміністративно-територіальних змін. Не будучи оформленою інституційно, регіональна наукова

думка виступала дійовим чинником геополітики.

Інша річ, що можливості впливати на політику у науковців Радянського Союзу були надзвичайно обмежені. Сумний досвід адміністративно-територіальних реформ 20-30-х рр. показав, наскільки мало важили для влади історичний досвід і поради кваліфікованих фахівців. Розглядаючи проблеми районізації у широкому геополітичному контексті, В.Кубійович звертав увагу на залежність адміністративних поділів від змін у державному ладі. Продиктоване суто політичними міркуваннями чотириразове впродовж міжвоєнного періоду перекроювання карт в УРСР не витворило ні сталої цілісності, ні “тривких регіональних різниць серед українського населення”. На відміну від Західної України, де виразну регіональну окремішність відчують ті групи населення, які довго жили окремим від українського масиву життям (Закарпаття, Галичина, Буковина), “почуття регіоналізму в самому масиві України вироблено слабо, і різниця між населенням різних земель Центральної і Східної України невелика. Звідси такий парадокс, що відносно невеликій групі галичан... протиставиться недиференційована маса “наддніпрянців”, що становить 4/5 українського населення”⁷⁵.

Невдачі адміністративно-територіальних реформ 20–30-х рр. (як, до речі, і наступних, здійснюваних у 60-х рр.) – прямий результат того плачевного стану, в якому опинилися соціогуманітарні науки в УРСР. В обстановці ідеологічного догматизму і повальних репресій ті галузі знання, які в ідеалі мали розробляти нову структуру господарства і нові принципи районування, фактично припинили своє існування. Традиції української регіоналістики, яка на той час налічувала вже століття свого існування, поступово забувалися. Чи не єдиною сферою, в якій ще могли подекуди знаходити застосування своїм силам знавці і любителі старовини, лишалося краєзнавство.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ 20–90-х рр. ХХ ст.: КРАЄЗНАВСТВО І РЕГІОНОЗНАВСТВО

1. Інституалізація краєзнавства. Регіонально-історичні дослідження другої половини ХХ ст.

Протягом всього ХІХ століття історичне краєзнавство в Російській імперії існувало немовби безіменним: поняття “краєзнавство” не зафіксували ні словник Даля, ні енциклопедія Брокгауза і Ефрона. А проте вже на рубежі ХІХ і ХХ ст. краєзнавство стало формою не лише наукової, але й науково-популяризаторської і громадської діяльності. Дослідження істориків-регіоналістів створювали йому ґрунтовну наукову основу, а активна діяльність наукових товариств, музеїв, архівних комісій – масову базу. Втім, відсутність у Росії державної системи вивчення і охорони старожитностей відтісняла велику і надзвичайно потрібну роботу у сферу напівпрофесійного любителства. Численні історичні (історико-філологічні, пам’яткоохоронні та інші) товариства діяли розпорошено, на свій розсуд; засобом координації їхніх дій були хіба що Археологічні з’їзди. На початку ХХ ст. стало очевидно: кургани, залишки фортець, культових споруд, некрополів невдовзі загинуть, якщо держава разом з громадськістю не створить дійової системи вивчення і охорони історико-культурної спадщини.

Не маючи державного фінансування, історичні та інші товариства, які опікувалися старовиною і вивчали її в розрізі певних територій, відчували себе безпорадними, коли йшлося про підтримання в належному стані пам’яток історії

та культури. Труднощі існували і на суто науковому рівні, оскільки вивченням і охороною старожитностей аж до кінця XIX ст. традиційно опікувалася археологія.

Введене в обіг ще Платоном, поняття “археологія” мало впродовж XVIII–XIX ст. значно ширше, ніж у наш час, “наповнення”: крім археологічних розкопок і відповідних досліджень, археологи займалися писемними пам’ятками, історією архітектури, мистецтвознавством. У виступі на I Археологічному з’їзді (1869) М.Погодін охарактеризував археологію як “вчення про старожитності”, “науку, що має своїм предметом переважно речові пам’ятки, але в багатьох відношеннях не можна відділяти від них не тільки пам’ятки письмові, але й усні, побутові”¹. Зрозуміло, що в тісних рамках археології краєзнавство і пам’яткознавство, які тлумачилися так широко, не мали достатнього простору для свого розвитку.

Майже на всіх Археологічних з’їздах (всього їх відбулося 15) дебатовалося питання про необхідність спеціальних державних інституцій, які б професійно розв’язували питання вивчення і охорони історико-культурної спадщини. Підготовлений археологами і поданий на розгляд Державної Думи у 1911 р. проект “Положення про охорону старовини” передбачав, крім створення при Міністерстві внутрішніх справ Центрального комітету з охорони старожитностей, також організацію Окружних археологічних комітетів у 15 округах (3 з них передбачалося створити на українських етнічних територіях). Якби цей проект вдалося реалізувати, краєзнавча діяльність у Росії дістала б інституційне оформлення на державному рівні. Але незгоди у визначенні кількості округів і бюрократична тяганина стали на заваді реалізації цікавої ідеї.

Тим часом безцінні пам’ятки гинули. Виступаючи на з’їзді російських зодчих у січні 1911 р., М.Реріх з тривогою і болем говорив: “Народ, який претендує на якусь культурність, повинен не тільки пам’ятати про свій обов’язок – знати своє і своєї землі минуле. Народ повинен

бути здатним виконати цей обов'язок рішучими і розумними діями. Той, хто не знає свого минулого, не може думати про майбутнє”². Проте пропозиція Реріха – об'єднати сили громадськості з метою створення фонду древньої Русі – також зависла в повітрі. Єдине, що вдалося зробити – це створити в Петербурзі восени 1911 р. Товариство захисту і збереження пам'ятників мистецтва і старовини. Однією з перших справ, яким зайнялося товариство, була реставрація палацу Розумовських у Батурині. Проте перша світова війна, а потім революційні події внесли свої корективи у плани пам'яткоохоронців.

Дещо кращим було становище з охороною і дослідженням пам'яток старовини в Галичині: тут ними опікувалося Наукове товариство імені Шевченка. Одним з тих, хто розумів значення цієї роботи і всіляко її популяризував, був І.Франко. Йому належить і пріоритет у введенні в обіг поняття “краєзнавство”. У згадуваній вже статті “Галицьке краєзнавство” (1892) він не тільки вперше дав наукове обґрунтування цього поняття, але й виклав своє бачення місця і ролі регіональних історичних досліджень у вихованні та освіті народу, наголосив на політичному і науково-культурному значенні краєзнавства. “Адже ж це, – писав він, – перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого свідомого і об'єднаного організму”³.

Хоч реалізувати ідею інституалізації краєзнавства у передвоєнні роки ні в Російській, ні в Австро-Угорській імперії не вдалося, все ж полеміка навколо проблем історико-культурної спадщини активізувала громадськість, сприяла виникненню численних товариств, орієнтованих на вивчення місцевої історії і пам'яткоохорону. В назвах деяких з них з'являється слово “краєзнавство” (Польське товариство краєзнавства у Варшаві, Товариство краєзнавства у Ліфляндії). Проте, як зазначає Ю.Самохін, важливість природоорієн-

тованого краєзнавчого підходу у навчанні й вихованні немов би припускалася сама собою, а якщо й формулювалася, то у надто загальному вигляді. Сам термін “краєзнавство” у конкуренції з поняттям “батьківщинознавство” в межах Російської імперії утверджувався дуже повільно⁴.

У виникненні поняття “краєзнавство” російські і німецькі дослідники вбачають вплив німецьких відповідників *Landeskunde* і *Heimatskunde* (в англійській мові точного еквівалента йому немає)⁵. Ідея “малої батьківщини” в Німеччині з’явилася в атмосфері формування регіональної самосвідомості після об’єднання 1871 р. Місцева історія була піднята до рівня національної. “У Німеччині, – писав Франко, – кожна провінція, кожна з так званих *Duodezstaat* має велику краєзнавчу літературу, куди входять не тільки спеціальні праці про міста, регіони, замки, пам’ятки, а й численні популярні видання”, наука краєзнавства (*Heimatskunde*) становить там один з найважливіших предметів шкільного навчання⁶. Природно, що як чинник стимуляції громадянської самосвідомості ідея “малої батьківщини” виявилася популярною не лише в Німеччині. В кількох російських містах з’явилися товариства по вивченню “місцевого краю”. Це вже були типові краєзнавчі організації, які пропагували ідею “*батьківщинознавства*”. Але в Україні історичні і пам’яткоохоронні товариства діяли ще нарізно, а світова війна і революційні катаклізми змусили рятувати пам’ятки вже не від руйнівної дії часу, а від воєнних дій та екзальтованої юрби.

Початок радянської доби наклав виразний відбиток на масштаби, форми і методи історико-краєзнавчої роботи. Війни і революції зруйнували усталену систему історичних і історико-статистичних установ, загинула значна частина архівних фондів. Багато фахівців опинилися в еміграції, а їхні особисті архіви згоріли у вогні або були знищені як непотрібні. Для відновлення системи систематичних історико-статистичних описань губерній, міст, повітів у

радянської влади не було ні потрібних коштів, ні особливого бажання.

Самі критерії вимог до історико-регіональних праць істотно змінилися. Якщо раніше цінувалися насамперед всебічність, ґрунтовність, порівняльність статистичних показників по роках і окремих місцевостях, охоплення різних пластів життя, то тепер для “прохідності” того чи іншого видання важливим стало вміння препарувати факти, подавати матеріал у потрібних дозах і з відповідною обробкою. Професіоналізм поступається місцем дилетантству, замість величезних томів з друку виходять здебільшого непоказні брошури. Лише деякі наукові школи, як-от історико-демографічна, очолювана М.Птухою, зберегли високий потенціал і фаховий рівень; саме останній ми завдячуємо тим, що не загубилися імена і справи багатьох статистиків, які закладали фундамент історичної регіоналістики впродовж ХІХ століття.

Зниження рівня науковості видань з історії окремих місцевостей радянське керівництво намагалось компенсувати масовістю краєзнавчої роботи. Ставка на масовість сприймалася у суспільстві загалом прихильно; переживши роки неймовірних страждань і поневірянь, люди інстинктивно тягнулися до нормального життя, до якоїсь осмисленої діяльності. Порятунком понівечених історичних реліквій, вивчення історії краю – це було якраз те, що могло акумулювати громадську енергію і водночас створити нові форми легального співіснування з владою. В умовах нової економічної політики, що супроводилася сплеском авангардизму, замішаному на культурному декадансі, краєзнавство намагалось взяти на себе, поміж іншим, охоронну, стабілізуючу функцію щодо культурних цінностей. Тому воно швидко утверджувалося і як науковий напрям, і як громадський рух.

В масштабі СРСР краєзнавчу роботу очолювало *Центральне бюро краєзнавства (ЦБК)*, яке до 1924 р.

перебувало у віданні Академії Наук, а потім перейшло у відання Наркомосу. На кінець 20-х рр. воно об'єднало близько 2 тисяч місцевих відділень з 50 000 членів. Створенням “цілокупного” краєзнавства як нової форми громадської діяльності займався колектив гуманітарного відділу Екскурсійного інституту, очолюваного відомим істориком І.Гревсом. Але проіснував цей інститут лише близько двох років⁷.

Національне піднесення, яким супроводилася “українізація” в політиці радянської влади, створило умови для концентрації і координації зусиль краєзнавців, поєднання наукових і громадських форм краєзнавчого руху. З утворенням у травні 1925 р. *Українського комітету краєзнавства* цей громадський рух дістав організаційний і науковий центр. Очолив його вихованець Львівського університету, доктор політичних наук М.Яворський, який уже в той час мав репутацію історика-марксиста. Фактично всією роботою комітету керували М.Криворотченко та О.Лазаріс. Найважливішим завданням УКК стало формування організаційної структури краєзнавчого руху. Розроблений ним типовий статут краєзнавчих організацій допускав довільний вибір форм і методів роботи⁸.

УКК об'єднав під своїм керівництвом районні та окружні краєзнавчі товариства, ті наукові товариства, у яких краєзнавчий напрям був домінуючим, комісії краєзнавства при ВУАН, кабінети краєзнавства у Вінниці, Черкасах, Миколаєві, бюро краєзнавства (Проскурів), краєзнавчі музеї, краєзнавчі гуртки при школах, сельбудах, хатах-читальнях, краєзнавчий семінар, що діяв при Київському будинку освіти, – загалом 51 краєзнавчу організацію (658 гуртків) у 32 округах⁹. На сторінках його органу – журналу “Краєзнавство” – ставилося поміж іншими завдання створення мережі інститутів, спрямованих на комплексне вивчення України, накреслювалися шляхи розробки теорії містознавства¹⁰.

Природно, що єдності у поглядах на завдання і функції

краєзнавства у той час не спостерігалось, хоч принципова мета – вивчення країни за територіальним принципом – вимальовувалася досить виразно. Тенденції звести краєзнавство до “мікрогеографії краю”, “місцевої географії” підтримки не дістали. В ході дискусії, яка розгорнулася на сторінках московського журналу “Краеведение” (виходив з 1923 р.), дебатовалися не тільки предмет і завдання нової дисципліни, але й її місце в системі інших наук. Найбільш чітко предмет краєзнавства визначив І.Гревс: вивчення пам’яток археології краю, історії міст і населених пунктів (включаючи садиби, монастирі, фабричні центри), економіки, обласних культурних гнізд, предметів матеріального побуту, пам’яток мистецтва. Краєзнавство, доводив він, повинне вивчати і природні виробничі сили, і сучасність, але у фокусі дослідження має бути історія краю, його культура, охорона пам’яток давнини, архітектурних шедеврів, архівних документів¹¹. При вивченні “малої батьківщини” поняття “батьківщинознавство” і “краєзнавство”, за Гревсом, є тотожними.

Цікаві підходи до співвідношення сфер географії і краєзнавства запропонував В.Семенов-Тян-Шанський. Географію він порівнював з величезним декоративним полотном, а краєзнавство – з тонкою мозаїкою. “Географія дивиться у телескоп, краєзнавство – в мікроскоп”. На відміну від географії, яка фіксує свої досягнення на картах дрібних масштабів, що охоплюють великий простір, краєзнавство подає свої спостереження на картах великого масштабу, які охоплюють невеликі райони¹².

Серйозний поштовх дискусіям щодо того, чим є краєзнавство – наукою чи методом, дала VI сесія Центрального бюро краєзнавства (січень 1926 р.). В її визначенні краєзнавство було зведене до “методу синтетичного наукового вивчення якоїсь певної, відносно невеликої території, що виділяється за адміністративно-політичною чи господарською ознакою”. З цією тезою наважився полемізувати автор

посібника “Вступ до краєзнавства” А.Большаков – один з його розділів мав назву “Краєзнавство – наука чи метод?”. “Будучи системою знань про цілком певний об’єкт – місцевий край, краєзнавство є справжньою наукою, і наукою цілком самостійною. Прав громадянства як особливої науки краєзнавство набуває в силу того факту, що має власний об’єкт дослідження, до якого підходить зі своєї власної, оригінальної точки зору”. Автор розумів, що в науковому середовищі його думка сприйматиметься неоднозначно (М.Анциферов, приміром, вважав, що “краєзнавство ще не наука, але воно може нею стати”). Тому знову й знову доводив, що науки не з’являються на світ відчеканеними з усіх боків, що краєзнавство – наука особлива, молода, така, яка “щойно зачинається”, але здатна зв’язати своєрідним “краєзнавчим вузлом” навколо вивчення певного регіону дисципліни майже всього наукового фронту¹³.

В дискусіях 20-х рр. навколо визначення предмету і завдань краєзнавства порушувалися і питання співвідношення його наукових і громадських начал. На думку В.Вернадського, краєзнавчий рух давав змогу “викликати до життя духовні сили народу, недоступні до відродження в інший спосіб” і досягти на цьому ґрунті максимальної інтенсифікації наукової праці¹⁴. Проте націленість радянської влади на активізацію громадськості у підтримці соціальних перетворень стимулювала прагматичні погляди на краєзнавство: воно розглядалося як допоміжний інструмент вивчення “господарсько-виробничих сил краю”, а також як виховний засіб. Таким звуженим підходам науковці протиставили погляд на об’єкт краєзнавства як на “природничу, етнологічну і культурно-історичну цілісність” (В.Отамановський).

Втім, амплітуда коливань у визначеннях була вражаючою: від “локального методу в історичній науці” (С.Архангельський) та “крайової історії” (С.Бахрушин) до “просто місцевої географії, опису природи, історії, побуту,

культури рідного краю” (М.Льїнський)¹⁵. Зрештою зійшлися на офіційному визначенні краєзнавства як “методу синтетичного вивчення якоїсь певної території”, а також “громадського руху, що об’єднує місцеве трудове населення, яке бере активну участь у соціалістичному будівництві свого краю на основі всебічного його вивчення”¹⁶.

За висновками В.Савчука, тогочасне українське краєзнавство мало свої відмінності порівняно з російським. Сформувавшись під сильним пресом антиукраїнської політики і набувши у період Української революції загальнонаціональних ознак, воно опікувалося насамперед національно-культурними цінностями, їх збереженням, поверненням вивезеного в часи лихоліть. Тому йому доводилося діяти в атмосфері постійної недовіри більшовицької влади, яка навішувала на українське краєзнавство ярлики націоналізму, патріархальщини, аполітичності. По-друге, на відміну від російського, українське краєзнавство не діставало державних асигнувань, існувало завдяки громадським ініціативам. По-третє, в Україні не вдалося створити єдиний краєзнавчий організм. Представники різних наукових шкіл через власну амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість у відносинах, що згодом було вміло використано владою під час політичних репресій¹⁷.

Український комітет краєзнавства перебував у віданні Головнауки, але добитися його сталого фінансування так і не вдалося. Через брак коштів не відбувся запланований на 1926 рік Всеукраїнський з’їзд по краєзнавству. З цієї ж причини лишилася нереалізованою ідея I Всеукраїнської краєзнавчої конференції (травень 1925 р.) про створення Центрального науково-дослідного інституту краєзнавства. Вдалося створити Інститут краєзнавства в Чернігові, але проіснував він недовго.

Інституалізація краєзнавства в Україні супроводилася гострими дискусіями навколо спадщини старого, дореволюційного краєзнавства. У липні 1926 р. в московській газеті

“Известия” з’явилася стаття члена Українського комітету краєзнавства К. Дубняка, в якій йшлося про кабінетний академічний характер дореволюційного історико-археологічного напрямку у краєзнавстві, “любительський дилетантизм поміщиків, архієреїв, земських начальників, попів”. Водночас пропагувалася ідея “виробничого краєзнавства” з підпорядкуванням останнього Держплану¹⁸.

Невдовзі гострій критиці почали піддаватися і новітні тенденції у краєзнавстві, зокрема пов’язані з іменами І. Гревса та А. Большакова. Останній був віднесений до числа “горе-теоретиків”, що намагалися проводити старі “буржуазно-батьківщинознавчі установки, які поміщанськи перетворювали краєзнавство у знаряддя розвитку принципу місцевого кругозору”. Спроби вивести корені поняття “краєзнавство” від старого “батьківщинознавства” оголошувалися реакційними; краєзнавство, навпаки, почало розглядатися як “заперечення буржуазно-шовіністичного батьківщинознавства” з нібито притаманним йому ідеалізмом і механіцизмом. Особливо симптоматичними були спроби розглядати “батьківщинознавство” як різновид націоналістичного руху і націоналістичної пропаганди¹⁹. Це означало, що принаймні в національних республіках повітря для краєзнавчих пошуків буде невдовзі перекрите.

Підтвердження тому, що надалі завдання краєзнавства будуть зведені лише до обслуговування політики, знаходимо у першому номері журналу “Краєзнавство” (січень 1927 р.) Ці завдання сформульовані в такий спосіб: “всебічна допомога радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що стосуються продуктивних сил округи (району) в широкому розумінні цього поняття; поширення відповідних відомостей про свій край; збудження інтересу до вивчення його”²⁰.

Протягом двох наступних років ідеологізація краєзнавства різко посилилася. На краєзнавчих конференціях дедалі гучніше лунали заклики щодо “злиття краєзнавства

з соціалістичним будівництвом”, посилення його ідеологічної спрямованості. У 30-х рр. дискусії припинилися разом з конференціями: краєзнавство було оголошене полем діяльності “класового ворога”, живильним середовищем для “націоналістичних збочень”.

Нищівна критика, якої зазнало краєзнавство 20-х рр., супроводилася зруйнуванням всієї існуючої краєзнавчої системи і репресіями проти майже всіх її активних діячів. Після 1930 р. краєзнавство в СРСР перестало бути історичним: у спеціальній постанові РНК РСФРР “Про заходи щодо розвитку краєзнавчої справи” йшлося лише про вивчення продуктивних сил і природних багатств країни, відшукання додаткових місцевих ресурсів тощо. Завданням Товариства краєзнавців-марксистів при Комуністичній академії, утвореного в січні 1931 р., проголошувався “розгром контрреволюційної ідеології, яка досі живе у краєзнавчій літературі”²¹. Неважко здогадатися, що це означало на практиці. Журнал “Советское краеведение”, що виходив з 1930 по 1936 рр., майже повністю був заповнений статтями на теми “виробничого краєзнавства”.

Єдиним напрямом у краєзнавстві, який не зник остаточно в умовах репресій, лишалася започаткована за ініціативою О.Горького робота по написанню *історії фабрик і заводів*. В УРСР її очолювала утворена в листопаді 1931 р. спеціальна комісія на чолі з головою Всеукраїнської ради профспілок М.Чувиріним. Перші книги (І.Гонімова “Стара Юзівка”, К.Гудка-Єрмеєва “Донбас героїчний” та ін.) вийшли друком у середині і наприкінці 30-х рр. Активно працювали групи по написанню історії Харківського паровозобудівного заводу, Дніпропетровського і Донецького металургійних заводів, Дніпрогесу тощо. Проте підготовка нарисів наштовхнулася на величезні організаційні складності; давався взнаки брак досвіду у авторських колективів²². Зрештою репресії підвели ризику і під цим напрямом досліджень.

Більше пощастило краєзнавчій системі на західно-

українських землях – тут нею, як і раніше, опікувалися “Просвіти”. Щорічно видавані львівським товариством “Календарі “Просвіти” являли собою історико-краєзнавчі видання, особливо популярні в селах. “Просвітами” ж видавалися десятки книг і брошур на краєзнавчу тематику; авторами їх виступали відомі вчені І.Крип’якевич, В.Кубійович, С.Рудницький, О.Терлецький та ін. Особливо популярним жанром такої літератури були нариси про міста і села. Чимало краєзнавчого матеріалу знаходимо у 14 випусках “Наукового збірника” і в щорічних “Календарях” закарпатської “Просвіти”.

Центром краєзнавчої діяльності у Галичині було краєзнавчо-туристичне товариство “Плай” у Львові, яке видавало у 1937–1939 рр. журнал “Наша батьківщина”. У Самборі у 1927 р. було засноване краєзнавче товариство “Бойківщина”, що утримувало музей і видавало “Літопис Бойківщини”. На Закарпатті у міжвоєнний час виходили краєзнавчі журнали “Подкарпатська Русь”, “Наш рідний край”, альманахи “Трембіта”, “Наша земля”²³. Великий матеріал про міста і села України було узагальнено у виданій зусиллями НТШ за редакцією І.Раковського тритомній “Українській Загальній Енциклопедії” (1930–1933). У 1937 р. було видано підручник “Краєзнавство” (автори О.Гурко та О.Маркуш). Після приєднання західноукраїнських земель до УРСР майже весь тираж енциклопедії було знищено, а місцеві краєзнавчі інституції приведені у відповідність до загальноукраїнських стандартів. Замість розпушеного Наукового товариства ім. Шевченка було створено відділи академічних Інститутів – історії України, археології, мовознавства тощо. Але у вересні 1946 р. в ході кампаній викриття “українсько-німецьких націоналістів” львівський відділ Інституту історії України був ліквідований. Лише через п’ять років у Львові було створено Інститут суспільних наук як філіал АН УРСР. Коли у 1963 р. цей філіал розформували, Інститут діяв як складова частина Львів-

ського державного університету ім. І.Франка. Видавані ним збірники “З історії західноукраїнських земель” стали помітним внеском у дослідження історії регіону.

Загалом же варто погодитися з думкою відомого російського археографа і краєзнавця С.Шмідта, який писав, що перманентні погроми історичних установ у 30–50-х рр., призвели до руйнування зв’язку між “великою наукою” і освітою, що її підживлювала. По суті припинилася практика видання краєзнавчих досліджень (хоч давні краєзнавчі спостереження продовжували використовувати в академічних працях). А головне – перервалася традиція впливу громадськості на виробничий процес – “адже саме краєзнавці застерігали від спроб уніфікації прийомів господарювання без врахування місцевих особливостей – природних і соціальних”²⁴. Лише в обстановці розгрому краєзнавства стали можливими масове нищення пам’ятників, руйнування ландшафтів, бездумні “підкорення” природи.

Породжений тоталітаризмом стан “історичного безпам’ятства” тривав аж до початку 60-х рр., коли поволи почав відроджуватися інтерес до методологічних та методичних проблем краєзнавства. Протягом певного часу воно ще не розглядалося як самостійна наукова дисципліна: А.Барков, приміром, визначав його як “комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і специфічними методами дослідження, але таких, що ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю”²⁵. Проте введення краєзнавства в систему навчальних курсів гостро поставило питання про його джерельну базу і зв’язок із суміжними галузями знання. Певною відповіддю на навчальні потреби став учбовий посібник для студентів педвузів під редакцією М.Мілонова, у назві якого вперше з’явилось поняття “історичне краєзнавство”. Автори дали власне визначення поняття “краєзнавство” – як всебічного вивчення певної території, що проводиться на науковій основі, причому об’єктами вивчення є соціально-економічний, політичний і

культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області тощо. Вони ж запропонували класифікацію краєзнавства за формами його організації: державне, шкільне і громадське, а також своє бачення специфіки шкільного краєзнавства. Цікаві, хоч і не безспірні погляди були висловлені ними відносно джерельної бази краєзнавства, класифікації пам'яток²⁶. Невдовзі, також у Москві з'явився більш пристосований для навчальних завдань підручник “Историческое краеведение” за редакцією Г.Матюшина (перше видання – 1975, останнє – 1987).

Історичне краєзнавство, природно, не могло замінити собою всю систему історичної регіоналістики, та й не ставило перед собою такого завдання. У 60–70-х рр. воно лишалось своєрідною “мікроісторією”, а історія окремих регіонів і міст докладно, на великому фактичному матеріалі висвітлювалася у багатьох монографіях і дисертаціях. Якісний стрибок у розвитку містознавства в Україні пов'язаний з виходом у 1963 р. монографії М.Брайчевського “Коли і як виник Київ”. Автор не лише простежив процес перетворення протокиївських поселень в адміністративний центр Давньої Русі, але й збагатив теоретичний арсенал містознавства визначенням поняття “місто” і його співвідношення з поняттями “городище”, “град” та ін., показав, на якому ґрунті відбувалося утворення міст у східних слов'ян і як проходив процес об'єднання давньоруських земель навколо Києва²⁷.

Надалі киевознавство розвивалося досить інтенсивно колективними зусиллями місцевих вчених, свідченням чого стало тритомне видання “Історія Києва” (К., 1982–1986)²⁸, а також колективна монографія “Киев революционный, боевой, трудовой” (1982). З'явилися фундаментальні праці з історії Донбасу, Криму, західноукраїнського регіону²⁹. Вийшли друком ґрунтовні нариси про окремі міста³⁰. Природно, що тогочасні політичні й ідеологічні реалії наклали виразний відбиток на їх зміст: данину класовому

підходу і пріоритетному висвітленню історії місцевих партійних організацій віддавали всі автори. Проте введений в обіг великий фактичний матеріал зберігає своє значення і донині.

Переконливим доказом того, що традиції історичної регіоналістики, що склалися впродовж XIX – початку XX ст., не були остаточно втрачені, можуть бути дві книги А.Слюсарського “Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст.” (Х., 1954) та “Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв.” (Х., 1964). Автор дав у своїй першій книзі досить докладну історіографію питання (не утримавшись, щоправда, від кваліфікації Д.Багалія як буржуазно-ліберального історика, а М.Грушевського – як запеклого буржуазного націоналіста). Цікавими виявилися нариси про колонізацію Слобожанщини, історію міст краю, економічне і культурне життя. Природно, що у зображенні подій політичної історії А.Слюсарський перебував під цілковитим впливом догм офіційної радянської історіографії. Характерно, що у книзі, хронологічними рамками якої є XVII – XVIII ст., автор не зміг обійтися без заключного розділу, в якому розповів про розвиток України “у братній сім’ї” радянських народів.

В традиціях регіоналістики XIX ст. були написані у 50-х – на початку 60-х рр. і дві книги з історії Південної України, присвячені запорозькому козацтву. Вони являли собою дві частини тритомника, задуманого автором, В.Голобуцьким, ще в 30-х рр.³¹ Написані на солідній архівній базі, з глибоким знанням праць попередників у розробці проблеми, ці книги вигідно виділялися на фоні блідих, схематизованих праць, присвячуваних здебільшого 300-річному ювілею “возз’єднання України з Росією”. Втім, в оглядах історіографічної спадщини, зокрема праць М.Костомарова, В.Антоновича, Д.Яворницького, М.Грушевського, В.Голобуцький був людиною свого часу і не скупився на негативні оцінки.

Історію Лівобережної України (Гетьманщини) з акцентом на політико-адміністративному устрої досліджував В.Дядиченко³², Правобережної – В.Маркіна, Г.Сергієнко³³, Західної – В.Грабовецький³⁴. Регіональні особливості України були пріоритетним напрямком досліджень А.Буцика, Я.Глуховського, О.Кошика, П.Лаврова, К.Стецюк, І.Гуржія, О.Компан, С.Королівського, А.Авраменка, М.Литвиненка, О.Апанович, О.Лугової, З.Першиної, Ф.Стебля, М.Кравця, В.Курила, І.Васюти, Ф.Шевченка, І.Гриценка і багатьох інших авторів. Більшість із названих і не названих фахівців розвивали у своїх працях традиції, закладені історичними школами В.Антоновича, М.Грушевського, М.Слабченка. Але згадки про праці корифеїв української історичної науки допускалися лише в контексті критики їх “буржуазно-націоналістичних” поглядів, а будь-які посилення взагалі виключалися.

Завдяки регіонально-історичним дослідженням 60–70-х рр. почали вимальовуватися контури “горизонтального виміру” історії України, який досить вдало доповнював “вертикальний зріз” – синтетичну багатотомну “Історію Української РСР”. Введення в обіг величезної інформації з історії регіонів дало змогу ліквідувати численні прогалини у висвітленні окремих періодів української історії. Однак упередження до “дрібнотем’я” (цей ярлик надто часто навіщувався на праці з локальної історії) у той час подолати не вдалося. В академічних інститутах, координаційних радах, особливо у ВАК СРСР “горизонтальний” вимір історії розглядався як маловартісний і “недисертабельний”, що створювало чимало перешкод у дослідженні специфіки регіонів. Відсутність єдиного центру, що мав би координувати регіональні дослідження, ставила розробку цієї проблематики в залежність від ініціативності і фахового рівня місцевих наукових шкіл. Величезна кількість статей, що з’являлася в періодиці, надто рідко піддавалася серйозному науковому аналізу.

З кінця 60-х рр. міцна школа регіонознавців почала складатися навколо невтомного ентузіаста краєзнавчої і пам'яткоохоронної справи П.Тронька. В його особі щасливо поєднався практик, теоретик і літописець краєзнавчої роботи, що забезпечило ґрунтовність здійснених під його керівництвом масштабних видань. Безпрецедентним за обсягом, великою мірою унікальним серед них лишається *“Історія міст і сіл Української РСР”*. В ході підготовки 26 томів (загальний обсяг понад 2360 авторських аркушів, 10160 статей і довідок, 9000 ілюстрацій) обговорювалася безліч методологічних і методичних питань, починаючи від відображення адміністративно-територіальних змін і кінчаючи методами уточнення дат заснувань окремих населених пунктів. За оцінкою академіків Є.Жукова та Б.Рибаківа, це видання “вийшло за рамки традиційного краєзнавства, синтезувало здобутки професійних істориків і результати збирання історичного матеріалу, проведеного представниками місцевої громадськості на добровільних началах”³⁵. Великий досвід роботи над унікальним багатоплановим виданням, яке вивело Україну в авангард краєзнавчої роботи на теренах СРСР, був узагальнений головою Головної редакційної колегії видання П.Троньком³⁶.

Значення підготовленої українськими краєзнавцями масштабної праці вийшло далеко за межі України, стимулювало відповідні пошуки в інших республіках СРСР. Бюро відділення історії АН СРСР у лютому 1974 р. прийняло спеціальну постанову “Про досвід підготовки і видання *“Історії міст і сіл Української РСР”* в 26 томах”, якою рекомендувало усім історичним закладам академії наук союзних та автономних республік “використати науково-організаційні принципи і методіку роботи головної редколегії і авторського колективу цього видання”. У постанові йшлося про необхідність розробки пропозицій про поліпшення викладання історичного краєзнавства на історичних факультетах державних університетів і

педагогічних інститутів, про підготовку кадрів у цій галузі, видання відповідної літератури, про вдосконалення системи методичного керівництва роботою в галузі краєзнавства. Резонанс, який мала “Історія міст і сіл”, дав право Президенту АН України академіку Б.Патону говорити про неї як про велику подію в історичній науці³⁷.

Школою відпрацювання методологічних, теоретичних, методичних проблем краєзнавства, відповідного категоріально-понятійного апарату стала робота над не менш масштабною, багатопрофільною працею – *Зводом пам'яток історії та культури України*. Це – енциклопедичне видання, в якому будуть представлені статті про основні пам'ятки археології, історії, архітектури й містобудування, монументального мистецтва. У 1999 р. побачила світ перша частина тому “Київ”. Тут вміщено близько 700 статей, понад 1300 ілюстрацій, 15 карт. Лише у підготовці цього тому брали участь 196 авторів³⁸. Все видання мислиться як 28-томне і становитиме, за оцінкою Президента України Л.Кучми, своєрідну енциклопедію культурного середовища, літопис історичного досвіду попередніх поколінь. Широке коло методологічних і теоретичних питань, які виникли під час роботи над томами Зводу, узагальнене авторами у цікавій праці, яка є серйозним внеском в українське пам'яткознавство³⁹.

В систему історичної регіоналістики органічно вписується і те, що робиться в Україні в рамках реалізації державної програми підготовки серії книг “*Реабілітовані історією*”. Книги цієї серії, що готуються в областях відповідно до постанов Президії Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України (1992), покликані увічнити пам'ять сотень тисяч наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій. Ця масштабна робота супроводиться розробкою нових документальних масивів, які раніше були практично недоступні дослідникам, підготовкою бібліографічних покажчиків, створенням

відповідного “банку даних”.

У 80-х рр. істотно просунулася вперед справа дослідження історії окремих регіонів України, насамперед Лівобережної⁴⁰. Історія Правобережжя предметно досліджувалася істориками діаспори⁴¹. Тільки зусиллями секції “Українського архіву” НТШ до середини 90-х рр. було видано понад 60 томів регіональних збірників, у тому числі такі ґрунтовні видання, як історико-мемуарні збірники “Бережанська земля”, “Чортківська земля”, “Скала” тощо⁴².

Спроби узагальнення великої роботи, здійсненої з метою утвердження краєзнавства як соціального інституту, вивчення, охорони, пропаганди історико-культурної спадщини робилися вже не раз. Тут варто насамперед згадати колективну монографію “Історичне краєзнавство в Українській РСР” (К., 1989). Великий колектив авторів на чолі з П.Троньком визначив місце історичного краєзнавства в системі наукового знання, проаналізував його завдання, специфічність форм і методів, різноманітність форм участі громадськості у краєзнавчій діяльності. Наголошувалося і на негативних чинниках, що перешкоджали дальшому розвитку краєзнавства.

На кінець 80-х рр. історичне краєзнавство в Україні досягло рівня, який дав змогу проаналізувати й узагальнити його здобутки і вади не лише в загальноукраїнському, але й у всесоюзному масштабі. Це було зроблено під час I Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася в Полтаві (1987); у 1991 р. матеріали цієї конференції були видані. Конференція засвідчила істотний прогрес у розробці методологічних та теоретичних проблем історичного краєзнавства, його зв’язків із суміжними галузями знання. Рівень критичного осмислення зробленого був досить високим; втім, на запитання про те, чи є досить підстав для конституювання історичного краєзнавства як самостійної наукової дисципліни, організатори конференції так і не наважилися дати однозначно позитивну відповідь.

Зверталася, зокрема, увага на те, що у історика-містознавця “як правило, немає наукового завдання. Все зводиться до фактографії”. Констатувалася наявність розколу між професійним і любительським краєзнавством: “краєзнавці-любителі поступово відходять від завдань, поставлених перед професіоналами, заглиблюючись у вивчення минулого життя міста, біографії людей, що залишили в його історії помітний слід, у відновлення забутого обличчя вулиць і площ, справу охорони пам’яток. Цей напрям в останні роки став справді масовим, інтерес до такої інформації дуже великий, але стикування його з історією як наукою нетривке”⁴³.

Учасники конференції звертали також увагу на те, що існує кілька видів і жанрів краєзнавчих видань, але різниця між ними проглядається невиразно. В регіональних серіях домінують “довідники-путівники”, “нариси-путівники”, “довідники”, “історико-краєзнавчі нариси”, “однак ці визначення даються довільно і не несуть особливого функціонального навантаження”. Приміром, книга про Чугуїв мала підзаголовок “Путівник”⁴⁴, а книга про Мелітополь називалася історико-краєзнавчим нарисом⁴⁵, але підходи авторів до викладу матеріалу були ідентичними – йшлося насамперед про промислові підприємства міста. Зверталася увага на відсутність видання, в якому узагальнювався б досвід написання різних видів історико-краєзнавчої літератури⁴⁶.

Учасниця конференції в Полтаві, представниця сибірських вчених В.Риженко вважає, що “поштовх до осмислення теоретико-методологічного пласту вітчизняного краєзнавства, який дала конференція в Полтаві, виявився вельми відчутним”, оскільки там було зроблено серйозний крок “до відновлення статусу локального методу”. “Хоча при цьому явно продовжували відчуватися відголоски поблажливого ставлення “великої історичної науки” до “часткових дослідів вивчення того чи іншого краю...”, стало формуватися загальне визнання необхідності “повернути

борги” своїм попередникам. На такому фоні пропозиції Ю.Афіані щодо “перегляду методологічного арсеналу краєзнавства”, “виявлення того особливого, неповторного, чим багата... історія кожного регіону” сприймалися як заклик до переосмислення внутрішньої структури краєзнавчого знання і його становища між фундаментальними і прикладними дисциплінами⁴⁷.

Останні роки існування Союзу принесли краєзнавцям усвідомлення того, що проблему “людина і територія” треба розв’язувати комплексно і що місцеві особливості слід розглядати не як випадкові відхилення від загального правила, а як закономірний наслідок особливого роду відносин. Декларувалася необхідність нових підходів до дослідження шляхів взаємодії людини і середовища у даному регіоні, – таких, які дали б змогу зблизити сфери інтересів професіоналів і любителів і вийти на коло питань, що є об’єктом масового інтересу, “не розгубивши інструментарій високої науки”. Втім, коли справа доходила до практичних рекомендацій, йшлося знову про необхідність “більш повного використання в методології краєзнавства спадщини основоположників марксизму”⁴⁸.

Подолати вантаж старих підходів, надати нового звучання вивченню локальної історії як процесу взаємодії і взаємоперетворення людини і середовища вдалося лише на ґрунті того загального переосмислення історичних схем, яке відбулося із здобуттям Україною незалежності. Інтерес до краєзнавства як одного з різновидів регіоналістики стимулюють процеси відродження історичної пам’яті народу, який впродовж кількох століть був позбавлений можливості знати своє минуле. Освоєння “поверненої” спадщини дореволюційних і діаспорних науковців, чималих масивів раніше “засекречених” архівних документів, розширення можливостей обміну досвідом в ході підготовки масштабних дослідницьких проєктів дали краєзнавству “друге дихання”. Не можна не брати до уваги і вплив на

нього західної історичної думки, яка шукає в історії повсякденності ключ до проникнення у світ цінностей та ілюзій “безмовної більшості” звичайних людей.

Поширене уявлення про те, що локальна історія може існувати без власного методологічного фундаменту, виявилось оманливим. Гостру потребу у ньому відчуло на рубежі тисячоліть і краєзнавство. Щоб створити такий фундамент, потрібно було значною мірою реорганізувати інфраструктуру локальної історії, створити нові регіональні науково-дослідні центри (10 таких центрів заснував, приміром, Інститут історії України НАНУ). Разом із новим Центром пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, створеними в усіх регіонах організаціями відродженої у 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців вони стали осередками, навколо яких згуртувалися ентузіасти дослідження рідного краю. Значення їх роботи у формуванні національної свідомості та історичної пам'яті народу неможливо переоцінити. Відродився закритий у 30-х рр. журнал “Краєзнавство”. Побачили світ десятки нарисів про міста і села, з'явилися нові краєзнавчі серії та енциклопедичні довідники⁴⁹, чимало узагальнюючих видань з історії певних регіонів⁵⁰, цікавих розвідок з історії краєзнавства та регіональної історіографії⁵¹.

Етапним у розвитку системи історико-регіональних досліджень стало відновлення у Львові Наукового товариства імені Шевченка, а також створення у 1993 р. на базі Інституту суспільних наук Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. Інститут підготував цілий ряд праць з історії Галицько-Волинського князівства, другого національного відродження в Галичині. Чимало зроблено у справі переосмислення суспільно-політичного та національно-визвольного руху в західних землях України у контексті політичних процесів у країнах Центрально-Східної Європи⁵².

Даниною поваги і пошани жертвам тоталітарної системи став підготовлений відділом регіональних проблем історії

України Інституту історії України НАНУ збірник публіцистичних нарисів “Репресоване краєзнавство” (К., 1992). Книга містить 75 нарисів про подвижників краєзнавчої справи, більшості з яких судилося випити до кінця чашу сталінського правосуддя. У роботі вперше були введені у науковий обіг розсекречені документи комітетів державної безпеки.

Для узагальнення величезного досвіду краєзнавчої і пам’яткоохоронної роботи в Україні багато зробили Л.Баженов, В.Горбик, Т.Григор’єва, Ю.Данилюк, С.Заремба, О.Нестуля, З.Першина, В.Прокопчук, М.Савчук, Є.Скляренко і десятки інших авторів. Її стан на межі тисячоліть став предметом дослідження у вже згадуваній ґрунтовній монографії П.Тронька “Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття”. Її автор пропонує своє бачення невирішених проблем, перспективних напрямів дослідження краєзнавчої проблематики, оновлення джерельної бази краєзнавства на основі використання нових інформаційних технологій.

Додаткового вивчення і узагальнення потребує діяльність регіональних краєзнавчих центрів, які в умовах незалежної України багато зробили для вивчення і популяризації історико-культурної спадщини українського народу. Йдеться, зокрема, про такі центри краєзнавчої діяльності як Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ, Багаліївський центр Харківського гуманітарного інституту “Народна українська академія”, Товариство дослідників Волині, Полтавське наукове товариство краєзнавців, Науковий центр дослідження історії Центральної України у Кіровограді, науково-пізнавальна секція Одеського будинку вчених “Одессіка” і багато інших.

На жаль, з цього ряду випадає діяльність Інституту карпатознавства при Ужгородському університеті, створеного 1992 р. Директор цього інституту І.Поп є одним з найактивніших пропагандистів політичного русинізму, свідченням чого може бути українофобська за своїм змістом “Енциклопедія Подкарпатской Руси”²⁵³, видана в Ужгороді

за сприяння Карпато-руського етнологічного дослідницького центру США. За оцінкою О.Мишанича, ця енциклопедія “ні за своїм змістом, ні за фаховим рівнем підготовки не відповідає усталеним в енциклопедичній практиці вимогам. В ЕПР акумульовано міфологію закарпатського політичного сепаратизму, який одверто не сприйняв незалежної України... Це не наука і не енциклопедистика, це прихована за палітурками політика, спрямована проти України і єдності української нації”⁵⁴.

Одним з найпотужніших регіональних центрів є Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ, у складі якого працює 10 почесних і 82 дійсних члени. За п’ять років під егідою Центру було підготовлено й опубліковано 11 монографій, методичних посібників, брошур, проведено 10 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-краєзнавчих конференцій. Центр має свою філію на Хмельниччині – Теофіпольський центр дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині⁵⁵.

Спеціального дослідження потребує внесок у дослідження локальних проблем історії України краєзнавчої періодики, зокрема журналів та щорічників “Краєзнавство”, “Сіверянський літопис”, “Південна Україна”, “Сумська старовина”, “Корсунський часопис” тощо. На особливу увагу заслуговує узагальнення досвіду викладання спецкурсів із краєзнавства у вузах, краєзнавчого туризму. Потребує наукового обґрунтування новий напрям у діяльності місцевих краєзнавців, пов’язаний із пропагандою екологічних традицій і звичаїв, вихованням екологічної культури.

2. Пізнавальний та соціально-інформаційний потенціал сучасного історичного краєзнавства

Будучи підсистемою регіоналістики, краєзнавство має, однак, виразну специфіку, яка дає підстави для окремого розгляду його когнітивних та соціально-інформаційних

функцій. Свідченням тих можливостей, які воно відкриває для дослідження історії повсякденності, взаємовпливів регіональних культур, ментальностей тощо на міждисциплінарному науковому рівні, може бути проведення у травні 2000 р. в Парижі за ініціативою Сорбонни міжнародної конференції “Краєзнавство в Росії (1890–1990): витоки, проблеми, відродження”. Сторічний досвід російського краєзнавства розглядався на ній у контексті сучасного регіонознавства і регіональної історії. Докладний аналіз розвитку радянського і пострадянського краєзнавства зробив американський історик С.Коткін у доповіді на міжнародному семінарі в Санкт-Петербурзі 2000 р.⁵⁶

Із сказаного вище ясно, що регіональне дослідження набуває значення краєзнавчого знання тоді, коли у ньому виникає потреба в контексті вивчення історії “малої батьківщини”, того чи іншого регіону або міста. З другого боку, факти і знання, які здобуваються в рамках краєзнавства, можуть стати надбанням “великої науки”, якщо будуть їй потрібні, насамперед у руслі осмислення загального і часткового в історичному процесі.

Краєзнавство входить одночасно і у сферу науки, і у сферу громадської діяльності; притаманна йому комплексність і багатогранність утруднює його розгляд у науковому вимірі. Для нашого дослідження цікаві, проте, не лише наукові основи краєзнавства, але й та система зв’язків із громадськістю, які воно забезпечує. Зрозуміло, що тут про неї може йтися лише побіжно.

Щодо історичного краєзнавства, то воно входить, з одного боку, в систему загального краєзнавства, а з другого – в систему історичної науки. Воно спирається переважно на міждисциплінарні наукові зв’язки і запозичує із суміжних галузей знання їхні дослідницькі методи. Логічна схема пізнання тут є такою: накопичення фактів, що стосуються об’єкта дослідження, виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями, визначення місця і ролі

локальних подій у загальному перебігу історичного процесу, простеження певних закономірностей, що стосуються діалектики загального і особливого. Взаємодія суспільства і природи, історія поселень, історія населення, історія виробничої діяльності, історія культури і духовності вивчаються у певному просторовому і часовому вимірі. Специфіка краєзнавства визначається насамперед тим, що це водночас і галузь наукового пізнання, і масовий рух, форма громадської діяльності. Д.Лихачов був недалекокий від істини, коли писав про краєзнавство як “найбільш масовий різновид науки”⁵⁷.

Своєрідним “знаменником унікальності” у краєзнавстві є територія, тому окреслення контурів дослідження є передумовою будь-якої краєзнавчої праці. Просторове окреслення об’єкта вивчення – ознака хорологічного підходу до його характеристики, демонстрація того, що хронологічні підходи у краєзнавстві мають підпорядковане значення. Оскільки краєзнавство вивчає територіальну (просторову) організацію певного соціуму, хорологічний принцип є для нього визначальним, а тому видаються сумнівними пропозиції про необхідність окремого розділу національного краєзнавства – хорологічного краєзнавства. Хоча очевидно, що відсутність чіткого окреслення просторових меж країв гальмує розвиток краєзнавчих досліджень.

У найзагальнішому вигляді сучасне краєзнавство виступає як нижчий таксономічний елемент країнознавства, який “разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною “особистістю”, з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами – природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо”⁵⁸.

За пріоритетними напрямками наукових зацікавлень національне краєзнавство поділяють на *географічне*,

*історичне і соціальне*⁵⁹ (точніше було б говорити в останньому випадку про *соціокультурне* краєзнавство). Географічне краєзнавство, за В.Крулем, виступає першою складовою краєзнавства з кількох причин. По-перше, воно фіксує просторові утворення на даний час, простежує їх можливу динаміку, дає уявлення про природну, географічну навантаженість регіону. По-друге, витоки краєзнавства глибоко закорінені саме в географії. Висновок автора про те, що “географія має право бути генератором ідеї українського краєзнавства” навряд чи варто оспорювати. Інша річ, чи в змозі сьогоднішнє географічне краєзнавство цю роль виконувати і чи адекватний зміст вкладає автор у поняття “українське краєзнавство”.

Українське історичне краєзнавство, на думку В.Круля, “об’єктом свого вивчення має особливості непересічної часової динаміки людської спільності з квазінаціональними, субнаціональними рисами на певних територіях (і тільки в межах суцільної української етнічної території)”. Автор вважає, що для історичного краєзнавства просторовий обсяг вивчення значно ширший, ніж для історії України. “Тому головним для історичного українського краєзнавства є діяльність людини, активного носія національного, в межах суспільно-економічних формацій, стратифікованих систем українського суспільства”⁶⁰.

Навряд чи з таким визначенням об’єктно-предметної сфери українського історичного краєзнавства можна беззастережно погодитися. Краєзнавство досліджує територію, а не етноси й нації, і тому у полі його уваги – не лише носії національного (тим більше у “формаційному” вимірі). Активний вихід за територіальні рамки України не піде йому на користь, так само, як і замикання в колі етнічних українських земель. Винятки, зрозуміло, можуть бути, зокрема, для Холмщини, Підляшшя – територій, що були у свій час частиною суцільного українського територіального масиву. Загалом же просторовий фон історичного крає-

знавства той же самий, що і у історії України.

З цього погляду уявляється вельми сумнівним визначення автором меж суцільної української етнічної території (СУЕТ) як об'єкта вивчення українського краєзнавства, відмінного від об'єкта географії чи історії України. СУЕТ визначається у В.Круля як територія, на якій українці є корінною нацією або за правом першості виникнення на цих землях, або за правом першого колонізаційного (господарського) освоєння “нічийних” земель. Не торкаючись проблем наукової коректності застосування поняття “корінний” до титульної нації, зауважимо, що проблема “суцільності” території надто неоднозначна, щоб робити її критерієм у краєзнавчих дослідженнях. За автором, не всі землі в межах України становлять її етнічну територію – тут є “невеличкі шматки угорських (у Закарпатті), румунських (у Північній Буковині і Герцаївський район Чернівецької області), білоруських (на Волині), кримсько-татарських (у Автономній Республіці Крим) і російських (у Луганській області) етнічних земель”⁶¹. Отже, краєзнавці, які вивчають ці території, мають лишитися поза межами українського краєзнавства? Цікаво, за яким принципом – етнічного походження чи наукового інтересу – будемо ділити краєзнавців Закарпаття чи Буковини на “наших” і “не наших”?

Інша річ, що проблеми частин українських етнічних земель, які опинилися поза межами України, є надто складними, і навряд чи вірно, як це часто робиться, розглядати населення цих територій як українську діаспору. О.Шаблій має рацію, коли зазначає, що відносити до діаспори лемків, що народилися на українських територіях, а нині є громадянами Польщі, – нонсенс, породжений змішуванням понять державної і національної територій. Діаспора – поняття, пов'язане з територіально-національним статусом людини, а не з її громадянством. А для наукового дослідження проблем українців на прикордонних територіях чималі можливості відкриває транскордонне співро-

бітництво. Саме воно “повертає проблему українських етнічних земель у складі держав-сусідів у нове русло – русло міждержавної інтеграції на регіональному рівні”⁶².

Взагалі переносити етнічний принцип у сферу регіоналістики було б некоректно з наукового погляду і необачно – з політичного. Інтерес краєзнавця може привернути місцевість будь-якого просторового масштабу й культурно-історичного значення, і замикатися в рамках етнічних критеріїв – значить свідомо обмежувати коло ентузіастів. До предметно-об’єктної сфери історичного краєзнавства входять: археологія, історія розселення, історія регіонів (країв, міст і сіл), історія виробничої діяльності (фабрик і заводів), історія культури (освіти, науки), історія церкви, історична демографія, історична екологія, історіографія краєзнавства. Критерій “носіїв національного” придатний тут хіба що в розумінні громадянського, але аж ніяк не етнічного.

Найменш чітко визначена об’єктно-предметна сфера соціокультурного краєзнавства, яке фокусує увагу на людині та її діяльності у просторі і часі. Вона включає сучасне містознавство, екологічні та демографічні проблеми (також у сучасному вимірі), сучасні регіональні та локальні виміри статистики, етнології та етнографії, збереження та дослідження історико-культурної спадщини (пам’яток-знавство). Хоч зрозуміло, що всі ці напрямки досліджень існують і безвідносно до краєзнавства.

За принципом розрізнення суб’єктів краєзнавчої діяльності краєзнавство поділяється на наукове і громадське, інколи в окремий напрям виділяють навчально-освітнє (виховне, шкільне) краєзнавство. Громадські форми краєзнавства включають в себе, насамперед, його організаційні структури, пам’яткоохоронні інституції, канали міжрегіональних та міжнародних зв’язків, музеї, виставки, краєзнавчу бібліографію з відповідною інфраструктурою, видавничу діяльність. Навчальне краєзнавство умовно поділяється на вузівське та шкільне; в його структуру можна

включати і туризм – у тій, зрозуміло, мірі, в якій він виконує освітні і виховні функції.

Історичне краєзнавство, за С.Зарембою, вивчає історичний, соціально-економічний і культурний розвиток певного краю (регіону, області, району, міста, села) або окремого виробничого колективу⁶³. Об'єкт історичного краєзнавства становить певний історично-соціальний комплекс з усією сукупністю джерел, в яких тією чи іншою мірою відбивається історія, локалізована не лише в просторі, але і в часі. Історичне краєзнавство досліджує:

- археологічні пам'ятки далеких епох;
- історію регіонів (країв, губерній тощо);
- історію поселень, міграцій, динаміку народонаселення;
- історію діяльності людини;
- ментальність, звичаї, соціонормативну культуру;
- соціальну історію і історію суспільних рухів;
- історію науки і культури, у тому числі в інституційному і особистісному вимірах;
- історію містобудування й архітектури, народного мистецтва;
- історію церкви;
- історію краєзнавчого руху;
- пов'язані з краєзнавством проблеми туризму.

Перелічені напрями далеко не охоплюють всі сфери краєзнавчих пошуків. Кожна група пам'яток, кожна сфера діяльності людини може бути об'єктом історичного дослідження – у цьому розумінні діапазон історичного краєзнавства справді неосяжний. Практично немає меж і у визначенні охоплюваних ним граней життя суспільства – економічного, політичного, соціокультурного. Краєзнавця цікавить археологія і етнографія, історія міст і сіл та їхнє архітектурне обличчя, історична екологія й історична демографія, стан тієї чи іншої пам'ятки і долі відомих і невідомих діячів науки і культури. Опубліковані матеріали

конференцій з історичного краєзнавства нагадують енциклопедичні видання – з тією, щоправда, різницею, що величезний матеріал не завжди піддається раціональному упорядкуванню і систематизації.

Особливістю історичного краєзнавства є його здатність жити відчуття коренів, впливати на емоції. З усіх підсистем історичної науки воно стоїть найближче до людини і її оточення. Будучи елементом екології культури, краєзнавство створює своєрідний сплав наукового знання і культурного середовища. Воно є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду, нагромадженого минулими і сучасними поколіннями. У цьому розумінні історичне краєзнавство – і школа пізнання, і школа виховання.

Антропоцентризм, увага до людини та її оточення зближує краєзнавство з такими популярними на Заході напрямками історичної науки, як *історія повсякденності*, *соціальна історія*. Як і названі напрями, краєзнавство відкриває величезні можливості для виявлення ідеї закономірності у діях суб'єктів історичного процесу. Відмінність полягає в тому, що соціальна історія віддає перевагу дослідженню певних людських спільнот (груп, страт), а краєзнавство ґрунтується на просторових обмежувачах. Втім, в обох підходах проглядається ідея певної автономності людини від держави і одночасної включеності її в “громаду” як оптимальне для неї суспільне середовище.

Джерела масовості краєзнавства і його популярності у тому й полягають, що усвідомлення спільності долі людей, які мешкають поруч, та особистої причетності до своєї історії створює у людини, з одного боку, відчуття захищеності, а з другого – відповідальності перед майбутніми поколіннями за успадковані від минулого безцінні духовні скарби. Зв'язок поколінь, що змінюють одне одне на певній території, стає зримим і відчутним. Прилучаючись до вічного, людина усвідомлює себе співучасником історичного процесу, творцем нетлінного.

У підвищеній емоційності, яка супроводить краєзнавчі пошуки, є і певні від'ємні моменти. Як *громадський рух*, краєзнавство тяжіє до максимального розширення своїх лав і не має власних систем відбору найерудованіших і найсумлінніших. Надто широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів таїть у собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної "героїзації" своєї історії, ідеалізації місцевих діячів – всього того, що найчастіше вкладається в поняття "історичний романтизм". Втім, від такої небезпеки не застрахована жодна галузь історичного знання.

Взагалі уявлення про краєзнавство як переважно "любительську" сферу помилкове: у краєзнавчій продукції домінує доробок професіоналів – викладачів, архівістів, музейників. Нині, коли навіть у столиці можливості ознайомлення з зарубіжною книжковою і журнальною продукцією вельми проблематичні, в регіонах не так вже й багато знаходиться бажаючих займатися проблемами історіософії чи всесвітньої історії (хоч століття тому провінційна київська школа дослідників історії Франції користувалася неабияким авторитетом у Європі). Природно, що уподобання більшості істориків в областях фокусується на краєзнавчій проблематиці. Прекрасно, коли їхні зусилля координуються навколо створення таких масштабних праць, як "Історія міст і сіл" чи "Звід пам'яток". Але й тих краєзнавців, які самотужки досліджують історію однієї церковної будівлі чи біографію забутого живописця, звинувачувати у дрібнотем"ї несправедливо. Адже за самою своєю природою краєзнавство – це мозаїка деталей і подробиць. А вартість кожної з них визначить лише час. Адже писемні й речові пам'ятки, на жаль, не вічні. Багато що з втраченого під час руйнівних катаклізмів ХХ століття дійшло до нас у вигляді копій і виписок, зроблених краєзнавцями попередньої доби.

В силу своєї масовості і локалізації об'єктів дослідження краєзнавство об'єктивно приречене на певне теоретико-методологічне відставання від найбільш просунутих уперед галузей історичного знання. Як справедливо зауважує В.Круль, для нього не є пріоритетним ні ідеографічний (зібрати все воедино), ні номотетичний (виявити загальні закономірності) підходи, хоч обидва ці підходи активно застосовуються⁶⁴. Не варто вимагати від краєзнавства більше, ніж воно може дати, хоч зрозуміло, що оволодіння найсучаснішими науковими методами, висока наукова культура є для краєзнавства такою ж вимогою часу, як і для інших соціогуманітарних дисциплін.

Описовість, фактографізм, за які часто картають краєзнавців, є, здебільшого, ознакою поваги до факту і інтересу до “неполітичних”, побутових сфер життя. Не можна не бачити того, що введення краєзнавцями в обіг величезного масиву нових джерел впродовж останніх років кардинально змінило наші уявлення про роль діячів церкви і церковних історичних товариств у дослідженні історії України. Не кажучи вже про те, що без простеження краєзнавцями соціальних процесів в українській “глибинці” першої половини ХХ століття історики навряд чи змогли б проникнути у духовний світ людей, що стали об'єктом жорстоких соціальних експериментів. Осягнути масштаби трагедій голодомору та масових репресій без введених ними в обіг матеріалів було б неможливо.

Спробуємо звернути увагу на ті особливості історичного краєзнавства, які створюють йому переваги перед іншими формами історичних досліджень. На наш погляд, вони полягають:

➤ у специфічних просторових формах організації конкретного матеріалу і чіткій локалізації об'єкта дослідження;

➤ у максимальному наближенні до суб'єкта історичного процесу – людини – в її природному та соціокуль-

турному оточенні і можливості відтворювати події “по гарячих слідах”;

➤ у майже необмежених евристичних можливостях (пошук нових джерел у місцевих архівах, місцевій пресі, розширення їх кола за рахунок усних оповідей, опитувань, анкетування, використання особистих спостережень тощо);

➤ у використанні здобутків і дослідницьких методів суміжних галузей знання – історичної географії, етнографії, топографії, демографії, соціолінгвістики тощо;

➤ у практично необмежених можливостях заглиблення у конкретні пласти історії – з деталізацією, яка іншим галузям історичного знання не завжди доступна;

➤ у залученні до пошуку нових джерел та дослідження пам’яток широкого кола ентузіастів – студентів, учнів – і оптимізації в такий спосіб підготовки нової зміни;

➤ у вихованні патріотизму на конкретних справах.

Внаслідок своєї масовості краєзнавство водночас є і засобом накопичення інформації і каналом її розповсюдження. Воно підтримує суспільний інтерес до історії не лише в місцевому соціокультурному середовищі, але й на всіх рівнях освіти, засобами музейництва, туризму тощо. Отже, серед його функцій не останнє місце займає функція соціально-історичного інформування шляхом збільшення обсягу актуалізованого історичного знання, яке циркулює в суспільстві.

Соціальна пам’ять про минуле – величина рухлива і, на жаль, підвладна політичній кон’юктурі й різним ідеологічним впливам. Про те, як нерівномірно відбиваються в колективній історичній пам’яті “сліди” навіть недавніх подій, може дати уявлення вже згадувана “Історія міст і сіл Української РСР”. Читач знайде у ній деталізовану до дрібниць і персоніфіковану історію місцевих організацій КПРС, але не дістане ні найменшого уявлення про всі інші партії, які діяли на теренах України. Безліч життєвих драм, які виникали на ґрунті гострого конфлікту світоглядних

позицій і ціннісних орієнтацій в межах одного села, навіть однієї сім'ї, лишилися “за кадром”, внаслідок чого історія втратила свій “нерв”, стала однолінійною. Функцію стимулювання історичної пам'яті нині може виконати лише оновлене видання цієї масштабної праці, про що вже прийняте відповідне політичне рішення.

Щоб минуле народу адекватно відбивалося в його історичній пам'яті, історія має тісніше змикатися із *соціальною психологією*. На важливості психологічного чинника в історичному процесі наголошував ще Гегель, який писав, що його рушійними силами є не тільки потреби й інтереси, але й пристрасті і характери. Історія “оживає” лише тоді, коли досліднику вдається передати вплив емоцій на поведінські реакції історичних осіб. З другого боку, він і сам перебуває під дією емоцій – не лише власних, але й групових. На нього впливають – усвідомлює він це чи ні – стереотипи масової політичної свідомості. Його бачення історичної ситуації залежить не тільки від рівня його культури, інтуїції, кваліфікації, але й від “духу часу”.

Як посередник між минулим і сучасністю, історик формує в суспільстві ситуацію адекватного розуміння ходу і соціальних наслідків історичного процесу. Він несе величезну відповідальність за те, якого смислового значення надає своїм інтерпретаціям, наскільки об'єктивно, змістовно і всебічно вони відображають історичну реальність. Історичного краєзнавства це стосується тим більшою мірою, що воно вивчає здебільшого одиничні факти і явища, і класичні методи екстраполяції, синхронізації, моделювання тут мають неширокий простір для застосування. Не можна не бачити того, що політизовані, ідеологізовані версії минулого провокують поляризацію соціуму, сприяють ескаляції напруженості в суспільстві.

Залучення запропонованого в рамках історії повсякденності нового методологічного інструментарію, підпорядкованого завданню дослідження соціального зрізу певної

локалізованої в часі і просторі спільноти з врахуванням її ціннісних орієнтацій і поведінських реакцій, здатне значно збільшити соціально-інформативні можливості краєзнавства. Важливо привернути його інтерес до тих сторін життя, які цікавили краєзнавців ХІХ ст., а нині рідко стають об'єктом уваги – смаків, уподобань, родинних стосунків, навіть ілюзій та очікувань. На цьому шляху відкриваються і неабиякі евристичні можливості. Краєзнавці минулого широко практикували звернення до населення з проханням надсилати на адресу краєзнавчих закладів цікаві знахідки, старовинні рукописи, предмети побуту, спогади тощо. Нині технічні можливості для таких контактів незмірно більші, але конкретних ініціатив відчутно менше. Часто люди зберігають вдома міні-музеї, і охоче поділилися б своїми скарбами, якби їх до цього заохотили. Всякий рух у цьому напрямі означатиме розширення начал самодіяльності і самоорганізації, а отже, реальні кроки до громадянського суспільства.

Як окрема підсистема історичного знання, історичне краєзнавство має свої, специфічні методи організації наукового пошуку, свої методи оприлюднення наукових результатів, відповідні інституційні форми і засоби поширення наукових знань. Не зупиняючись на аналізі цих форм (це достатньою мірою зроблено в узагальнюючій праці П.Тронька), зауважимо, що сьогодні вітчизняне краєзнавство вже оформилося у специфічний соціальний інститут, систему професійної і аматорської діяльності, яка справляє певний вплив на суспільну свідомість. З точки зору наукознавчих підходів до нього можна пред'являти чимало обґрунтованих претензій, насамперед щодо слабкості (щоб не сказати сильніше) теоретико-методологічного обґрунтування і неусталеності термінологічного інструментарію. Але якщо оцінювати здобутки краєзнавства з погляду того резонансу, який вони мають у суспільстві, то тут його позиції мають значно міцніший і стабільніший вигляд. В кінцевому

рахунку воно працює на розширення меж історичного знання, відродження духовності, виховання патріотів і громадян, а тому має право на постійну державну підтримку і громадську увагу. Свідченням позитивних зрушень у цій справі став Указ Президента України Л.Кучми “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (від 23.01.2001 р.), який зобов’язав Кабінет Міністрів розробити програму розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 року. Ця програма вже розроблена і затверджена постановою Кабміну 10.06.2002 р. Одночасно Кабінет Міністрів зобов’язав Раду Міністрів АРК, обласні, Київську й Севастопольську міські державні адміністрації затвердити відповідні регіональні програми розвитку краєзнавства.

Про значення, яке надається державою розвитку краєзнавства – невід’ємної складової громадського руху і системи наукових досліджень – свідчить закріплення в програмі його статусу як науки і оцінка 26-томної “Історії міст і сіл” як початку нового напрямку вітчизняної історіографії. Не обійдені в ній і вади краєзнавства, пов’язані насамперед з відсутністю загальнотеоретичних розробок у цій сфері та недостатністю інформаційного забезпечення. В системі заходів, передбачених програмою – не лише розширення освітніх і виховних функцій краєзнавства, але й зміцнення його наукової бази шляхом видання багатотомної енциклопедії “Історія міст і сіл”, багатотомного Українського біографічного довідника, довідників “Історичні міста України”, “Музеї та заповідники України” тощо.

Про велику роль, яку здатні відігравати регіональні дослідження у прискоренні сучасних соціотрансформаційних процесів, свідчить той факт, що вперше на офіційному рівні ідея видання “Історії міст і сіл України” у новій редакції прозвучала в розпорядженні Президента України від 19.10.2000 р. “Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України”. Серйозним стимулом для розвитку масового краєзнавчого руху, опертого на наукове

знання, став Указ Президента України “Про створення літопису народної пам’яті” (від 13.03.2002 р.) В останньому, зокрема, наголошувалося на необхідності організації роботи “наукових молодіжних та студентських історико-етнографічних, фольклорних, археологічних, лінгвістичних експедицій із залученням працівників музеїв, наукових, педагогічних працівників, митців для запису, систематизації об’єктів духовної та культурної спадщини”, видання художніх альбомів, довідників, буклетів, путівників, іншої краєзнавчої літератури.

3. Історична регіоналістика у контексті процесів диференціації та інтеграції у природничих та соціогуманітарних науках

Диференціація й інтеграція – дві стійкі закономірності, що регулюють процес нагромадження і поглиблення наукових знань. Наслідком диференціації є виникнення у кожній галузі знання нових наукових напрямків і суміжних різновидів даної науки. Процеси інтеграції, як правило, завершуються формуванням нових наукових дисциплін, кожна з яких має власний предмет дослідження.

Друга половина ХХ ст. виявилася часом інтенсивних процесів диференціації наукового простору в історичній та суміжних науках. Розширення кола досліджуваних явищ потягнуло за собою поглиблення спеціалізації; остання в свою чергу, супроводилася процесами міждисциплінарної кооперації та інтеграції. Найбільш перспективні напрямки досліджень виникали на основі як пошуку нових підходів, так і екстраполяції методів одних наукових дисциплін на інші. Відчутний прогрес відбувся у сфері спеціальних історичних дисциплін, номенклатура яких нині налічує понад 80 позицій. Самостійними галузями історичного знання стали наукові напрямки, що з’явилися на міждисциплінарних стиках – історична психологія, історична

демографія, історична екологія тощо.

Історична регіоналістика у цьому процесі займає особливе місце, оскільки виконує і певну *інтегративну функцію*. Важко знайти сьогодні інший науковий напрям, в якому б так органічно співробітничали історики і етнографи, географи і демографи, екологи і лінгвісти. Особливістю джерельної бази історичної регіоналістики є те, що вона формується на порубіжжі історичного, географічного, філософського, етнологічного, економічного, культурологічного, соціолінгвістичного знання. Невеликі, як правило, ареали регіонально-історичних досліджень пред'являють особливо високі вимоги до комплексності джерельної бази і інформативної повноти.

Головними передумовами інтеграції таких суміжних дисциплін, якими є, приміром, археологія і етнографія, історична географія і краєзнавство, вважаються: 1) взаємна застосовність певних методів і прийомів дослідження; 2) спільність дослідницьких принципів; 3) часткова спільність джерельної бази; 4) спільні генетичні корені. Вище було показано, як з одного кореня – державознавства – вирости історія і географія, статистика і етнографія, демографія і краєзнавство. Можливості їх інтеграції зумовлені насамперед цією спільною кореневою системою, а також тими елементами взаємопроникнення, які супроводили розвиток цих суміжних галузей знання.

Спроби простежити логіку зв'язків підсистеми регіоналістики – історичного краєзнавства – з іншими суспільними та гуманітарними науками, із спеціальними історичними дисциплінами робилися неодноразово. Як правило, історичне краєзнавство включається в номенклатуру спеціальних історичних дисциплін. На думку С.Заремби, історичне краєзнавство (як і джерелознавство) має право на існування в ряду основних (фундаментальних) історичних дисциплін. Аргументується цей висновок тим, що спеціальні історичні дисципліни вивчають певний вид,

або певний комплекс історичних джерел і використовують при цьому специфічні методи. “А історію краю можна вивчити тільки на основі всього комплексу історичних пам’яток. Вона є складовою частиною вивчення історії народу, а, отже, суспільства загалом”⁶⁵.

На наш погляд, найбільш вдала спроба встановити ієрархію відносин історичної регіоналістики та інших дисциплін належить перу М.Ковальського. Перелік груп історичних дисциплін, які корелюють із системою краєзнавства, має у нього такий вигляд:

➤ комунікативно-евристичні, інформативні: історична бібліографія і її розділ – бібліографічна евристика, інформатика, історіографія історичного краєзнавства, історіографія джерелознавства, джерельна, джерелознавча та архівна евристика;

➤ комплекс дисциплін, об’єктом вивчення яких є різні аспекти і фактура матеріальних джерел: археологія, нумізматики, боністика, емблематика, сфрагістика, геральдика, вексикологія, фальеристика;

➤ етнографія з усім комплексом джерел, які вона вивчає;

➤ музеєзнавче джерелознавство і музеєлогія;

➤ дисципліни, що вивчають словесні джерела і форми їх фіксації знаковими системами: джерелознавство, дипломатика, палеографія, неографія, філігранологія, кодикологія, текстологія, епіграфіка, літописознавство;

➤ історико-філологічні дисципліни, особливо ономастика і топоніміка;

➤ комплекс історико-географічних та економічних дисциплін: історична географія та картографія, демографія, історія народного господарства, промислів тощо;

➤ дисципліни, предметом яких є вивчення кількісних показників матеріальних об’єктів чи людських спільнот: історична метрологія, хронологія, генеалогія⁶⁶.

Уже з цього переліку видно, які обрії відкриває перед

історичною регіоналістикою застосування джерел і методик, запозичених із суміжних галузей знання. До нього можна було б додати соціологію і соціальну психологію із властивими їм методами дослідження інтересів, потреб, ціннісних установок (типологізація, контент-аналіз, опитування тощо). Або екологію з теорією раціонального природокористування. Не варто скидати з рахунку і той вплив, якого зазнає історична наука з боку кібернетики і пов'язаного з нею комплексу наукових дисциплін.

Широке використання в історичній регіоналістиці інформації, запозиченої з багатьох наук, дає підстави для застосування в ній поняття "*інформаційна система*", яке вже дістало права громадянства в історичному ландшафтознавстві. Кожна така система складається з певних інформаційних блоків, які дають уявлення про її "наповнення" і дослідницькі методи. Історична інформаційна система складається з інформаційних блоків у вигляді письмових, картографічних, кінофотофонодокументів та історіографічної спадщини.

Коло історичних джерел практично невичерпне; в широкому розумінні під це поняття підводять усе, що створене людством і дійшло до наших днів у вигляді пам'яток. Умовно їх ділять на шість великих груп: писемні, речові, етнографічні, лінгвістичні, усні і кінофотофонодокументальні. З появою Інтернету з'явився новий різновид джерел.

Історична регіоналістика має справу з усіма типами джерел, віддаючи перевагу писемним. Для неї особливо важливим уявляється встановлення місця походження джерела, яке, зрозуміло, не завжди збігається із місцем діяльності його автора і подій, у ньому відображених. Надзвичайно важливим є джерелознавчий аналіз пам'ятки, що включає визначення ступеня повноти інформації в ній та її достовірності. Адже, як зауважує Я.Калакура, "джерела можуть бути неправдиві, коли їх автори допустили помилку,

або коли вони навмисне перекручують факти і в такий спосіб свідомо переслідують недобрі цілі... Суб'єкт пізнання відчуває на собі вплив сучасних наукових, політичних, культурних, релігійних, ідеологічних, соціальних та інших чинників, що неминуче роблять тиск на мотиви відбору джерел, їх оцінку, інтерпретацію. Саме тут і приховується найбільша небезпека суб'єктивізму й однобічності..."⁶⁷

В усіх різновидах і жанрах історичних досліджень класифікація й систематизація джерел проводиться в різних структурних зрізах: за основними сферами чи змістом відображеної в них людської діяльності, за видами джерел, за їх походженням. Для дописемної доби описовим джерелом нагромадження інформації виступає *археологічна інформаційна система*, яка складається з визначених територіально та хронологічно комплексів матеріальних залишків – археологічних культур. Матеріали археологічних розкопок та їх фахові узагальнення й описання дають уявлення про знаряддя праці первісних людей, особливості житла, щільність поселень, етнічні та культові особливості поховальних обрядів, шляхи міграцій тощо. Багато краєзнавців-любителів намагаються проводити власні археологічні розкопки, але ставлення археологічної науки до такої самодіяльності загалом неприхильне. Непрофесіоналізм і некомпетентність тут можуть завдати значних, навіть непоправних, втрат. Тому обов'язковою умовою участі непрофесіоналів-краєзнавців у археологічних розкопках є фахові консультації щодо їх технології.

Сказане значною мірою стосується і *етнографічної інформаційної системи* – поважний вік етнографічних джерел вимагає професійного поводження з ними. Адже відомо багато випадків, коли вийняті з води або ґрунту унікальні знахідки під дією повітря розсипалися на порошок. Етнографія, що вивчає традиційні риси повсякденної (побутової) культури народів, дає історичному регіоназнавству унікальний шанс вписатися у популярні нині у

світовій науці напрями вивчення історії повсякденності, соціальної історії, створює умови для використання методів безпосереднього спостереження, експедиційних досліджень тощо. Ще більше здатна дати йому сучасна етнологія як теоретична галузь знання, що займається поміж іншим і спеціальними дослідженнями етносоціокультурної свідомості в регіональному розрізі.

Архетипи поведінки, мислення, образної уяви мешканців певних регіонів склалися великою мірою під впливом політичних та ідеологічних чинників. За висновками багатьох соціологів і політологів, внутрішня дискретність українського етносу, поділ українського етнічного простору на західну та східну частини виявляється у істотних відмінностях у симпатіях та антипатіях населення, різному баченні оптимальних перспектив розвитку держави. Під час виборів історичні, культурні, економічні та поселенські відмінності між регіонами України здатні набувати політичної форми, безпосередньо впливаючи на політичну боротьбу. Регіонально-історичні дослідження дають можливість з'ясувати, як, під впливом яких факторів виникла проблема “двох Україн”. З другого боку, дослідницькі методи соціології та політології дають можливість оцінити реальність небезпеки, що випливає із відмінностей локальної свідомості. Так, приміром, соціологічні дослідження, проведені науковцями-львів'янами разом з ученими з Мічиганського університету (США) показали, що донеччани і львів'яни одноставні у небажанні політичного роздроблення України⁶⁸.

До недавнього часу недооціненою лишалась інформаційна система, яку можна назвати *зоровою* – величезний масив кінофотовідеодокументознавства. В радянській історичній науці він використовувався у кращому випадку як ілюстративний матеріал, причому ідеологічні вимоги до добору ілюстрацій були дуже жорсткими. В регіонально-історичних дослідженнях ілюстрації взагалі були рідкісним винятком. Не доводиться вже говорити про те, що

використання кінофотофонодокументів як визначальних джерел істориками взагалі не практикувалося.

Нині ставлення до кінофотовідеодокументалістики зазнало істотних змін. Її розглядають у руслі “консервованого часу”, “відновлення реальності”. Виникнення нової форми фіксації дійсності – відеозапису – прирівнюється до справжньої революції у відеотехніці, яка дає змогу вести багатогодинні безперервні репортажі з місця подій. Але, на думку фахівців, джерелознавча розробка цього виду носіїв інформації перебуває ще на початковому етапі⁶⁹.

Справді невичерпними є можливості кінофотовідеодокументалістики у збереженні для нащадків того, що на наших очах зникає, відходить у минуле. Екологи, історики-краєзнавці, етнографи тісно співробітничать у зоні Чорнобильської катастрофи, щоб бодай частково врятувати та зберегти унікальну етнокультурну спадщину Українського Полісся. Ареал прабатьківщини слов’ян – Прип’ятське Полісся – зазнав внаслідок катастрофи величезних втрат; комплекс традиційної народної культури поліщуків на значній його території зруйнований. Хоч якоюсь мірою компенсувати втрати може фіксація, системний опис, відеозйомки зникаючого етнокультурного континууму, створення регіонального науково-інформаційного фонду та етнографічного музею потерпілого Поліського краю. Вирішенням цих проблем займається спеціальна історико-культурна експедиція. Вона проводить суцільну інвентаризацію нерухомих пам’яток історії, археології, архітектури, природи, монументального мистецтва, складає зведений реєстр історико-культурних матеріалів та об’єктів. У державних архівах виявляються документи, що стосуються історії сіл, які опинилися у зонах відчуження⁷⁰.

Із завданнями історичної регіоналістики тісно переплітаються завдання *пам’яткознавства* – настільки, що пам’яткознавство часто розглядають як частину історичного

краєзнавства. Втім, предмет дослідження у них збігається лише частково. Історичне краєзнавство вивчає пам'ятки конкретного регіону, пам'яткознавство – всі види пам'яток, незалежно від місця їх знаходження. Наявність у кожного з цих наукових напрямів власного предмета дослідження і власних дослідницьких методів дає підстави говорити про них як про самостійні дисципліни⁷¹.

Пам'яткознавство виникло на стику соціології, історії, мистецтвознавства, технічних (вивчення стану і методів реставрації) та економічних (здійснення реставраційних заходів, створення й організація туристичних комплексів) наук. У сфері компетенції пам'яткознавства – розробка методик дослідження пам'яток та їх класифікації, вивчення міждисциплінарних питань реставрації, створення наукових засад монументальної політики, вивчення стану пам'яток і розробка методів їх використання й охорони, проблем ідентифікації й реституції, проведення відповідних експертиз⁷². Незалежній Україні довелося починати всю цю величезну роботу практично з “чистого аркуша” тому, що у 30-х рр. тоталітарна система знищувала разом з пам'ятками і пам'яткознавчу науку. Недбалість і непрофесіоналізм у ставленні до пам'яток призвели до значних прорахунків у галузі охорони історико-культурної спадщини.

Створення у травні 1991 р. Центру пам'яткознавства АН УРСР і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури дало змогу істотно піднести теоретико-методологічний рівень пам'яткознавства. Центр видав понад 30 монографій, три випуски “Праць”. Він є також співзасновником часопису “Київська старовина”.

У величезну роботу по створенню Зводу пам'яток історії та культури України включилися тисячі краєзнавців з усіх регіонів України. Базовою структурою підготовки всіх томів Зводу визначено відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України НАН України. Як зазначається у загальній передмові до видання, його

підготовка стимулює розвиток краєзнавчого руху. Особливого значення набуває вироблення в процесі підготовки Зводу більш чітких критеріїв визначення історичного значення міст і сіл. Внаслідок дослідницької роботи, пов'язаної з підготовкою Зводу, статус історичних тепер мають понад 1400 населених пунктів України⁷³.

У тісному контакті з пам'яткознавцями історична регіоналістика шліфує свій термінологічний інструментарій. Насамперед це стосується широко вживаних понять “пам'ятка” (“пам'ятник”), “культурні цінності”, “культурна спадщина” та ін., навколо яких вже багато років ведуться дискусії. Хоч в основі цих понять і не лежать просторові критерії, вони належать до числа пріоритетних у краєзнавстві. З цих міркувань вважаємо доцільним охарактеризувати в загальних рисах напрям дискусій пам'яткознавців і краєзнавців навколо проблеми історико-культурної спадщини.

Значна частина цих дискусій точиться довкола розрізнення понять “пам'ятка” і “пам'ятник”. Останній термін, зафіксований І.Срезневським та С.Преображенським у джерелах XIII ст., у староукраїнській мові XIV–XVI ст. не зустрічається. В російській мові XVIII–XIX ст. він застосовувався досить часто, але в суто конкретному сенсі – монумент, надгробок (від лат. monumentum). Лише в XIX ст. він починає вживатися у розширеному контексті: в розумінні залишків матеріальної та духовної культури минулого. У проекті “Заходів по збереженню пам'ятників старовини”, запропонованому І Археологічному з'їздові (1865), вводилися поняття “пам'ятники архітектури”, “пам'ятники писемності”, “пам'ятники живопису” тощо. Докладну розшифровку поняття “пам'ятник” знаходимо у проекті “Правил збереження історичних пам'ятників”, підготовлених комісією О.Лобанова-Ростовського (1876): до пам'ятників, що мають історичну цінність, там відносилися пам'ятники зодчества, пам'ятники живопису та ваяння, ремісничі вироби, пам'ят-

ники писемності та друку⁷⁴. В російській мові відтоді увійшли в ужиток словосполучення “памятники словесности”, “памятники палеографии”, “древние памятники”, “памятники археологии”. На початку ХХ ст. усталився термін “памятники искусства и старины”, який був фактично синонімом поняття “історико-культурні цінності”.

Раннє українське вживання поняття “пам’ятка” тяжіє до поняття “спомин”, “згадка” і простежується від 1545 р. Втім, у “Лексиконі латинському” Є.Славинецького (ХVII ст.), в основу якого був покладений словник італійського лексикографа А.Калепіні 1502 р., це поняття використане як відповідник латинського “monumentum” (“пам’ятка, гроб”). Пізніший словник П.Беринди дає інше тлумачення поняття: “Книги писарев называються... памяткою”. Очевидно, поняття вживалося в обох значеннях. У ХІХ ст. на західноукраїнських землях явно віддавалася перевага застосуванню терміна “пам’ятка” в значенні предмета (споруди), пов’язаного з матеріальною і духовною культурою минулого⁷⁵.

На Наддніпрянщині під впливом російського слововживання віддавалася перевага терміну “пам’ятник”, який мав полісемантичне “наповнення”. У контексті українізаційних процесів початку ХХ ст., щоправда, на короткий час на перший план вийшло поняття “пам’ятка”. Надалі знов домінував “пам’ятник”, і це мало негативний вплив на спрямування пам’яткоохоронної діяльності. Левова частка коштів, що виділялася на пам’яткоохорону, витрачалася не на збереження і відновлення оригінальних пам’яток, а на тиражування пам’ятників-монументів.

В українських енциклопедичних виданнях і словниках 60-х – початку 70-х рр. терміни “пам’ятка” і “пам’ятник” вживалися здебільшого як тотожні. Проте потреби законодавчого забезпечення пам’яткоохоронної роботи диктували необхідність їх уточнення і розрізнення. Початок дискусіям з цього приводу поклали статті В.Акуленка⁷⁶. За необхідність більш чіткого розрізнення цих двох понять і

надання поняттю “пам’ятка” родового (більш широкого) значення порівняно з поняттям “пам’ятник” на сторінках журналу “Пам’ятки України” пізніше висловилися С.Кот, Д.Гринишин та Я.Дашкевич, В.Русанівський та інші фахівці⁷⁷. З врахуванням думок, висловлених у ході дискусій, укладачі Зводу пам’яток історії і культури України застосовують поняття “пам’ятка” як більш широке і узагальнююче у порівнянні з поняттям “пам’ятник”.

Розрізненням понять “пам’ятки” і “пам’ятники” дискусії не завершилися. Адже обидва поняття надзвичайно місткі і охоплюють різні категорії пам’яток – археології, історії, містобудування, архітектури, монументального і прикладного мистецтва тощо. Чимало спорів точилося навколо наповнення поняття “*пам’ятка історії і культури*”, причому ряд учасників дискусії доводили, що поняттям “культура” охоплюються всі пам’ятки історії, і тому можна обмежитися поняттям “пам’ятка культури”. Але при цьому не брався до уваги той факт, що існує чимало природних пам’яток, пам’яток воєнної історії тощо, які неможливо підвести під поняття “пам’ятка культури”. Тому термін “пам’ятка історії і культури” здобув права громадянства і юридичний статус, закріплений у Законі України про охорону та використання пам’яток історії та культури 1978 р.⁷⁸ Втім, у Законі України “Про охорону культурної спадщини” (2000) замість терміна “пам’ятка історії та культури” вжито термін “пам’ятка”.

Дискусійними стали нещодавно і поняття “*пам’ятка містобудування*” та “*пам’ятка архітектури*”. Урбаністика, за Б.Колоском, виросла з архітектури і знаходиться в процесі остаточного відокремлення від неї. Ще зовсім недавно існувала стійка традиція розглядати пам’ятки містобудування як продукт суто архітектурної діяльності. В офіційних документах поняття “пам’ятка архітектури” та “пам’ятка містобудування” застосовуються зазвичай як тотожні. Проте в процесі підготовки матеріалів до Зводу

пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять, причому питання про підпорядкування одного іншому розв'язувалося неоднозначно. Відомий фахівець з питань охорони історичного середовища Ю.Ранінський вважає ознакою розширення поняття “пам'ятка архітектури” включення в нього понять “пам'ятка містобудування”, “історичне міське середовище” тощо. Натомість Б.Колосок обґрунтовано доводить, що не архітектура як діяльність включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна галузь, включає в себе архітектуру. Архітектурні споруди в своїй основі статичні, а урбаністичні утворення динамічні. Вони поводять себе як складна багатофункціональна система, що має свою інерцію розвитку. Тому і завдання охорони містобудівної спадщини складніші, ніж завдання охорони пам'яток архітектури. Вони передбачають не консервацію, а вдосконалення на основі врахування традицій спадкового розвитку⁷⁹.

Важливо зауважити, що зафіксоване в ряді міжнародно-правових пам'яткоохоронних документів поняття “пам'ятка” за своїм змістом вужче, ніж те, яке застосовується у вітчизняній практиці. Венеціанська “Міжнародна Хартія по консервації й реставрації пам'яток та визначних місць” (1964) дала таке визначення пам'ятки: “Поняття історичної пам'ятки включає в себе як окремий архітектурний твір, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку, або ж історичної події”. Таке трактування обмежує коло пам'яток творами архітектури, монументальної скульптури та археологічними пам'ятками, тобто нерухомою історичною спадщиною. Решта свідків минулого у міжнародно-правовому тлумаченні охоплюється поняттям “*культурні цінності*”.

Чіткої, загальноприйнятої дефініції культурних цінностей у міжнародному праві не існує. Зазвичай на їх означення застосовуються два поняття – *cultural heritage*

(культурна спадщина) і cultural property (досл. – культурна власність). Поняттям “культурні цінності” відповідно до конвенції про охорону культурних цінностей 1954 р. охоплюється рухоме й нерухоме майно, що має велике значення для культурного надбання кожної країни, у тому числі музеї, бібліотеки, архіви тощо. Проте конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970), має предметом свого регулювання лише рухомі культурні цінності⁸⁰.

Інші документи, також підготовлені під егідою ЮНЕСКО, дають більш широке тлумачення культурних цінностей, включаючи до їхнього переліку і нерухомі об’єкти, у тому числі архітектурні ансамблі, історичні квартали в містах, археологічну спадщину. Зате поняття “культурна спадщина”, закріплене в Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), відносить до культурної спадщини лише нерухомі об’єкти, у тому числі:

➤ пам’ятки: твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, що мають значну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва або науки;

➤ ансамблі: групи самостійних або об’єднаних будівель, архітектура, спільність або зв’язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва та науки;

➤ визначні місця: твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця та становлять значну універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнографії або антропології⁸¹.

У міжнародних правових документах 90-х рр. з’явився і новий термін “cultural patrimony” в розумінні культурних надбань, які не підлягають експорту з країни свого

походження. Термінологічна неузгодженість створює чималі ускладнення для справи охорони культурних цінностей на державному і регіональному рівнях. Тому в Законі України “Про охорону культурної спадщини” чітко закріплено класифікацію об’єктів культурної спадщини за типами і видами. Тут йдеться, відповідно до змісту Конвенції 1972 р., про нерухомі об’єкти; твори декоративного та образотворчого мистецтва включені до переліку лише у зв’язку з пам’ятками архітектури та містобудування. Отже, поняття “культурні цінності” (будь-які) і “культурна спадщина” (нерухомі цінності) належним чином розмежовані⁸². Проте лишається ще недостатньо унормованим поняття “культурне надбання” (рос. “достояние”), а також його співвідношення з поняттям “об’єкт культури”. Наскільки це важливо, свідчить приклад Російської Федерації, де об’єкти культури були віднесені до муніципальної власності, і це викликало цілу серію судових позовів між муніципальними властями та суб’єктами федерації⁸³.

Робота по дальшому уточненню понять і категорій, які застосовуються у сфері регіоналістики, і їх узгодженню з міжнародними стандартами, триває. Загальний напрям цієї роботи визначається завданнями переходу від збереження окремих пам’яток до турботи про історико-культурне середовище. Заповідна справа розширює свої межі – від окремих споруд, архітектурних ансамблів до старих частин міста і міст в цілому. В цьому знаходить свій прояв матеріалізація ідеї єдності історико-культурного і природно-географічного середовища – як результат гуманізації сучасного суспільства, розвитку нового екологічного і культурологічного мислення.

Тісно пов’язана з історичною регіоналістикою і наука про Україну як певну геополітичну реальність та етно-екологічну цілісність – *українознавство*. В цілісній, інтегрованій науковій системі знань про Україну регіональнознавство постає як ланка пізнання цього космічно-

вселюдського феномена. За П.Кононенком, “з першопочатків українознавство охоплювало крає-, країно-, народо-(племено-), суспільство- та джерелознавство”⁸⁴. Втім, українознавство і історичне краєзнавство співвідносяться не як ціле і частина, а як загальне і специфічне. Українознавство дає цілісний, нерозчленований образ України, історичне краєзнавство визначає його просторові і часові параметри, акцентує на специфічних рисах ментальності, що мають регіональну основу.

Недостатня розробленість концептуальних основ українознавства породжує неоднозначне ставлення до нього; тривають дискусії щодо того, чим воно є: окремою науковою галуззю чи “сумою наук” про Україну? Відповідь на це питання, скоріше за все, дасть час. Українознавство як синтетична наука про Україну відстоїть своє право на існування, якщо зуміє в рамках власної об’єктно-предметної сфери дати цілісний образ реального українського світу і українства як загальноцивілізаційних феноменів. Зрозуміло, що здатність цієї інтегральної галузі наукового знання представити світові систему цінностей та духовних здобутків українського народу значною мірою залежатиме від того, як вона вирішить проблему взаємодії людини і довкілля у певних просторових і часових рамках. Наступні здобутки як українознавства, так і регіоналістики зумовлюватимуться рівнем їхньої взаємодії і взаємозбагачення.

Таким чином, історична регіоналістика перебуває у складній системі взаємодії з найрізноманітнішими галузями знання, і не лише соціогуманітарного. Принципово нові обрії відкриває перед нею застосування математичного аналізу статистичних матеріалів, контент-аналізу масивів інформації, використання можливостей Інтернету для передачі інформації. Вже сьогодні є реальною можливість активізації краєзнавчих досліджень міст і сіл України шляхом створення в Інтернеті єдиного серверу, який би інтегрував у собі інформацію про електронні ресурси країни з даної

проблеми. Сучасні мультимедійні системи дають змогу зберігати на одному диску до 15 томів авторського тексту.

Соціальний досвід людей, що мешкали в різний час на територіях розселення українського етносу, відбитий у різних типах історичних джерел. Найбільші масиви їх зосередження у столиці вже значною мірою освоєні; великих “джерельних відкриттів” тут можна чекати хіба що у сфері археології. Як показав досвід роботи над масштабними краєзнавчими проектами типу історії міст і сіл чи Зводу пам’яток, значно більші можливості для введення у науковий обіг нової інформації існують на місцях. Завдання історичної регіоналістики у тому й полягають, щоб повз увагу історичної науки не пройшли події й факти, що мають історичну значущість. Емпіричний матеріал, який вона нагромаджує, у своїй сукупності здатен дати ґрунтовну відповідь на запитання, чому люди у різних регіонах України сповідують різні цінності, мають відмінні життєві установки, різні уявлення про оптимальні зовнішні орієнтації своєї країни.

4. Становлення проблемно-теоретичного напрямку українського регіоналізму

Кінець ХХ – початок ХХІ століття позначений інтенсивною роботою по створенню теоретико-методологічної бази сучасного регіоналізму. У зарубіжній географії переломними стали 60–70-і роки, коли на зміну економічній географії з акцентом на розміщенні продуктивних сил прийшла соціально-економічна. У фокусі її уваги опинилися питання посилення відмінностей в соціально-економічному розвитку на різних територіальних рівнях, насамперед у регіональному розрізі. Регіональна наука впритул наблизилася до соціології, аналізу регіоналізованої соціальної системи. У США у 80-х рр. з’явилися програми регіонального розвитку (долини Теннессі, Аппалачів). Регіональне планування здебільшого спрямовується на

підтримку слабоборзвинутих та депресивних регіонів.

За оцінкою А.Ландабасо, новий потік регіоналістських досліджень виявився подібним до сонячного протуберанця: “світ і світове академічне співтовариство нібито знов відкрили для себе вчення про регіони... Рівень поінформованості вчених різко зріс... Взагалі 70-і роки дали по суті справи імпульс всім аспектам, різновидам регіоналістики. Головна мета регіоналістики як науки у цей період полягала у тому, щоб стати фундаментальною, повсюдною дисципліною – базисом для... другого, нового рівня інтеграційного процесу”. Регіоналістика вийшла на рівень аналізу інфрадержавних і наддержавних відносин, націоналізму, демонструючи при цьому високий рівень наукової зрілості і академічності⁸⁵.

Надалі західні теорії “нового регіоналізму” стали відповіддю науки на загрози, пов’язані із глобалізаційними процесами. Європа всерйоз зайнята проблемою збалансування просторового розвитку континенту на шляхах поєднання централізованих та децентралізованих підходів до вирішення проблем регіонального розвитку. Європейський союз намагається стимулювати окремі країни, регіони та громади до пошуку консенсусу між різними рівнями влади та суспільними секторами. Функцію посередника між владою та регіональними громадами почав виконувати своєрідний інституційний феномен кінця ХХ ст. – агентства регіонального розвитку⁸⁶.

В Україні впродовж всього післявоєнного періоду проблеми районування також були в фокусі суспільної уваги. Але концепції районування, впроваджені у практику в кінці 50–60-х рр., не набагато різнилися від тих, які були запропоновані у 30-х рр. На початку 50-х рр. фахівці Інституту економіки АН УРСР запропонували поділ території України на 5 районів – Південно-Східний, Північно-Східний, Південно-Західний, Центральний та Західний. Уточнену схему районування у 1958 р. розробив

О.Діброва, виділивши такі 6 районів – Донбас, Промислове Придніпров'я, Північно-Східний, Центральний, Західний, Причорномор'я⁸⁷. Проте ці, як і ряд інших схем районування не були взяті до уваги в ході економічної і адміністративно-територіальної реформи, що здійснювалася з кінця 50-х рр.

Розуміючи, що створена на силовій основі монолітність радянської економічної системи після смерті Сталіна почала розхитуватися, правляча верхівка СРСР посилено шукала механізми, здатні виконувати роль мобілізаційних важелів. Постійні вади гіперцентралізації, які зазвичай вкладалися у формулу “відомчості”, змушували її час від часу посилювати регіональні структури. Проте активізація на цій основі регіональних еліт (яка в радянській термінології кваліфікувалася як “місництво”) створювала загрози, що в уяві центру були неспівставні з наслідками “відомчості”. Тому, ледь зробивши один крок в напрямі децентралізації управління, радянська бюрократія тут-таки робила два кроки назад. Господарська реформа, розпочата М.Хрущовим у 1957 р., яскраво ілюструє непослідовність радянської регіональної політики, її постійні шарахання з однієї крайності в іншу.

Суттю реформи, розпочатої відповідно до закону “Про дальше вдосконалення управління промисловістю і будівництвом в УРСР” (травень 1957 р.) був перехід на *територіальний принцип* управління промисловістю. Проте зроблені у цей час несміливі й непродумані спроби змістити пріоритети від вертикальних, ієрархічно організованих владних відносин до горизонтальних, соціально-територіальних, виявилися невдалими. В Україні було створено 11 економічних адміністративних районів, у 1960 р. їх стало 14, а ще через два роки – 7. У 1965 р. разом з раднаргоспами вони були скасовані. Новий варіант економічного районування СРСР, запроваджений у 1963 і уточнений у 1966 і 1982 р., виходив із поділу України на 3 основних економічних райони – Донецько-Придніпровський, Південно-

Західний і Південний. У практичних цілях їх іноді ділили на підрайони (мікрорайони). Згідно з розробленим Держпланом СРСР в середині 70-х рр. проектом нової сітки макрорайонування пропонувався поділ України на 5 районів: Донецько-Дніпровський, Середньодніпровський, Центральноукраїнський, Західноукраїнський та Південноукраїнський. Однак цей проект лишився нереалізованим⁸⁸.

Українське регіоназнавство у ті часи щойно ставало на ноги і стосувалося майже виключно економічних проблем, концентруючи увагу на вдосконаленні механізмів управління регіональними господарськими комплексами. Не випадково наукова дисципліна, яка була аналогом західної регіональної науки, в Україні дістала назву *“регіональна економіка”*. Головна увага в ній спрямовувалася на вироблення науково-методичних основ комплексного планування економічного і соціального розвитку на рівні області, району, міста і *“запобігання діям руйнівних сил”* (М.Чумаченко). Втім, загальноєвропейський процес вдосконалення проміжної одиниці систем державного управління України, як і інших регіонів СРСР, не торкнувся. Радянський Союз не приєднався до прийнятої 15 жовтня 1985 р. у Страсбурзі Європейської хартії про місцеве самоврядування⁸⁹.

Знизити помітний диспаритет між економічною міццю регіонів і слабкими структурами управління ними аж до розпаду СРСР так і не вдалося. Регіони були позбавлені будь-якої економічної і політичної суб'єктності. Навіть ті урізані принципи комплексної організації господарської життєдіяльності, які *“районна школа”* зуміла протягнути в офіційні документи, були повністю перекреслені в інтегративних моделях *“регіону для країни”*, що визначали регіональну політику 60–80-х рр. Фрагментарність регіональної економічної системи неухильно зростала, а тогочасна наука була не в змозі запропонувати практики надійні механізми її подолання. Провідні фахівці Ради по

вивченню продуктивних сил УРСР змушені були констатувати: найбільш обґрунтовані оцінки рівнів розвитку регіону будь-якого таксономічного рангу “можна було б дати у тому разі, якби для зіставлення був у наявності відповідний еталон, тобто оптимальна модель такого регіону. Однак така модель відсутня, а її розробка була б пов’язана із багатьма труднощами”⁹⁰. Адже навіть у виборі оптимальних розмірів міських поселень і територіально-виробничих комплексів українські вчені мусили орієнтуватися на спущені Московією стандарти.

Не доводиться вже говорити про те, що історичні передумови регіоналізації цілковито ігнорувалися навіть в енциклопедичних виданнях. Приміром, у “Географічній енциклопедії України”, яка готувалася в останні роки горбачовської “перебудови” (останній том побачив світ уже в незалежній Україні) не виявилось статей про етнічні, історико- та політико-географічні землі України, хоч пропозиції щодо цього на стадії підготовки томів висувалися. Імена В.Кубійовича, В.Гериневича, М.Кордуби та інших визначних фахівців в галузі історичної географії з’явилися лише в “Додатку” до третього тому⁹¹.

Діставши у незалежній Україні незрівнянно ширший простір для свого розвитку, регіоналістика зосередила увагу на виробленні нових схем *суспільно-географічного районування*, просторовому впорядкуванню інформації, географічній таксономізації, категоризації регіонального поділу. Істотного прогресу досягнуто у критичному осмисленні наявних теорій районування, обґрунтуванні нових принципів макрорегіоналізації країни. Вдосконалюється термінологічний апарат дотичних до регіоніки галузей географічного, економічного, культурологічного знання. На наукових стиках з’являються нові, перспективні напрями дослідження просторових, зокрема міжрегіональних зв’язків. У рамках функціонального напрямку політичної географії досліджуються небезпеки, пов’язані з

дією відцентрових сил. Географія культури відкриває широкий простір для виявлення особливостей територіальної організації культури, розробки теорії управління просторовими культурними процесами. В межах ресурсного напрямку суспільної географії плідно розробляється (у тому числі і в регіональному розрізі) теорія раціонального природокористування. Етнополітологія пропонує цікаві підходи до дослідження етнічної строкатості в регіональному розрізі.

Сьогодні Україна вже має власну науку про територіальну організацію і територіальні відмінності життя суспільства, яка загалом вкладається в рамки економічної і соціальної географії та теорії управління. Об'єктом вивчення в ній виступає суспільство в усьому розмаїтті його життєдіяльності, а предметом - його територіальний (просторовий) вимір. У територіальному розрізі вивчаються природні умови та ресурси територій, галузева структура господарства, розвиток людського потенціалу тощо. Українські науковці не замикаються на дослідженні місцевої специфічності, активно досліджують зарубіжний досвід регіоналізму⁹².

Суттєвого прирощення наукового знання досягнуто у сфері *теорії районування*, зокрема у дослідженні закономірностей районуутворення та обґрунтуванні принципів соціально-економічного районування. На думку М.Долішнього, В.Кравціва та В.Симоненка, одним з найсуттєвіших є принцип *змістовності*, який зобов'язує розглядати регіон не як статистично-однорідну територію за якоюсь ознакою, а як соціально-економічну цілісність. Не менш важливим є *перспективний характер* районування – принцип, який визначає часову властивість мереж районування, їх тривкість у часі і націленість на майбутнє. *Проблемність* районування – це засіб територіального впорядкування, який ґрунтується на систематизації регіональних соціально-економічних проблем і їх типологізації. Принцип *відповідності*

соціально-економічного районування і адміністративно-територіального устрою уявляється авторам важливим чинником, який допомагає уникнути внутрішнього соціально-економічного розбалансування, прояву сепаратистських тенденцій.

Серед інших принципів соціально-економічного районування виділяються і принципи врахування історико-географічних особливостей українських земель, національного і етнічного складу населення, збереження локальних систем розселення⁹³. Проте доводиться констатувати, що здобутки історичного регіоналізму слабо включаються в систему суспільної географії. Геопросторовий аспект дослідження людини і соціуму, групових інтересів, мотивацій поведінки тощо конче потребує поєднання не лише географічного й соціального, але й історичного підходів. Але, як правило, географи й економісти досить рідко заглиблюються у царину територіального поділу праці та територіальної організації господарства на різних історичних етапах, практично не вивчають закономірності формування регіонального історико-культурного простору. Залишається нерозробленою таксономія одиниць історико-географічного районування. Історичні документи слабо залучаються для дослідження історії освоєння і зміни ландшафтів. Пропоновані в минулому схеми регіоналізації України в кращому випадку вивчаються в ключі історії суспільної думки.

Вище вже йшлося про те, що специфіка регіонального розвитку України вимагає особливої уваги до історії територіального поділу праці, розселення, колонізаційних і міграційних процесів, проблем національних меншин. Тільки історичне знання здатне дати адекватне пояснення співвідношення тенденції до інтеграції і дезінтеграції у кожному конкретному регіоні, підстави для констатації наявності (чи відсутності) регіонального соціуму. Адже в кінцевому рахунку основні елементи регіональної структури

складаються не стільки з їх природно-ресурсного потенціалу і соціально-політичної організації, скільки з їх несхожості один на одний, яка виникла історично, з етнонаціональної та регіональної самосвідомості.

У завдання даної праці не входить докладний розгляд доробку географів, економістів, соціологів, етнографів, демографів в галузі регіонаознавства. Уявляється, проте, доцільним бодай побіжно охарактеризувати ту його частину, яка безпосередньо входить у сферу історії. Обійтися без цього неможливо хоча б тому, що чималий вклад в історичну регіоналістику вносить сучасна історична і соціально-економічна географія.

Помітний прогрес у галузі історико-географічних досліджень, який припадає на 60–90-і рр. ХХ століття, вилився у появу в історичній географії трьох напрямів – історичного, географічного та комплексного синтезуючого. Основи *історичного* напрямку, в рамках якого історична географія розглядається як галузь історичних знань, в СРСР закладалися працями В.Яцунського, Б.Рибакова, В.Никонова, В.Кабузана, І.Шаскольського та інших вчених. І.Шаскольський виділяв в історичній географії такі напрями: історичну фізичну географію, історичну географію населення, історичну етнічну географію, історичну географію міст і сільських поселень, історичну топографію міст, історичну економічну географію, історичну політичну географію⁹⁴. Л.Гольденберг визначав історичну географію як історичну дисципліну, що вивчає “історико-економічну (населення і господарство) і історико-політичну географію минулого людства у зв’язку з фізико-географічною обстановкою”⁹⁵.

Природно, що в рамках цього напрямку проблеми історико-географічного районування зайняли одне з пріоритетних місць. Поряд з економіко-географічним підходом до проблеми районування, про який йшлося вище, пропонувалися також історико-етнографічні, коли в основу

районування кладуться господарсько-культурні типи. В.Жекулін вважав вищим типом районування історико-географічну область – територію, що відрізняється спільністю історичного розвитку і певними господарсько-культурними особливостями. В середині історико-географічних районів він виділяв мікрорайони, що формувалися навколо господарсько-культурних центрів і були своєрідними “ядрами” освоєння і розвитку даної території⁹⁶.

В рамках другого, *географічного* напряму історичної географії значного розвитку набуло *історичне ландшафтознавство*, яке концентрує увагу на природно-антропогенному розвитку ландшафтів від початку господарської діяльності людини до сучасності, займаючись поміж іншим обґрунтуванням принципів історико-ландшафтного районування. Плідним виявився закладений працями В.Жекуліна діахронічний аналіз історико-ландшафтних зрізів. Історична інформаційна система ландшафтознавства створює широкий простір для антропогенно-ландшафтних реконструкцій. Вона складається з інформаційних блоків (описових, актових, статистичних, кадастрових, картографічних тощо), які дають уявлення про характер природокористування в певному регіоні, населені пункти, шляхи сполучення, демографічні ситуації на різних, порівняно близьких до сучасності, етапах. В міру віддалення від сучасності, коли інформативність історичних документів зменшується, зростає роль археологічної, етнологічної, лінгвістичної інформаційних систем.

Перспективним напрямом дослідження регіональних господарських комплексів є аналіз їхньої життєдіяльності в руслі теорії ландшафтно-господарських систем. Антропогенно-ландшафтна структура ареалу природокористування дає уявлення про освоєність досліджуваного регіону на кожному з історичних етапів його розвитку. Механізми взаємодії населення, господарства і ландшафту досліджуються методами географії, історії, статистики, демографії

та інших наук. Поняття “граничне навантаження”, “насиченість”, “демографічна ємність ландшафту” дають змогу виміряти максимальну кількість населення, яка може існувати на території регіону при даному рівні розвитку продуктивних сил.

А втім, історико-ландшафтне районування лишається недостатньо розробленим напрямом історичного ландшафтознавства. На думку фахівців, в межах кожного історичного зрізу можливим є здійснення районування за критеріями односпрямованості процесів антропізації ландшафтів, “але інтегральне районування за всю історію природокористування в регіоні викликає значні методологічні ускладнення... Одним з можливих є шлях насичення історико-ландшафтною інформацією таксонів фізико-географічного районування”⁹⁷. Текстові описи історико-ландшафтного аналізу надто громіздкі і тому часто замінюються графічними моделями. Одну з моделей наскрізного регіонального історико-ландшафтного аналізу запропонував В.Коржик.

Представники третього напрямку в історичній географії характеризують її як “*комплексну синтезуючу науку* (або систему наук), яка розвивається у зоні контактів класів соціальних, природничих і технічних наук, на стику систем історичних, економічних і географічних наук, фізико-географічного і економіко-географічного циклів систем географічних наук”. За Л.Воропай, об’єктом дослідження в історичній географії є фактори й закономірності диференціації і розвитку географічної оболонки планети, процеси її трансформації під впливом суспільства у геонотехносферу. Роботи, здійснювані впродовж багатьох років у цьому напрямі вченими Чернівецького університету на територіях Північної Буковини і Поділля, дали змогу визначити й дослідити систему “історичних зрізів” – періодів найбільш інтенсивної взаємодії природних, соціальних і економічних процесів у цьому регіоні, зіставити ритмограми розвитку

природних і соціально-економічних процесів, створити карту географічної структури регіону⁹⁸.

Проміжне становище історичної географії між історією і географією створює широкі можливості для зближення дослідницьких методів гуманітарних і природничих наук і для їх взаємопроникнення. На здатність історичної географії виконувати інтегративні функції “зв’язування” концепцій, методів різних наук в єдину систему пізнання і розробки на цій основі наукових принципів історико-географічного районування та прогнозування звертають увагу Л.Воропай, В.Коржик та М.Куниця⁹⁹. Спеціалізація “не за науками, а за проблемами” (В.Вернадський) передбачає синтез знань, методів, засобів, професійних навичок представників різних наукових дисциплін; очевидно, що саме їй належить майбутнє. Діахронно-генетичні характеристики регіонів, які пропонує історична географія, дають змогу простежити тенденції їх розвитку на протязі тривалих історичних періодів, дослідити інерційність еволюції і наступність у природокористуванні. Історичні атласи й карти відображають процес освоєння території наочніше, ніж це можна зробити шляхом навіть докладних описань.

Успішно розвивається регіоназнавство і в межах *соціально-економічної (суспільної) географії*. Вивчення географічних, зокрема, геоекологічних особливостей розвитку територій, їх природоресурсного та економічного потенціалу, “екістичної” або розселенської життєдіяльності супроводиться тут спеціальним дослідженням проблем регіоналізації України. Соціально-економічна географія пропонує і свій метод районування, і своє бачення управління розвитком регіону. При цьому глибокий історико-географічний аналіз політичного та адміністративно-територіального устрою України розглядається як необхідна передумова раціональної територіальної організації продуктивних сил і створення оптимальної схеми адміністративно-територіального поділу держави.

В рамках соціально-економічної географії уважно аналізуються історико-географічні чинники, якими зумовлена політико-географічна регіоналізація України. Велику увагу цим питанням приділено, зокрема, у навчальному посібнику “Соціально-економічна географія України” за редакцією О.Шаблія. Аналізуючи специфіку *Західного* регіону, автори звертають увагу на притаманні Галичині традиції політичної та збройної боротьби за всеукраїнську незалежність, а також на особливе і досить суперечливе місце у ньому волинських областей, які до 1917 р. належали Росії. Не обійдена увагою й специфіка “срібної землі” України – Закарпаття – і спричинені нею тенденції політичного русинства. Особливе геостратегічне положення Закарпаття дає підставу авторам розглядати його як специфічний субрегіон *Західного* регіону. “Найменш західною” вважають вони Буковину, звертаючи увагу на її етнічну різнобарвність, прояви прорумунських і промолдовських настроїв.

Центральний геополітичний регіон автори характеризують як давнє державницьке ядро України, її геополітичний центр. Виділяються три хоч і не різко окреслені, але досить політично специфічні його субрегіони – власне *Центральний*, *Центрально-Західний* і *Центрально-Східний*. *Центральний* субрегіон – це та найбільш традиційна територія української державності, яка потрапила під військовий протекторат Росії у 1654 р. Тут гостро стикалися російсько-польські інтереси, тут інтенсивно формувалася сучасна українська літературна мова, значення якої у політичній консолідації українства неможливо переоцінити. Особливість *Центрально-Західного* субрегіону автори бачать у майже двадцятирічному перебуванні його (1920–1939 рр.) у сфері “пограниччя” з Польщею і виразній етнічній багатоманітності, внаслідок чого субрегіон став ареною жорстоких репресивних заходів радянської бюрократії. *Центрально-Східний* субрегіон – досить стійка до сторонніх впливів зона

українства, ареал формування української нації; свідченням колишньої “елітарності” цих земель у авторів виступають Батурин, Густинський монастир, Ніжинський ліцей.

Східний регіон (українська Слобожанщина, Донеччина) в соціально-економічній географії характеризується як такий, в якому відродження українських традицій наштовхується на інерцію проросійських і пробільшовицьких настроїв. Високий рівень “зросійщення” зумовлює прагнення до подвійного громадянства, “прозорих” чи відкритих кордонів з Росією, державної двомовності. Автори, однак, вважають, що оскільки Східний регіон є корінною українською територією, “рано чи пізно обстановка в регіоні вирівняється”.

Четвертий політико-географічний регіон країни – *Південний* в історико-економічному аспекті характеризується як зона січової вольності, з одного боку, і пізнішої посиленої імперської колонізації, з другого. Інерція політичної невизначеності і нестабільності часів національно-визвольної боротьби, політичні наслідки голоду, депортацій, румунської окупації в роки війни накладаються на високий рівень зрусифікованості, що істотно впливає на сучасне політичне життя регіону. Особливо докладно аналізується в посібнику спектр проблем, що характеризують ситуацію в Криму¹⁰⁰.

Навіть такий дуже схематичний конспект історичних реалій, якими оперує сучасна соціально-економічна географія, свідчить про те, наскільки тісно змикаються сьогодні соціогуманітарна, природнича, прикладна наука у сфері регіонаознавства. Якщо додати до цього стійкий інтерес географів до етно- і націогенезу українців, демографічних проблем, проблем розселення і формування міської мережі, міграцій тощо, можна прийти до висновку, що об’єктно-предметні сфери історії і географії у регіональному вимірі постійно зближуються. Запропоновані географами ще в радянський час концепції розселення (наукова екістика)

ґрунтувалися на уважному вивченні історичного досвіду розселенської політики і містили чимало слушних думок щодо темпів і меж урбанізації (водночас освячуючи авторитетом науки практику ліквідації т.зв. “неперспективних” сіл). Завдання формування національної та територіальних систем розселення різного ієрархічного рівня, що неминуче постануть в Україні, потребуватимуть істотного переосмислення радянської установки на гіперконцентрацію виробництва, прискорену урбанізацію. Фахівці в галузі економічної географії пропонують кілька стратегій вдосконалення регіонального розселення на основі врахування минулих помилок і потреб децентралізації управління територіями¹⁰¹.

Говорячи про становлення проблемно-теоретичного напрямку сучасного регіоназнавства, неможливо обійти увагою і доробок етнології. Дискусії з приводу *етнографічного районування* України в системі НАН України ведуться, починаючи з 1956 р., хоча і сьогодні фахівці бачать очевидні неточності у всіх пропонованих досі схемах етнографічного районування. Найбільш унормованим є історичний поділ (за етнографічними матеріалами другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) на три великі регіони, які, в свою чергу, поділяються на райони.

У *Центрально-Східному* регіоні виділяються три регіони – Середнє Подніпров’я, Слобідська Україна і Південь. Звертається увага на те, що Середнє Подніпров’я – осереддя інтенсивного процесу формування українського етносу – у своїй традиційно-побутовій культурі зберігає чимало архаїчних рис, що генетично сягають, очевидно, культури полян. Слобожанщина як район пізнішого освоєння запозичила багато культурно-побутових елементів із суміжної Полтавщини та більш віддалених районів Подніпров’я, але зазнала значного впливу російської міської культури (здебільшого не у кращих її виявах). Степова південна частина України (колишнє “Дике поле”) сполучає

як давні, аборигенні культурно-побутові риси, пов'язані із специфікою традиційного степового землеробства, так і запозичені, пов'язані з активним припливом "прийшлого" населення, зокрема, в ході масового заробітчансько-міграційного руху. Особливо уважно досліджуються етнологами результати міжетнічної взаємодії у цьому регіоні, а також наслідки витіснення особливостей місцевої традиційно-побутової культури професійно-урбанізованими елементами.

Другий етнографічний регіон – *Українське Полісся* – теж зберігає чимало рис східнослов'янської архаїки, але істотно відрізняється від Середнього Подніпров'я специфікою агротехніки, однуличної забудови, звичаїв, обрядів, одягу. Культурна традиція не однакова на всій території регіону – розрізняють Західне (Прип'ятське) і Східне (Наддеснянське) Полісся, а також – за назвою областей – Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське. Поліщуками називають традиційно населення Західного Полісся, мешканців Східного часто називають литвинами.

Третій – *Західний* (південно-західний) регіон з етнографічного погляду найбільш складний і різноманітний. Перебування у складі різних держав наклало виразний відбиток на традиційно-побутову культуру населення. Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття – свосвідні локальні етнографічні райони, що переважно збігаються з ареалами групування локальних діалектно-говіркових рис української народної мови. Поєднання різних впливів особливо відчувається у народному будівництві, одязі, розмовній мові Буковини й Закарпаття.

Предмет пильної уваги етнологів – ломка старих устоїв і культурно-побутових стереотипів мешканців різних регіонів України під впливом натиску урбанізації, інтенсифікації внутрірегіональних і позарегіональних міграцій, насильних депортацій, штучних переміщень населення

тощо. Активно досліджується як те загальне, що давало підстави для усвідомлення спільності етногенетичного походження й історичної долі українців як етносу, так і те особливе, що дбайливо зберігається в культурі й побуті мешканців різних частин України¹⁰².

Свій вклад в історичну регіоналістику вносять *мовознавці* – насамперед уважним вивченням проблем топоніміки. Приміром, у працях О.Стрижака, Є.Отіна, Л.Масенко¹⁰³ знаходимо чимало цікавого матеріалу про ідентифікацію тюркських топонімів “контактної зони” – Великого Степу і локалізацію козацьких зимівників. Цікавим є висновок, зроблений Х.Лашенко на основі вивчення діловодних перекладів реєстрів татарських претензій до запорожців: у Перекопському степу, який офіційно вважався територією кримських татар, підданих Кримського ханату, у XVIII ст. було розміщено чимало козацьких зимівників. “Поширення кальок (топонімічних синонімів) свідчить про густоту точок спілкування, глибину взаємопроникнення: напевне, чимало запорожців розуміли етимологію тюркських назв, і більшість з них добре орієнтувалася в “дуалістичному” географічному середовищі”¹⁰⁴.

Фахівцям-тюркологам завдячуємо істотним для регіоналістики опрацюванням топонімічної синонімії Великого Степу. Впродовж тривалого часу побутувала думка про те, що реєстри татарських претензій до запорожців часів існування Нової Січі писані кримськотатарською мовою. О.Галенко довів, що це не кримськотатарська, а специфічна османсько-турецька мова – “суміш трьох мов - турецької, арабської та перської”. Переклади з цієї мови (а, отже, і передача топоніміки) істотно різняться залежно від того, чи здійснювалися вони представниками російської влади, чи запорозькими канцеляристами¹⁰⁵.

Головну трудність у створенні фундаментального базису регіоналістики становить неузгодженість понять: історики, географи, етнологи, економісти використовують

“мову” своєї науки; брак єдиних ключових понять утруднює синхронне висвітлення міждисциплінарної проблеми. Так, приміром, географи і історики по-різному визначають поняття “ландшафт”, “освоєння території”, “господарсько-культурний тип” тощо. Відсутність “мови-посередника” особливо гостро дається взнаки у визначенні предмета і об’єкта регіоналістики.

Економісти значно меншою мірою, ніж географи, використовують у своїх наукових розробках історичний матеріал. Приміром, навчальний посібник для студентів-економістів “Регіональна економіка”, який витримав уже два видання, не містить, за винятком кількох сюжетів у передмові, жодного екскурсу в історію України до 1991 р., хоча зарубіжний досвід приватизації 70 – 80-х рр. у книзі присутній. А проте автори самі наголошують на тому, що методологія стратегічного управління регіонами, яка сформувалася у розвинутих країнах Європи й Америки, далеко не завжди відповідає умовам України та її потребам. Питання розробки і втілення у практику господарювання власного стратегічного менеджменту стають для неї першочерговими. Перенесення центру ваги з галузевого до територіального управління назріло, але вимагатиме величезної концентрації наукових і управлінських зусиль. Те, що регіони в Україні істотно різняться за природно-кліматичними, демографічними, соціально-економічними умовами, рівнем розвитку продуктивних сил, виробничої та невиробничої інфраструктури, перетворює проблему у завдання виняткової складності. Фахівці застерігають від надмірної радикалізації цього процесу: докорінна перебудова всієї системи управління недоречна, “більшість органів управління будуть необхідні і при переході до територіальної системи”²¹⁰⁶.

Регіональну політику сьогодні розглядають як головний напрям децентралізації державного управління, один з основних шляхів переходу від жорсткого централізованого

управління до ринку. Вона виступає як засіб подолання диспропорцій, що створилися у відносинах по лінії “центр-регіон”, нерівномірності економічного розвитку регіонів, оновлення застарілих структур управління, стимулювання внутрішніх резервів саморозвитку в регіонах, узгодження регіональних інтересів. Зрозуміло, що йдеться про модель такої політики, бо реально й досі працюють старі, успадковані від СРСР, механізми регіонального управління. Щоб перетворити регіон у саморегульовану систему, забезпечити органічне входження українських регіонів у міждержавні регіональні структури, необхідна відповідна законодавча база і нова генеральна схема інтегрального економічного районування. Кожен регіон повинен мати власну програму соціально-економічного розвитку з врахуванням його потенціалу, історично сформованої специфіки, ключових економічних, соціальних, екологічних проблем.

Для оптимізації регіональної політики особливого значення набуває системна оцінка реального стану регіонів – соціального, економічного, інтелектуального, рівня доступу до цивілізаційних благ. Очевидно, що вироблені в радянський час механізми регіонального “вирівнювання”, селективної “підтримки” регіонів виявилися малоефективними. Безумовно має рацію О.Лазоренко, коли твердить, що “сучасна регіональна політика розрахована не на “розвиток”, не на позитивну динаміку потенціалу регіонів, а на їх “підтримку” “центром”. Механізми взаємодії по лінії “центр-регіон” зараз здебільшого узгоджувально-пасивні. “Попередня модель стосунків “центру” і регіонів себе вичерпала”¹⁰⁷.

Зрозумілий у світлі сказаного той інтерес до проблем районування, який існує в суспільстві не лише на рівні політиків та інтелектуалів, але й на рівні широкої громадськості. Хоча загальноприйнятної схеми економічного районування України поки що не створено,

вивчення, у тому числі й засобами географії, історико-географічних областей (земель) проклало шлях теоретичному осмисленню нової *регіональної макроструктури* України. Використання геокомплексологічних підходів привело дослідників до думки про необхідність введення поняття “*макрорайон*”, “*макрорайонний системний комплекс*” (М.Паламарчук)¹⁰⁸, а також споріднених з ними – “*соціально-економічний*”, “*антропогеографічний*”, “*суспільно-географічний район*” (О.Шаблій)¹⁰⁹. *Макрорегіоналізація* (макрорайонування) розглядається як важливий чинник територіальної організації та управління господарством країни. Особливо наголошується на тому, що йдеться не про суто економічну, а про соціально-економічну регіоналізацію, яка має здійснюватися з урахуванням особливостей історичного розвитку, рівня розвитку територіального поділу праці, урбанізації території тощо. У перспективі не виключена можливість перетворення макрорегіонів в одиниці адміністративно-територіального устрою¹¹⁰.

Сучасні моделі суспільно-економічної макрорегіоналізації України ґрунтуються на врахуванні регіоноутворюючого значення міст як ядер господарських вузлів. Йдеться про великі регіони України, територія яких тісно пов’язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом – тим демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, що визначає геопросторову організацію регіону та його функції. Ядра макрорайонів чи соціально-економічних районів – міста Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів. За цим принципом пропонується виділяти Центральний, Північно-Східний, Південний, Центрально-Східний, Східний і Західний соціально-економічні райони. У кожному з них склалася специфічна соціально-економічна система, основою якої є територіально-виробничий комплекс. У деяких макрорайонах виділяються міжобласні райони або соціально-економічні підрайони. Кожен район є складною терито-

ріальною системою, організованою ієрархічно.

Чимала роль в системі загальноекономічного районування відводиться *мезо- і мікрорегіонам*. За С.Іщуком, саме мікрорайонування “служить основою для виявлення контурів мезорайонів і макрорайонів, оскільки шлях до виявлення великих економічних районів завжди лежить знизу”. А втім, на думку фахівців, закони районоутворення “на сьогодні до кінця не пізнані, а тому нам не відомі деякі причини і наслідки об’єктивного процесу розвитку регіонів”¹¹¹.

Процес суспільно-географічного районування традиційно вважається дуже складним, оскільки доводиться враховувати взаємодію різних за змістом *факторів районоутворення*. Йдеться про рівень розвитку географічного поділу праці, характер внутрішніх і зовнішніх зв’язків та особливості територіальної локалізації, рівень розвитку матеріально-технічної бази і науково-технічної озброєності праці, наявність необхідних природних умов, ресурсів, рівень урбанізованості території та багато інших чинників. Ускладнює справу те, що впродовж 70 років господарство України розвивалося в основному екстенсивним шляхом, а у розміщенні виробництв надто часто пріоритетну роль відігравали інтереси військово-промислового комплексу, ідеологічні та інші позаекономічні чинники. Ідеологію регіональної політики і архітектуру регіонального управління доводиться розробляти заново з тим, щоб інтереси держави і внутрішні інтереси самих регіонів по можливості збігалися. Істотного прогресу на цьому напрямі поки що не досягнуто. Проект концепції державної регіональної політики зазнає аргументованої критики з боку науковців¹¹².

Нині можна вважати загально визнаною точку зору, за якою “в країні остаточно не завершено процес формування ефективної територіальної організації виконавчої влади та місцевого самоврядування”¹¹³. Існуюча система адміністративно-територіального устрою України не забезпечує належним чином реалізацію мети та завдань державної

регіональної політики і не створює відповідної територіальної основи для місцевого самоврядування. Звертається, зокрема, увага на те, що структура існуючих базових адміністративно-територіальних одиниць (село, селище, місто) не дає змоги забезпечити самодостатність функціонування територіальної громади. Відсутність в адміністративно-територіальному устрої найнижчого базового рівня та різноманіття одиниць третього та четвертого рівнів (міста районного значення, селищні та сільські ради) ускладнюють адміністративно-територіальну схему по горизонталі. Існування численних анклавів, відсутність точних меж сільських рад, районів, областей діють у тому ж напрямі. Дається взнаки певна конституційна невизначеність статусу Криму як територіальної автономії, зокрема протиріччя між формою (республіка) та обсягом повноважень. Стратегія змін територіального устрою має відбивати тенденцію розвитку інтеграційних процесів і виходити з необхідності об'єднання невеликих територіальних громад, укрупнення адміністративно-територіальних одиниць, утворення агломерацій населених пунктів¹¹⁴.

Подолання регіональної асиметрії, пошук компромісу між інтересами держави і регіонів, перегляд існуючої сітки макро-, мезо-, мікрорегіонів будуть успішними лише на основі осмислення всього попереднього досвіду територіальної організації і врахування територіальної комплексності господарства регіонів. Остання теж має глибоко закорінені витоки. Крім врахування тенденцій прояву загальних районоутворюючих чинників, необхідний уважний аналіз специфічних умов районоутворення у розрізі кількох століть. Багато з того, що уявлялося оптимальним у XIX столітті, сьогодні відчутно гальмує комплексний розвиток територій.

Не можна не брати до уваги і сформульовану М. Дністрянським закономірність: адміністративні межі, центри, територіальні ядра адміністративних одиниць змінюються

повільніше, ніж сама політико-правова сутність адміністративних систем. Інакше кажучи, динамічні зміни змісту, структури і типів державного управління не тягнуть за собою негайно адекватних змін у територіальних формах, що є проявом загальної інерційності в еволюції територіальних структур. Головний носій інерції – система поселень та політико-правова спадкоємність. Вплив систем адміністративно-територіального устрою на формування структури суспільного простору тим більший, чим швидше проходять процеси концентрації, агломерування, інтеграції тощо¹¹⁵.

Адміністративний принцип, що визначає єдність економічного районування і територіального політико-адміністративного устрою країни, далеко не бездоганний. Різниця природно-географічних, економічних умов, соціально-демографічних, мовно-культурних звичаїв і традицій диктує необхідність пильної уваги до джерел соціального напруження, які у кожного регіону свої. Різними є і інституційні моделі (потреби) регіону, які створюються на рівнях управління, науки, статистики тощо.

Більшість науковців і управлінців сьогодні одноставні у тому, що регіоналізація України має базуватися на рівні *макрорегіонів*; спроби розробляти державну регіональну політику на основі областей навряд чи будуть ефективними. Існує вже понад 10 різних схем регіоналізації, розроблених Ф.Заставним (1992–1994), В.Поповкіним (1993), О.Шаблієм (1994), М.Пістуном (1995), М.Паламарчуком (1997), П.Кравченком (2001), М.Долішнім, В.Кравцівим, В.Симоненком (2002) та ін. Здебільшого йдеться про 6–9 макрорегіонів, виділених з врахуванням історичних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, щільності населення, рівня урбанізації тощо. Останні пропозиції у цьому напрямі виходять з того, що виділені макрорайони повинні мати значний демографічний, природно-ресурсний та економічний потенціал і досить велику територію, а їхня кількість має бути невеликою. Оптимальною визнано шестичленну

Розділ шостий

мережу соціально-економічних районів:

Район	Центр району	Області
Центральний	Київ	Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
Донеччина	Донецьк	Донецька, Луганська
Західний	Львів	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
Придніпров'я	Дніпропетровськ	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська
Причорномор'я	Одеса	Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим
Харківщина	Харків	Полтавська, Сумська, Харківська ¹¹⁶

З оригінальною, ґрунтованою на історичному досвіді, пропозицією виступає заступник Голови Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України Б.Данилишин. Звертаючи увагу на те, що кожна країна має власні форми територіального устрою, що сформувалися на ґрунті історичних та національних традицій (землі в Австрії, департаменти в Польщі, кантони у Швейцарії, графства у Великобританії тощо), він пропонує у перспективі ліквідувати обласний поділ України і ввести *земельний*. Мається на меті виділення 8 земель – Київської, Волинської, Карпатської, Подільської, Придніпровської, Донецької, Причорноморської, Харківської (Східної) та Автономної Республіки Крим. Водночас пропонується укрупнити існуючі райони або ввести нову адміністративну одиницю з відродженням історичної назви – *повіт*. Повіти мають утворюватися на базі сусідніх районів (замість 20–25 районів в кожній області має бути 5–10 повітів)¹¹⁷.

Загалом пропозицій щодо реформування існуючої

адміністративно-територіальної системи не бракує. Існує варіант економічного районування країни на двох рівнях – 3 великі економічні макрорегіони і 9 середніх мезорегіонів. Чимало цікавих пропозицій стосується створення нової низової адміністративно-територіальної одиниці – зокрема, у формі *територіальної громади*. Остання, будучи самоврядною і економічно самодостатньою, може стати базою для створення нової низової бюджетної одиниці, яка прийде на зміну нинішній сільській і селищній раді. Зрозуміло, що все це лише схеми, які потребують всебічного обговорення. Нерідко доводиться чути обґрунтовані заперечення проти створення в ході адміністративної реформи великих адміністративних одиниць, які територіально мають збігатися з економічними районами¹¹⁸.

Очевидно, що оптимальною є *багаторівнева модель* регіональної політики, оскільки багаторівневим є політико-адміністративний устрій держави. Останнім часом багато уваги приділяється мікрорегіональним підходам в економічному районуванні. Там, де в межах області спостерігаються значні територіальні відмінності у природних умовах, ресурсах, розселенні, господарстві тощо, вивчається можливість здійснення мікрорегіональної політики, приміром, у межах Українського Придніпров'я¹¹⁹.

Багато уваги у сучасній регіоналістиці приділяється типології регіонів з виділенням т.зв. *проблемних* регіонів, тобто тих, у розвитку яких виявляються певні аномалії. Як правило, межі проблемних регіонів не збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць. Проблемний регіон – не обов'язково відсталий, існують проблемні регіони авангардного типу – вільні економічні зони та українські частини Єврорегіонів. Поняття "*відсталий регіон*" у регіоналістиці теж присутнє: так визначають регіони, які мають традиційно низький рівень життя порівняно з іншими. Поняттям "*депресивні регіони*" охоплюються ті, які у минулому належали до розвинутих, а нині з тих або інших

причин втрачають своє колишнє економічне значення. Особливої уваги потребують і *прикордонні* регіони, яким відводиться роль своєрідних форпостів у міжнародному економічному співробітництві. Тут специфіка часто диктується необхідністю зміни конфігурації транспортних та інженерних комунікацій, особливого режиму природокористування тощо.

Нині в Україні функціонує чимало *регіональних наукових центрів*, які активно займаються проблемами перспективного районування і прогнозування. У Київському центрі (Інститут географії НАН України, Київський університет, Рада з вивчення продуктивних сил та ін.) здійснюються розробки з комплексної географії України, географії населення, тут виходить “Український географічний журнал”. Західний науковий центр у Львові ще у 70–80-х рр. розгорнув активну роботу щодо формування і розробки регіональних науково-технічних та соціально-економічних програм та їх реалізацію через міжвідомчі науково-виробничі об’єднання і комплекси; на їх основі уже в наш час розроблено цілеспрямовану суспільно-географічну макрорегіоналізацію України. Інститут регіональних досліджень НАН України розробив регіональні програми соціально-економічного розвитку для Карпатського регіону, Поділля. В Харківському центрі поглиблено вивчаються проблеми комплексного розвитку Північно-Східного соціально-економічного району, в Одеському – Південного; в обох цих центрах активно розробляється теорія суспільної географії. З 1997 р. науково-дослідний Інститут державного управління та регіонального розвитку функціонує при Ужгородському національному університеті. Координують цю роботу Рада з вивчення продуктивних сил України та Інститут регіональних досліджень НАНУ.

* * *

Таким чином, в Україні вже склалася система дослідження регіонів – в історичному, географічному, економічному, демографічному та інших вимірах. Досить

чітко вимальовується когнітивний простір регіоназнавства, яке являє собою сполучну ланку між природничими, гуманітарними та соціальними науками. Формується і відповідний соціально-інституційний (інфраструктурний) простір, розширюється сфера наукових комунікацій.

Можливості регіоналістики, ґрунтованої на здобутках природничих і соціогуманітарних наук, спадщині краєзнавства, дають змогу створити чітке уявлення про структуру регіональних, виробничих і історико-культурних комплексів, яка склалася в Україні, та про шляхи її дальшого дослідження і вдосконалення. Будучи результатом тривалої взаємодії природно-кліматичних, етнодемографічних, історико-генетичних, соціально-економічних, політичних факторів, внутрірегіональні та міжрегіональні зв'язки являють собою реальність, яка потребує постійних зусиль держави і соціуму для їх підтримки та оптимізації. Регіоназнавство виступає як сфера наукових знань, що вивчає природно-ресурсний потенціал регіонів, виробничу і територіальну структуру господарських комплексів, внутрірайонні й міжрайонні економічні та інші зв'язки, що склалися історично, в процесі тривалої еволюції життя людей на певних територіях. Вдосконалення економічного і адміністративного районування – потужний резерв підвищення ефективності розвитку виробничої сфери і розміщення продуктивних сил.

Спираючись як на історичне, так і на географічне знання, сучасне регіоназнавство здатне виявляти закономірності регіонального розвитку, прямо впливати на регіональне програмування і вироблення управлінських рішень. Проблема полягає у тому, що зусилля науковців різного профілю слабо узгоджуються, а просторові (хорологічні) підходи переважно лишаються у сфері географічного аналізу. Активне просування їх у інші сфери науки про людину і суспільство допоможе зробити регіональну науку важливим чинником оптимізації регіональної політики.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

1. Рефлексивний рівень історіографії: регіональні аспекти

У світлі сказаного про формування теоретико-методологічної бази сучасного регіонознавства залишається відповісти на запитання про можливості історіографічного освоєння величезного масиву знань про регіони, нагромадженого як в історичній, так і в суміжних науках. Очевидно, що з розширенням наукового простору регіоналістики історіографія неминуче стикатиметься з необхідністю вийти за межі рефлексій на теми політичної історії і дедалі більше занурюватиметься у складний світ ментальностей, регіональної ідентичності тощо. Значення досліджень, що організовані на фундаменті проблемності, з виходом за дисциплінарні рамки, постійно зростатиме.

Подолання кризи сучасного історичного знання неможливе без вироблення нових методологічних підходів до осмислення й узагальнення зробленого, нових методик “мікроісторичного” аналізу. Принципи міждисциплінарності та компаративістські підходи відкривають тут справді неосяжні обрії. *Синергетика* пропонує нові тлумачення відомих історико-наукових та соціокультурних феноменів: власних ритмів розвитку науки, чередування періодів наукових революцій і спокійного, парадигмального розвитку. В певних “точках біфуркації” здійснюється вибір напрямів майбутнього розвитку науки, змінюються ідеали й норми наукового пошуку. Але бурхливий ріст знання не може тривати довго: на зміну йому приходить загальмований темпосвіт. “Мовою філософії науки це означає оживлення

історичних традицій науки і культури, звернення до елементів знань, що склалися раніше. Може відбуватися навіть повернення до “дитинства” науки, до архаїки, до магії слів, до міфології. Наука повинна призупинитися, затриматися, поринути у відносне недіяння, щоб потім повернутися до бурхливого життя”¹.

Як і всяка наука, історіографія підпорядкована власним ритмам розвитку, і стан певної загальмованості тут зовсім не обов’язково має розглядатися як катастрофічний. Йде непростий процес осмислення корінних зрушень, які спіткали світ на рубежі тисячоліть, триває вироблення наукових інновацій, нових, значною мірою міждисциплінарних методологічних підходів. Природно, що цей процес не є безпроблемним і вимагає кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації історіографічного матеріалу, в системі категорій і понять, якими оперує історична наука. Історіографії це стосується тим більшою мірою, що це поняття дедалі більше стає полісемантичним. Ним позначають і історичну науку в цілому, і науку про розвиток історичної думки, і історію історичної науки, і ступінь наукової розробки тієї чи іншої проблеми.

Варто звернути увагу на те, як змінювалося “наповнення” терміну “історіографія” в міру розвитку наук про суспільство. Спочатку воно буквально означало “історієписання”; “історіографами” називали придворних істориків, які діставали завдання писати історію держави, а потім зрештою і всіх істориків. З появою історичної критики терміном “історіографія” почали позначати сукупність історичних праць, присвячених певній проблемі, або ж літератури, створеної за певний історичний період. Пізніше на перший план вийшло розуміння історіографії як процесу накопичення історичних знань і його осмислення у різних часових і територіальних рамках, у тому числі процесу створення історичних шкіл, зміни методологічних напрямів тощо.

У найбільш загальному вигляді історіографія відбиває як загальний рівень цивілізованості й культури суспільства, так і ступінь його самопізнання й самоствердження. Відтворюючи історичне минуле, вона дає змогу простежити основні закономірності розвитку тих чи інших країн чи регіонів і водночас реконструювати процес їх “освоєння наукою”, “внутрішню логіку” історичного знання. Процес наукового пізнання тут відбувається у двох рівнях: *предметному (знання про предмет)* та *рефлексивному (знання про знання)*. Рефлексивний рівень – це своєрідний “блок керування” процесом пізнавальної діяльності². На цьому рівні відбувається осмислення не лише історії об’єкта дослідження, але й історії пов’язаних з нею наукових пошуків.

Поняття “*рефлексія*”, введене в широкий науковий обіг в ході критичного переосмислення марксистських парадигм представниками Франкфуртської школи, нині виступає в ролі структурного елемента, покликаного долати розрив між теорією та емпірією, оскільки сама теорія стає об’єктом вивчення. Історіографія займає гідне місце в ряду таких “рефлексивних” дисциплін як гносеологія, наукознавство, історіософія, логіка, психологія творчості. Спираючись на історичний досвід, у тому числі і на досвід історичного пізнання, вона не тільки виконує критичну функцію щодо домінуючих у минулому концепцій і підходів, але й пропонує власні моделі бачення минувшини, створює нові різновиди наукових досліджень, а, отже, виконує важливу парадигмальну функцію.

Ще починаючи з XVII ст. в історичних працях намітилася тенденція розрізняти “*історію*” і “*історіку*” – приблизно за тим же принципом, за яким розрізняється “*поезія*” і “*поетика*”. Надалі поняття “*історика*” застосовувалося як синонім евристики, критики, історіології, методології, теорії історичного знання. В інтерпретації відомого російського вченого М.Кареева “*історика*” (історіологія) означала науку про те, “як добувається

пізнання минулого і за яких умов воно може бути справді науковим”³. Якщо в історії домінував описово-фактографічний, то в “історичі” – теоретико-пізнавальний аспект.

Надалі в ужитку була безліч понять, якими передавалася рефлексивна складова історіографії – “історія історії”, “історія історіографії”, “історія другого (і навіть третього) ступеня” (О.Лаппо-Данилевський), “критичне вивчення джерел і літератури в їх поступовому розвитку” (В.Іконников), “історична критика” (О.Маркевич), “виклад історії вивчення певного питання в його генетичному розвитку” (П.Голубовський). Проте оскільки домовленості у застосуванні якогось з цих понять досягти так і не вдалося, старий невизначений термін “історіографія” зберіг свої позиції. Як зауважує Т.Попова, “слово “історіографія”, множачи своє обличчя, поширювалося у співтоваристві істориків (і не тільки !); ним жонглиували дилетанти, його перетворювали у титулатуру... “Вузьке” й “широке” смислове начиння набивало оскому, ставало предметом безкінечних дискусій...”⁴

На наш погляд, зарадити справі могло б введення в науковий обіг понять “*метаісторіографія*” чи “*рефлексивна історіографія*”. Адже вже майже усталилося поняття “метасоціологія” на означення соціологічного знання про соціологічне знання⁵. Термін “метаісторіографія” міг би зняти напругу пристрастей навколо багатозначності поняття “історіографія” і водночас забезпечити рефлексивному зрізу історіографії (“історії історіографії”) термінологічну нішу. Зрозуміло, без нових наукових дискусій тут не обійтися.

Поняття “українська історіографія”, “регіональна історіографія” багатозначні такою ж мірою, як і загальне поняття “історіографія”. За І.Колесник, “під українською історіографією розуміють водночас: 1) сукупність літератури з проблем історії України; 2) процес виникнення і розвитку історичної науки в Україні; 3) наукову дисципліну, яка вивчає стан та розвиток історичної науки в Україні”⁶. Спроби уникнути такої багатозначності шляхом використання

поняття “історія історичної науки” для характеристики процесу її виникнення і розвитку виявилися малорезультативними. Слабо приживається і поняття “проблемна історіографія” для позначення сукупності літератури з певної проблеми.

Регіональний зріз української історіографії багатоплановий не в меншій мірі. Розглядаючи історіографію як самодостатню підсистему історичної науки, Я.Калакура виділяє в ній загальну, регіональну, галузеву, проблемно-тематичну та інші підрозділи. Регіональну історіографію він вважає найближчою до загальної (яка вивчає історію світової історичної думки). Предметом регіональної історіографії, за Я.Калакурою, є “розвиток історичних знань у регіонах, окремих країнах”. Поняття “регіональна історіографія” у такому трактуванні є родовим по відношенню до поняття “історіографія історії України”.

Виходячи з такої структури історіографії і з такого розуміння регіональності, Я.Калакура розглядає історіографію історії України як таку, що функціонує на межі регіональної, галузевої та проблемно-тематичної історіографії та вивчає провідні тенденції розвитку знань про Україну, повноту і достовірність висвітлення тих чи інших проблем, тем і періодів української історії. Це поняття він чітко відмежовує від поняття “українська історіографія”, яка розглядається як спеціальна галузь чи дисципліна історичної науки, що вивчає історію і тенденції розвитку української історичної думки, діяльність українських історичних установ і видань, наукових шкіл, творчу спадщину і вклад українських істориків у світову та вітчизняну науку⁷.

Правомірність такого підходу важко оспорювати, якщо виходити із розширених трактувань регіону як просторової сукупності ряду країн. Якщо ж мати на увазі більш вузьке, найчастіше вживане тлумачення поняття “регіон” (як частини країни), то поняття “регіональна історіографія” виступатиме вже як підсистема країнознавства. В поняття

“регіональна історіографія України” найчастіше вкладаються: а) закономірності зародження, становлення і розвитку історичної думки в певних регіонах; б) процес дослідження регіональної специфіки; в) аналіз ступеня історіографічної розробки локальних, місцевих проблем; г) осмислення здобутків краєзнавства.

І. Колесник визначає регіональну історіографію як інтерпретацію локальної історії на матеріалах минулого історичної науки. Поняття “регіональна історіографія” вона відносить до т.зв. “категорій змісту”, які поєднують часткове та загальне, національне та тотальне в історії науки; “це новий просторово-часовий вияв загального історіографічного процесу”. Поняття “регіональна історіографія” має декілька рівнів інтерпретації: національне, локальне, місцеве. В останньому значенні під регіональною історіографією здебільшого розуміють стан історичних досліджень у певному регіоні.

Відродження інтересу до локальної історії у другій половині ХХ ст. автор пов’язує із виразним впливом широко витлумаченого антропологізму. В усьому світі у цей час локальна історія виступає як напрям антропологічно орієнтованої соціальної історії. “На п’ятачку” місцевої історії (села, містечка, приходу) дослідник має нагоду побачити обличчя звичайних людей (так званої мовчазної більшості), зафіксувати структурні зміни у суспільному житті, їх усвідомлення певними соціально-історичними індивідами. Прогноз І. Колесник щодо розвитку регіональної історіографії в Україні оптимістичний. Складні соціально-економічні процеси на пострадянському просторі стимулюють розвиток локальних просторів і регіональної ідентичності. Руйнування тоталітарної моделі історичної науки започаткувало процес подолання дисконтинуїтету історіографічного процесу, повернення історико-наукової спадщини; у цих умовах регіональне виступає як засіб самовизначення локального, подолання відчуття провін-

ціалізму. “Регіоналізм сучасної доби виступає як засіб розбудови національного, локального, самобутнього у контексті загальнолюдських цінностей”⁸.

На багатозначність поняття “регіональна історіографія” звертає увагу Т.Попова. Як історіографічна категорія, що використовується в історичних дослідженнях, воно передбачає конкретність історико-географічного контуру. “Водночас широке застосування цього поняття без достатньо вивіреної його експлікації часто призводить до порушення класичної вимоги, що пред’являється до історичних досліджень: чітке визначення місця історичної дії”. За яким принципом визначати, приміром, територіальні межі Південної України, особливо якщо йдеться про весь дуже тривалий період історії регіону? І як розвести в рамках регіональної історіографії такі розмиті поняття, як “українська історіографія”, “російська історіографія”, “польська історіографія” тощо?

Для більш чіткого окреслення поняття Т.Попова вважає перспективною пізнавальну оцінку регіональної історіографії з позицій такого інноваційного понятійного утворення як *куматоїд* (від гр. “хвиля”). Регіональна історіографія – це об’єкт з “плаваючими” контурами, таке соціокогнітивне явище, яке не піддається ідентифікації повним набором матеріально-речових якостей у кожний конкретний момент свого буття, тобто є куматоїдом. Явища такого куматоїдного типу, зауважує автор, потребують для визначення об’єкта періодизації власних методологічних засобів⁹.

Багатозначність поняття “регіональна історіографія”, природно, утруднює дослідження регіональної ідентичності, регіональної самосвідомості, регіоналізму тощо. Але з огляду на зростання місця і ролі регіонального компоненту у політичному житті осмислення процесів регіоналізації набуває все більшого значення. Найпродуктивнішим, на наш погляд, воно може бути в рамках *проблемної історіографії регіонів*, яка сама по собі є синтезом проблемних,

хронологічних та хорологічних підходів.

Регіональний зріз історичного знання більш наближений, порівняно з загальноукраїнським, і до об'єкта вивчення, і до суб'єктів дослідницького процесу. На історіографічних схемах, введених у науковий обіг впродовж XIX – початку XX ст., виразно позначилися особливості як регіонального світосприймання, так і своєрідної “ситуаційної етнічності”, що зумовлювала світоглядні настанови того або іншого дослідника. Переважна більшість тих, хто обирав “обласництво” пріоритетним напрямом досліджень, намагалися сполучати любов до України з лояльністю по відношенню до імперських режимів (П.Магочий називав такий стиль поведінки і світосприймання ієрархією численних культурних і національних лояльностей). У конфлікті з таким еталоном поведінки опинилися прибічники “взаємовиключних свідомостей”, які мислили за принципом “або – або”, або росіянин чи поляк, або українець¹⁰.

Цікаві спроби простежити напрям еволюції знакових постатей української історичної науки – М.Костомарова, В.Антоновича, Я.Головацького, І.Франка – від принципу численних лояльностей до принципу взаємовиключних свідомостей і навпаки – знаходимо у І.Колесник. Аналізуючи об'єктивний, цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання в Україні, вона звертає увагу на таку особливість локального історіографічного процесу на її теренах, як його тісна кореляція із формуванням національної свідомості та політичної ідеології українців – при одночасному істотному впливі російської та польської історіографії. “Якщо зусилля російських інтелектуалів були зосереджені на створенні релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, то розумовий потенціал українських інтелектуалів був спрямований на оборону права історичного існування українського народу, національного самовизначення”¹¹. Цим пояснюється присутність в

історичній літературі ідеї єдиного територіального простору, єдності українців Наддніпрянщини і Галичини, яка на початку ХХ ст. втілювалася в ідеях соборності.

Етапним для регіональної історіографії в Україні виявився початок 90-х рр. ХІХ століття, коли доробок дослідників, що вивчали її в історичному ракурсі, був підданий аналізу зразу кількома авторами. Досить докладно розглянув його прихильний до українства росіянин О.Піпін в солідному курсі “малоросійської етнографії”. Трактуючи етнографію розширено, як науку про народ і національний характер, Піпін віддав у своїй праці належне всім, хто виявляв інтерес до української історії, культури, побуту, мови, з великою симпатією і знанням справи проаналізував все зроблене на той час на ниві українознавства. Про спробу І.Франка проаналізувати здобутки регіональної історіографії в Західній Україні вже йшлося. У вже згадуваній статті “Галицьке краєзнавство” він нарахував 320 українських, німецьких, польських дослідників Галичини, зокрема проаналізував значення спадщини Д.Зубрицького, І.Шараневича, А.Петрушевича, Б.Лімановського та ін.¹²

Розмежування історіографії і джерелознавства на Наддніпрянській Україні пов’язане з іменами М.Василенка та О.Лазаревського. Їхні вартісні історіографічні розвідки з’явилися в журналі “Киевская старина” практично одночасно – в кінці 1894 року¹³. Обидві ці праці вирізняє ґрунтовне знання предмету, увага як до біографій істориків, так і особливо до змісту написаного. По суті Василенко і Лазаревський заклали фундамент уважного, доброзичливого і водночас критичного аналізу праць попередників, створюючи “персонологічний” напрямок в історіографії.

У ґрунтовній історіографічній праці М.Грушевського, вміщеній у двотомнику “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, маємо перший огляд доробку “земельного” напряму в історіографії, характеристику концептуальних основ української регіоналістики. Втім, історіографія під

своїм власним іменем фігурувала рідко; її розчиняли в етнографії (О.Пипін), українознавстві (М.Грушевський), в “південноруській літературі” (І.Франко). Не розмежовувалися чітко поняття “історіографія” і “джерелознавство”: праця В.Іконнікова “Опыт русской историографии” являла собою докладний огляд джерел з російської історії¹⁴.

Особливість інституалізації української історіографії полягала у виразній регіоналізації – історія кожної з частин України – Лівобережжя (Гетьманщини), Правобережжя, Південної, Слобідської, Західної України вивчалася окремо, і навіть у загальних курсах викладалася, як правило, в різних розділах. В “Очерке истории украинского народа” М.Грушевського, матеріал, починаючи з XVII ст., групується за розділами “Східна Україна”, “Правобережна Україна”, “Західна Україна”.

Те, що було зроблено впродовж XIX ст. у галузі дослідження особливостей розвитку окремих частин України, допомогло М.Грушевському створити концепцію українського історичного процесу, детально виписану у трьох вимірах – хронологічному, проблемному і просторовому. Опанування здобутків тогочасних європейських соціологічних шкіл, насамперед школи Е.Дюркгейма, дало йому змогу поставити історичний процес в Україні у найширший антропологічний контекст і водночас визначити національність як головний критерій державотворення. Історіографія вже на початку XX ст. внесла свій вклад у закріплення етноніма “українці”, розмивання подвійної ідентичності, утвердження ідей соборності. Концепція безперервного розвитку українського народу як автохтона на своїй землі, хоч і перебувала ще значною мірою в руслі романтичної традиції, виявилася дієвим чинником національного самоствердження.

Як зазначає М.Попович, вже сама ідея подати історію України аж від найдавніших часів до наших днів не як якісь “українські клапти в російській історії”, за висловом ученого,

а як суцільний історичний процес, мала невмируще значення. Початок праці Грушевського над “Історією України-Руси” підводив ризику під цілою епохою української національної історичної самосвідомості і починав новий її етап... Завдяки Грушевському наявність окремої національної української історії не можна було заперечувати так само, як завдяки Шевченкові – наявність окремої української мови й літератури”¹⁵.

Важливо зауважити, що системи продукування та поширення історичних знань в Російській та Австро-Угорській імперіях – а пізніше в СРСР та країнах Центральної і Південно-Східної Європи – були значною мірою відмінними. Тиск імперської ідеології в царській Росії унеможлиблював скільки-небудь плідний науковий пошук у галузі філософії історії – на її місце “приходить описова емпірична історія, методологія історії і права”¹⁶. В руслі методологічних пошуків на основі теорії позитивізму М. Драгоманов, І. Лучицький, Ф. Фортинський намагалися вписати історію України в контекст всесвітньої історії, обстоювали єдність і всезагальність наукового знання. На ґрунті позитивістської філософії у самому кінці ХІХ ст. сформувався і неопозитивізм (М. Ковалевський, В. Пікорський), для якого характерною була домінуюча увага до соціальної історії, зосередження уваги на порівняльному вивченні історії окремих культур і народів. Неопозитивісти заперечували гегелівський погляд на проблему “історичних – неісторичних” націй, вважаючи, що дотримуватися такої точки зору – значить підкорити історію етнографії.

На іншому теоретичному і методологічному фундаменті ґрунтувалася історична наука в Галичині та на еміграції. М. Грушевський доклав чимало зусиль до того, щоб структурувати весь курс історії України на основі романтичного націоналізму Гегеля, водночас поєднавши ірраціональну історіософію з раціоналістичними методами дослідження. Надалі великий вплив на істориків галицької

школи мали ідеї О.Шпенглера про “візантінізм”, про аристократію як творця історії. Монархічно-аристократичні традиції виразно протиставлялися демократично-республіканським. Логічним завершенням цих пошуків стала привнесена В.Липинським в історичну науку соціологічна теорія еліт. Пізніше І.Лисяк-Рудницький знов спробував “приміряти” до історії України концепцію “історичних–неісторичних” націй¹⁷.

Кінець 20-х рр. ознаменувався падінням інтересу до регіональної історії практично на всіх українських теренах. В СРСР школа М.Покровського намагалася знов підпорядкувати весь історичний процес обґрунтуванню схеми одвічної російсько-української єдності; марксистська школа М.Яворського в Україні зазнала цілковитого розгрому; у Польщі історія України знов була введена у контекст польської історії. Впродовж кількох десятиріч історична регіоналістика розвивалася в описовому ключі, в руслі дослідження історії окремих міст і невеликих регіонів. Грань між історичною і краєзнавчою продукцією стає дуже тонкою, а то й зовсім зникає.

Значно більш плідним виявився український історіографічний процес у Чехо-Словаччині. Особливо цікавою з точки зору узагальнення попередніх здобутків історичної регіоналістики виявилася робота Д.Дорошенка “Огляд української історіографії” (Прага, 1923). Констатуючи виокремлення української історіографії у самостійну наукову галузь, Д.Дорошенко заклав традицію вивчення її як певної просторової цілісності, незалежно від кордону, що ділив Україну на дві чи більше частин. По-друге, ним закладалася традиція висвітлення історіографії в контексті ідей і практики національного відродження, у тісному зв’язку з розвитком “національно-історичної думки”. По-третє, його “Огляд” – дослідження доробку українських вчених у тісному зв’язку із здобутками різних наукових шкіл – російських, польських, австрійських. Нарешті, це аналіз

не лише історичних праць, але й усієї інфраструктури історичної науки – наукових товариств, історичних часописів, навчальних закладів, різних комісій.

Виходячи з позитивістського ідеалу науковості, Д.Дорошенко у своєму “Огляді” виступає як прискіпливий реєстратор усієї історіографічної спадщини. Безліч імен, назв, подробиць давали підстави для звинувачень його у бібліографізмі. Втім, сьогодні така прискіпливість автора допомагає прояснити весь складний і багатоманітний контекст інституалізації української науки, і напевно чим можна вважати виправданим “звільнення” новітнього перевидання “Огляду” від докладних бібліографічних посилань.

Завдяки копіткій, наполегливій праці кількох поколінь професійних істориків і ентузіастів-аматорів історія України поступово втрачала ознаки провінціалізму і вливалася у загальне русло європейського історіографічного процесу. Його розвиток ішов від своєрідного “консервативного еволюціонізму” у двох основних напрямках. Одні дослідники віддавали перевагу підходам, запозиченим з арсеналу “культурної антропології”, неокантіанства, фрейдизму і ставили у центр уваги людину, її психологію й поведінку. Інші віддали данину економічно детермінованим моделям (часто запозиченим з марксизму) і вважали головним предметом історичного дослідження виробничі відносини.

Майже все ХХ століття (за винятком останніх десяти років) пройшло під знаком існування жорсткої демаркаційної лінії між послідовниками марксизму і прихильниками більш гнучких, “людинознавчих” підходів. Останні (М.Вебер, Й.Хейзінга, школа “Анналів”) виявляли підвищений інтерес до світосприйняття людини, її менталітету, ціннісних орієнтацій, соціальної історії і вводили в канву історичного дослідження чимало нових даних, запозичених із суміжних галузей знання – психології, історичної географії, статистики тощо. Водночас вони гостро критикували “безпроблемну історію” і поверхову фактог-

рафію позитивістів, пропагуючи соціоструктурні, історико-демографічні методи, порівняльно-історичні та ретроспективні підходи.

60–70-і роки в західній історіографії були часом “епістемологічної революції”. В інтерпретації М.Фуко епістема виступала як своєрідний простір знання, мережа відносин між “словами” та “речами”, на основі якої формуються притаманні тій чи іншій епосі коди сприйняття, дискурсивні практики, традиції інтерпретації джерел тощо. З “епістемологічною революцією” фахівці пов’язують зміщення акцентів в інтерпретації подій минулого, фрагментацію предмету історії, утвердження соціоструктурних, історико-демографічних методів дослідження, появу “проблемовирішуючої” (сцієнтистської) історії¹⁸. Проте невдовзі виявилася обмеженість підходів, ґрунтованих на “пріоритеті пояснень” і постструктуралізмі. Ускладнена мова нової “інтерпретаційної науки” відштовхнула від неї потенційних читачів, які знов потягнулися до наративної, “оповідної”, переважно політичної, історії.

2. Традиції і новації у відображенні історіографічного процесу

Специфіку нашого часу філософи науки вбачають у зміні парадигм, формуванні антифундаменталістського бачення світу, утвердженні “багатовимірної методології” з її принципами поліфундаментальності, доповнюваності і плюралізму. Екстраполяція методів одних дисциплін на інші, синтез різних підходів – логіко-методологічного, соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного – спостерігаються на всіх рівнях історичного пізнання. А поживалення дискусії навколо поняття “історизм” і його застосовності до аналізу стану історичної науки у XIX ст. відбиває, з одного боку, виклик традиційній історичній науці, кинутий “історичною антропологією”, а з другого –

процес подолання марксистської ідеологічної спадщини у посткомуністичних країнах.

Термін “історизм”, констатує В.Куплін, “з моменту своєї появи перейняв на себе і лаври слави, і удари критики”. Полеміка навколо нього, що тривала впродовж всього ХХ ст., в його кінці виразно почала виявляти певні риси нової парадигмальної матриці. Ключовим стало не пізнання історії (гносеологічна парадигма) і навіть не історичної дії як смислу людського життя (онтологічна парадигма), а питання про можливість нормативно-етичного обґрунтування засад філософсько-історичного дискурсу (*комунікативна парадигма*). Інакше кажучи, увага сконцентрувалася на проблемі: якою буде роль філософії в осягненні смислу історії і її здатність використовувати у власному дискурсі універсальні засади постконвенційної етики комунікації¹⁹.

Оскільки історизм був однією з базових категорій радянської історичної методології, ставлення до нього нині неоднозначне. З одного боку, звертається увага на продуктивність підходів, що вимагають розглядати будь-яке явище у зв'язку з умовами епохи і конкретним досвідом історії. З другого боку, увага фокусується на їх обмеженості і недостатності, на наявності розривів у причинно-наслідковому ланцюгу історичних явищ. Узагальнюючі схеми метаісторії з її системотворчим центром у вигляді провідної ідеї, наперед визначеного сенсу історії виявилися недостатніми для пояснення таких складних суспільних явищ як “Руїна”, революції, відкати назад тощо. Дослідники звертають увагу на своєрідну “опірність історичного матеріалу”, коли йдеться про його “невкладання” в абстрактні метаісторичні схеми просвітницької історіографії²⁰.

На матеріалі російської історичної науки ХІХ ст. таку “опірність” аналізує німецький історик Т.Бон. Спираючись на схему дисциплінарної матриці історичної науки, розроблену Й.Рюзенем, він зробив спробу простежити, як відбувалось подолання традиційного історизму в російській

і німецькій історіографії XIX ст. Відхід від класичної моделі історизму в російській історіографії Т.Бон пов'язує з іменем В.Ключевського, який ввів у російську історіографію “історичну соціологію” як нову наукову парадигму. Центральним пунктом дослідження виступає у нього не “зовнішня історія” – історія персонажів, подій, дипломатій, а історія “внутрішня” – інституційна, суспільна, економічна. “Об’єктом уваги стало не зближення держави і нації, а роз’єднання держави і суспільства”.

Цікавим у підходах Т.Бона є визнання пріоритету російської історичної школи у створенні нової парадигми. Спроби відійти від класичного історизму робилися в рамках німецької “історії культури” (К.Лампрехт), англосаксонської “нової історії” (Дж.Б’юрі, Дж.Робінсон), французької “синтетичної історії” (А.Бер). Однак тільки школі Ключевського вдалося здійснити ще до 1905 р. радикальний прорив на шляху до соціальної історії. Вільна від ідеологічних пут соціальна історія в Росії склалася уже до початку XX ст., тобто на сім десятиріч раніше, ніж, приміром, у Німеччині²¹.

Спостереження німецького вченого безпосередньо не стосуються України, але дають підстави для аналогії: помітний інтерес українських істориків другої половини XIX ст. до соціальної історії, міграційних і колонізаційних процесів, географічного чинника в історії теж виводив їх за рамки традиційного історизму і прокладав шляхи новим, орієнтованим на людину в її природному і соціальному середовищі, історіографічним підходам. Д.Багалій ще у 1891 р. звертав увагу на те, що “сучасні дослідники не обмежуються зовнішньою, політичною історією, а зосереджують свою увагу на внутрішній, культурній – на побуті економічному, юридичному і т.ін.”²² Отже, пріоритет Ключевського у подоланні традиційного розуміння історизму не є таким абсолютним, як це уявляється німецькому вченому.

Інша річ, що процес становлення соціальної історії в Україні аж ніяк не назвеш вільним від ідеологічних пут. Зміна парадигм історичного мислення відбувалася тут під впливом двох значною мірою різноспрямованих процесів: етнізації свідомості і політизації “українського питання”. А це означало, що навіть ті історики, які свідомо сторонилися гострої у політичному плані проблематики, зрештою змушені були самовизначитися в національному сенсі і обирати одну з трьох – росієцентристську, українську чи польськоорієнтовану – схем історичного процесу.

Надалі процеси поляризації в українській історіографії небачено посилила штучно створена прірва між офіційною радянською і зарубіжною історіографією історії України. Поняття “українська історіографія” у СРСР взагалі було витіснене з ужитку; частково реабілітувати його вдалося лише М.Марченку у 1959 р. Втім, вартісна і багато в чому новаторська праця Марченка, яка стала об’єктом гострої офіційної критики, доведена лише до середини XIX ст.; доробок наукових шкіл В.Антоновича, М.Грушевського, М.Слабченка та інших регіональних наукових осередків лишався поза межами наукового аналізу. Значною мірою цю прогалину заповнили праці істориків української діаспори – О.Оглоблина, Б.Крупницького, І.Лисяка-Рудницького, М.Антоновича, Н.Полонської-Василенко та ін. Але в обставовці запеклої конфронтації з радянською історіографією вчені діаспори часто також збивалися на манівці упередженості.

На відміну від істориків, що працювали в УРСР і опинилися у лабетах “класового підходу” до аналізу історичних явищ, історики діаспори, йдучи за традиціями М.Грушевського, продовжували досліджувати історію України у трьох вимірах – історичному, культурному, географічному, причому останньому часто відводилося пріоритетне місце. Приміром, М.Антонович вважав основною проблемою в історії України її “відношення до величезних

населених обширів на південь і схід від первісно занятого українським народом простору”, а в колонізації вбачав “найбільше міжнародне історичне досягнення України”. Ця думка здавалася небезспірною навіть однодумцям Антоновича з емігрантського табору, але сама її постановка свідчить про вагу просторових підходів у доробку зарубіжного українознавства. Пізніше Г.Грабович наголошував на необхідності розуміння України як комплексного явища – історичного, культурного і територіального²³.

Здобуття Україною незалежності по-новому поставило питання про світовий та загальноєвропейський контекст розвитку української історіографії. Це показала, зокрема, дискусія, яка велася на сторінках журналу “Slavic Review” у 1995 р. Як зазначав М. фон Гаген, саме дискретність історичної та культурної традиції в Україні, прозорість культурних кордонів, поліетнічність робить її модерним полем досліджень. Те, що уявлялося слабкістю, вадами провінціалізму, неповною “історичною легітимністю”, може обернутися сильною стороною історіографії, лабораторією осмислення особливостей процесів державного і національного будівництва на теренах Східної і Центральної Європи. А.Каппелеру думка про те, що Україна може стати “лабораторією для різних процесів державного і національного будівництва та для порівняльної історії” уявлялася проблематичною, оскільки Україна лишається “відносно невідомою і малодослідженою”. Втім, можливості вивчення України принаймні з чотирьох перспектив: європейської, національно-державної, національних імперій та субнаціональних регіонів і він не відкидав²⁴.

Сучасне українське бачення шляхів інтеграції української історії у світову найбільш ґрунтовно формулює В.Потульницький. Тут звернемо увагу на здійснену ним спробу застосувати т.зв. генераційний підхід К.Маннгейма до аналізу українських історіографічних схем XIX–XX ст. У спадок від минулого, зауважує він, Україна дістала кілька

проблем, які зумовили специфіку українського історичного думання. На перший план В.Потульницький висуває проблему *територіальну*, зумовлену тим, що в ХІХ століття Україна вступила як конгломерат декількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю. “Об’єднання всіх цих окремих розрізнених територій в одну національно-територіальну цілісність, процес формування української національної території, котрий відбувається в 19–20 століттях, складає одну з найважливіших проблем української історії – проблему територіальну”.

З територіальною проблемою – процесом формування українського територіального масиву – тісно пов’язана проблема *політична*. В ній автор виокремлює такі частини: політико-юридичний статус західноукраїнських земель у складі Австрії, Польщі, Румунії, а східно- і центральноукраїнських земель – у складі Російської імперії, імперська політика щодо України, реакція політичних і наукових кіл України на цю політику. Зокрема, він звертає увагу на те, що на Правобережній Україні, яку царизм вважав “краєм польським”, він довго зберігав певні відмінності у суспільному ладі, тоді як Новоросію вважав “своєю”, поступово перетворюючи її у три звичайні російські губернії. Трьома російськими губерніями стала ще в першій половині ХІХ ст. і Лівобережна Україна, яка втратила і свою попередню назву “Малоросія” (останню було поступово поширено на всю підросійську Україну, як Лівобережну, так і Правобережну). “Ці адміністративні і термінологічні зміни означали досить багато, перш за все те, що саме і коли російський уряд міг вважати своїм, а що ще не міг”.

З територією тісно пов’язана і третя проблема, на яку звертає увагу автор: *концептуальна*. Дві основні концепції української політичної думки – народницька і державницька, впливаючи одна на одну, переміщувалися територіально, обираючи саме ту територію, на якій вони могли більш-

менш вільно розвиватися. Представники кожного нового покоління науковців, хоч і стояли на відмінних концептуальних засадах і належали до різних наукових напрямків, демонстрували, користуючись терміном К.Маннгейма, спільне “space-time location” (часово-просторове розташування)²⁵.

Викладаючи у цьому потрібному територіально-політично-концептуальному контексті своє бачення періодизації історії України XIX–XX ст., В.Потульницький приходить до висновку, що українська історична думка, побудована на основі ірраціонального романтичного світобачення, справилася із завданнями сепарації української історії від історії домінуючих націй, але зупинилась перед значно складнішими завданнями інтеграції своєї національної історії у світову. Проблема створення схеми і періодизації історії України в контексті світової історії не вирішена і досьогодні, – насамперед тому, що раціональної і атрактивної історії світу людство ще не створило. Очевидно, що гальмує створення такої схеми і відсутність розгорнутої історії України, написаної в “горизонтальному”, просторовому вимірі.

Величезний обсяг роботи, здійсненої багатьма поколіннями дослідників регіональної і локальної історії, потребує серйозного осмислення і наукового узагальнення. Адже сама внутрішня логіка саморозвитку історичного знання, “технологія” його виготовлення становить неабиякий інтерес. На це, зокрема, звертає увагу П.Тронько. Він вважає однаково важливими як дослідження витоків і особливостей регіональної історіографії, так і аналіз форм громадського краєзнавчого руху на різних етапах і в різних регіонах. “Адже започаткована В.Антоновичем і Д.Багалієм традиція вивчення історії України в розрізі окремих “земель” чи “областей” по суті ще ніким серйозно не досліджувалася. Не вивчалися у цілісному вигляді і інфраструктура історичного краєзнавства, наукова культура на різних історичних етапах”²⁶.

Дещо краще стоїть справа з теоретичним осмисленням регіональних вимірів історіографічного процесу, реконструкцією обличчя регіональної історіографії. Тут останнім часом намітилися нові підходи, засновані на виділенні в історіографічному процесі трьох системних рівнів, кожний з яких має свої “підсистеми”. На першому рівні – *когнітивна (дослідницька) система* історичної науки: теорія і методологія історичного пізнання, дослідницька проблематика, джерельна база, методика і техніка дослідження, спрямована на виокремлення специфічних (“земельних”, “порайонних”) підходів, аналіз детермінованості історіографічного процесу місцевими умовами. Другий рівень передбачає *аналіз інфраструктури* історичної науки – складання і функціонування регіональних наукових шкіл, створення наукових товариств, системи архіво- та книгосховищ, історичної періодики, видавничої бази, системи фінансування. Третій рівень – *соціокультурний* – включає в себе аналіз відносин між історичною наукою і суспільством і спрямований на виявлення інтересу до історії у місцевому соціокультурному середовищі, дослідження полеміки у суспільстві щодо спрямованості наукового пошуку, форм залучення населення до краєзнавчої роботи, “регіонального меценатства” тощо²⁷.

Введене на рубежі 70–80-х рр. ХХ ст. в науковий обіг поняття “*історіографічний процес*” концентрує увагу на структурі історіографічного аналізу, створенні “образу” історіографії, дослідженні внутрішньої логіки її розвитку. З позицій соціокогнітивного підходу до аналізу науки єдиний процес її інституалізації розглядається як вирішальний, що визначає спрямованість когнітивних, популяризаторських, комунікативних завдань і тому виступає як “системоутворюючий фактор сучасної науки”. Соціокультурний рівень у цій тріаді розглядається як широкий культурно-історичний фон, аура, в якій відбувається розвиток науки. В її осмисленні наукознавці дедалі більше виходять на теорію інтеріоризації, запозичену з психології.

Вияснення характеру і механізмів взаємодії трьох рівнів історіографічного процесу – когнітивного, системи інфраструктури та соціокультурної системи розглядається як головне завдання історіографічного аналізу²⁸.

Зазначені підходи загалом вписуються в новітні визначення когнітивного та соціального наукового простору, що їх пропонує Л.Рижко. *Когнітивний науковий простір* – це в своїй основі сам інтелектуальний науковий процес, кінцевим результатом якого є завершене і опубліковане наукове дослідження. *Соціальний науковий простір* – це передусім сфера забезпечення матеріальної бази наукових досліджень, а також підготовка наукових кадрів і здійснення наукових комунікацій (наукові видання, конференції, симпозіуми тощо). Зрозуміло, що поділ наукового простору на когнітивний і соціальний досить умовні, “вододіл між ними не субстанційний, а функціональний”²⁹. Хоча досить часто когнітивний і соціальний наукові простори бувають відчуженими і такими, що протистоять один одному. Саме така ситуація протистояння утворилася в системі соціогуманітарних наук в СРСР у сумнозвісні 30-і роки, коли інфраструктура науки і особливо система наукових комунікацій спрямовувалася по суті на нищення когнітивного наукового простору.

Розглядаючи науковий простір історіографії у синергетичних термінах, доцільно бачити у ньому насамперед певну інформаційну структуру, соціокультурну матрицю, яка репрезентує сумарний доробок “істориків-систематиків”. Наукова інформація виступає тут у вигляді “упорядкованого хаосу”, а наукове товариство – “кооперативу” вчених, що свідомо підпорядковують коло своїх наукових інтересів переходу цього хаосу у порядок і своєрідну самоорганізацію. Істотне просування вперед на цьому шляху здійснюється здебільшого шляхом біфуркацій – драматичного зіткнення різних інформаційних потоків, що мають вигляд криз і революцій в науці.

Якщо застосувати ці загальні міркування до української регіоналістики, то не можна не звернути увагу як на швидкість зростання наукової інформації про регіони, так і на міждисциплінарну взаємодію на цьому полі. Це ще не інформаційний вибух, але така еволюція наукового простору, яка дає підставу говорити про появу певних *аттракторів* – силових ліній, що концентрують зусилля науковців різних галузей знань в одному напрямі. Часові підходи в історичних науках органічно доповнюються просторовими, а це означає, що і діапазон історіографії має стати більш широким.

Регіональний зріз історичної науки дає дуже багато не тільки для прояснення специфічних особливостей її розвитку, але й для розуміння своєрідності культурної ідентичності, яка у своїй основі є регіональною. Специфічні особливості такого різновиду історичного знання, яким є регіоналістика, визначаються поміж іншим і тим рівнем регіональної самосвідомості, яка існує практично у кожному суспільстві, але не завжди належним чином усвідомлюється і осмислюється. Йдеться, насамперед, про специфічні особливості ментальності, які виникають під впливом особливих географічних, економічних, політичних умов і згодом перетворюються у стійку домінанту світосприймання і ціннісних орієнтацій. Регіональна історіографія – у широкому розумінні цього терміну – тісно пов'язана не лише з історичною географією, але і з соціальною психологією. Особливості останньої на регіональному рівні заслуговують на найуважливіше вивчення хоча б тому, що їх ігнорування здатне живити такі негативні явища, як регіональний сепаратизм.

“Регіоналізацію” сучасної історичної науки в Україні фахівці вважають однією з її суттєвих особливостей. Вона виявляється насамперед у розширенні “географії” історичних досліджень: Київ більше не відтягує на себе кращі сили і не тримає у своїх руках монополію у сфері методологічних та концептуальних проблем української історії³⁰. Іnten-

сивний процес створення різнопрофільних регіональних навчально-дослідницьких центрів уже дав вагомі результати: добре зарекомендували себе осередки історичної регіоналістики у Харкові, Львові, Дніпропетровську, Одесі тощо.

Ці, так би мовити, зовнішні прояви регіоналізації сполучаються з внутрішніми – підвищенням питомої ваги проблемної регіоналістики. Тому важливим методологічним завданням є максимально чітке окреслення поняття “регіональна історіографія”. Найчастіше його застосовують на означення суцільного масиву історичного наукового знання, здобутого у тому чи іншому регіоні, і таке наповнення цього поняття, очевидно, і має бути закріплене термінологічно. Обличчя регіональної історіографії визначають особливості проблематики історіографічних студій, специфіка формування джерельної бази, наукові школи і проблемні напрями, система підготовки фахівців, суспільний інтерес до минувшини, ступінь освоєння історико-культурної спадщини.

Що ж до терміну “*регіонально-історичні (історико-регіональні) дослідження*” то він, на наш погляд, ближчий до поняття “*проблемна історіографія регіонів*”. Регіонально-історичні дослідження можуть виконуватися де завгодно; вони прив’язані до даного регіону не територіально, а тематично. Найсуттєвіша ознака регіонально-історичного дослідження – висвітлення в ньому тих або інших проблем конкретного регіону, “горизонтальне” дослідження регіональної специфіки.

Досліднику історичного процесу доводиться враховувати той об’єктивний історичний контекст, в якому відбувалося нагромадження знань про дане суспільство. У кожному об’єкті свого дослідження він повинен бачити як мінімум два рівні: відображення реального історичного факту і рефлексію, що її цей факт викликав у певного історика. Тому історіографія за самою своєю суттю є найбільш критична і аналітична галузь історичної науки.

Історіограф повинен бачити кожний історичний факт у політичному і ідеологічному контексті двох епох: тієї, на тлі якої цей факт мав місце, і тієї, до якої належав дослідник, чия спадщина вивчається. При цьому для нього надзвичайно важливо не зійти з позицій наукової об'єктивності, не збитися на манівці упереджень і гіперболізацій.

В історико-регіональних дослідженнях, отже, методологічний та фактографічний аспекти тісно переплітаються з наукознавчим. Тільки на основі уважного вивчення регіональної специфіки історіографії під силу прояснити не лише загальну картину наукової активності у розробці тієї чи іншої проблеми (загальну кількість і результативність діяльності установ історичного профілю, наукових товариств, відповідної періодики, рівень наукових публікацій тощо), але й ступінь політичної чи якоїсь іншої заангажованості того або іншого дослідника. Реалізація критичної функції доповнюється виясненням “білих плям” і “туманностей”, передбачає розробку відповідних рекомендацій щодо дослідження маловивчених та перспективних напрямів та аспектів.

Історіограф оперує, головним чином, “вторинними” джерелами – для нього основним об'єктом дослідження є факти, препаровані у свідомості його попередника. Однак він має бути ґрунтовно обізнаним і з величезним масивом первинних джерел, документів доби, що її вивчав попередній дослідник. Такий підхід створює умови не лише для перевірки достовірності тих або інших відомостей у “вторинному” джерелі, але й для розуміння того “проблемного надзавдання”, яке ставив перед собою попередник. Адже у кожній історичній епохи – свої уявлення про актуальність і наукову новизну дослідження, свої дослідницькі методи.

Сучасні інформаційні можливості відкривають широкий простір для застосування методів *просопографії*, що дають змогу одержання “колективного портрету” істориків регіону на основі створення комп'ютерних баз

даних, а також підготовки різних біоісторіографічних та біобібліографічних видань. Дослідження регіональної історіографії “в особах” в Україні уявляється особливо важливим для відтворення повнокривної картини українського національного відродження, роль у якому істориків неможливо переоцінити.

* * *

За слушним зауваженням відомого французького фізика Луї де Бройля, “кожна нова відкрита земля дає змогу передбачити існування ще невідомих нам неозорих континентів”³¹. Точно так само історіографічне дослідження кожної нової “землі” відкриває простір для нових, ще масштабніших праць, для нових висновків і узагальнень.

Грунтовне історіографічне осмислення доробку регіонознавства ще попереду. Воно відбуватиметься в міру того, як дослідження регіонів в історичній ретроспективі стане окремою сферою наукового пізнання на стику природничих, гуманітарних та соціальних наук. Історіографія регіонознавства має органічно включати в себе здобутки історичної та соціальної географії, містознавства, культурології тощо. Природно, що і дослідницькі методи, які вона застосовуватиме, неминуче будуть міждисциплінарними.

Як ретроспективне вивчення українських регіонів, так і його історіографічне узагальнення має велике майбутнє. Політиці незалежної держави чимало може дати осмислення діалектики загального і особливого в економічному, політичному, культурному розвитку регіонів, аналіз того, як виникли в його ході ті чи інші диспропорції, етнокультурні, демографічні проблеми, особливості побуту, обрядовості тощо. Тільки на такій основі можливе економічне, соціальне, етнопонаціональне і демографічне прогнозування.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Чи здатне історіографічне дослідження регіонів стати стимулом саморозвитку творчого потенціалу нації? Історія України дала на це запитання ствердну відповідь. Створене зусиллями кількох поколінь науковців бачення історії розчленованого українського етносу як самодостатнього і єдиного в своїй основі процесу справило величезний вплив на розвиток національної самосвідомості. Ідеї істориків живили два потоки національного відродження, один з яких протікав на теренах Російської імперії, а другий – в Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщині). Ідеї федералізації обох імперій, що їх пропонувала політична думка в останній чверті XIX ст. і пізніше, значною мірою спиралися на доробок історичної регіоналістики.

Саме поняття “національне відродження” є витвором історіографії; стосовно України його обґрунтували М.Грушевський, Д.Дорошенко, Д.Багалій, І.Крип’якевич. Два потоки національного відродження, розмежовані в просторі, розділені кордоном, були, однак, майже синхронними в часі. Впродовж “українського XIX століття” яке, за І.Лисяком-Рудницьким, тривало на 30–35 років довше за календарне, в свідомості населення на українській етнічній території стався помітний зсув: приречена, здавалося, на денационалізацію аморфна етнографічна маса знайшла в собі силу відродити свій національний потенціал. Із скромних народницьких дослідів і початків вивчення України народився, за словами М.Грушевського, справжній національний рух з своєю національною програмою, з партіями, готовими втілювати цю програму в життя.

Проведене дослідження дає змогу бодай схематично простежити загальну логіку нагромадження знань про регіони України, починаючи з кінця XVIII ст. аж до наших днів,

проаналізувати об'єктно-предметну сферу і соціальні функції історичного регіонаознавства як підсистеми національної історичної науки. Те, що зазначене поняття фактично не присутнє у методологічному арсеналі національної історіографії, навряд чи йде їй на користь. Тим більше, що проведена кількома поколіннями вчених велика робота у напрямі дослідження регіональної специфіки потребує ґрунтовного, неупередженого вивчення з урахуванням останніх надбань вітчизняної і світової науки.

На підставі викладеного вище можна визначити кілька етапів становлення системи історичного регіонаознавства в Україні. На *першому* етапі, який хронологічно охоплює межі від кінця XVIII до 60-х рр. XIX ст., закладався фундамент історичного краєзнавства та регіоналістики, переважно на емпіричному рівні. Історичне краєзнавство існувало здебільшого у вигляді статистико-географічних описів окремих губерній, "країв", "просторів", а істотним доповненням до них слугували етнографічно-фольклорні розвідки із значними елементами історичних знань. У цей період складаються харківська, одеська, київська наукові школи, створюються такі регіональні історичні товариства, як Товариство наук при Харківському університеті, Одеське товариство історії і старожитностей, Комісія для опису губерній Київського учбового округу тощо. Ці інституції відіграли чималу роль у збиранні і первісному осмисленні фактичного матеріалу, виробленні відповідних методик обстежень певних регіонів, обґрунтуванні критеріїв районування. Проте "росієцентристський" підхід до визначення загальної схеми української історії виразно домінував, і лише деякі вчені, такі як М. Максимович, І. Срезневський фокусували увагу на особливостях світосприймання та ціннісних орієнтацій українців.

Другий етап у розвитку регіонально-історичних досліджень в Україні припадає на 70–90-ті роки XIX ст. Це – час утвердження в українській історіографії наукових підвалин регіонаознавства. Від "земельної школи" В. Антоновича

та “обласництва” Д.Багалія бере свій початок формування концептуальних основ української регіоналістики. На матеріалах Лівобережжя, Правобережної, Південної і Слобідської України цю “обласну методу” розвивали у своїх працях О.Лазаревський, Д.Яворницький, О.Єфименко і багато інших дослідників. Чималу роль у пропаганді саме такого підходу до вивчення історії України відіграв журнал “Киевская старина”.

“Обласництво” відкривало нові можливості для синтезу історичного, географічного, статистико-економічного знання. Звичним стає використання в історичних працях топографічних, картографічних, топонімічних матеріалів. Вплив на українську історіографію позитивістської методології історії виявлявся у намаганні якомога ширше застосувати нові методи дослідження – статистичний, порівняльно-історичний тощо, у специфічному інтересі до економічної і соціальної історії. Поглиблення фахової спеціалізації істориків та кооперація зусиль сприяли оформленню нових наукових напрямів (історико-географічного, історико-правничого, історико-етнографічного, соціолінгвістичного тощо).

Завдяки утворенню таких наукових центрів, як Південно-Західний відділ Російського географічного товариства та Наукове товариство імені Шевченка у Львові робилися перші спроби об’єднати зусилля істориків Наддніпрянської і Західної України. Проте навіть найменші пошуки “українського обличчя” регіональної історіографії наразилися на цілковите неприйняття з боку офіційних установ Російської імперії, які незмінно вбачали в регіонально-історичних дослідженнях прояв сепаратизму і “мазепинства”. Закриття за спеціальним розпорядженням царя Південно-Західного відділу РГТ супроводилося не тільки заборонаю користування українською мовою в наукових дослідженнях, але й намаганнями теоретично обґрунтувати єдність “трьох гілок російського народу”, заперечити існування українського народу та його мови.

Третій період у розвитку регіональної історіографії

України припадає на початок ХХ століття і пов'язаний із оформленням його концептуальних засад на основі схеми, сформульованої М.Грушевським у 1904 р. В рамках двох заснованих М.Грушевським історичних шкіл – львівської і київської – дослідження окремих регіонів України вже ґрунтувалося на ідеї безперервності історичного процесу на її території і виразно протистояло росієцентристським схемам. До цього періоду відноситься поява поруч з народницьким ще й другого, державницького напрямку в українській історіографії. Після революції 1905–1907 рр., яка створила умови для скасування драконівських законів щодо української культури й мови, значно розширилося “інформаційне поле” історичної науки, насамперед завдяки таким періодичним виданням як “Украинская жизнь”, “Літературно-науковий вісник”, “Україна”, “Записки Українського наукового товариства у Києві” тощо. На стані історико-регіональних досліджень виразно позначаються успіхи етнології, історичної географії, статистики.

Заснування у листопаді 1918 р. Української Академії Наук стало рубежем, за яким “горизонтальне” дослідження історії України набуло систематичного, скоординованого характеру. Постійна комісія для складання історико-географічного словника української землі була однією з перших, створених при Історико-філологічному відділі УАН. Їй було передано матеріали, які збиралися ще під керівництвом В.Антоновича¹. Академіками стали Д.Багалій, М.Петров, М.Сумцов та інші спеціалісти у галузі регіональної історії.

Зрозуміло, що науково-видавничі можливості в умовах громадянської війни були надто невеликі. Втім, політичні катаклізми, спричинені революцією, підняли інтерес до проблем районізації і районознавства, що виявилось у створеному М.Грушевським наприкінці 1917 р. проєкті нового адміністративного поділу України, а також у виразному “україноцентристському” спрямуванні праць Д.Багалія і М.Сумцова, присвячених Слобожанщині. На дослідження

Д.Багалія та інших істориків-регіоналістів спиралися українські дипломати, визначаючи кордони України.

Четвертий період у розвитку регіональної історіографії України можна умовно датувати 20-ми роками ХХ ст. Повернення М.Грушевського в Україну збіглося в часі з проектами нової “районізації”, що їх виношувала радянська влада. Тому ідея порайонного вивчення України, яку активно обстоював М.Грушевський, знайшла багатьох прихильників і почала втілюватися в життя. Асоціація історичного районознавства, роль якої в українській історіографії ще належить дослідити, зуміла згуртувати навколо себе широке коло ентузіастів і започаткувала роботу, яка на той час не мала аналогів. Йшлося про дослідження в “горизонтальному”, територіальному розрізі всієї етнічної території України з особливим акцентом на історію західного регіону. Проте лише дуже невелику частину із запланованого вдалося здійснити. 1929 рік справедливо розглядається в історичній літературі як переломний, такий, що започаткував перехід до директивної історіографії. Трагедія полягала не тільки у репресіях, у знищенні цілих наукових шкіл – спровокований був розкол у середовищі самих науковців; доробок одних очорнювався і знищувався руками інших².

Щодо регіоналістики, то оскільки ідейним натхненником її вважався М.Грушевський, вона була зруйнована “під корінь” разом з усіма очолюваними ним історичними інституціями. Одночасно нищилися й інші регіональні наукові школи – одеська М.Слабченка, харківська Д.Багалія, дніпропетровський осередок Д.Яворницького. Вчинений погром перервав розвиток регіоналістики як мінімум на чверть століття. Хоч окремі вчені на свій страх і ризик досліджували регіональні проблеми історії України, аж до 60-х рр. не існувало ні відповідних організаційних структур, ні наукової координації роботи у цій галузі.

Наступний, *п'ятий* період розвитку українського районознавства почався в середині 60-х рр. і був пов'язаний

з роботою над 26-томною “Історією міст і сіл Української РСР”. За традицією, що склалася, вихід у світ цієї праці розглядається як здобуток історичного краєзнавства, хоч варто подивитися на неї ширше, з точки зору вкладу, зробленого авторським колективом у розвиток історичної думки загалом і регіоназнавства і локальної історії, зокрема. Об’єднання зусиль 100-тисячного колективу, в якому були представлені як фахівці з професорськими дипломами, так і сільські вчителі, само по собі було завданням величезної складності. Але не простіше було виробити і витримати в усіх томах єдину схему відбору, пошуку і розташування матеріалу, єдині критерії оцінок. Свою “біографію” у цьому виданні дістали не лише міста і села, але й крупніші територіальні одиниці – області, райони. Широке громадське обговорення томів і в процесі роботи, і після завершення видання дало змогу виявити малодосліджені сюжети, стимулювало науковий пошук у галузі містознавства і пам’яткознавства. З виходом у світ унікальної, величезної за обсягом праці Україна засвідчила високий фаховий рівень своєї регіоналістики і встановила своєрідний рекорд: жодна з тодішніх радянських республік видати щось подібне не змогла.

Не варто, зрозуміло, ідеалізувати доробок авторського колективу “Історії міст і сіл”, як і інших дослідників 60–80-х років. Канони радянської системи диктували “полегшені” підходи до висвітлення історичного процесу; все, що не вкладалося в рамки схеми, просто опускалося. Натомість томи наводнялися найдрібнішими деталями діяльності місцевих партійних і комсомольських організацій. Штампи і заідеологізованість робили нариси про різні регіони, різні міста дивовижно схожими.

Нині, коли із здобуттям Україною незалежності почався новий, *шостий* період у розвитку історичної регіоналістики, значно легше оцінити і здобутки, і вади попереднього періоду. Очевидно, що вершинне досягнення українських регіоналістів – “Історія міст і сіл” – у тій його частині, яка стосується

радянської доби, явно застаріло. Кон'юнктурні, привнесені політикою акценти перешкоджають розумінню складності і неоднозначності подій ХХ століття, і владні структури України вже відреагували на пропозиції громадськості про видання багатотомної енциклопедії "Історії міст і сіл". А поки що зусилля тисяч фахівців і їх добровільних помічників концентруються навколо підготовки інших багатотомних видань – "Звід пам'яток історії і культури", "Реабілітовані історією", видання популярних нарисів про окремі регіони, міста, історико-культурні заповідники. Науковий фундамент для цієї роботи забезпечують відділи регіональних проблем історії України та історичного краєзнавства Інституту історії України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, університетські наукові центри тощо. Видається журнал "Краєзнавство", регіональна проблематика широко представлена на сторінках "Українського історичного журналу", "Київської старовини", "Пам'яті століть", "Пам'яток України" та інших періодичних видань.

Історична регіоналістика в Україні сьогодні уже переконливо довела своє право на існування; хоч внаслідок недостатньої унормованості термінологічного арсеналу історичної науки ще не зайняла у ньому належну їй по праву власну нішу. Поки що вона належним чином не вписується органічно і в ту систему регіональної науки, яка на українських теренах створюється зусиллями географів та економістів. Регіонологія як система наукового пізнання процесів районоутворення і функціонування регіонів сьогодні розвивається переважно в рамках соціально-економічної (суспільної) географії. Доробок істориків остання використовує переважно в ілюстративних цілях.

Простежуючи вплив історичної думки на становлення й розвиток масової національної самосвідомості, В.Сарбей звертав увагу на те, що питання антропогеографії як незаслужено забутої в радянські часи галузі знання повинні зайняти почесне місце у сучасних інтерпретаціях української

історії. Життя народу, доводив він, потрібно аналізувати у природному середовищі, досліджувати роль географічного фактора впродовж віків, екологічні проблеми, що виникали перед нашими пращурами, народні звичаї і т.п. У свій час народознавство незмірно збагатило історичну науку. Згодом політизована і ідеологізована історіографія зверталася до здобутків народознавства значно меншою мірою. Недосить, зрозуміло, просто повернутися до того, що не зробили, та й не могли на тому рівні історичних знань зробити наші попередники. “Нині створення узагальнюючої праці з історії українського народу вимагає органічного синтезу, інтеграції історії й етнографії (разом з рядом інших споріднених наукових галузей суспільствознавства й природознавства) в історичне народознавство (або народознавчу історію)”²³. Науковий фундамент для такої “народознавчої історії” вибудовує саме історичне регіонаознавство, яке має найкращі можливості для реалізації антропогеографічних підходів у дослідженні локальної історії.

Потреба в значно тіснішій кооперації різних галузей наукового знання диктується і зростаючою з кожним роком складністю проблем територіального управління. До цього ж спонукає загальносвітова тенденція до поглибленого вивчення регіональних культур та їх взаємовпливів, ментальностей, історії повсякденності, впливу на життя регіональних спільнот природно-географічних, соціологічних, геополітичних, історико-культурних чинників. Складна взаємодія глобального і локального вимагає використання різних дослідницьких методів і порівняльно-історичних підходів. На новій науково-технологічній основі і на рівні сучасних міжнародних комунікацій відроджується інтерес до кращих традицій країнознавства, краєзнавства, пам’яткознавства.

Об’єднання в рамках регіональної науки істориків, економістів, географів не становитиме значних труднощів – адже їх напрацювання мають спільну первинну наукову базу

– матеріали академічних анкет і академічних експедицій XVIII ст., здобутки державознавства і статистики XIX ст., праці Російського географічного товариства і його регіональних відділів, губернських статистичних комітетів і вчених архівних комісій, напрацювання “батьківщинознавства”. Краєзнавство, історична географія, етнографія, історична демографія, історична екологія виростили з єдиного кореня; кожна з цих наукових дисциплін своїми методами досліджує і інтерпретує взаємозв’язок природи й суспільства на рівні територій. Міждисциплінарність тут запрограмована генетично і піде на користь як кожній галузі знання, так і регіоналістиці як їх симбіозу.

Історичне районознавство може і повинне стати, отже, не тільки частиною країнознавства, але й галуззю регіональної науки. Остання збагатиться на цій основі знанням історичних закономірностей розвитку людських спільнот у відносно замкнутих ареалах, у різних державних організаціях, в умовах гострих міжетнічних і міжконфесійних зіткнень. Це дасть їй змогу наблизитися до розуміння регіональної самобутності, закоріненої в ґрунт і спосіб життя, збагнути логіку регіональної історії і ритми регіональної культури. На цій основі значно легше буде досліджувати і регіональну складову політичного процесу, і регіональні проблеми в економіці, і регіональну ідентичність.

Розвиваючись на стику багатьох соціогуманітарних і природничих наук, регіоналістика активно використовуватиме притаманні їм інформаційні системи, дослідницькі методи, способи узагальнення. Її майбутнє великою мірою залежатиме від того, наскільки і як швидко їй вдасться виробити власну теоретико-методологічну систему і свою “метамову”, прийнятну для фахівців різних галузей знання. Теоретизація регіоналістики – вироблення і вдосконалення її понятійно-термінологічного апарату, універсалізація дослідницьких методів і хронологічних підходів – сприятиме значному підвищенню її ролі у прогнозованому моделюванні і

плануванні регіонального розвитку. Лише на такій основі можливе створення загальної концептуальної теорії територіальної організації життя населення України, розробка теоретичних і організаційних принципів функціонування її геоінформаційної мережі.

Фахівці з соціально-економічної географії порушують питання про доцільність перегляду системи співвідношення загальнодержавних та регіональних інтересів. Пріоритетність загальнонаціональних ставиться під сумнів; піраміду інтересів пропонується “поставити з вершини на її основу: визначальними мають бути локальні та регіональні інтереси (населеного пункту, адміністративного району, області)”⁴. Теза, зрозуміло, не безспірна, але сам факт такої постановки питання свідчить про те, що радянський принцип “регіон для держави” відходить у минуле. Перетворення регіону у самодостатню і самовідтворювану цілісність дасть державі незрівнянно більше, ніж практика нівелювання й нехтування регіональних інтересів. Але неперехідною має бути певна межа, яка допомагає уникнути “повної автономії регіонів”. Остання здатна стати чинником небезпечної дезінтеграції, подрібнення країни на “регіональні шматки”⁵.

Історичний досвід тим і цінний, що допомагає визначити оптимальний баланс загальнодержавних і регіональних інтересів. Об’єктивне уявлення про потенціал того чи іншого регіону, його людські та інші ресурси можна скласти лише на основі заглиблення у пласти історії. Різні стартові можливості районів у соціотрансформаційних процесах – це у вирішальній мірі та спадщина минулого, яка вимагає обов’язкового коригування. Але вирівнювання не можна здійснювати навмання, без розуміння всіх витоків і джерел нерівності. За справедливим зауваженням Ю.Саушкіна, “історичні аналогії – сильне знаряддя прогнозування, яке повинне застосовуватися з великою обережністю, далеко не у всіх випадках, з рядом істотних поправок”⁶.

Регіональна наука виявляє закономірності розвитку

територій і вже тому здатна пропонувати систему впорядкованої і структурованої інформації про регіони і їхні потреби. Визначаючи константи соціально-економічного розвитку і їх вплив на траєкторії регіонального росту, вона оперує величезним масивом інформації про взаємодію природних та суспільних явищ, економічних, соціальних, етнічних, культурологічних проблем. Впродовж останнього півстоліття Україна інтегрувала в себе не тільки відчужені раніше від неї частини українського етносу, але й кримськотатарський етнічний масив, що належить до іншого цивілізаційного типу. Домінування в Криму, де українці не становлять більшості, росієцентристських настроїв перетворює південний регіон у джерело нестабільності. Тільки розуміння історичних витоків проблеми здатне підказати шляхи її розв'язання.

Зрозуміло, що вихід за рамки суто історичного осмислення регіональної специфіки піде на користь і історичній науці. Оволодіння хорологічними підходами дасть їй нові інструменти дослідження взаємодії простору і часу на різних стадіях суспільного розвитку. Поняття топохрону, введене в обіг Санкт-Петербурзькими регіонознавцями, являє собою матеріалізацію історичного часу в культурному просторі і дає змогу пояснити подиву гідну стійкість територіальних меж історико-культурних зон. Зміна епох, етносів, формацій виявляється часто не владною над стабільністю топохронів. В Україні межі історико-культурних зон, виявлені засобами різних наук, добре простежуються впродовж тисячоліть. Збігаються з ними і діалектні кордони. Проте найкращі можливості для міждисциплінарного вивчення цих явищ (з історико-культурологічним ракурсом як основним) створює лише регіоналістика.

Регіонознавство здатне запропонувати історичній науці і додатковий – територіально-просторовий – вимір історії культури. Питання про структуру культурного простору регіонів (з виділенням його науково-освітнього, художнього, морально-етичного блоків) – прерогатива культурології, але

широкий міждисциплінарний ракурс його дослідження відкриває нові можливості системного підходу до пояснення співвідношення локального і регіонального, української і “малоросійської” ідентичності, патріотизму й націоналізму тощо. Міждисциплінарний підхід у дослідженні культурного потенціалу може виявитися корисним і для регіоналістики – насамперед для подолання спрощеного і вульгаризованого погляду на регіональний потенціал як майже виключно економічний ресурс. Зведення ресурсної компоненти регіону до виробничої інфраструктури призводило до ігнорування й нівелювання його інтелектуального й інноваційного ресурсу, внаслідок чого багато втратила і сама регіональна наука.

Поставивши у 1991 р. питання “Що таке історія України?” О.Пріцак шукав відповідь на нього в аналізі не стільки “української етнічної маси”, скільки часової динаміки спільнот минулого. Територія (територіалізований час), доводив він, займає спеціальне місце в структурі науки історії. Але критерій території відразу ж породжує запитання: про яку саме територію має йти мова? Адже одна річ – територія Київської Русі, чи, приміром, Гетьманської держави XVII–XVIII ст. і зовсім інша – територія сучасної України.

Чітке окреслення територіальних меж регіонів в історичній ретроспективі – справа непроста. Очевидно, що просторові рамки в конкретних історичних дослідженнях мають чітко узгоджуватися з часом: дослідник історії Київщини XVIII–XIX ст. повинен завжди мати на увазі, що утворена у 1708 р. Київська губернія була, за винятком Києва, лівобережною, а відновлена у 1797 р. – розташовувалась на Правобережжі. Регіон дослідження тут, отже, чітко регламентується часовими рамками. Зате, коли йдеться про суцільний, “вертикальний” зріз історії України у великому часовому діапазоні, єдино вірним критерієм визначення територіальних меж дослідження є сьгоднішній державний кордон. За такого підходу історія України – це і історія тюрко-монгольської половецької держави, і історія Кримського Ханату. Очевидно,

що коли у такому ж великому часовому діапазоні досліджуватиметься історія певного регіону, дослідникам також доведеться орієнтуватися на його сучасні межі.

Парадигма регіоналістики, отже, виявляється цілком співзвучною сучасній тенденції до глобального осмислення всіх, у тому числі й локальних, проблем. Новий рівень міждисциплінарного синтезу вибудовується на фоні кардинальної зміни загальних концептуальних схем, в контексті масштабних соціотрансформаційних процесів, які формують новий погляд на регіон і регіоналізм. Структура наукового знання про специфічність регіонального розвитку відбиває принципово нові гносеологічні підходи до культууроутворюючих факторів у житті соціумів, при цьому культура і ґрунтовані на ній форми самосвідомості розглядаються як основний інтегруючий фактор. На зміну етнологічній парадигмі, яка у свій час стала базою для розв'язання багатьох принципових для гуманітарного знання проблем, але значною мірою вичерпала свій креативний потенціал, дедалі більше приходить соціологічна, яка дістає втілення в концепціях політичних націй і громадянського суспільства. Вона успішно доповнюється комунікативно-культурною та семіотичною парадигмами, які орієнтують на уважне дослідження інформаційних та ментальних процесів, регіональної свідомості, локальних рівнів спілкування.

Розв'язуючи проблему інституалізації наукового простору історичної регіоналістики, слід насамперед мати на увазі, що сама ця інституалізація є структурним явищем і вимагає до себе відповідного підходу. Одна річ – інституалізація *структури* наукової діяльності, тобто об'єднання в рамках старих чи новостворених структур фахівців різних галузей знань, наукова координація різних напрямків регіонознавства. Інша – інституалізація *інфраструктури* наукової діяльності, тобто створення ефективних систем забезпечення наукових колективів відповідними технічними засобами та інформацією. Оскільки друге завдання більше пов'язане з пошуком

джерел фінансування, воно розв'язується повільніше. Тим часом збереження диспропорцій між структурою наукової діяльності та її інфраструктурою здатне звести нанівещь переваги міждисциплінарності.

Однією з складових проблем, з якими неминуче зіткнеться історична регіоналістика, коли справа дійде до всебічного осмислення її доробку, є проблема взаємодії на цьому полі різних наукових шкіл – російських, польських, українських. Концептуальні підходи сучасних регіоналістів значною мірою залежать від історіографічної традиції, якій вони віддають перевагу. Різні підходи особливо помітні в оцінках ролі російського чинника в українській історії, українського менталітету. Розв'язання цієї складної проблеми мислиться на шляхах неупередженого осмислення географічних і політичних факторів, взаємодії різних культурних і наукових впливів.

Питання про необхідність державної програми створення систематичної (синтетичної) узагальнюючої багатотомної праці з історіографії історії України й української історіографії було порушене М.Ковальським ще у 1995 р.⁷ Саме такий шлях уявляється оптимальним для аналізу і осмислення здобутків і прорахунків регіональної історіографії. Внаслідок надзвичайно високої трудомісткості такої роботи навряд чи вона з'явиться у найближчі роки, але мати на увазі цей орієнтир безумовно варто.

Не менш трудомісткою, але ще більш потрібною уявляється справа створення багатотомної історії України у її “горизонтальному вимірі” – як суми історій окремих регіонів. Лише на цьому шляху вдасться уважно простежити процес формування і розвитку тих регіональних особливостей, які зумовлюють виняткову багатоманітність історико-культурних традицій. Водночас у такий спосіб можливо проаналізувати й потенційно деструктивні явища, пов'язані із викривленим тлумаченням регіоналізму.

Взагалі регіональний вимір має бути присутнім в усіх різновидах історичних та історіографічних праць – синтетич-

них та аналітичних, тематико-проблемних, персонологічних, наукознавчих та інших. Пріоритетні напрями регіональних наукових інтересів мають розглядатися з врахуванням як внутрішньодисциплінарних потреб, так і особливо динаміки геополітичних, ідеологічних та інших факторів. Плідним полем наукового пошуку може стати порівняльний аналіз підходів істориків різних регіонів до дослідження окремих історичних сюжетів, спадковості напрямів і наукових шкіл, так само як і регіональних особливостей історіографічних стилів.

Особливе значення для регіоналістики має уважний аналіз її потенційної джерельної історіографічної бази – неопублікованих рукописів, власних архівів істориків, архівів періодичних видань тощо. Саме на цьому шляху можна чекати істотного прирощення наукових знань. Держава має подбати про те, щоб зробити доступними для наукової молоді тривалі наукові відрядження для роботи в зарубіжних архівах, насамперед тих країн, до складу яких входили у різні часи українські землі.

Здатність української регіоналістики здолати упередженість старих підходів і зайняти належне їй місце в арсеналі соціогуманітарного знання вирішальною мірою залежатиме від освоєння нею сучасних дослідницьких методів і засобів накопичення і використання інформації. Без електронних носіїв інформації, банків даних, скоординованих дослідницьких програм ніякий поступ у цій сфері неможливий.

Не меншою мірою майбутнє українського регіоналістичного знання залежить від того, наскільки вдасться у новому тисячолітті зберегти і примножити масовість краєзнавчого руху. Створення праць масштабу “Історії міст і сіл” чи “Зводу пам’яток” вимагає концентрації зусиль десятків тисяч людей, небайдужих до своєї історії, закоханих у неї. Не розгубити цей величезний потенціал, постійно, крок за кроком примножувати його – значить забезпечити українській регіоналістиці надійне, прогнозоване майбутнє.

ПРИМІТКИ

До вступу

- ¹ Див.: *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2001; її ж: Історична регіоналістика в Україні // *Український історичний журнал.* – 2001.– № 6.– С. 3-21; 2002.– № 2. – С. 3-26.
- ² *Литвин В.* Проблема “центр-регіон” в Україні // *Урядовий кур’єр.* – 2002. – 12 березня.
- ³ *Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины.* – М., 1988. – С. 260.
- ⁴ *Черленяк І., Кляп М.* Регіоналізація як системний чинник реформування суспільно-управлінської системи // *Регіональні студії. Науковий збірник.* – Вип. 1. – Ужгород, 2001. – С. 32-33.
- ⁵ *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920). – К., 2001. – С. 4.
- ⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації в українській історії // *Історичні есе.* – У 2-х т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 43.
- ⁷ *Резніт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // *Український історичний журнал.* – 1999. – № 3. – С. 19-20.

До I-го розділу

- ¹ *Answers to questions of the journal “Zvezda” // Zvezda.* – 2001. – № 1. – С. 236.
- ² *Покровский Н.Е.* Глобализация и конфликт // *Вестник Московского университета.* – Серия 18. Социология и политология. – 1999. – № 2. – С. 26, 31.
- ³ *Ионов Н.Н.* Историческая глобалистика: предмет и метод // *Общественные науки и современность.* – 2001.– №4. – С. 129-130.
- ⁴ *Rosenau J.* Frangible Challenges to National Security // *Heyns T. (ed.). Understanding US Strategy: A Reader.* – Washington, 1983.
- ⁵ Докладніше див.: *Левашов А.В.* Глобализация мира: миф или реальность? // *Вестник Московского университета.* – Серия 18.

- Социология и политология. – 2001. – № 1. – С. 23-25; *Уткин А.И.* Глобализация: процесс и осмысление. – М., 2001. – С. 66.
- 6 *Кизима В.* Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання // Вісник НАН України. – 2001. – № 5. – С. 18-21.
- 7 *Пащенко В.М.* Землезнання. – Кн.1. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000. – С. 300.
- 8 *Попович М.* Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 4.
- 9 *Леме Ж.* Основы биогеографии. – М., 1976. – С. 291-292.
- 10 Див. докладніше: *Исаченко А.Г.* Развитие географических идей. – М., 1971. – С. 283-284; *Пістун М.Д.* Основы теорії суспільної географії. – К., 1996. – С. 187-188.
- 11 *Американская география.* Современное состояние и перспективы. Пер. с англ.– М., 1957. – С. 47.
- 12 *Замятин Д.Н.* Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 129.
- 13 *Анучин В.А.* Географический фактор в развитии общества. – М., 1982. – С. 16-19.
- 14 *Возгрин В.* Сицилія і Крим - два осередки Передвідродження // Всесвіт. – 1998. – № 7. – С. 167-177.
- 15 *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 3-11.
- 16 *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – 2-е видання. – К., 2000. – С. 11-12.
- 17 *Изард У.* Методы регионального анализа: введение в науку о регионах. – М., 1966. – С. 656. Втім, дебати навколо змісту поняття “регіон” Айзард вважав безпредметними. Як дефініція, регіон зникає, як тільки ми заглиблюємося у сферу суто просторового теоретизування, наголошував він. Регіон повертається в ролі концепції, потрібної для обґрунтування наших доктрин. “Ієрархію регіонів визначає тільки наукова проблема... Регіон детермінований тим питанням, дослідженням якого ми займаємося”. Див. *Макарычев А.С.* Регионализм и региональная культурная идентичность // <http://www.crimea.edu/Education/notes.html>.
- 18 *Саушкин Ю.Г.* История и методология географической науки. – М., 1976. – С. 264, 291.
- 19 *Поросенков Ю.В., Поросенкова Н.И.* История и методология географии. – Воронеж, 1991. – С.158-159.
- 20 Цит. за: *Курас І.Ф.* Регіоналізм: історичний досвід, сучасні

- вимоги // Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999. – С. 286-287.
- 21 *Isserman E.* Lost in Space? On the History, Status and Future of Regional Science // *The Review of Regional Science.* – Vol. 23. – № 1. Summer, 1993. – P. 5-6, 26-29.
- 22 Див.: *Супоницкая И.М.* Юг как феномен цивилизации США // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001. – С. 115.
- 23 *Макарычев А.* Влияние зарубежных концепций на развитие российского регионализма: возможности и пределы заимствования // [http://www.prof.msu.ru / book / round 3 htm](http://www.prof.msu.ru/book/round3.htm).
- 24 Див.: Федерализм. Энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 199; *Каганский В.Л.* Реальности регионализации: основные аспекты процесса // Куда идет Россия? Альтернативы общественного развития. – Вып. 1. – М., 1994. – С. 171-175.
- 25 Регионализация в развитии России: географические процессы и проблемы // <http://www.edurss.ru/cgibin/db>.
- 26 Див.: *Замятин Д.Н., Замятина Н.Ю.* Пространство российского федерализма // Полис. – 2000. – № 5. – С. 104-106.
- 27 Федерализм. Энциклопедический словарь. – С. 88.
- 28 *Ильин М.В.* Десять лет академической политологии – новые масштабы научного знания // Полис. – 1999. – № 6. – С. 137, 141.
- 29 *Рязанцев И.П.* Современное регионоведение в дискурсе экономической социологии: опыт постановки проблемы // Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 1999. – № 2. – С. 44.
- 30 *Бадковский Д.В.* Актуальные вопросы преподавания политической регионалистики на отделении политологии философского факультета Московского университета // Вестник Московского университета. – Сер. 12. Политические науки. – 2001. – № 5. – С. 94-97.
- 31 Регионы и регионализм в странах Запада и России. – М., 2001.
- 32 Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. Под ред. А.С.Герда, Г.С.Лебедева. – СПб., 1999; <http://www.peterclub.spb.ru/Lebedev bl.html>.
- 33 Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. Материалы международного семинара 19-20 июня 2000 года. – Санкт-Петербург, 2000.
- 34 <http://ifhs.irk.ru/ru/rigenko1.html>.

- ³⁵ Кузьмин А.С., Мелвин Н.Дж., Нечаев В.Д. Региональные политические режимы в постсоветской России: опыт типологизации // Полис. – 2002. – № 3. – С. 142.
- ³⁶ Див.: Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. – К., 1995; Регіональна політика в Україні: наукові основи, методи, механізми. Зб. наукових праць за матеріалами науково-практичної конференції (21-23 травня 1998 р.) - У 3-х чч. – Львів, 1998.
- ³⁷ Литвин В. На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – № 9. – С. 14.
- ³⁸ Див.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія. – К., 1998. – С. 333.
- ³⁹ Історія світової культури. Культурні регіони. – Вид. 3-є. – К., 2000. – С. 4.
- ⁴⁰ Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 29-30.
- ⁴¹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 76.
- ⁴² Мітряєва С.І. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель). – Ужгород, 2001. – С. 25.
- ⁴³ Основаиия регионалистики. – С. 33.
- ⁴⁴ Докладніше див.: *Замятина Н.Ю.* Зона освоения (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах // *Общественные науки и современность.* – 1998. – № 5. – С. 75-81.
- ⁴⁵ *Смолий В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 5. – С. 63-67.
- ⁴⁶ *Босчко В.Ф., Чабан А.Ю.* Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // *Там само.* – 1999. – № 2. – С. 61.
- ⁴⁷ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империализма (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – В 2-х т. – Т. 1. – СПб., 1999. – С. 52.
- ⁴⁸ *Колесник І.* Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч. II. XX століття. – Одеса-Київ-Львів,

-
1999. – С. 28-29.
- 49 Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. К., 1928. – С. V-VI.
- 50 Див.: *Кревецький І.* Регіоналізм. Що досі зробили галицькі українці на сім полі // *Нова зоря.* – 1928. – Ч. 8; його ж: *Льокальна історія* // *Там само.* – Ч. 12.
- 51 *Грушевський М.* Степ і море в історії України // *Український історик.* – 1991-1992. – № 3-4; 1-4. – С. 54-55.
- 52 *Бахрушин С.В.* Задачи исторического изучения края // *Краеведение.* – 1928. – №3. – С. 129-140.
- 53 Див.: *Ягельский А.* География населения. – М., 1980. – С. 10.
- 54 *Жупанський Я., Круль В.* Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // *Краєзнавство.* – 1994. – № 1-2. – С. 3-4.
- 55 *Шульга Н.* Социальный ареал жизни личности // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2002. – № 2. – С. 21-22.
- 56 *Топчиев А.Г.* Геоэкология. Географические основы природопользования. – Одесса, 1996.
- 57 *Сминтина О.В.* Економічні основи відтворення регіональної історії // *Історія України.* Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 167-171.
- 58 *Бойченко В.І.* Філософія історії: Підручник. – К., 2000. – С. 330.
- 59 *Кизима В.* Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання. – С. 13-25.
- 60 *Дергачев В.* Геополитика. – К., 2000. – С. 102-110, 428-432.
- 61 *Яцунский В.К.* Историческая география: История ее возникновения и развития в XIV–XVIII веках. – М., 1995. – С. 3.
- 62 *Белов М.И.* О разработке теории советских историко-географических исследований // *Первая Всесоюзная научная сессия по исторической географии.* – М., 1974. – С. 12.
- 63 *Жекулин В.С.* Историческая география: предмет и методы. – Ленинград, 1982. – С. 5.
- 64 *Энциклопедический словарь географических терминов.* – М., 1968. – С. 151.
- 65 *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990. – С. 7, 247.
- 66 *Костриця М.Ю.* Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства // *Краєзнавство.* – 2001. – № 1-4. – С. 44.

- ⁶⁷ Див.: *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000.
- ⁶⁸ *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж-Львів, 1996. – С. 235.
- ⁶⁹ *Колесник І.І.* Дидактичний образ української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та методи. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 29.

До II-го розділу

- ¹ *Гарденберг І.* Пізнання: де його межі // Deutschland (Київ). – 1999. – № 6. – С. 51.
- ² *Кун Т.* Структура научних революцій. – М., 1975. – С. 11.
- ³ Державні програми інституту // Науковий світ. – 2001. – № 6. – С. 2.
- ⁴ *Пащенко В.М.* Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – К., 1999. – С. 210-226.
- ⁵ *Маслаков В.В., Зубков К.Н., Пленкин Ю.В.* Модель регіона-квазикорпорації // Регіон: економіка и соціологія (Новосибірск). – 2000. – № 2. – С. 18.
- ⁶ Див.: *Регионы и регионализм в странах Запада и России.* – С. 11.
- ⁷ *Долішній М., Кравців В., Симоненко В.* Макрорегіоналізація України // І (Львів). – 2002. – № 23. – С. 8-9.
- ⁸ *Андерсон В.* Проблеми регіоналізації України: теорія, практика, перспективи // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. – К., 2002. – С. 32.
- ⁹ *Алаев Э.Б.* Економіко-географіческая термінологія. – М., 1977. – С. 20-21.
- ¹⁰ *Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Максимов Г.Н., Носонов А.М.* Географія, регіональні дослідження и регіональна наука // Регіонознавство (Саранск). – 2000. – № 3-4. – С. 142-146.
- ¹¹ *Родоман Б.Б.* Уроки географії // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 39.
- ¹² *Топчиев А.Г.* Пространственная организация географических комплексов и систем. – К.-Одесса, 1988. – С. 22-23.
- ¹³ Див.: *Рижко Л.В.* Науковий простір: філософський і наукознавчий аспекти. – К., 2000. – С. 8-9, 14-15.

- 14 *Замятин Д.Н.* Географические образы мирового развития // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 1. – С. 134.
- 15 *Татаренко Т.М.* Просторові фактори формування регіональної політики в Україні // *Трибуна*. – 2001. – № 11-12. – С. 17.
- 16 *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М., 1983. – С. 50.
- 17 Соціально-економічна географія України. Навч. посібник / За ред. О.І.Шаблія. – Вид. 2-ге. – Львів, 2000. – С. 14.
- 18 *Шарыгин М.Д.* Региональная организация общества. – Пермь, 1992. – С. 8-11.
- 19 *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 25; його ж: До основ українського націоналізму. – Відень, 1923. – С. 162.
- 20 Див.: *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) – К.-Черкаси, 2001. – С. 198-199. Дослідник євразійства А.Горяев вважає, що саме концептуалізація “місцерозвитку” як єдності соціально-економічного і географічного становить відмітну рису євразійської концепції. Див.: *Горяев А.Т.* Евразийство: “научный замысел” и практические реалии. – М.-Элиста, 2001. – С. 51.
- 21 *Топчиев А.Г.* Пространственная организация географических комплексов и систем. – С. 25-26.
- 22 *Татаренко Т.* Назв. праця. – С. 17.
- 23 *Олійник Я.Б., Степаненко А.В.* Вступ до соціальної географії. – К., 2000. – С. 76.
- 24 Україна: інтелект нації на межі століть. – К., 2000. – С. 266.
- 25 Цит. за: *Шанишева Л.Н.* Неметские историки о концепции Центральной Европы (Обзор) // *Политическая наука (Москва)*. – 2001. – № 4. – С. 159.
- 26 Див.: *Шенк Ф.Б.* Ментальные карты: Конструирование географического пространства в Европе // *Там само*. – С. 8-32.
- 27 *Чабан А.* Щодо питання про територіальні межі та назву земель Середнього Подніпров’я // *Краєзнавство*. – 2000. – № 1-2. – С. 173-180.
- 28 *Алаев Э.Б.* Экономико-географическая терминология. – С. 146-147.
- 29 *Крисаченко В.С., Хилько М.І.* Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку. – К., 2001. – С. 15-20.

- ³⁰ Енциклопедія етнокulturознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Ч.І. – Кн. І. – К., 2000. – С. 74.
- ³¹ Барановський В. Антропологічний ризик території як важливий показник екологічної безпеки населення // Розбудова держави. – 1999. – № 7-12. – С. 118-123.
- ³² Троян С.С., Будз М.Д. Термінологічний словник із методики країнознавчих досліджень. – Рівне, 2002. – С. 3,5.
- ³³ Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. – С. 40, 58.
- ³⁴ Голубчик М.М., Евдокимов С.П., Носонов А.М., Максимов Г.Н. Территория, территориальные ресурсы и территориальная организация как важнейшие географические категории // География в школе (Москва). – 2001. – № 7. – С. 38.
- ³⁵ Пащенко В.М. Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – С. 83.
- ³⁶ Швецова А. Культурні проєкції національного характеру // Сучасність. – 2000. – №7-8. – С. 128.
- ³⁷ Иванов И.Д. Европа регионов. – М., 1998. – С. 15.
- ³⁸ Зборовский Г.Е. Существует ли региональная социология? // Социс. – 2001. – № 1. – С. 101-102.
- ³⁹ Markusen A. Regions: Economics and Politics of Territory. Rowman and Littlefield Publishers. – 1987. – P. 17, 251.
- ⁴⁰ Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність. – С. 289.
- ⁴¹ Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития. – К., 1997. – С. 27.
- ⁴² Пістун М.Д. Назв. праця. – С. 104-105.
- ⁴³ Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С. 8-12.
- ⁴⁴ Науково-методичні основи комплексного планування економічного та соціального розвитку регіону (область, район, місто) / За ред. М.Г.Чумаченка та О.С.Смельянова. – Донецьк, 1980.
- ⁴⁵ Черленяк І., Кляп М. Регіоналізація як системний чинник реформування суспільно-управлінської системи. – С. 31.
- ⁴⁶ Романюк С. Політика регіонального розвитку в Україні: сучасний стан і нові можливості // І (Львів). – 2002. – № 23. – С. 68.
- ⁴⁷ Цит. за: Ілько І. Регіони Європи у транснаціональному співробітництві: історичний досвід 70–90-х років ХХ століття // Регіональні студії. Науковий збірник. – Вип. 1. – С. 59.

- 48 *Надолішній П.І.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (теоретико-методологічний аналіз). – К.-Одеса, 1999. – С. 150-156.
- 49 *Мельник П.В., Максименко І.А., Старостенко Г.Г.* та ін. Соціально-економічні процеси і методологія дослідження та управління їхнім розвитком. – Ірпінь, 2000. – С. 14.
- 50 *Долішній М., Гринів Л.* Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник НАН України. – 2000. – № 3. – С. 25-35.
- 51 *Топчієв О.Г.* Терміни і поняття в економічній географії. – К., 1982. – С. 102.
- 52 *Долішній М., Кравців В., Симоненко В.* Макрорегіоналізація України. – С. 7.
- 53 Див.: На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. – К., 2000.
- 54 *Паламарчук М., Паламарчук О.* Соціально-економічне макрорайонування // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 2. – С. 4.
- 55 *Гладкий Ю.Н., Чистобаєв А.И.* Основы региональной политики. – СПб, 1998. – С. 30-31.
- 56 *Мильков Ф.Н.* Словарь-справочник по физической географии. Изд. 2-е. – М., 1970. – С. 125-126.
- 57 Див.: *Курчевська І.* Розпад післякомуністичної Європи – нові і старі сусідства національних культур // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 75-82.
- 58 *Кирчів А.* Західний кордон України: вікно до Європи? // Нова безпека. – 2001. – Грудень. – С. 31.
- 59 *Леме Ж.* Основы биогеографии. – С. 29-30.
- 60 Див.: *Крисаченко В.С.* Природа в українській духовності // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 345.
- 61 *Ажнюк Б.* Національна ідентичність і мова в українській діаспорі // Сучасність. – 1999. – №3. – С. 130.
- 62 *Шелухин С.* Назва України // Хроніка. – 2000. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 52-54. З таким баченням співвідношення понять “край” і “Україна”, проте, аргументовано полемізував Я.-Б. Рудницький. Див.: *Дзира Я.* Пошануймо свою славу. Ярослав-Богдан Рудницький – учений, патріот // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. 152.
- 63 *Драгоманов М.* Переднє слово (до “Громади” 1878 р.) // Вибране. – К., 1991. – С. 276-336.

Примітки

- ⁶⁴ Докладніше див.: *Горбик В.О., Скрипник П.І.* До питання про районування України // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С. 3-12.
- ⁶⁵ Там само. – С. 10.
- ⁶⁶ *Рудницький С.* Україна – наш рідний край. – Львів, 1917. – С. 139.
- ⁶⁷ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – Т.1. – К., 1994. – С. 123.
- ⁶⁸ *Грушевський М.* Степ і море в історії України. – С.58-62.
- ⁶⁹ *Симоненко В.К.* Назв.праця. – С. 27.
- ⁷⁰ *Пономарьов А.П.* Етнорегіональні барви України // Наукові записки ІПіЕНД.–Вип.13. – К., 2001. – С. 160.
- ⁷¹ Етнографія України. Навч. посібник / За ред. С.А.Макарчука. – Львів, 1994. – С. 123.
- ⁷² Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). – Ч. 2. – К., 1999. – С. 147.
- ⁷³ *Крачило М.П., Попович С.І., Федоренко Н.В.* Проблеми туристичного районування // Туристичні ресурси України. – К., 1996. – С. 268-275.
- ⁷⁴ *Дністрянський М.* Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? // Політична думка. – 2001. – № 1-2. – С. 28-38.
- ⁷⁵ *Крисаченко В.С.* Українознавство. Хрестоматія-посібник: у 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 123-132.
- ⁷⁶ *Брайчевський М.* Вибрані твори. – Нью-Йорк–Київ, 1999. – С. 157,169.
- ⁷⁷ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – К., 1907. – С. 37-38.
- ⁷⁸ *Павлов-Сильванский Н.П.* Феодализм в России. – М., 1988. – С. 85-95.
- ⁷⁹ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XI–XII вв. – М., 1982. – С. 475-476, 578.
- ⁸⁰ *Юшков С.* К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX века // Вопросы истории. – 1950. – № 1. – С. 80.
- ⁸¹ *Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1996. – С. 209.
- ⁸² *Толочко П.* Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 3.
- ⁸³ *Чухліб Т.В.* Україна та Польща під час правління короля Яна

- III Собеського: пошуки втраченого миру // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 38, 49-50.
- 84 *Дністрянський М.С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992. – С. 19-20.
- 85 Деякі дослідники, наприклад В.Бодрухин, вважають термін “земля-князівство” (як і “князівство-королівство”) дуже невдалим, таким, що не пояснює суті нового явища в державному житті Русі. Замість нього пропонується поняття “територіальне князівство”, яке вже давно використовується західноєвропейськими науковцями. Див. *Бодрухин В.* Феодальна роздробленість Русі й еволюція державності // Пам’ять століть. – 2000. – № 4. – С. 29.
- 86 *Гваньїні О.* Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – № 11-12. – С. 127-136.
- 87 *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – С. 101.
- 88 *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910.
- 89 ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1048. – Арк.93-94.
- 90 *Дашкевич Я.* Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.) // Пам’ять століть. – 2002. – № 4. – С. 11-12.
- 91 *Смукот І.* Адміністративно-територіальний устрій королівських столових маєтків у Галичині XVII – XVIII ст. (Самбірська економія) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 34-42.
- 92 Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність // За заг. ред. В.Г.Яцуби. – К., 2001. – С. 13.
- 93 *Заставний Ф.* Географія України. У 2-х кн. – Львів, 1994. – С. 318-349; його ж: Українські етнічні землі. – Львів, 1993. – С. 96-167.
- 94 *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995.
- 95 *Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. – К., 1993.
- 96 *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.

Примітки

- ⁹⁷ *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII ст. на Україні – штучна “біла пляма” // Пам’ятки України. – 1990. – №1. – С. 6-8.
- ⁹⁸ *Панашенко В.* Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997.
- ⁹⁹ *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909. – С. 50.
- ¹⁰⁰ *Компан О.* Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954. – С. 94.
- ¹⁰¹ *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. – С.42-46.
- ¹⁰² Там само. – С. 24.
- ¹⁰³ *Олійник О.* Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких вольностей // Південна Україна XVII – XIX століття. – Вип.1. – Запорожжя, 1996. – С. 52.
- ¹⁰⁴ *Гуржій О.* Остаточна ліквідація державних кордонів України в другій половині XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). – Київ-Черкаси, 1994. – С. 85-88.
- ¹⁰⁵ *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть. Гетьманщина, Запорожжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). – К., 2000.
- ¹⁰⁶ *Исламов Т.М.* Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI – XIX вв. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 2. – С. 18, 34.
- ¹⁰⁷ Див.: *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 272; *Болдижар М., Мосні П.* Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. – Ужгород, 2002.
- ¹⁰⁸ *Заставний Ф.Д.* Українські етнічні землі. – С. 122-123.
- ¹⁰⁹ Сборник Русского Императорского Исторического общества. – Т.VII. – СПб., 1871. – С. 346-348.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1048. – Арк.91.
- ¹¹¹ *Трифонов А.Г., Межуев Б.В.* Генерал-губернаторство в российской системе территориального управления. Опыт исторической реминисценции // Полис. – 2000. – № 5. – С. 22.

- ¹¹² Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – С. 143-144.
- ¹¹³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.656. – Арк.16.
- ¹¹⁴ Сніфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. – 2-ге видання. – К., 2000. – С. 74-75.
- ¹¹⁵ Попович М. Нарис історії культури України. – С. 73.
- ¹¹⁶ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.-Л., 1939. – С. 23.
- ¹¹⁷ Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949. – С. 100.
- ¹¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 тт. – Т. 1. – К. 1991. – С. 364-365.
- ¹¹⁹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – Ч. I. – К., 1999. – С. 263-264.
- ¹²⁰ Птуха М.В. Очерки по статистике населения. – М., 1960. – С. 280.
- ¹²¹ Докладно див.: Колосок Б.В. Пам'ятки містобудування та їх охорона // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 49-72.
- ¹²² Івченко А. Міста України. Довідник. – К., 1999. – С. 4, 31, 116, 117.
- ¹²³ Чорний Д. Чи був Харків промисловим центром? (До питання про критерії класифікації міст України початку ХХ ст.) // Третій міжнародний конгрес українців. Історія. – Х., 1996. – С. 12.
- ¹²⁴ Див.: Михайлина П.В. До питання про оренди і застави міст України в кінці ХVІ – першій половині ХVІІ ст. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – Вип. 8. – К., 1974. – С. 89.
- ¹²⁵ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 196.
- ¹²⁶ Щегловитов С.Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями. – СПб., 1912. – С. 6-7.
- ¹²⁷ Янко М. Повернімося до “містечка” // Голос України. – 1995. – 15 червня. Пропозиції про переведення частини малих міст та селищ міського типу до категорії містечок з наданням їм нового юридичного статусу підтримує керівництво Ради по вивченню продуктивних сил України. Див.: Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. – С. 262.
- ¹²⁸ Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. I. – К., 1992. – С. 60.
- ¹²⁹ Капраль М. Проблеми соціотопографії українських міст (за

- матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.) // Третій міжнародний конгрес українців. Політологія, етнологія, соціологія. – Харків, 1996. – С. 221-224.
- ¹³⁰ Бокки Ф. Методы изучения истории городов // Новая и новейшая история. – 1999. – №1. – С. 148-155.
- ¹³¹ Жекулин В.С. Назв. праця. – С. 220.
- ¹³² Лазаревский А.М. Села Конотопского уезда (опыт истории южнорусских сел) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – С. 149-340.
- ¹³³ Ключевский В.О. Сочинения. – Т. VI. – М., 1959. – С. 248-249.
- ¹³⁴ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1994. – С.19.
- ¹³⁵ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – Т. 2. – К., 1995. – С. 714.
- ¹³⁶ Кочетов Э. Осознание глобального мира // Pro et contra (Москва). – 1999. – Т.4. – № 4. – С. 215.
- ¹³⁷ Основания регионалистики. – С. 9; Лебедев Г.С. Теория топохрона // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. – С. 53-55.
- ¹³⁸ Історія української культури. – У 5-ти тт. – Т.1. – К., 2001. – С. 131-132.
- ¹³⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским. – Т. VII. – СПб., 1878. – С. 469.
- ¹⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 551.
- ¹⁴¹ Історія української культури. – Т. 1. – С. 570.
- ¹⁴² Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (історико-політичний нарис). – К., 1988. – С. 259-275; його ж: Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993. – С. 181-198.
- ¹⁴³ Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. – С. 97.
- ¹⁴⁴ Основания регионалистики. – С. 9.
- ¹⁴⁵ Баран В. Історичні витоки українського народу у світлі ранньосередньовічної археології // Українознавство. III Міжнародний конгрес українців. – Харків, 26-29 серпня 1996 р. –

- К., 1997. – С. 90-91.
- ¹⁴⁶ *Брайчевський М.* Михайло Грушевський та археологія // *Український історик*. – 1991-1992. – № 3-4; 1-2. – С. 201.
- ¹⁴⁷ *Лебедев Г.С.* Теория топохрона. – С. 54-55.
- ¹⁴⁸ *Основания регионалистики*. – С. 34.
- ¹⁴⁹ *Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // *Другий Міжнародний конгрес українців*. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 58-61.
- ¹⁵⁰ *Житецкий И.* Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки) // *Киевская старина*. – 1883. – Май. – С. 1-5.
- ¹⁵¹ *Історія України*. Під загальною редакцією В.А.Смолія. – К., 1997. – С. 37. Докладно про монархію феодальної роздробленості як про монархію федеративну, “колективний сюзеренітет” див.: *Котляр М.* Державна організація давньоруського суспільства (генезис, еволюція, занепад) // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 17-18.
- ¹⁵² *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – С. 211.
- ¹⁵³ *Бондаренко К.* Ще раз про сепаратизм // *І*. – 2002. – № 23. – С. 289-290.
- ¹⁵⁴ *День*. – 2002. – 25 квітня.
- ¹⁵⁵ *Курас І.Ф.* Етнополітика: історія і сучасність. – С. 40.
- ¹⁵⁶ *Котигоренко В., Панчук М.* Проблеми адміністративно-територіального устрою України у контексті особливостей етнонаціонального розвитку регіонів // *Наукові записки ІПіЕНД*. – Вип. 19. – К., 2002. – С. 216-217.
- ¹⁵⁷ *Зубов А.Б.* Унитаризм или федерализм // *Полис*. – 2000. – № 5. – С. 33-34.
- ¹⁵⁸ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – С. 8-9.
- ¹⁵⁹ *Смолій В.* Національна ідентичність у добу глобалізму: історичні традиції та сучасні перспективи // *Греки на українських теренах*. – К., 2001. – С. 20.
- ¹⁶⁰ *Кубійович В.* Положення, границі й територія України // *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. – Т.І. – С. 18, 23.
- ¹⁶¹ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – С. 315.
- ¹⁶² *Сарбей В.Г.* Національне відродження України (Україна крізь віки. – Т. 9). – К., 1999. – С. 24-26.

До III-го розділу

- 1 Пістун М.Д. Назв. праця. – С. 159.
- 2 Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я (Україна крізь віки. – Т. 2). – К., 1998. – С. 19-20, 38.
- 3 Контарини А. Путешествие в Персию // Барбаро и Контарини о России. – Л., 1971.
- 4 Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 126.
- 5 Див. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 155-168.
- 6 Докладніше див.: Сосса Р.І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К., 2000. – С. 22-27.
- 7 Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. – Т. II. – Изд. 3-е. – М., 1983. – С. 231-234.
- 8 Сосса Р.І. Назв. праця. – С. 39-40.
- 9 Боплан Г.–Л де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Транссільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К., 1990.
- 10 Карти Боплана детально описані і класифіковані завдяки зусиллям В.Ляскоронського, Я.Дашкевича, А.Перналя, Д.Ессера, М.Вавричин, Р.Сосси. Див.: Ляскоронский В. Г.Л. де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России. – К., 1901; Боплан і Україна. – Львів, 1998; Брехуненко В. Боплан про Україну // Пам'ять століть. – 2001.– № 2. – С. 104-110. У 2000 р. “Спеціальну карту України Гійома Левассера де Боплана” видано у Львові.
- 11 Кириллов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1831.
- 12 Сосса Р.І. Назв. праця. – С. 64.
- 13 Перковский А. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР. Сб. научных трудов. – К., 1988. – С. 64.
- 14 Кравченко В. “Короткі відомості про Малу Росію” 1773 р. – перша опублікована пам'ятка вітчизняного українознавства

- // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – Ч. 5. – Число 5. – Ч.ІІ. – К., 2000. – С. 8-11.
- 15 *Наливайко Д.* Очима Заходу. – С. 430.
 - 16 *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С. 36-37.
 - 17 *Маркова О.Є.* Атлас Дніпра – унікальна пам'ятка історії картографії XVIII ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Зб.статей). – Вип.6. – К., 1999. – С. 163-166.
 - 18 *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.
 - 19 Сіверянський літопис. – 1995. – №2. – С. 82–95.
 - 20 *Див.: Пирко В.А.* Описания наместничеств Украины как исторический источник // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С.93-97.
 - 21 *Чернышевский Н.Г.* Полное собрание сочинений. – Т. 3. – М.-Л., 1947. – С. 387,549.
 - 22 *История полувековой деятельности Императорского Русского географического общества. 1845–1895.* – Ч. II. – СПб, 1895. – С. 1343.
 - 23 *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – К., 1864. – С.1.
 - 24 *Хегельмайер Х.-В.* Повідомлення про стан ученості у Києві в російській Україні // Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. – Кн. I. – С. 183.
 - 25 *Рудницький С.* Землезнання як самостійна природнична наука // Вісник природознавства. – 1927. – №1. – С. 19.
 - 26 *Бантыш-Каменский Д.И.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.591–597 (прим.268, 272, 277, 294 та ін.). Див.також: *Атаманенко А.Є.* “История Малой России” Д.М.Бантыш-Каменського: порівняльний аналіз першого та другого видань // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 407-412.
 - 27 *Колесников К.М.* Українська історіософія: спроба культу-

- рологічного аналізу // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I. – С. 327.
- ²⁸ Galicya i Kraków pod panowaniem austryjackim. – Parys, 1853.
- ²⁹ Франко І. Галицьке красзнавство // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 46. – Кн. 2. – К., 1986. – С. 117-119.
- ³⁰ Про доробок Зубрицького і бібліографію його праць див.: Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). – К., 1959. – С. 185-190, 225.
- ³¹ Дашкевич Я. Довкола “Хроніки міста Львова” Дениса Зубрицького // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. – Ч. 8-9. – Част. 2. – К., 2002. – С. 137-140.
- ³² Грушевський М. Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т.1. – СПб., 1914. – С. 17.
- ³³ Докладніше див.: Гельман В., Рыженков С. Политическая регионалистика России: история и современное развитие // <http://mgimo.fr.narod.ru>.
- ³⁴ Рахно О.Я. По чернігівських стежках Олександра Русова // Туристично-красназвчї дослідження. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 565-578.
- ³⁵ Плещеев С.И. Обзорение Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии. – СПб., 1793. – С. 15-19.
- ³⁶ Отечественные экономико-географы XV–XX вв. – М., 1957. – С. 136.
- ³⁷ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 23-25.
- ³⁸ Сарбей В. Праця Я.Марковича “Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях” // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 23-24.
- ³⁹ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. – СПб, 1898. – С. 44-54.
- ⁴⁰ Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца ХVІІІ – первой половины ХІХ ст. – К., 1988. – С. 74.
- ⁴¹ Житецкий И. Смена народностей в Южной России. – С. 1-5.
- ⁴² Герман К. Статистические исследования относительно Российской империи. – Ч. I. – 1819. – С. 107-108.
- ⁴³ Саушкин Ю.Г. История и методология географической науки. – С. 91.
- ⁴⁴ Отечественные экономико-географы XV–XX вв. – С. 136-137, 143.

- 45 Регионы Украины. Поиск стратегии оптимального развития. – Х., 1994. – С. 192; Регионоведение / Под ред. Т.А.Морозовой. – М., 1999. – С. 115.
- 46 Аркас М. Історія України–Русі. – Одеса, 1994.
- 47 Рудницький С. Україна – наш рідний край. – С. 107–140.
- 48 Рудницький С. До основ українського націоналізму. – Вид. 2-е. – Відень-Прага, 1923. – С. 49-50.
- 49 Стицын А.А. Русская историческая география. – Пг., 1917. – С. 1.
- 50 Рихтер Д.И. Опыт разделения Европейской России на районы по естественным и экономическим признакам // Труды Вольного экономического общества. – СПб., 1898. – Т.2. – № 4. – С. 49.
- 51 Аламтеев П.М. Экономическое районирование СССР. – М., 1959. – С. 150.
- 52 Матвієнко-Гарнага Ф.Г. Нариси з економічної географії України. – Х., 1929. – С. 59.
- 53 Докладніше див.: Маслаков В.В. Эволюция концептуальных основ российского регионального развития // Регион: экономика и социология. – 2000. – № 3. – С. 151.
- 54 Баранский Н.Н. Экономическая география. Экономическая картография. – М., 1956. – С. 31.
- 55 Див. Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України// Український географічний журнал. – 1999. – № 1. – С. 15-18.
- 56 Кубійович В. Україна як географічне ціле і її частини // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Т.1. – С. 119-124.
- 57 Шмидт С.О. Предисловие к кн.: С.Б.Филимонов. Краеведение и документальные памятники (1917 – 1929). – М., 1989. – С. 5.
- 58 Красиков М. З історії вивчення Слобожанщини// Краєзнавство. – 1995. – №. 1-4. – С. 21.
- 59 Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.386.
- 60 Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С. 63.
- 61 Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). 36 документів і матеріалів. – К., 1995. – С. 53.
- 62 Докладніше див.: Журба О.І. Культурна та історико-археологічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф.Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археологічний журнал.

- фічний збірник. – Вип. 1. – С. 220-238.
- ⁶³ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 18-19. Праці А.Скальковського з історії Запорозжя в історіографії дістали неоднозначну оцінку, особливо в радянські часи. Йому докоряли за негативне ставлення до козацтва (як, втім, і за його ідеалізацію), затушовування класової боротьби на Січі. Чималий вплив на історіографічні оцінки справила різко негативна реакція Т.Шевченка на працю Скальковського “Наїзди гайдамаків на Західну Україну у XVIII ст.” Проте, якщо говорити про головну працю Скальковського з історії Нової Січі, то в ній вдумливий читач знайде не спробу очорнити козаків, але, навпаки, захоплення їхньою героїчною історією. Щоправда, уманську різанину 1768 р. він і тут засуджує, вважаючи, що 300 козаків, які брали у ній участь, “заплямували славу низового війська”.
- ⁶⁴ Багалій Д. Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х., 1920. – С. 98.
- ⁶⁵ Див.: Григор'єва Т.Ф. Сторінки життя і діяльності М.Мурзакевича // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (36 статей). – К., 1996. – С. 31.
- ⁶⁶ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – С. 55-58.
- ⁶⁷ Див.: *Пореженко М.П.* Указатель статей, помещенных в I–XXX томах “Записок Имп.Одесского общества истории и древностей”. – Одесса, 1914.
- ⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр.672-703.
- ⁶⁹ Там само. – Спр.224-448, 462-646.
- ⁷⁰ Там само. – Спр.3780.
- ⁷¹ Письма о Кіеве и воспоминания о Тавриде Михаила Максимовича. – СПб, 1871. – С. 114-118.
- ⁷² ЦДІА України у Києві. – Ф.442. – Оп.152. – Спр.232. – Ч.1. – Арк. 1-2.
- ⁷³ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 118.
- ⁷⁴ Про роботу комісії див.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. Нариси історії і діяльності. – К., 1993.
- ⁷⁵ ЦДІА України у Києві. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.

- ⁷⁶ Труды комиссии, Высочайше утвержденной при Императорском университете Святого Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – Т. 2. – К., 1853. – С. 13-14.
- ⁷⁷ ЦДІА України у Києві. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 5.
- ⁷⁸ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія. – С. 765.
- ⁷⁹ Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. – К., 1964. – С. 210.
- ⁸⁰ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К., 1971. – С. 171.
- ⁸¹ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 15-22; Кравець О.М. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість і етнографія. – 1973. – № 2. – С. 60-66.
- ⁸² Записки Юго-Западного отдела ИРГО за 1873 год. – Т. 1. – К., 1874. – С. 5-6.
- ⁸³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 472.
- ⁸⁴ Б.Грінченко–М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 264.
- ⁸⁵ Цит. за: Шип Н.А. Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С. 32.
- ⁸⁶ ЦДІА України у Києві. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 828. – Арк. 54.
- ⁸⁷ Киевский телеграф. – 1875. – № 41.
- ⁸⁸ Цит. за: Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. – М.-Л., 1946. – С. 160.
- ⁸⁹ ЦДІА України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 50. – Спр. 347. – Арк. 3.
- ⁹⁰ 25-летие исторического общества Нестора-летописца. – К., 1899.
- ⁹¹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941. 36. документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 36.
- ⁹² Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад в розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28-29; Толочко П. Продовжити традиції істориків минулого // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С.3-4.

Примітки

- ⁹³ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. II. – К., 1888. – С. 215-226.
- ⁹⁴ *Гермайзе О.* Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 33-34.
- ⁹⁵ Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888; Подолия. Историческое описание. – СПб., 1891.
- ⁹⁶ *Матях В.М.* Публікації журналу “Киевская старина” // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 86; *Киян О.* З історії видання “Киевской старины” // Київська старовина. – 1996. – № 4-5. – С. 4-10.
- ⁹⁷ *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. – С. 31.
- ⁹⁸ Див.: *Житецький І.* Перші роки “Київської старовини” та М.Костомаров // Україна. – 1926. – № 4. – С. 113.
- ⁹⁹ Див.: *Чорновол І.* Політичні аспекти народницької історіографії: від М.Костомарова до М.Грушевського // Молода нація. Альманах. – К., 2000. – № 3. – С. 145.
- ¹⁰⁰ *Лев В.* Сто років праці для науки і нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк, 1972. – С. 16; *Гирич І.Б.* Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності // Український історичний журнал. – 1997. – №1. – С. 72-86.
- ¹⁰¹ *Крип'якевич І.* Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Вісник АН України. – 1992. – №5. – С. 74, 79.
- ¹⁰² Див.: *Онопрієнко В.* Академія Наук України і наукове товариство ім. Шевченка як центри українознавства // Вісник АН України. – 1993. – №12. – С. 51-62; *Кучер Р.В.* Наукове товариство імені Шевченка. Два ювілеї. – К., 1992. – С. 24.
- ¹⁰³ *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. – К., 1995. – С. 44; *Русіна О.В.* “Записки” НТШ // Український історичний журнал. – 1991. – №8. – С. 95.
- ¹⁰⁴ *Франко И.* Южнорусская литература // Энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон. – СПб, 1904. – Т.81.
- ¹⁰⁵ *Грушевський М.* Три академії // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Т. 150. – 1919. – С. 2-3.
- ¹⁰⁶ *Коновець О.Ф.* Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К., 1992. – С. 63.
- ¹⁰⁷ *Грушевський М.* Українське наукове товариство у Києві й його

- наукове видавництво // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. I. – 1908. – С. 14.
- ¹⁰⁸ *Грушевський М.* Три академії. – С. 3.
- ¹⁰⁹ *Бутич І.* Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський. Зб. наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М.Грушевського. – Львів, 1994. – С. 53.
- ¹¹⁰ Труды Общества исследователей Волыни. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С.81-83.
- ¹¹¹ *Онопрієнко В.І.* Історія української науки XIX – XX ст. – К., 1998. – С. 93.
- ¹¹² *Малюк М.* Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 186.
- ¹¹³ *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України. – С. 206-208.
- ¹¹⁴ *Кошель О.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). – К.-Кам'янець-Подільський, 1998. – С.17-26.
- ¹¹⁵ Цит. за: *Красиков М.* З історії вивчення Слобожанщини. – С. 23.
- ¹¹⁶ *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 152.
- ¹¹⁷ Див.: *Коваленко О.В., Курас Г.М., Маліневська В.М.* Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині в другій половині XIX ст. // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей). – К., 1984. – С. 237.
- ¹¹⁸ Про діяльність архівних комісій див.: *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105; *Симоненко І.М.* Вчені архівні комісії України: надбання та досвід // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 3. – К., 2001. – С. 13-33.
- ¹¹⁹ Докладніше див.: *Филмонов С.Б.* Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 1996.
- ¹²⁰ *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. – К.-Херсон, 1998. – С. 146.
- ¹²¹ ЦДІА України у Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1063. – Арк.22, 101.
- ¹²² ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.2807. – Арк.16; Звідомлення про діяльність УАН за 1919-1923 рр. – К., 1923. – С. 7-9.
- ¹²³ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр.18664. – Арк.473-486.

- ¹²⁴ Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XIX–XX ст.) / Уклала О.Боряк. – К., 1994. – С. 3.
- ¹²⁵ Див.: *Лебедев Д.М.* География в России петровского времени. – М.-Л., 1950. – С. 302.
- ¹²⁶ *Костриця М.* Початки географічного краєзнавства в Україні (XVIII – 50-ті роки XIX століття) // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 1. – С. 45.
- ¹²⁷ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – Т. III. – Этнография малорусская. – СПб, 1891. – С. 309-310.
- ¹²⁸ *Горленко В.Ф.* Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в. – С. 51.
- ¹²⁹ *Кеттен П.И.* О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. – СПб., 1837.
- ¹³⁰ *Григорьева Т.Ф.* Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 86.
- ¹³¹ Записка для огляду руських старожитностей // Пам'ятки України. – 1997. – № 3. – С. 96-111.
- ¹³² *Журавский А.П.* Об источниках и употреблении статистических сведений. – К., 1864. – С. 78.
- ¹³³ *Подварков Г.А.* Русский статистик-экономист Дмитрий Павлович Журавский. – М., 1961. – С. 64-66.
- ¹³⁴ Известия Императорской Академии Наук. Отделение русского языка и словесности. – Т. III. – СПб, 1854. – С. 85.
- ¹³⁵ Программа Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества для собирания сведений по этнографии. – К., 1873. – С. 50-66.
- ¹³⁶ *Корнійчук Л.Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К., 1971. – С. 113-115.
- ¹³⁷ Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XIX – XX ст.). – С. 103.
- ¹³⁸ *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні. – С. 109.
- ¹³⁹ Вопросы, по которым желательно получить сведения к съезду // Труды VI Археологического съезда в Одессе. – Т. 1. – Одеса, 1886. – С. XXXII-XLII.
- ¹⁴⁰ *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Историко-географічний

словник Житомирщини: досвід створення і проблеми видання // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 16. – К.-Донецьк, 2001. – С. 281.

¹⁴¹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 11621.

¹⁴² Трудовое воспитание (Чернігів). – 1920. – №7. – С. 27–30.

¹⁴³ *Дашкевич В.* Програми до етнографічного та краєзнавчого дослідження України // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.Багалія. – Х., 1927. – Т. VII. – Вип. 1. – С. 149-165; Т. IX. – Вип. II. – С. 159-160.

До IV-го розділу

- ¹ *Рижко Л.В.* Назв. праця. – С. 27; див. також: Методологические вопросы науковедения. – К., 2001. – С. 56-106.
- ² *Онопріснко В.* Наукове співтовариство: вступ до соціології науки. – К., 1998; Методологические вопросы науковедения. – С. 37.
- ³ *Зербіно Д.* Наукова школа: лідер і учні (нова концепція). – Львів, 2000. – С.10-13.
- ⁴ Див., напр.: *Михальченко С.И.* Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994. – С. 59-62; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 132-139.
- ⁵ *Винар Л.* Історична школа Михайла Грушевського та її значення // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали). – Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995. – С. 62-63; див.також: *Ковальський М.* Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми “наукова історична школа” // Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – К.-Львів-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1998. – С. 112-126.
- ⁶ *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 39.
- ⁷ *Ясь О.* Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Зб. наукових праць у 2-х частинах. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 111-132.
- ⁸ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – Т. III. – С. 4.
- ⁹ *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження. – С. 72.

- ¹⁰ Докладніше див.: *Баженов Л.В.* Историчне краєзнавство Правобережної України. – С. 118.
- ¹¹ Доля цієї праці, завершеної ймовірно у 1800 р., довго лишалася невідомою. Лише у 1970 київська дослідниця Л.Пономаренко виявила її цензорський примірник у Ленінградському архіві. Перша частина рукопису була опублікована у щорічнику “Київська старовина” 1972 р., друга – у першому номері відновленої “Київської старовини” 1992 р.
- ¹² Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, также показание достопримечательностей и древностей оного. Собранное надворным советником Максимом Берлинским. – К., 1820. Про доробок М.Берлинського див.: *Щербина В.И.* Первый киевский археолог М.Ф.Берлинский // Киевская старина. – 1896. – Октябрь. – С. 395-417; *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – Ноябрь. – С. 258.
- ¹³ *Брайчевський М.Ю.* Максим Берлинський та його “Історія міста Києва” // Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 11-14.
- ¹⁴ Праця Закревського була удостоєна престижної в Росії Уваровської премії. Докладно див.: *Варшавська М., Федорова Л.* “До готової колоди добре вогонь підкладати” // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 41-55.
- ¹⁵ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – Вып.1. – К., 1882. – С. 170-172; *Андрієвський А.* Из жизни Киева в XVIII веке. – К., 1894.
- ¹⁶ Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем. – К., 1847 (репринт – К., 1996). – С. VIII, XII.
- ¹⁷ *Грушевський М.* “Малороссийския песни” Максимовича і століття української наукової праці // Україна. – 1927. – № 6. – С. 2-8.
- ¹⁸ *Максимович М.А.* Собрание сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 741.
- ¹⁹ Там само. – С. 816.
- ²⁰ *Білас Л.* В’ячеслав Липинський – історик // В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.-Філадельфія, 1994. – С.35-37.
- ²¹ *Ефименко А.Я.* Очерк истории Правобережной Украины по И.И.Ролле // Киевская старина. – 1895. – Апрель-май; її ж.:

- Очерк истории Правобережной Украины. – К., 1895.
- 22 *Данилюк Д., Віднянський С.* Проблеми історії Закарпаття в українській історіографії XIX – початку XX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10. – Ч. 2. – К., 2000. – С. 247.
- 23 *Грушевський М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. – С. 30-32.
- 24 *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – К., 1971. – С. 101.
- 25 *Гермайзе О. В.Б. Антонович* в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 18.
- 26 *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. – Кн. I. – СПб., 1903. – С. 40, 43, 720.
- 27 Докладніше див.: *Грушевський О.* До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – № 3. – С. 50-57.
- 28 *Гермайзе О. В.Б. Антонович* в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 31-32.
- 29 *Антонович В.* Мемуари // Твори. – Т. 1. – К., 1932. – С. 40.
- 30 *Томашівський С.* Вол. Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33. – Кн. 3. – С. 474-483.
- 31 *Мельник-Антонович К.М.* До видання I тому Творів В. Антоновича // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. VIII-IX.
- 32 *Полонська-Василенко Н.Д.* Історія України. – Т. I, 3-є видання. – К., 1995. – С. 20.
- 33 *Грушевський М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. – С. 31.
- 34 *Андріяшев А.М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. – К., 1887; *Багалея Д.И.* История Северной земли до половины XIV ст. – К., 1882; *Иванов П.А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. – Одесса, 1895; *Ляскоронский В.В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. – К., 1897 (2-е вид. 1903); *Молчановский Н.И.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1895 та ін.
- 35 *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. – Прага, 1942. – С. 163.

- ³⁶ Докладніше див.: *Баженов Л.В.* Болохівська земля XII–XIII ст.: погляд учених і краєзнавців // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 10. – К., 2000. – С. 114-124.
- ³⁷ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. II. – К., 1888. – С. 267-268.
- ³⁸ *Заруба В.М.* З вірою в українську справу. Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – С. 2.
- ³⁹ *Попович М.* Нарис історії культури України. – С. 476.
- ⁴⁰ *Грушевський М.* Автобіографія. – К., 1926. – С. 6-7.
- ⁴¹ *Прокопчук В.* Минуле Поділля очима краєзнавців (XIX – початок XX ст.) // *Краєзнавство.* – 1994. – №1-2. – С. 10.
- ⁴² *Винокур І.С., Корнілов В.В.* Визначний літописець Поділля (Ю.Й.Сіцинський) // *Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).* – Київ-Хмельницький, 1991. – С. 93-101; *Бібліографічний покажчик праць Ю.Й.Сіцинського з історії Поділля // Український історичний журнал.* – 1968. – № 9. – С. 89-93.
- ⁴³ *Антонович В.* Описание киевского клада, содержавшего римские монеты III и IV ст. // *Древности.* – Т. VII. – М., 1877. – С. 244.
- ⁴⁴ *Антонович В.* Погляди українофілів // *Антонович В. Твори.* – Т. 1. – С. 239-240.
- ⁴⁵ *Антонович В.* Три національні типи народні // *Антонович В. Твори.* – Т. 1. – С. 205.
- ⁴⁶ Докладніше див.: *Киян О.І.* Життєвий та творчий шлях В.Б.Антоновича // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 2. – С. 40.
- ⁴⁷ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 14.
- ⁴⁸ *Ефименко А.* Южная Русь. – Т. 2. – СПб., 1905. – С. 313-314.
- ⁴⁹ Докладніше див.: *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 98.
- ⁵⁰ *Антонович В.* Несколько слов г. Корзону // *Антонович В. Твори.* – Т. 1. – С. 232-237.
- ⁵¹ *Архив Юго-Западной России.* – Ч. 7. – Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700). – К., 1866. – С. 1.
- ⁵² *Антонович В.* Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // *Антонович В. Твори.* – Т. 1. – С. 177.
- ⁵³ *Пытин А.Н.* История русской этнографии. – Т. III. – С. 365.
- ⁵⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – С. 550. Йшлося

- про працю: Н.Барсов. Очерки русской исторической географии. – Вид. 2. – СПб., 1885.
- 55 Багалій Д.І. Нарис історії України. Доба натурального господарства. – К., 1994. – С. 228.
- 56 ЦДІА України у Києві. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.123. – Арк. 10зв.
- 57 Стельмах С. Парадигми історичної думки у ХХ столітті // Політична думка. – 1997. – №4. – С. 160.
- 58 Багалей Д.И. Русская история. – М., 1914. – С. 14-17.
- 59 Там само. – С. 8, 11.
- 60 Цит. за: Кравченко В.В. Д.И.Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990. – С. 21.
- 61 Цит. за: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – С. 182-183.
- 62 Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В.Антоновича: М.Грушевський і Д.Багалій // Український історик. – 1991-1992. – № 3-4; 1-2. – С. 180-181.
- 63 Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 73, 439.
- 64 Багалій Д.І. Вибрані праці. – Т. 1. – Х., 1999. – С. 117.
- 65 Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской, Курской и Воронежской губ.) – Х., 1886; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI–XVIII ст. – Т. 2. – Х., 1890; Заметки и материалы по истории Слободской Украины. – Х., 1893.
- 66 Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. II. – С. 205-206.
- 67 Докладніше див.: Кравченко В.В. Д.И.Багалей. – С. 64-65.
- 68 Опыт истории Харьковского университета (по изданным материалам с иллюстрациями). – Т. 1. – Х., 1893–1898; Т. 2. – Х., 1904.
- 69 Миллер Д.И. Д.И.Багалей и Слободская Украина // Д.И.Багалей. К 30-летию годовщине его ученой и педагогической деятельности. – Х., 1912. – С. 37-39.
- 70 Барвінський В.О. Д.І.Багалій, як історик Слобідської України // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С. 192.
- 71 Кравченко В. Передмова // Багалій Д.І. Вибрані праці. – Т. 1. – С. 14.

Примітки

- ⁷² *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 214.
- ⁷³ *Багалей Д.И.* Магдебургское право в городах левобережной Малороссии // Труды десятого археологического съезда в Риге. – М., 1899. – Т. 1. – С. 252.
- ⁷⁴ *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т. 1. – С. 147.
- ⁷⁵ *Багалій Д.І.* Заселення Південної України (Запорозжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х., 1920.
- ⁷⁶ Цит.за: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 307.
- ⁷⁷ *Кравченко В.* Передмова // Багалій Д.І. Вибрані праці. – Т. 1. – С. 50.
- ⁷⁸ *Эварницкий Д.И.* История запорожских казаков. – Изд. 2. – М., 1990. – Т.1. – С. 6.
- ⁷⁹ Цит. за: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1971. – С. 19.
- ⁸⁰ Див.: *Шаповал І.* У пошуках скарбів. – К., 1983. – С. 11-12.
- ⁸¹ Исторический вестник. – 1888. – Декабрь. – С. 751.
- ⁸² *Ситник А.А.* Слово про “запорозького характерника” (Д.І.Яворницький) // Репресоване краєзнавство. – С. 155.
- ⁸³ *Чернявський Д.* Яків Павлович Новицький // Україна. – 1926. – № 1. – С. 186.
- ⁸⁴ Див.: *Абросимова С.В.* Personalica у творчому доробку професора М.П.Ковальського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – С. 49.
- ⁸⁵ *Заруба В.* Великий історіограф // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 5; *Ченцова Н.В.* Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 33-45.
- ⁸⁶ *Эварницкий Д.* История запорожских казаков. – Т.1. – С. 184-185.
- ⁸⁷ Музей історії Харківського університету. – Ф.8. – Оп.2. – Спр.31.
- ⁸⁸ *Лазаревский А.* Запорожье в конце XVIII в. // Киевская старина. – 1889. – Декабрь. – С. 629.
- ⁸⁹ *Kwartalnik historyczny (Lwow).* – 1889. – II. – S. 332-333.
- ⁹⁰ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 172.
- ⁹¹ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. У 3-х томах. –

- К., 1990. – Т.2. – С. 150.
- ⁹² Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775). – К., 1961. – С. 55.
- ⁹³ Кондратьєва І.Ю. Д.І.Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С. 515.
- ⁹⁴ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К., 1991. – С. 287, 316.
- ⁹⁵ Мерніков Г.І. Риси історичної школи в творчості Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 33. Аналогічного погляду дотримується і С.Водотика. Див.: Водотика С. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 123, 128.
- ⁹⁶ Цит. за: Чемерис В. Повернення до Яворницького // Літературна Україна. – 1988. – № 15.
- ⁹⁷ Іваненко В.В., Удод О.А. Дніпропетровські науковці в лабетах “великого терору” 1930-х років // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – С. 527.
- ⁹⁸ Шаповал І. В пошуках скарбів. – С. 5.
- ⁹⁹ Голобуцький В.А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 16; його ж: Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К., 1961. – С. 46.
- ¹⁰⁰ Гирич І. Нове цінне дослідження в галузі грушевськознавства // Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931-1934). – К., 1999. – С. 13.
- ¹⁰¹ Грушевський М.С. Автобіографія. – С. 8-13.
- ¹⁰² Рудницький С. Основи землезнання України. – Кн.ІІ. Антропогеографія України. – Ужгород, 1926. – С. 6-7.
- ¹⁰³ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 219, 266.
- ¹⁰⁴ Жерела до історії України-Русі. – Т. 4-6. – Львів, 1898-1901.
- ¹⁰⁵ Винар Л. Історична школа Михайла Грушевського та її значення. – С. 63-64.
- ¹⁰⁶ Грушевський М. Галичина і Україна // Твори у 50 т. – Т. 1.– Львів, 2002. – С. 376-382..
- ¹⁰⁷ Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 61.

Примітки

- ¹⁰⁸ Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. – С. 539.
- ¹⁰⁹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 198.
- ¹¹⁰ Зайцева З.І. Наукові товариства як інституції української науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. – К.-Чернівці, 1997. – С. 74-75.
- ¹¹¹ Чубатий М. Українська історична наука. – Філадельфія, 1971. – С. 18.
- ¹¹² Томашівський С. Українська історія. Нарис 1. Старинні і середні віки. – Львів, 1919. – С. 11-12.
- ¹¹³ Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – Т. 134-135. – 1924. – С. 184.
- ¹¹⁴ Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності. – С. 9, 17.
- ¹¹⁵ Ричка В. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // На службі Кліо. Зб. наукових праць на пошану Л.Винара. – К.-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000.
- ¹¹⁶ Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – Вид. 2. – Б.м., 1915. – С. 24.
- ¹¹⁷ Докладніше див.: Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 286-313.
- ¹¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 17-18.
- ¹¹⁹ Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М.С.Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 18, 23-24.
- ¹²⁰ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). – Мюнхен, 1986. – С. 75.
- ¹²¹ Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – С. 18.
- ¹²² Онопрієнко В.І. Історія української науки ХІХ – ХХ ст. – С. 98.
- ¹²³ Докладніше див.: Потульницький В. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 24-27.
- ¹²⁴ Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С. 117.
- ¹²⁵ Педич В. Історична школа М.Грушевського у Львові та народницький напрям в українській історіографії В.Анто-

- новича // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26-27 березня 1998 р. Доповіді і повідомлення. – К., 1999. – С. 72-78.
- ¹²⁶ *Мерников Г.І.* Риси наукової школи в українській історіографії другої половини ХІХ ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. 1. – С. 333, 339.
- ¹²⁷ Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С. 36-37.
- ¹²⁸ *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995. – С. 74.
- ¹²⁹ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України. – С. 174. Див. також: *Білокінь С.І.* Київська школа академіка М.С.Грушевського // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 106-131.
- ¹³⁰ *Юркова О.* Назв. праця. – С. 278-287.
- ¹³¹ *Грушевський О.* “Українське Наукове Товариство в Києві” та “Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923 // Україна. – 1924. – № 4. – С. 180-188; *Добровольський Л.* Едвард-Леопольд Руліковський, знавець Київщини (1825–1900) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 18. – К., 1928. – С. 75-112; *Гермайзе О.* В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – № 5. – С. 17-32.
- ¹³² ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 2804.
- ¹³³ Там само.
- ¹³⁴ Там само. – Спр. 1685.
- ¹³⁵ Там само. – Спр. 4485.
- ¹³⁶ *Грушевський М.* Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. V.
- ¹³⁷ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 1685.
- ¹³⁸ Там само. – Спр. 31456.
- ¹³⁹ Там само. – Спр. 4620, 4622.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 419. – Арк. 6-бзв; Оп. 4. – Спр. 236. – Арк. 91.
- ¹⁴¹ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 4620.
- ¹⁴² *Яната О.А.* Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – № 1. – С. 1-2.
- ¹⁴³ Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – Х.-К., 1926. – С. VIII.
- ¹⁴⁴ Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. 116.

Примітки

- ¹⁴⁵ Грушевський М. Степ і море в історії України. – С. 55; див. також: Записка академіка М.Грушевського: з приводу висновків чистки апарату ВУАН // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 6.
- ¹⁴⁶ Грушевський М. Три академії// Київські збірники історії й археології, побуту і мистецтва. – К., 1930. – Т. 1. – С. 2–14.
- ¹⁴⁷ Україна. – 1927. – № 5. – С. 176-177.
- ¹⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 10730. – Арк. 45 зв.
- ¹⁴⁹ Україна. – 1925. – № 1-2. – С.225; Чернігів і Північне Лівобережжя. – С.36-41.
- ¹⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18625.
- ¹⁵¹ Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. – С. 101–117.
- ¹⁵² Україна. – 1927. – № 5. – С. 179-180; 1928. – № 5. – С. 178-180.
- ¹⁵³ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр.4485. – Арк.1-18.
- ¹⁵⁴ Рубльов О.С. З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: відвідини УСРР львівськими істориками М.Кордубою та І.Крип'якевичем // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (36. статей). – Вип.14. – К.,2001. – С. 329.
- ¹⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр. 439. – Арк.10.
- ¹⁵⁶ Рубльов О.С. З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років. – С.333-338.
- ¹⁵⁷ Гирич І. Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 25.
- ¹⁵⁸ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – С. 45.
- ¹⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 2804, 17192, 17973.
- ¹⁶⁰ Там само. – Спр. 1685.
- ¹⁶¹ Там само. – Спр. 17192.
- ¹⁶² Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924 – 1934). – К., 1993. – С. 44.
- ¹⁶³ Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. – С. 54-55.
- ¹⁶⁴ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки. – С. 60.
- ¹⁶⁵ Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – С. 21.
- ¹⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3098. – Арк.54.

- 167 Заруба В. Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 109.
- 168 ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.1687.
- 169 Там само. – Спр.1864.
- 170 Там само. – Спр. 4622.
- 171 Там само. – Спр. 4494.
- 172 Кравченко І. Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії: академік Грушевський і його школа після повернення з білоеміграції // Записки історико-археографічного інституту. – К.,1934. – № 1. – С.11.
- 173 Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: між історією і політикою // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 11.
- 174 Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 54.
- 175 ІР НБУВ. – Ф. Х. – Спр. 4433.
- 176 Там само. – Спр. 4453.
- 177 Цит. за: *Винар Л.* Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – С. 73.
- 178 Заруба В.М. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. – 1992. – № 5. – С. 73.
- 179 Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 166-167.
- 180 Докладніше див.: *Водотика С.Г.* Трагічна доля академіка ВУАН М.Є.Слабченка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий науковий збірник. – Вип.3. – К.,1994. – С. 76-84.
- 181 ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1399. – Арк.1-229.
- 182 *Курас І.Ф., Водотика С.Г.* Академік М.Є.Слабченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12. – С. 99.
- 183 “В моїх працях є самостійна, незалежна, бунтівна думка”. Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина // Вісник НАНУ. – 1997. – № 3-4. – С. 77-90.
- 184 *Санцевич А.В.* Видатний український історик М.Є.Слабченко. – К., 1993. – С. 47-48.
- 185 Докладно див.: *Верба І.В.* Спроби видання архіву Коша Запорозької Січі в 1920–1930-х рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – К.-Запоріжжя, 1997. – С.315-328.

- ¹⁸⁶ Див.: Усенко І. Слабченко Михайло Єлисейович // Світова та вітчизняна етнотериторіальна думка (у персоналіях). – Київ-Донецьк, 1997. – С. 229-232.
- ¹⁸⁷ Водотика С. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки. – С. 127-128.
- ¹⁸⁸ Курас І. Слово про академіка М.Є.Слабченка // Вісник Академії Наук України. – 1993. – № 2. – С. 43.
- ¹⁸⁹ Див.: Верба І. Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – Ч.6(7). У двох частинах. – Ч.2. – К., 2001. – С. 36-79.
- ¹⁹⁰ Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. – С. 526-527.
- ¹⁹¹ Уроки академіка Слабченка // Сучасність. – 1992. – №11. – С. 156-157.
- ¹⁹² Там само. – С. 160, 162.
- ¹⁹³ Пристайко В., Шаповал Ю. Справа “Спілки Визволення України”. Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 184-185.
- ¹⁹⁴ Григор'єва Т.Ф. З сім'ї робітника-каменяра. // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – С. 35.
- ¹⁹⁵ Водотика С.Г. Соціокультурна характеристика наукової інтелігенції УСРР 20-х років ХХ ст. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Зб. статей. – Вип.5. – К., 2001. – С. 90.
- ¹⁹⁶ Водотика С. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки. – С. 133-135.

До V-го розділу

- ¹ Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С. 256.
- ² Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму. – К., 1999. – С. 325.
- ³ Там само.
- ⁴ Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. – С. 20.
- ⁵ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 203.
- ⁶ Українська ідея. Історичний нарис. – К., 1995. – С. 80.
- ⁷ Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С. 276-280.
- ⁸ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: “Передне слово” до “Тромади” М. Драгоманова // Історичні есе.

- Т. 1. – С. 372.
- ⁹ Див.: *Круглашов А.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С. 105-107.
- ¹⁰ *Драгоманов М.* Вибране. – С. 290-300, 423.
- ¹¹ *Драгоманов М.* Вольний Союз – Вільна спілка. Опыт украинской политико-социальной программы. – Женева, 1884. – С. 21.
- ¹² *Потульницький В.* Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 25.
- ¹³ *Мельник-Антонович К.М.* До видання I тому Творів В.Антоновича. – С. XVII.
- ¹⁴ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – С. 315.
- ¹⁵ *Грушевський М.* На порозі століття // Твори у 50 т. – Т. 1. – С. 210-211.
- ¹⁶ Там само. – С. 211.
- ¹⁷ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – С. 316-330.
- ¹⁸ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – С. 24-26; його ж: Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип. 1. – С. 357-361.
- ¹⁹ *Литвинова Т.Ф.* В пошуках регіональних осередків української суспільної думки кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Регіональне і загальне в історії. – С. 181-182.
- ²⁰ *Дорошенко Д.* Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія-посібник. – Кн. 2. – С. 290.
- ²¹ *Франко І.* Найновіші напрямки в народознавстві // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 45. – К., 1986. – С.254-267.
- ²² *Бистрицький Є.К.* Філософський образ культури та світ національного буття // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – С. 74-75.
- ²³ *Багалеї Д.И.* Русская история. – М., 1914. – С. 19.
- ²⁴ *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001. – С. 348.
- ²⁵ Українське питання. – К., 1997. Щодо авторства див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.ІІІ. – Варшава, 1934. – С. 188-189.

Примітки

- ²⁶ Галичина, Буковина, Угорская Русь. – М., 1915.
- ²⁷ Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. – К.-Черкаси, 2000. – С. 27-28.
- ²⁸ Див.: Ісаевич Я.Д. М.М.Ковалевський та Україна // Український історичний журнал. – 1966. – №4. – С. 135-137.
- ²⁹ Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – С. 412.
- ³⁰ Драгоманов М.П. Политические сочинения. – М., 1908. – С. 200-216.
- ³¹ Там само. – С. 206.
- ³² Там само. – С. 217-267.
- ³³ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – Т. 1. – К., 1971. – С. 213-214.
- ³⁴ Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Історичні есе. – Т.І. – С. 338.
- ³⁵ Франко І. Програма галицьких соціалістів // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 45. – С. 452.
- ³⁶ Гаврилів Н. Проблеми націй і етнонаціональних відносин у суспільно-політичній спадщині І.Франка // Мала енциклопедія етнології та етнології. – К., 1996. – С. 782; Онищенко І. Етно- і націогенез в Україні. Етнополітологічний аналіз. – К., 1997. – С. 58.
- ³⁷ Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Твори у 50 т. – Т. 1. – С. 308.
- ³⁸ Довнар-Запольський М. Акты Литовско-Русского государства. – Т. 2. – М., 1897. – С. 170.
- ³⁹ Див.: Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з 1905 року // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С. 127-136.
- ⁴⁰ Чехович В. Державно-правові ідеї в Україні початку ХХ ст. // Мала енциклопедія етнології та етнології. – С. 187.
- ⁴¹ Дильонгова Г., Філіпович М. Вацлав Липинський – співзасновник і редактор “Przeglądu Krajowego” (1909–1910) // В’ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. – К.-Філадельфія, 1994. – С. 73.
- ⁴² Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку. – С. 413-415.
- ⁴³ Грушевський М. Українці // Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія-посібник. – Кн. 2. – С. 324-325.

- 44 Українське питання. – С. 195.
- 45 *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 216.
- 46 Там само. – С. 109.
- 47 *Мейс Дж.* Соціалістичні моделі української державності // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 101.
- 48 *Багалій Д.* Історія Слобідської України. – С. 28, 63.
- 49 Цит. за: *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик, 1988. – №1-4. – С. 100-101.
- 50 *Смоленчук А.Ф.* Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии // Славяноведение. – 1999. – № 5. – С. 60-67.
- 51 *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – К., 2000. – С. 4.
- 52 Італійський голос про нову районізацію України // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 178.
- 53 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 922. – Арк. 30.
- 54 Там само. – Спр. 1048. – Арк. 89.
- 55 *Буценко А.* К вопросу районирования Украины. – Х., 1925. – С. 8-10.
- 56 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1048. – Арк. 94.
- 57 *Дністрянський М.С.* Україна в політико-географічному вимірі. – С. 146.
- 58 *Буценко А.* К вопросу районирования Украины. – С. 11.
- 59 Там само. – С. 14-30.
- 60 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1807. – Арк. 6.
- 61 *Буценко А.* К вопросу районирования Украины. – С. 35.
- 62 Там само. – С. 42, 46.
- 63 Украинская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедический справочник. – К., 1987. – С. 22.
- 64 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1873. – Арк. 483.
- 65 Проблема районирования на Украине // Под ред. А.И.Буценко. – Х., 1926. – С. 49-52.
- 66 ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 3072. – Арк. 17-27.
- 67 Там само. – Оп. 4. – Спр. 1206. – Арк. 20.
- 68 Циркуляры и инструкции ЦСУ СССР. – 1928. – № 3. – С. 25-26.
- 69 Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). – С. 47-49.

- ⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1629. – Арк. 52-56; Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2318. – Арк. 148-152.
- ⁷¹ Див.: *Михненко А.* Зміни в адміністративно-територіальному складі Донбасу та діяльність органів місцевої влади (1920–1938 рр.) // *Історико-географічні дослідження в Україні.* Збірка наукових праць. – Ч.5. – К., 2001. – С. 297.
- ⁷² *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – С. 4, 42.
- ⁷³ *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла // *Київ та його околиця в історії і пам'ятках.* – С. 2.
- ⁷⁴ *Грушевський М.* На порозі століття // *Твори у 50 т.* – Т. 1. – С. 214-216.
- ⁷⁵ *Кубійович В.* Україна як географічне ціле і її частини // *Енциклопедія українознавства. Загальна частина.* – Т. 1. – С. 121-124.

До VI-го розділу

- ¹ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – С. 101-102.
- ² Там само. – С. 170.
- ³ *Франко І.* Галицьке краєзнавство. – С. 116.
- ⁴ *Самохин Ю.С.* Оправдание краеведения // <http://kraevedenie.chat.ru/sam6.htm>.
- ⁵ Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. – С. 16, 24. Близькими до поняття “краєзнавство” в англійській мові є: “area studies” (застосовується здебільшого на означення країнознавчих досліджень) та “case studies” (вивчення часткових проблем, окремих випадків).
- ⁶ *Франко І.* Галицьке краєзнавство. – С. 116.
- ⁷ *Кукушкина Е.И.* Академическая традиция в истории социологии России // *Социс.* – 2000. – № 4. – С. 106.
- ⁸ *Данилюк Ю.* Український комітет краєзнавства: склад та діяльність // *Історія України.* Маловідомі імена, події, факти (36. статей). – Вип. 13. – К., 2001. – С. 193-203.
- ⁹ Докладніше див.: *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. – С. 39-49. Про систему закладів краєзнавства 20-30-х рр. див. також: *Удод О.А.* Історія в дзеркалі аксіології. Роль науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х рр. – К., 2000.

- 10 *Бездрабко В.* Методико-теоретичні проблеми на сторінках журналу “Краєзнавство” (1927–1930 рр.) // Краєзнавство. – 1995. – №1-4. – С. 17.
- 11 *Гревс И.М.* История в краеведении // Краеведение. – 1926. – №4. – С. 487-508.
- 12 *Семенов-Тянь-Шанский В.П.* Район и страна. – С. 255.
- 13 *Большаков А.М.* Введение в краеведение. – М., 1927. – С. 50-59.
- 14 *Вернадский В.И.* Задачи науки в связи с государственной политикой России // Очерки и речи. – Вып. 1. – Пгр., 1922. – С. 157.
- 15 Докладніше див.: *Заремба С.З.* Українське пам’яткознавство. – С. 15-18.
- 16 *Милонов Н.П., Кононов Ю.Ф., Разгон А.М., Черноморский М.Н., Завадьє А.С.* Историческое краеведение. – М., 1969. – С. 3.
- 17 *Савчук В.О.* Зауваги до дискусії про становлення організаційних структур краєзнавчого руху України середини 20-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2001. – № 1-4. – С. 37-41.
- 18 Известия. – 1926. – 21 июля. Відповідаючи Дубняку, голова Центрального бюро краєзнавства Росії С.Ольденбург зазначив: передати краєзнавство в руки непідготовлених людей - значить зруйнувати його остаточно. Див.: Известия. – 1926. – 13 августа.
- 19 Див.: *Риженко В.Г.* Методологическое и методическое наследие “золотого десятилетия” // <http://ifhs.srk.ru/rigenko1.html>.
- 20 Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С. 9.
- 21 *Козлов В.Ф.* Вопросы исторического краеведения в журнале “Советское краеведение” (1930–1936) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – С. 49-50.
- 22 Див.: *Скляренко Е.М.* История фабрик и заводов Украины. Историография проблемы. – К., 1986. – С. 31.
- 23 Про доробок істориків Закарпаття див.: *Данилюк Д.* Исторична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.). – Ужгород, 1999. – С. 240-289.
- 24 *Шмидт С.* “Без любви к малой родине, ее памятникам и природе невозможно почитание и Родины большой” // Родина. – 1989. – № 4. – С. 70-71.
- 25 *Барков А.С.* Вопросы методики и истории географии. – М., 1961. – С. 80.
- 26 *Н.П.Милонов, Ю.Ф.Кононов, А.М.Разгон, М.Н.Черноморский, А.С.Завадьє.* Историческое краеведение. – С. 3-4.

- ²⁷ *Брайчевський М.* Коли і як виник Київ // Вибрані твори. – С. 169.
- ²⁸ Раніше, у 1959–1960 рр. “Історія Києва” вийшла у 2-х томах.
- ²⁹ *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955; *Земляк К.П., Крищенко Г.И.* Край Донецкий. – К., 1957; История рабочих Донбасса. В 2-х тт. – К., 1981; Очерки по истории Крыма. – Симферополь, 1951–1967; Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – К., 1989; Шляхом до щастя: Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1973 та ін.
- ³⁰ Нариси історії Львова. – Львів, 1956; Історія Львова. Короткий нарис. – Львів, 1956; Одеса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957; *Окладной Г.М.* Социалистический Харьков. – Харьков, 1951; його ж: Очерки по истории развития советского Харькова. – Харьков, 1956; *Михайлик А.Ф.* Харькову – 300 лет. – Харьков, 1958; История города-героя Севастополя. – Ч.2. – К., 1958; *Яцура М.Т., Євдомах І.І.* Чернігів. – К., 1968; *Данилов А.В.* Наш Херсон. – Херсон, 1960; Луцьк (Нарис історії міста). – Луцьк, 1959; Дніпропетровськ сьогодні. – Дніпропетровськ, 1962; Вінниця. Путівник. – Вінниця, 1962 та ін.
- ³¹ *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К., 1961.
- ³² *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.
- ³³ *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: социально-экономическое развитие. – К., 1961; її ж: Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII – 60-е годы XVIII ст.). – К., 1971; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963.
- ³⁴ *Грабовецький В.В.* Гуцульщина XIII – XIX ст.: Історичний нарис. – Львів, 1982.
- ³⁵ Развитие советской исторической науки. 1970–1974. – М., 1975. – С. 5.
- ³⁶ *Тронько П.Т.* Летопись дружбы и братства. – К., 1981.
- ³⁷ Докладніше див: *Данилюк Ю.З.* Продовжуючи академічні традиції // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип. 10. – С. 12-13.
- ³⁸ *Горбик В.О.* Сучасний стан підготовки багатотомного “Зводу пам’яток історії та культури України” // Історія України.

- Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип.17. – К.-Донецьк, 2001. – С. 301.
- 39 Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – Ч. 1-2. – К., 1999.
- 40 *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.,1986; *Гуржій А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К.,1986; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. – К.,1986; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник // За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1990 та ін.
- 41 Див. напр.: Шляхами золотого Поділля. – Філадельфія, 1983; *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. – Т. 1-2. – Вінніпег, 1984–1986.
- 42 Історико-мемуарний збірник “Бережанська земля”. – Нью-Йорк, 1970; Історико-мемуарний збірник Чортківської округи: повіти Чортків, Копиченці, Борщів, Заліщики. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1974; Скала. Меморіальна книга. – Нью-Йорк–Тель-Авів, 1978 та ін.
- 43 *Ионов И.Н.* Проблемы изучения истории городов СССР и смежные общественно-научные дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – С. 190.
- 44 *Зинченко А.Я.* Чугуев: Путеводитель. – Харьков, 1979.
- 45 *Михайлов Б.Д.* Мелитополь: Историко-краеведческий очерк. – Днепропетровск, 1980.
- 46 *Истомина Э.Г.* Проблемы подготовки и издания историко-краеведческой литературы // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – С. 115-120.
- 47 *Риженко В.Г.* Указ. соч.
- 48 *Ионов И.Н.* Указ. соч. – С. 190-193.
- 49 *Зайцев Б.П., Куделко С.М., Міхеев В.К., Посохов С.І.* Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник. – К., 1994; Нові сторінки з історії Донбасу. – Вип. 1-5. – 1995-1999; “Carpatica. Карпатика”. – Вип. 1-5. – 1993-1999; Жовківщина. – Т. 1-5. – Львів-Балтимор, 1994-1998; Рогатинська земля: історія та сучасність. – Львів, 1995, 2001; Бойківщина: історія та сучасність. – Вип.1-2. – Львів, 1995-1996; Перемишль і

- Перемиська земля протягом віків. – Львів, 1996-2001; Енциклопедія Сумщини. – Вип. 1-3. – Суми, 1999; Енциклопедія Коломиїщини // За ред. М.Васильчука та М.Савчука. – Коломия, 2000.
- 50 *Лаврів П.* Історія Південно-Східної України. – Львів, 1992; Історія Слобідської України (Упор.Г.Єрофеева, В.Ярошик). – Х., 1993; *Євселевський Л.* Кременчуччина у XIX – на початку XX ст. Історичний нарис. – Кременчук, 1996; Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – Кам'янець-Подільський, 1995; Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. – Т. 1-2. – Кам'янець-Подільський, 1997-1998; *Мельник Л.Г.* Гетьманщина першої чверті XVII століття. – К., 1997; *Сухой О.М.* Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1997; *Пірко В.О.* Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998; *Михненко А.М.* Новейшая история Донецкого бассейна. – Донецк, 1998; Нариси історії Закарпаття. У 2-х тт. – Ужгород, 1993, 1995; *Данилюк Д.* Історія Закарпаття в біографіях і портретах. – Ужгород, 1997 та ін.
- 51 *Непомнящий А.* Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX – нач. XX века. – Симферополь, 1995; Историческое краеведение Одесщины: Сб. материалов. – Вип. 1-2. – Одесса, 1992; *Баженов Л.В.* Поділля в працях істориків і краєзнавців XIX–XX ст.; *Прокопчук В.* Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995; *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII - перша половина XX ст.) та ін.
- 52 Докладно див.: *Ісаєвич Я.Д.* Сторінки історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 22-26; *Стеблій Ф.* Відділ нової історії України // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.9. – Львів, 2001. – С. 63-72.
- 53 *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001.
- 54 *Мишанич О.* “Энциклопедия Подкарпатской Руси” і що за нею // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 110-119.
- 55 *Баженов Л.В.* П'ятиріччя Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С.154-157.
- 56 *Коткин С.* О краеведении и его методологии // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. – С. 16-22.

- ⁵⁷ *Лихачев Д.С.* Краеведение как наука и как деятельность // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – С. 9.
- ⁵⁸ *Костриця М.Ю.* Географічне краєзнавство в системі національного краєзнавства // Краєзнавство. – 2001. – № 1-4. – С. 45.
- ⁵⁹ *Круль В.П.* Краєзнавство: історична географія. – Чернівці, 1999. – С.3; *Жупанський Я., Круль В.* Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – №1-2. – С. 3.
- ⁶⁰ *Круль В.П.* Краєзнавство: історична географія. – С. 11.
- ⁶¹ Там само. – С. 17.
- ⁶² *Шаблій О.* Актуальні проблеми географічного кубійовичезнавства // Краєзнавство, географія, туризм. – 2001. – № 38. – С. 11.
- ⁶³ *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство. – С. 20.
- ⁶⁴ *Круль В.П.* Назв. праця. – С. 14.
- ⁶⁵ *Заремба С.* Українське пам'яткознавство. – С. 19-20.
- ⁶⁶ *Ковальський Н.П.* Историческое краеведение и специальные исторические дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – С. 31-34.
- ⁶⁷ *Калакура Я.* Джерелознавчі аспекти сучасного українознавства // III Міжнародний конгрес україністів. Українознавство – К., 1997. – С. 38.
- ⁶⁸ *Черниш Н.* Україна, Схід і Захід: регіональні особливості в оцінці політичних процесів // Третій міжнародний конгрес україністів. Політологія, етнологія, соціологія. Доповіді та повідомлення. – Харків, 1996. – С. 301-305.
- ⁶⁹ *Маркітан Л.П.* Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 46.
- ⁷⁰ *Омеляшко Р.* До проблеми врятування та збереження етнокультурної спадщини Полісся, що потерпіло від Чорнобильської катастрофи // Третій міжнародний конгрес україністів. Політологія, етнологія, соціологія. Доповіді та повідомлення. – С. 97-102.
- ⁷¹ *Заремба С.* Українське пам'яткознавство. – С. 21.
- ⁷² *Дулов О.* Пам'яткознавство як наука // Пам'ятки України. – 1993. – №1-6. – С. 139.
- ⁷³ Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. I. – Т. I.

Примітки

- К., 1999. – С. XXII-XXIII.
- ⁷⁴ Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.). – С. 81, 96.
- ⁷⁵ Докладніше див.: *Кот С.І.* Терміни “пам’ятка” і “пам’ятник” у пам’яткознавстві // Праці Центру пам’яткознавства. – Вип. I. – С. 30-40.
- ⁷⁶ *Акуленко В.* Про наукові критерії визначення й оцінки пам’яток історії та культури // Український історичний журнал. – 1971. – № 6; його ж.: “Пам’ятки” чи “пам’ятники”? Про мову законодавчих актів // Літературна Україна. – 1976. – 21 вересня; його ж.: Історія несе надію // Старожитності. – 1991. – 10 листопада.
- ⁷⁷ *Кот С.* Пам’ятка чи пам’ятник // Пам’ятки України. – 1986. – №4. – С. 29-31; *Гринишин Д., Дашкевич Я.* Ще раз про слова “пам’ятка” і “пам’ятник” // Там само. – 1987. – №3. – С. 20-22; *Русанівський В.* Усе ж таки пам’ятка // Там само. – 1988. – №4. – С. 25-26.
- ⁷⁸ Закон Української РСР про охорону та використання пам’яток історії та культури. – К., 1980.
- ⁷⁹ *Колосок Б.* Про поняття “пам’ятка архітектури” і “пам’ятка містобудування” // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 17. – С. 260-263; його ж.: Пам’ятки містобудування та їх охорона // Праці центру пам’яткознавства. – Вип. 3. – С. 49-72.
- ⁸⁰ *Акуленко В.І.* Термінологічні колізії у пам’яткоохоронній сфері // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). – Вип. 8. – С. 20-21.
- ⁸¹ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сборник документов. – М., 1990. – С. 42-43.
- ⁸² У цьому зв’язку важко поділити обурення В.Кузьменка, який розцінює закон 2000 р. “Про охорону культурної спадщини” як паплюження культурних цінностей, “антиукраїнщину в законі”, “гучний ляпас українським патріотам” (ПіК. – 2002. – № 41. – С. 44-45). Закон 2000 р. не є кроком назад порівняно із законом 1978 р. – просто у нього вужча сфера регулювання, обумовлена прагненням привести поняття “культурна спадщина” у відповідність до міждержавного стандарту. Що ж до рухомих культурних цінностей, то вони мають регулюватися іншими законами.
- ⁸³ *Молчанов С.Н.* К вопросу об использовании в законодательстве

- понятий “культурное наследие” и “культурное достояние”
// [http: www.Patrimony.ru/rus/science/ on Terms/htm](http://www.Patrimony.ru/rus/science/ on Terms/htm).
- 84 Кононенко П. Українознавство: предмет, завдання, історія, методологія // III Міжнародний конгрес україністів. Українознавство. – С. 11.
- 85 Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования // Регионы и регионализм в странах Запада и России. – С. 92-94.
- 86 Докладніше див.: Лендвел М. Нові інституційні механізми регіонального розвитку в Європі // Регіональні студії. – Вип. 1. – С. 18-27.
- 87 Заставний Ф.Д. Географія України. – С. 352.
- 88 Іщук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (Методологія, теорія). – К., 1996.
- 89 Чернецький Ю. Регіон – має звучати гордо // День. – 2000. – 8 серпня.
- 90 Алымов А.Н., Заставный Ф.Д. Региональные проблемы экономического и социального развития. – К., 1982. – С. 28.
- 91 Див.: Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – С. 534.
- 92 Див.: Юрківський В.М. Регіональна економічна і соціальна географія: зарубіжні країни. – 2-е вид. – К., 2001.
- 93 Долішній М., Кравців В., Симоненко В. Макрорегіоналізація України. – С. 7-10.
- 94 Шаскольский И.П. Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1968. – С. 97-98.
- 95 Цит. за: Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 12.
- 96 Там само. – С. 93-94.
- 97 Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998. – С. 4-35.
- 98 Воронай Л.И. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М., 1981. – С. 30-41.
- 99 Воронай Л.І., Коржук В.П., Куниця М.М. Історична географія: об'єкт, цілі, функції, проблеми // Фундаментальні

географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки) . – К., 1994. – С. 42-43.

- ¹⁰⁰ Соціально-економічна географія України. – С. 132-140. З етноструктурними характеристиками регіонів України, що їх дає соціально-економічна географія, не в усьому згодні соціологи. І.Кононов, приміром, вважає, що поняття “зросійщення” не відповідає суті тих процесів, які відбувалися в Донбасі впродовж ХІХ-ХХ ст.: ці процеси, у своїй основі соціально-економічні, не були лише наслідком політичних рішень. Двомовна етнотериторіальна спільнота з домінуванням російської мови утворилася тут природним шляхом, як і українсько-російська “панівна коаліція”. Див.: *Кононов І. Жителі Донбасу: особливості культури і здатність до самоорганізації за умов суспільних змін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 3. – С. 85.*
- ¹⁰¹ *Доценко А.І.* Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К., 1994. – С. 170-171.
- ¹⁰² Етнографія України. – С. 123-143.
- ¹⁰³ *Стрижак О.С., Отін Є.С.* Гідроніми Східної України. – К.-Донецьк, 1977; *Масенко Л.Т.* Власні назви і відтопонімічні утворення Інгуло-Бузького межиріччя. – К., 1977.
- ¹⁰⁴ *Лащенко Х.* Діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 98.
- ¹⁰⁵ *Галенко О.І.* Про діловодні переклади з османсько-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їхнього археографічного опрацювання // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – К., 2000. – С. 23-30.
- ¹⁰⁶ *Єніфанов А.О., Сало І.В.* Регіональна економіка. – С. 337-338.
- ¹⁰⁷ *Лазоренко О.* Центр і регіони у політичному просторі України // Розвиток України в регіональній перспективі. – С. 80-84.
- ¹⁰⁸ *Паламарчук М.М.* Деякі питання методології та організації опрацювання наукових основ регіональної політики України // Регіональна політика в Україні: наукові основи, методи, механізми. – Ч. 1. – С. 59.
- ¹⁰⁹ Соціально-економічна географія України. – С. 480-481.
- ¹¹⁰ *Стеченко Д.М.* Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. – К., 2001. – С. 198-201.
- ¹¹¹ *Іщук С.І.* Територіально-виробничі комплекси і економічне

- районування. – С. 140, 149.
- ¹¹² Див.: *Топчієв О.* Географічна наука та регіональна політика в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 2. – С.36; *Кереціман В.* Назв. праця. – С. 12.
- ¹¹³ *Кравченко В., Кучеренко О.* Центр і регіон // Президентський вісник. – 2001. – 16 червня.
- ¹¹⁴ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. – С. 59, 244-245, 260.
- ¹¹⁵ *Дністрянський М.С.* Україна в політико-географічному вимірі. – С. 149-150.
- ¹¹⁶ *Долішній М., Кравців В., Симоненко В.* Макрорегіоналізація України. – С. 11.
- ¹¹⁷ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність. – С. 263-264.
- ¹¹⁸ *Дністрянський М.* Чи потрібно реформувати адміністративно-територіальний устрій України? – С. 121-122.
- ¹¹⁹ Див.: *Топчієв О.* Географічна наука і регіональна політика в Україні. – С. 38-39.

До VII розділу

- ¹ *Князева Е.Н.* Синергетическая модель эволюции научного знания // Эволюционная эпистемология: проблемы, перспективы. – М., 1996. – С. 124-126.
- ² Див.: *Колесник І.І.* Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип. I. – С. 310.
- ³ *Кареев Н.* Историология. – Пгр., 1915. – С. 17.
- ⁴ *Попова Т.* Лики историографии: имена и смыслы // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.5. – Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. – Ч.2. – С. 416.
- ⁵ *Городяненко В.* Історіографія соціології: рефлексивна соціологія чи галузь знання? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 171.
- ⁶ *Колесник І.І.* Українська історіографія. – С. 15.
- ⁷ *Калакура Я.* Українська історіографія в структурі історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.5. – Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. – Ч.2. – С. 402-404.
- ⁸ *Колесник І.І.* Регіональна історія та регіональна історіографія

- // Регіональне і загальне в історії. – С. 147-180.
- 9 *Попова Т.* К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 8-9. У двох частинах. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 335-336.
- 10 *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 102-105.
- 11 *Колесник І.І.* Українська історіографія. – С. 9, 33-35.
- 12 *Франко І.* Галицьке краєзнавство. – С. 254-267.
- 13 *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. – 1894. – Ноябрь. – С. 243-270; Декабрь. – С. 402-424; *Лазаревский Ал.* Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1894. – Декабрь. – С.349-387; 1895. – Февраль. – С.170-186; 1897. – Январь. – С.92-111; Февраль. – С.275-303.
- 14 *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.І. – Кн.1-2. – СПб.,1892; Т.ІІ. – Кн.1-2. – СПб.,1908.
- 15 *Попович М.* Нарис історії культури України. – С. 491.
- 16 *Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.35.
- 17 Там само. – № 3. – С. 22-29.
- 18 *Жук І.* Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45-53.
- 19 Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плінного світу. – К., 1999. – С. 192, 200.
- 20 Див.: *Ковальчук О.* Принцип історизму в історіографії доби романтизму // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 11. – К., 2002. – С. 350-361.
- 21 *Бон Т.* Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в XIX столетии // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 121-128.
- 22 *Багалеї Д.І.* Коллекция рукописей покойного проф. А.Ф.Кистяковского // Киевская старина. – 1891. – Март. – С. 494.
- 23 Див. докладніше: *Ясь О.* Українська зарубіжна історіографія 1945-1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.5. – Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. – Ч.2. – С. 363, 378, 384.

- 24 Докладніше див.: *Колесник І.І.* Українська історіографія. – С. 119-129.
- 25 *Потульницький В.* Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19–20 ст.: проблеми теорії та методології // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.5. – Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. – Ч.2. – С. 434-454.
- 26 *Тронько П.Т.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. – С. 170-171.
- 27 Див.: *Попова Т.Н.* Историографический процесс в региональном измерении (теоретический аспект) // VIII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”. – Ч. I. – К., 1997. – С. 199-200.
- 28 *Попова Т.* Историографический процесс: к экспликации понятия // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.6(7). – К., 2001. – С. 323-343.
- 29 *Рижко Л.В.* Науковий простір: філософський і науковий аспекти. – С. 36.
- 30 *Колесник І.І.* Українська історіографія. – С. 11.
- 31 *Бройль Луи де.* По тропам науки. – М., 1962. – С. 317.

До заключення

- 1 Історія Академії Наук України. 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 201.
- 2 Докладніше див.: *Портнов А.* Українська радянська історіографія: до постановки проблеми // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 113.
- 3 Див.: *Сарбей В.* Актуальные задачи историков Украины сегодня // <http://www.histomed.kiev.ua/agapit.html>.
- 4 Соціально-економічна географія України. – С. 650.
- 5 *Лукинов І.* Наукові основи регіонального розвитку і принципи регіональної політики // Передмова до кн.: Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. – С. 6.
- 6 *Саушкин Ю.* История и методология географической науки. – С. 383.
- 7 *Ковальський М.П.* Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: теорія та методи. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 7.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абросимова С. 480
Авраменко А. 347
Ажнюк Б. 459
Айзард (Ізард) В. 26-28, 452
Айсерман Е. 30
Акуленко В. 378, 496
Алаєв Е. 67, 72, 456-457
Алампієв П. 62, 469
Алджер Ч. 16
Александров І. 166
Аллард К. 143
Алимов А. 497
Анаксимандр 140
Андерсон В. 62, 456
Андрієвський О. 212-213, 476
Андріяшев О. 222, 272, 281, 477
Андросов В. 165
Антонович В. 35, 88, 132, 177, 180, 182-184, 187, 207, 217-218, 220-231, 233-235, 240, 247, 254, 256-257, 262-264, 267-268, 272, 282, 287, 295, 302, 310-311, 346-347, 417, 426, 429, 437, 439, 477-479
Антонович М. 426
Анучин В. 21, 24, 452
Анциферов М. 339
Апанович О. 250, 347, 481
Аркас М. 165, 469
Арманд Д. 62
Арсеньєв К. 151, 164
Архангельський С. 339
Атаманенко А. 467
Афіані Ю. 352
Ахенваль Г. 142
Багалій Д. 35, 89, 105, 113, 174, 182, 184, 192-193, 222-223, 227, 230-242, 247, 253, 263-264, 278-279, 282, 285, 287, 306-307, 311, 321-324, 328, 330, 346, 425, 429, 436, 438-440, 470, 477-480, 487, 489, 500
Багинський М. 189
Бадовський Д. 453
Баженов Л. 107, 194, 215, 354, 461, 473, 476, 478, 494
Бакулев Г. 492
Балушок В. 37
Бантиш-Каменський Д. 155, 467
Баран В. 464
Баранович О. 273
Барановський В. 458
Баранський М. 27, 469
Барвінський Б. 256, 258
Барвінський В. 238, 240-241, 479
Барков А. 344, 491
Барсов Н. 231, 479
Батюшков П. 212
Бахрушин С. 46, 339, 455
Безбородько О. 149
Бездрабко В. 491
Бекон Р. 101
Бер А. 425
Берг Л. 471
Бердяєв М. 36
Беринда П. 378
Берлінський М. 172, 212, 476
Бестужев-Рюмін К. 236
Белов М. 52, 455
Бистрицький Є. 306, 487

- Бичков П. 233
Бібіков 176
Бібіков С. 191
Білас Л. 476
Білокінь С. 194, 483
Біляшівський М. 185, 187, 230
Блав Й. 145
Бодрухин В. 461
Бодуен де Куртене І. 185
Бодянський О. 158, 176
Боечко В. 454
Бойченко В. 49, 455
Боккі Ф. 464
Болдижар М. 462
Болтін І. 210
Болховітінов Є. 172, 212
Большаков А. 339, 341, 491
Бон Т. 424-425, 500
Бондаренко К. 465
Боплан Г.-Лі де 145, 244, 466
Борисенко В. 493
Борисов І. 176
Боряк О. 194, 200, 474
Бос Х. 28
Ботеро Дж. 141-142
Брайчевський М. 129, 212, 345, 460, 465, 476, 492
Брехуненко В. 466
Бродель Ф. 23
Бройль Луї де 435, 501
Будз М. 458
Бунге В. 69
Бутич І. 473
Буценко О. 323, 325-326, 489
Буцик А. 347
Б'юрі Дж. 425
Бушінг А. 142, 148
Вавричин М. 466
Ваповський Б. 143
Варнеке Б. 289
Варшавська М. 476
Василенко М. 108, 187, 193, 242, 253, 283, 418, 476, 500
Васильчук М. 494
Васюта І. 347
Вебер М. 41, 313, 422
Величко С. 176
Венс Р. 30
Верба І. 194, 287, 485-486
Верменич Я. 451
Вернадський В. 82, 206, 242, 339, 394, 491
Вернадський Г. 68-69
Вернадський І. 177
Веселовський Б. 160
Винар Л. 208, 257, 262, 264-265, 277, 472, 475, 481-485
Винокур І. 478
Віднянський С. 477
Владимирський-Буданов М. 102, 108, 182, 240, 460
Вовк Ф. 185, 202, 263, 309
Водотика С. 194, 286, 290-291, 473, 481, 485-486
Возгрин В. 25, 452
Возняк М. 275
Возняк Т. 133
Войцехівська І. 473-474
Воропай Л. 393-394, 497
В'яземський А. 113
Гаврилів Н. 488
Гаєвський С. 273
Галенко О. 399, 498
Гарденберг І. 456
Гваньїні О. 104, 461
Гегель 366, 420

- Гельман В. 468
Герберштайн С. 141
Герд А. 40, 127, 453
Гердер Й. 295
Геринович В. 322, 388
Гермайзе О. 183, 192, 218, 220,
266-267, 273, 278, 307, 472,
477, 483
Герман К. 151, 164, 468
Геродот 22, 101, 140, 243
Геррітц Г. 143
Геттнер А. 19-20
Гирич І. 194, 253, 276, 472, 481, 484
Гільденштедт Й.-А. 196
Гладкий Ю. 459
Глуховський Я. 347
Глушко С. 267
Гнатюк В. 185, 202, 275
Гніп М. 277
Голобуцький В. 253, 346, 481, 492
Головацький Я. 112, 417
Голубенко П. 473, 479
Голубовський П. 223, 413
Голубчик М. 456, 458
Гольденберг Л. 391
Гондіус В. 145
Гонімов І. 342
Горбик В. 89, 354, 460, 492
Гордієвський В. 286
Горленко В. 163, 178, 197, 468,
471, 474
Горобець В. 110, 462
Городецький В. 144
Городецький М. 212
Гордяненко В. 499
Горяев А. 457
Грабовецький В. 347, 492
Грабович Г. 427
Граб'янка Г. 176
Гревс І. 337-338, 341, 491
Греков Б. 117, 191, 463
Греков В. 252
Григор'єва Т. 194, 354, 470,
474, 486
Гринишин Д. 379, 496
Гринів Л. 82, 459
Грицак Я. 26, 452
Гриценко І. 347
Грінченко Б. 471
Грушевський М. 35-36, 43-46,
89, 91, 97, 102, 117, 121, 127-
128, 135, 137, 149, 158, 180,
182, 184-187, 192, 203, 214,
218, 222, 224, 230-231, 242,
246, 253-282, 286-289, 293, 295,
300-303, 306-307, 309-311,
316320, 328-330, 346-347, 418-
420, 426, 436, 439-440, 455,
460, 463-464, 465, 468, 471-473,
475-479, 481-486, 488-490
Грушевський О. 192, 266-267,
477, 483
Гудок-Єремєєв К. 342
Гумільов Л. 52, 455
Гурбик А. 107, 461
Гуржій І. 347
Гуржій О. 109, 124, 462, 464, 493
Гурко О. 343
Дабижа В. 199
Данилевич В. 193
Данилевський М. 36
Данилишин Б. 406
Данилов А. 492
Данилюк Д. 477, 491, 494
Данилюк Ю. 354, 490, 492
Дашкевич В. 203, 475
Дашкевич М. 183, 222-223

- Дашкевич Я. 105, 107, 158, 259, 379, 461-462, 466, 468, 482, 496
Десянов І. 245
Демченко Й. 326
Дергачов В. 50, 51, 455
Джиджора І. 187, 255
Дзира Я. 459
Дильонгова Г. 488
Діброва О. 386
Дложевський С. 194
Дністрянський М. 103, 114-115, 324, 404, 460-461, 463, 489, 499
Добровольський Л. 192, 267, 483
Довнар-Запольський М. 185, 222, 307, 322, 488
Долішній М. 60, 62, 82, 389, 405, 456, 459, 497, 499
Домбровський В. 176
Дорошенко Д. 176, 223, 249, 258, 304, 307, 421-422, 436, 470, 477, 480, 482, 487
Доценко А. 498
Драгоманов М. 88, 132, 179-181, 218, 268, 275, 296-299, 302, 313-316, 420, 459, 471, 477, 486-488
Дринов М. 190
Дубняк К. 341
Дулов О. 495
Дюркгейм Е. 419
Дядиченко В. 347, 492

Ейлер Л. 146
Ейлер Х. 146-147
Епштейн М. 16
Ернст Ф. 272
Ессер Д. 466
Свдокимов С. 456, 458
Свдомаха І. 492
Свселевський Л. 494
Свфимовський В. 267
Смельянов О. 458
Єнсен А. 185
Єпіфанов А. 463, 498, 501
Єрофєєва Г. 494
Єфіменко О. 172, 184, 216, 228, 240, 285, 438, 469, 476, 478
Єфіменко П. 182
Єфремов С. 309

Жданов А. 103
Жекулін В. 52, 74, 123, 392, 455, 458, 464, 497
Житецький І. 35, 132, 163-164, 465, 468, 472
Житецький П. 184, 187, 302
Жук І. 500
Жуков Є. 348
Жупанський Я. 47, 455, 495
Журавський А. 474
Журавський Д. 152-153, 177, 198, 474
Журба О. 194, 469-470

Завадьє А. 491
Загоровський Є. 286, 289
Зайцев Б. 493
Зайцева З. 482
Закревський М. 212, 476
Замятін Д. 21, 452-453, 457
Замятіна Н. 453-454
Заремба С. 194, 354, 361, 370, 469, 491, 495
Заруба В. 194, 478, 480, 485
Заставний Ф. 106, 112, 405, 461, 462, 497
Зауер К. 73

- Зборовський Г. 458
Зеленін Д. 193
Земляк К. 492
Зербіно Д. 207, 475
Зібер М. 200
Зінченко А. 493
Зубар В. 466
Зубков К. 456
Зубов А. 135, 465
Зубрицький Д. 112, 157-158,
223, 418, 468
- Іваненко В. 481
Іванішев М. 176
Іванов І. 76, 458
Іванов П. 222, 477
Івченко А. 463
Іконников В. 182, 185, 222, 413,
419, 500
Іловайський Д. 236
Ільїн М. 32, 453
Ільїнський М. 340
Ілько І. 458
Іонов І. 493
Ісасвич Я. 488, 494
Ісаченко А. 452
Ісламов Т. 462
Істоміна Е. 493
Іто С. 16
Ішук С. 403, 497-498
Йорг Н. 217
- Кабузан В. 391
Каганський В. 453
Калакура Я. 372, 414, 495, 499
Калепіна А. 378
Калиновський Г. 149
Калінка В. 157
Каманін І. 182, 192, 221, 230
- Каппелер А. 427
Капраль М. 463
Каразін В. 171
Карамзін М. 210, 263
Каресв М. 412, 499
Карпінський К. 191
Касьянов Г. 294, 486
Катон С. 217
Квітка Г. 300
Кеппен П. 197, 474
Керецман В. 499
Кизима В. 452, 455
Кирилов І. 146, 466
Кирпичников О. 190
Кирчів А. 459
Киян О. 472, 478
Кіржаєв М. 277
Кіров С. 103
Кістяківський О. 240, 500
Клепатський П. 281
Клосовський О. 180
Ключевський В. 124, 210, 425, 464
Кляп М. 451, 458
Князева Е. 499
Ковалевський М. 286, 288, 309,
313, 420, 488
Коваленко О. 473
Коваль М. 485
Ковальський М. 246-247, 371,
449, 475, 480, 495, 501
Ковальчук О. 500
Козлов В. 491
Козоріс 280
Коккі Ю. 71
Коковцев С. 149
Колесник І. 37, 42, 58, 209, 413,
415, 417, 454, 456, 475, 499-501
Колесник М. 471
Колесников К. 467

- Колесса Ф. 203
Колосовський М. 27, 28
Колосок Б. 379-380, 463, 496
Компан О. 108, 347, 462
Кондратьєва І. 481
Кондратюк Р. 474
Коновець О. 472
Кононенко П. 383, 497
Кононов І. 498
Кононов Ю. 491
Конт О. 221
Контаріні А. 140, 466
Копержинський К. 286
Коперницький І. 225
Кордуба М. 255-256, 264, 275, 322, 388, 484
Коржик В. 393-394, 497
Корзон Т. 228
Корнійчук Л. 474
Корнілов В. 478
Коробка М. 188
Королівський С. 347
Короткий В. 478
Корш Ф. 185
Костомаров М. 132, 185, 218-220, 222, 226, 231, 246, 268, 295, 301, 346, 417, 472, 477
Костриця М. 54, 195, 455, 474, 495
Кот С. 379, 496
Котигоренко В. 134, 465
Коткін С. 356, 494
Котляр М. 465
Котляревський І. 155
Котляревський О. 182
Кочетов Е. 125, 464
Кошель О. 194, 473
Кошик О. 347
Кравець М. 347
Кравець О. 471
Кравців В. 62, 389, 405, 456, 459, 497, 499
Кравченко В. 148-149, 188, 209, 211, 238, 242, 251-252, 466-467, 475, 479-480, 499
Кравченко І. 280, 485
Кравченко П. 405
Красиков М. 469, 473
Красілов В. 72
Крачило М. 460
Кревецький І. 44, 255-256, 259, 264, 455, 482
Крейц К. 145
Криворотченко М. 337
Крижицький С. 466
Крикун М. 107, 461
Кримський А. 185, 242, 309
Крип'якевич І. 255-256, 275-276, 280, 343, 436, 472, 484
Крисаченко В. 72, 457, 459, 460, 467, 487-488
Критенко Г. 492
Круглашов А. 487-488
Круль В. 47, 358-359, 364, 455, 495
Крупницький Б. 426
Кубійович В. 91, 136, 168, 322, 331, 343, 388, 465, 469, 490
Куделко С. 493
Кудрицький А. 493
Кузанський М. 142
Кузеля З. 203, 255-256, 258
Кузьменко В. 496
Кузьмін А. 454
Кукушкіна Е. 490
Куліш П. 296, 301
Кульчицький О. 125, 464
Кульчицький С. 462
Кун Т. 60, 456
Куниця М. 394, 497

- Куплін В. 424
Купчанко Г. 180
Курас Г. 473
Курас І. 10, 30, 77, 134, 257, 287,
451-453, 458, 465, 482, 485-486
Курило В. 347
Курчевська І. 459
Кучер Р. 194, 472
Кучеренко О. 499
Кучма Л. 349, 368
- Лаврів П. 494
Лавріненко А. 289
Лавров П. 347
Лазаревська К. 188, 193
Лазаревський О. 123, 184, 190,
200-202, 227, 239, 247-248, 268,
418, 438, 464, 480, 500
Лазаріс О. 337
Лазоренко О. 401, 498
Лампрехт К. 425
Ландабасо А. 385, 497
Лаппо-Данилевський О. 413
Лашенко Х. 399, 498
Лебедєв Г. 40, 127, 129, 453,
464-465
Лебедєв Д. 474
Лебединцев П. 182
Лебединцев Ф. 184-185
Лев В. 472
Левашов А. 451
Левенець Ю. 308, 487-488
Левицький О. 222
Леме Ж. 19, 452, 459
Лендєл М. 497
Леонтєв В. 27-28
Линниченко І. 230, 282-283, 287
Липинський В. 216, 258, 318,
421, 476, 488
- Лисяк-Рудницький І. 13, 36,
297, 300, 315, 421, 426, 436,
451, 486, 488
Литвин В. 36, 451
Литвиненко М. 347
Литвинова Т. 303, 487
Лихачов Д. 357, 495
Лімановський Б. 418
Лобанов-Ростовський О. 377
Лобатинський С. 189
Лобода А. 193, 278
Ломоносов М. 146, 195
Лоначевський О. 180
Лотман Ю. 206
Лотоцький О. 308, 487
Лугова О. 347
Лукінов І. 501
Лучицький І. 182, 239, 420
Львов Л. 175 *
Любавський М. 105, 461
Ляскоронський В. 222-223,
230, 466, 477
Магидович В. 466
Магидович І. 466
Магочий П. 300, 417, 500
Мазепа І. 145
Макаричев А. 31, 452-453
Макарчук С. 460
Маккіндер Х. 23
Маковський Т. 143
Максименко І. 459
Максимов Г. 456, 458
Максимович М. 175-176, 182,
213-214, 268, 273, 295, 437,
470, 476
Маланюк Є. 36
Малишевський І. 182
Маліневська В. 473
Малюк М. 473

- Мандзюк І. 266
Маннгейм К. 429
Маринич О. 78, 458
Маркевич Г. 244
Маркевич М. 155-156, 178
Маркевич О. 191, 413
Маркіна В. 347, 492
Маркітан Л. 495
Маркова О. 467
Маркович Я. 163, 468
Маркузен Е. 76
Маркуш О. 343
Марцинківський А. 216
Марченко М. 426, 468
Масарик Т. 185
Масенко Л. 399, 498
Маслаков В. 456, 469
Маслов В. 274
Масненко В. 309, 457, 488
Матвієнко-Гарнага Ф. 167, 469
Матюшин Г. 345
Матях В. 472
Межуєв Б. 462
Мезенцов П. 144
Мейс Дж. 320, 489
Мельник Л. 494
Мельник П. 459
Мельник-Антонович К. 221, 300, 477, 487
Меркатор Г. 143
Метлинський А. 199, 300
Меховіта (Меховський) А. 141
Мерніков Г. 251, 481, 483
Миронов Б. 42, 454
Михайлик А. 492
Михайлина П. 463
Михайлов Б. 493
Михальченко С. 475
Михальчук К. 127, 302
Михненко А. 490, 494
Мишанич О. 355, 494
Міллер Г. 148, 210
Міллер Д. 237-238, 240, 479
Мілонов М. 344, 491
Мільков Ф. 459
Мількович В. 258
Мітряєва С. 39, 454
Міхеєв В. 493
Міяковський В. 277
Млинар З. 16
Модзалевський В. 193
Молчанов С. 496
Молчановський М. 222-224, 477
Морозова Т. 469
Мосні П. 462
Мурзакевич М. 175, 470
Мюнстер С. 143
Наваловський М. 278
Надеждін М. 151
Надлер В. 190
Надолішній П. 81, 459
Наливайко Д. 141, 466-467
Насонов А. 101
Науменко В. 184
Непомнящий А. 494
Нестуля О. 354
Нечаєв В. 454
Нечипоренко П. 267
Никонов В. 391
Нідерле Л. 185, 264
Ністор І. 217
Новицький О. 193
Новицький Я. 191, 246, 480
Носонов А. 456, 458
Оглоблин О. 253, 264, 282, 285, 287, 290, 307, 322, 426, 485-

- 486, 489
Одем Х. 30
Окиншевич Л. 283
Окладной Г. 492
Олійник О. 462
Олійник Я. 457
Ольденбург С. 491
Омеляшко Р. 495
Онищенко І. 488
Онопрієнко В. 194, 207, 472-473, 475, 482
Ончул Д. 217
Осовський Г. 225
Островський І. 133
Отамановський В. 339
Отін С. 399, 498
- Павленко Ю. 127, 464
Павлов П. 177
Павлович О. 189
Павлов-Сільванський М. 102-103, 460
Павлуцький Г. 187
Паламарчук М. 85, 402, 405, 459, 498
Паламарчук О. 85, 459
Пальмієрі А. 323
Панашенко В. 107, 462
Панчук М. 134, 465
Партицький О. 112
Пасарге З. 73
Патон Б. 349
Пашенко В. 74, 452, 456, 458
Пашенко Д. 150
Педич В. 194, 264, 482
Перетц В. 185
Перковський А. 466
Перналь А. 466
Перовський Л. 176
- Перфецький С. 112, 192
Першина З. 194, 347, 354
Петров М. 183, 212, 439
Петрушевич А. 158, 418
Піпін О. 196, 210, 230, 418-419, 474-475, 478
Піріг Р. 280, 484-485
Півторак Г. 127, 464
Пірко В. 467, 494
Піскорський В. 420
Пістун М. 405, 452, 458, 466
Платон 333
Плещеев С. 161, 468
Плохинський М. 190, 240
Погодін М. 157, 175-176, 183, 210, 213, 263, 333
Подварков Г. 474
Покровський М. 284, 421, 451
Полонська-Василенко Н. 222, 264, 285, 307, 426, 477
Пономаренко Л. 476
Пономарьов А. 99, 460
Поп І. 354, 494
Попова Т. 413, 416, 499-501
Попович М. 18, 116, 224, 419, 452, 463, 478, 500
Попович С. 460
Поповкін В. 62, 405
Пореженко М. 470
Поросенков Ю. 452
Поросенкова Н. 452
Портнов А. 501
Посохов С. 493
Потєбня О. 190
Потульницький В. 293, 299, 427-429, 482, 487, 500-501
Похилевич Л. 153, 467
Преображенський С. 377
Приймак Т. 488

- Пристайко В. 481, 484, 486
Пріцак О. 300, 303, 447
Прокопчук В. 354, 478, 494
Процик А. 234, 479
Птолемей К. 142-143
Птуха М. 193, 336, 463
Пустовійт І. 266
Пустотін В. 72
Путро О. 493
- Радакова О. 241
Радзивіл М.-Х. 144
Разгон А. 491
Раковський І. 343
Ранінський Ю. 380
Ранке Л. 221, 232
Ратцель Ф. 48
Рахно О. 468
Редін Є. 190
Редліх О. 264
Реєнт О. 14, 451
Ремхельд Л. 77
Реріх М. 333-334
Решетар Дж. 300, 303
Рибаков Б. 101, 103, 348, 391, 460
Риженко В. 351, 491, 493
Риженков С. 468
Рижко Л. 205, 431, 456, 475, 501
Рильський М. 252
Ричка В. 260, 482
Рігельман О. 147, 210
Ріхтер Д. 89, 166, 469
Робертсон Р. 17
Робінсон Дж. 425
Родоман Б. 64, 456
Розанов В. 173-174, 469
Розенау Дж. 17
Ролле Й. 189, 216, 225
Романчук С. 497
- Романюк С. 458
Рубан В. 148-149
Рубльов О. 275, 480, 484-485
Рудницький С. 68, 91, 154, 165, 168, 255-256, 276, 309, 322, 343, 457, 460, 467, 469, 481
Рудницький Я.-Б. 459
Рудометтоф В. 17
Рудченко І. 302
Руліковський Е.-Л. 483
Рум'янцев-Задунайський П. 148
Русанівський В. 379, 496
Русіна О. 472
Русов О. 160, 187, 190, 200, 309, 328, 468
Русяєва А. 466
Рюзен Й. 424
Рябінін-Склярєвський О. 277, 286
Рязанцев І. 32, 453
- Савицький П. 68
Савченко Ф. 280, 471
Савчук В. 340, 491
Савчук М. 354, 494
Садовський В. 168
Сало І. 463, 498, 501
Самохін Ю. 334, 490
Сансон Н. 145
Санцевич А. 285, 485
Сарбей В. 137, 163, 300, 303, 442, 465, 468, 487, 501
Саушкін Ю. 27, 62, 445, 452, 468, 501
Семенов П. 89
Семенов-Тян-Шанський В. 165, 338, 491
Семенов-Тян-Шанський П. 153, 165

- Семергей О. 473-474
Сенкевич Г. 225
Сергієнко Г. 347, 492
Сергійчук В. 322, 489-490
Симашкевич М. 189
Симоненко В. 62, 77, 99, 389, 405, 456, 458-460, 497, 499
Симоненко І. 473
Синявський А. 224, 478
Ситник А. 480
Сіцінський Ю. 189, 224, 478
Скальковський А. 174, 241, 246, 284, 470
Склярєнко Є. 354, 491
Скрипник М. 251
Скрипник П. 89, 460
Слабченко М. 108-109, 246, 253, 279, 282-290, 347, 426, 440, 462, 485-486
Слабченко Т. 289-290
Славинецький Є. 378
Слюсарський А. 346
Смаль-Стоцький С. 258
Сминтина О. 49, 455
Смирнягін Л. 32
Смоленчук А. 489
Смолій В. 41, 136, 454, 465
Смуток І. 461
Соболевський О. 183
Соймонов П. 151
Солдатенко В. 10, 451
Солнцев Ф. 176
Соловійов С. 210, 231, 263
Сосса Р. 466
Сохань П. 277
Спіцин О. 166, 469
Срезневський І. 199, 300, 377, 437
Ставровський А. 176
Сталін Й. 103, 329, 386
Старостенко Г. 459
Шашевський Є. 281
Стеблій Ф. 347, 494
Стебницький П. 308
Стевен О. 191
Стельмах С. 232, 479
Степаненко А. 457
Стецюк К. 347
Стеченко Д. 498
Стоп'янський М. 211
Стороженко І. 108-109, 462
Страбон 140
Стрижак О. 399, 498
Струве Г. 313
Студинський К. 263, 275, 280
Субгельний О. 97, 295, 486
Сумцов М. 187, 190, 201, 235, 439
Супоницька І. 453
Сухой О. 494
Тарановський Ф. 193
Татаренко Т. 66, 69, 457
Татіщев В. 147, 195
Тельвак В. 262, 482
Теодорович М. 152
Терлецький О. 255-256, 258, 343
Тернер Ф. 41
Тєсля Т. 252
Тінберген Я. 28
Ткаченко М. 266, 274
Тойнбі А. 36, 40
Толочко П. 103, 118, 460, 471
Томашівський С. 221, 255-256, 258-260, 264, 322, 477, 482
Топчієв О. 69, 455-457, 459, 499
Трифонов А. 462
Тролл К. 29
Тронько П. 194, 278, 348, 350, 354, 367, 429, 456, 484, 490, 492, 501

- Троян С. 458
Туган-Барановський М. 309
Тулов М. 182
Туманський Ф. 196-197
Тутківський П. 188, 193
- Удод О. 481, 490
Ульяновський В. 277, 478
Усенко І. 486
Успенський Г. 197
Уткін А. 452
- Федоренко Н. 460
Федорова Л. 476
Федоровський О. 193, 203
Филимонов С. 473
Філін Ф. 127
Філіпович М. 488
Фішер Н. 143
Фомін О. 193
Фомін П. 166
Фортинський Ф. 420
Фортунатов А. 89
Фортунатов С. 313
Франко І. 112, 157, 185-186,
202, 249, 263, 275, 305, 316,
334-335, 417-419, 468, 472, 487-
488, 490, 500
Фуко М. 423
Фундуклей І. 152, 213, 476
- Хартшорн Р. 20, 62
Хегельмайер Х.-В. 467
Хейзінга Й. 422
Хилько М. 72, 457
Холл Е. 70
Хрушов І. 182
Хрушов М. 386
- Цвікер Д. 143
Целевич Ю. 255
Цинкаловський О. 493
- Чабан А. 454, 457
Чарноцький А. 117, 197
Чемерис В. 481
Ченцова Н. 480
Черленяк І. 451, 458
Чернецький Ю. 497
Черниш Н. 495
Чернишевський М. 153, 467
Черноморський М. 491
Чернявський Д. 480
Черченко Ю. 480
Чехович В. 488
Чистобаєв А. 459
Чорний Д. 463
Чорновол І. 472
Чубатий М. 258, 482
Чубинський П. 127, 163, 179-
181, 189, 199-200, 302, 315, 464
Чувирін М. 342
Чумаченко М. 79, 387, 458
Чухліб Т. 460
- Шаблій О. 57, 67, 359, 395, 402,
405, 456-457, 469, 495, 497
Шамрай С. 266, 273
Шаншиєва Л. 457
Шаповал І. 252, 480-481
Шаповал Ю. 481, 484, 486
Шараневич І. 112, 158, 223, 418
Шаригін М. 67, 457
Шарлемань М. 193
Шаскольський І. 391, 497
Шафонський О. 150, 162-163,
467, 468
Шахматов О. 185

Іменний покажчик

- Швабс Г. 36
Швецова А. 75, 458
Шевельов Ю. 131, 465
Шевченко Т. 186, 295-297, 420, 470
Шевченко Ф. 347
Шелухин С. 88, 459
Шенк Ф. 457
Шип Н. 471
Шмальгаузен І. 193
Шмідт С. 170, 344, 469, 491
Шпенглер О. 40, 421
Шпорлюк Р. 257, 293, 481, 486
Штрупп М. 165
Шубравська М. 480
Шульга М. 47, 455
Шухевич В. 186
- Щапов О. 231
Щегловитов С. 463
Щербаківський Д. 187, 272
Щербань Т. 194
Щербина В. 187, 192-193, 266, 272, 476
Щоголев С. 235, 479
- Юзефович М. 181
Юркевич В. 273
Юрківський В. 497
- Юркова О. 265, 475, 483
Юшков С. 103, 117, 460-463
- Яблоновський О. 215, 225
Яворницький Д. 243-253, 279, 284-285, 311, 346, 438, 440, 480-481
Яворовський М. 189, 212
Яворський М. 253, 278, 284, 287, 337, 421
Ягельський А. 455
Ягіч В. 185, 264
Яковенко Н. 24, 38, 105, 454, 461, 465
Яковлів А. 187
Яната О. 271, 483
Янко М. 463
Ярошик В. 494
Ясь О. 209, 475, 482, 500
Яцуба В. 461
Яцунський В. 51, 391, 455
Яцура М. 492
- Isserman E. 453
Markusen A. 458
Rosenau J. 451

ЗМІСТ

ВСТУП	3
<i>Розділ перший. ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В КОНТЕКСТІ “ГЛОБОЛОКАЛІЗМУ”</i>	15
1. Поняття “історична регіоналістика”: пошук нових підходів	15
2. Об’єктно-предметна сфера історичної регіоналістики	43
<i>Розділ другий. ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ</i>	60
1. Регіон у понятійно-термінологічній системі	60
2. Регіон у структурі територіальної організації: ретроспективний погляд	83
<i>Розділ третій. СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ТА ІНФРАСТРУКТУРИ РЕГІОНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ГЕНЕТИКО-ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД</i>	139
1. Традиції “землеописань”. Пошук критеріїв районування	139
2. Регіональні наукові центри	169
3. Програмне і методичне забезпечення	194
<i>Розділ четвертий. ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО ПРОСТОРУ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ. НАУКОВІ ШКОЛИ</i>	205
1. Поняття “науковий простір”, “наукова школа”. Становлення регіональних напрямів в історіографії	205
2. “Земельний” напрям в історичній школі В. Антоновича	218
3. “Обласництво” Д. Багалія та його школи	232
4. Д. Яворницький, його критики та учні	243
	515

5. Регіоналістика у львівській та київській історичних школах М.Грушевського	253
6. Одеська школа М.Слабченка	282
Розділ п'ятий. ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	
1. Регіональна історіографія і обґрунтування самодостатності українського історичного процесу	292
2. Від історії до політики: федералістичні проекти й адміністративні реформи	312
Розділ шостий. СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ 20–90-х рр. ХХ ст.: КРАЄЗНАВСТВО І РЕГІОНОЗНАВСТВО	
1. Інституалізація краєзнавства. Регіонально-історичні дослідження другої половини ХХ ст.	332
2. Пізнавальний та соціально-інформаційний потенціал сучасного історичного краєзнавства	355
3. Історична регіоналістика у контексті процесів диференціації та інтеграції у природничих та соціогуманітарних науках	369
4. Становлення проблемно-теоретичного напрямку українського регіонознавства	384
Розділ сьомий. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	
1. Рефлексивний рівень історіографії: регіональні аспекти	410
2. Традиції і новачі у відображенні історіографічного процесу	423
ЗАКЛЮЧЕННЯ	436
ПРИМІТКИ	451
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	502

Верменич Ярослава Володимирівна

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ**

МОНОГРАФІЯ

Комп'ютерна верстка — *Дрозденко Людмила*

Підписано до друку 26.11.2002. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 29,99. Обл. вид. арк. 22,60.
Наклад 300 прим. Зам. 89. 2003 р. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4